Ötvös Péter

Az otthon elhagyása, félelem és reménység

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 1 2021. 11. 16. 11:07:04

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
Az egri Eszterházy Károly Egyetem Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

EGER 1774
ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM

Az Egyetemközi Kulturális Örökség
Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 2 2021. 11. 16. 11:07:04

Ötvös Péter

Az otthon elhagyása, félelem és reménység

„Elég nehéz, hogy egyedül vagyok”

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY EGYETEM
MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT

BUDAPEST – EGER
2021

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 3 2021. 11. 16. 11:07:04

Lektorálta
Monok István

Szerkesztette
Hitseker Mária

A mutatót összeállította
Budai-Király Tímea

Borítókép
David Fröclich: *Cynosura peregrinantium...,* Ulm, Wolfgang Endter, 1644
(MTAK Rmir III. 407) előzékmetszete a sors forgandóságáról

ISBN 978-963-544-529-5
ISSN 2063-5267
DOI 10.36820/otthon.2021.otvos

Minden jog fenntartva

© Ötvös Péter 2021
© Kossuth Kiadó 2021

Tartalom

Monok István: A sorozatszerkesztő elköszön 7
Előszó 9

I. Kísérletek a vallásegység helyreállítására 19
1. A tiroli példa 19
2. Az ausztriai menekültek első hulláma Nyugat-Magyarországon 38
A presbiterológia tanulságai 43
A korai emigránsok könyvei a Batthyány-birtokokon 55

II. Emigráció és visszatérés 59
1. Az együttműködő ellenfelek 59
2. Az *igen szép ének* 69
3. Illésházy István és a bécsi püspök 81
4. A történeti feljegyzések – Acta bellica Anno 1604 et 1605 92

III. A védelem retorikája. Egy példa 103

IV. Martin Opitz Erdélyben Számkivetés és a *locus amoenus* 115
1. Olvasmánytörténeti kitekintés 141
2. *Zlatna*, avagy a lélek nyugalmáról *(Zlatna Oder von Ruhe deß Gemüths)* 162
3. A kötetkompozíciók 183
4. A magyarságképről 198
5. A *Zlatna* szövegváltozatai 212

V. Győzelmi oszlop a Duna partján 221
1. Egy költőbarátság kezdete. A szavak pompája 221
2. Egy költőbarátság válsága
– A hallgatás mint kommunikációs stratégia 262

Függelék 319
1. Das Verzeichnis von Margret Gräffin zu Liechtenstein… 319
2. Verzaichnuß deren Püecher so die F[ürtliche]
D[urchlaucht] zu außwechßlung der Sectischen… 321
3. Eigenhändiges Schreiben Bischof Khlesl's
an die verwitwete Erzherzogin Maria… 322
4. Als er aus Siebenbürgen sich zurücke anheim begab
– *Midőn Erdélyből hazájába visszatért* 325
5. Extract Auß dem gesprech so der Arguß
mit dem Paßquil… 328

Irodalom 343
Kéziratok 343
Nyomtatványok 345
Forráskiadások 353

Bibliográfia 359
Hely- és névmutató 395

Kulturális örökség 415

A sorozatszerkesztő elköszön

A könyvsorozat is egy intézmény. Létrejötte, hosszabb-rövidebb élete önmagában is egy fejezet a XXI. századi Magyarország művelődéstörténetében. A sorozat intézményi fenntartójának históriája mentén, vagy a szakmai közösség érdeklődésének elfordulása miatt számos oka lehet a megszűnésének, illetve átalakításának. Még akkor is más lesz a sorozat, ha a szerkesztője éveinek száma indokolja a stafétabot átadását. A *Kulturális örökség* című, a Kossuth Kiadó és az egri Eszterházy Károly Főiskola, majd Egyetem kiadásában megjelent tizenhárom kötet megjelenési ideje számos változást és sok tanulságot hordoz magában. Először is maga a „kulturális örökség tanulmányok" ismeretterület megjelenése a magyar egyetemi világban. A hagyományos diszciplínák művelői, az őket foglalkoztató intézmények – egyetemi tanszékek – kételkedve fogadták, leginkább szélhámosságnak tartották. Pedig az interdiszciplináris ismeretanyag, de főképpen szemlélet átadása a közép-európai, és ezen belül a magyar kultúra hagyományának tanításában, napjainkban kifejezetten megkívánt. A specializálódó, egymástól élesen elkülönülő szakmák belső logikája mentén történő gondolkodás az újítási készségeket is rontja.

A „kulturális örökség tanulmányok" szak alapításával az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem, a Central European University és az egri Eszterházy Károly Főiskola olyan célokat tűzött maga elé, hogy a többféle diszciplináris ismereteket már megszerzett hallgatók egy év elméleti jellegű patrimónium képzést követően sokféle specializáció közül választhatnak. Az egyetemek – az alapító négy, majd bárki, aki ilyen szakot indít – az első év után lehetővé teszik hallgatóiknak, hogy egy másik intézményben fejezzék be tanulmányaikat, érdeklődésüknek, remélt elhelyezkedési lehetőségüknek függvényében.

Az egyetemek pedig közösen adják ki az oklevelet *(join degree)*. Ezért jelent meg a kötetek második oldalán a szöveg, optimistán, hogy „Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ támogatásával" szerkesztem a sorozatot.

Aztán a kijózanító magyar valóság: a mucsai versenyszemlélet alapján az egyetemek kompetitív készségeket fejlesztenek kooperatív készségek helyett. Azok, akik a legutolsó idegen bokor egyetemmel nagy mellénynyel írnak alá *join degree* okleveleket, országon belül ezt elképzelhetetlennek tartják. A magyar egyetemek sorra indították ugyanazokat a specializációkat, így a szak történetének alig tizenötödik évében mindenütt kevés a hallgató, vagyis nem indulnak el az évfolyamok. Az egyetemköziség tehát nem létezik.

Időközben az egri Eszterházy Károly Főiskola egyetemi rangot nyert – nem csupán átnevezték, hanem rektorának, Hauser Zoltánnak köszönhetően valóban egyetemi rangot szerzett –, és a napjainkban (2021 ősze) zajló felsőoktatási átalakítások mentén az Egri Katolikus Főegyházmegye átélhette az intézménynek nevet adó püspök álmának megvalósulását, így immár Eszterházy Károly Katolikus Egyetem.

Önmagukban azonban ezek a változások még nem indokolnák a sorozatszerkesztő elköszönését. Az embernek szánt idő azonban igen, és mivel van, lenne kinek átadni a feladatokat – még nem tudjuk, hogy az új fenntartó megtartja-e ezt a könyvsorozatot –, vagyis a következő generáció kutatói is gazdagíthatnák a könyvek sorát. Ötvös Péter könyve ebben a tekintetben is szimbolikus. Ha nem is teljes generációnyi a különbség életkorunkban, azonban mesteremnek tartom. Jó érzés az, hogy az ő könyvével tehettem le ezt a lantot (hiszen még pengetek néhányat).

Monok István

Előszó

A kora újkor egyik legnyomasztóbb, az egyházi hátterű és a világi szakirodalomban már többször érzékenyen tematizált problémájával, az otthon elhagyásával foglalkoztam és az emigráció elsősorban irodalmi kifejezéseit vizsgáltam. Az otthoni fenyegetések nyomán kialakult félelmek, illetve a kényszerűen vagy éppen önként vállalt emigráció *(elbujdosás)* egyéni stratégiáinak és nyelvi kifejezéseinek vizsgálata dolgozatom fontos kérdéseit képezi.

Az eltávozást leginkább mégsem önszántukból választók a még otthon töltött, de már fenyegetett hónapjaikban komoly bizonytalanságban éltek és működtek. Az egyre erőteljesebb magánéleti szorongás és alkalmazotti kiszolgáltatottság következtében viszont – több példánk mutatja, lélektanilag is érthető – éppen felfokozódott, több műfajban kifejtett írásbeli aktivitásuk. Érdekeltek engem most ez aktivitás új körülmények között való folytatásának, illetve esetleg éppen felhagyásának feltárható és vizsgálható okai, a menekülés és az idegen helyen való tájékozódás új stratégiái.

Úgy gondoltam dolgozatomat felépíteni, hogy az eltávozás motivációi és az idegen közegben való megfelelés taktikái jól láthatóak legyenek. Az első, bevezető fejezet a 16. század végi Habsburg Monarchia *(Österreichische Monarchie, Monarchia Austriaca)* felekezeti viszonyainak irányított vagy éppen kevésbé szervezett változásaival foglalkozik, miközben az emigránsok (elsősorban vallási menekültek) beilleszkedése kapcsán egyre erőteljesebb hangsúlyt kap majd a korabeli Nyugat-Magyarország, pontosabban a nagy kiterjedésű Batthyány-birtokok megengedőbb egyház- és valláspolitikája.

A kora újkori ausztriai és magyarországi fejleményekkel foglalkozó történészek máig egyetértenek abban, hogy aligha van még a korban két olyan, egymással földrajzi, gazdasági, politikai és közigazgatási szempontból is szorosan összetartozó európai terület (Ausztria és Magyar-

ország), ahol és ahonnan a vallási menekültek egyéni vagy csoportos emigrációja (úgynevezett *bujdosása*) hasonló gyakorisággal fordult volna elő. Voltak és később is születtek fontos felmérések, résztanulmányok, de az osztrák fejleményekre figyelő német tudományosság részéről olvashatjuk mindmáig az egyetlen komoly, hiteles forrásokkal dolgozó monografikus feldolgozást. Sokkal később született osztrák szerzőtől is komoly szakirodalmat mozgató nagy ívű összefoglalás.[1] A Magyarországra irányuló emigrációt legfontosabb kérdéseiben érintő szakirodalom szerint például sürgetően szükség lenne egy, az osztrák protestantizmus 16–17. századi történetét feldolgozó munkára: ezt írta már csaknem negyed százada a téma sokat publikáló, egyházában fontos tisztséget betöltő osztrák kutatója, Gustav Reingrabner.[2] Az utolsó ilyen jellegű, nagy áttekintésre épülő mű ugyanis 1956-ban jelent meg.[3] Az azóta született átfogó munkák, azt állította tanulmányában az idézett Reingrabner püspök, más céllal jöttek létre. A dolgozat első fejezetében közölt részinformációk, remélhetőleg, építőkövei lehetnek a később megszülető nagyszabású közös vállalkozásnak.

A már jól dokumentált aktív magyar kapcsolatokkal rendelkező *Tiroli Ferdinánd* főherceg (1529–1595) két esztendővel Tirolba érkezése után (tehát 1569-ben) rendelt el, elsősorban az anabaptistákat, ám gyakorlatilag az összes protestáns alattvalót érintő szelíden erőszakos, ugyanakkor kevéssé átgondolt *könyvvizsgálatot.* A vizsgálatra kijelölt világi és egyházi hivatalnokok nem voltak sem felkészültségükben, sem módszereikben alkalmasak arra, hogy a könyveket felekezeti tartalmuk szerint megítéljék. Ugyanakkor a könyvek tulajdonosai sem tudták, melyik könyvük lehet (és miért) „jó" vagy éppen „szektás". A kiküldött állami és egyházi hivatalnokok *(vizitátorok)* mindenkitől bekérették ma-

1 Schnabel, W. W., *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten,* München, 1992; Fontos, de túlnyomórészt ismert szakirodalomra építő újabb összefoglalás: Krawarik, Hans, *Exul Austriacus,* Wien, 2010.

2 Reingrabner, Gustav, *A protestantizmus a mai Ausztria területén a 17. században,* Sopron, 1997, 19; uó, *Wo ist der evangelische Adel Österreichs geblieben?,* Wien, 1994, 69–88.

3 Mecenseffy, Grete, *Geschichte des Protestantismus in Österreich,* Graz – Köln, 1956.

gukhoz, pontosabban a vizsgálat helyéül kijelölt *fogadókba (Wirtshaus)* az összes könyvüket. A nagyon komoly eredményeket elért hazai könyvtörténeti kutatás egyenesen unikumnak találta ezt az eljárást, máshol ugyanis nem dokumentáltak hasonló könyvvizsgálatot. A vizitátorok gondosan átvizsgálták a begyűjtött könyveket, de végül a megfelelőnek *('gut')* találtakat sem adták vissza a tulajdonosoknak. Nyilván bizonytalanok voltak a tartalom megítélésében. Ez a szokatlan cenzúratevékenység – a könyv- és olvasástörténet eddigi ismeretei szerint – kizárólag Tirolban fordult elő. A könyveiket eltitkolókat vagy a beszolgáltatásban ellenállókat az otthonukból való kiutasítással fenyegették. Erre azonban, a források szerint, végül mégsem került sor. A dolgozatban később tárgyalt fejlemények, az olvasmányok, a felekezeti közömbösség vagy éppen a protestáns védekezési taktika, illetve az emigrációba kényszerült vallási menekültek motivációinak bemutatása miatt tartottam lényegesnek a tiroli példát mintegy modellesetként szerepeltetni: más területeken ugyanis, mint jeleztem, nem maradt fenn ilyen jól dokumentált forrás a protestáns könyvanyag vizsgálatáról.

A 16. század utolsó harmadában nagyszámú protestáns, elsősorban osztrák, kisebb létszámban német lelkész és tanító igyekezett kedvezőbb működési területet találni a nyugat-magyarországi Batthyány-birtokok viszonylag toleráns intézményeiben, a lelkészi hivatalokban és az iskolákban. Itt leginkább két alapvető, az osztrák és a magyar protestantizmus történeti irodalmában eddig még egyáltalán nem elemzett nagyszabású gyűjteményre támaszkodtam: Iványi Béla sokáig kiadatlan anyaggyűjtésére[4] és a kismartoni levéltáros, Harald Prickler hosszú időn át gyűjtött alapos presbiterológiájára.[5] Tanulságosnak és jellemzőnek találtam a menekültek beilleszkedési terveit, az önérzetet gyakorta kölcsönösen megsértő, személyeskedéstől sem mentes dogmatikai vitáikat, sértődéseiket, mindemellett ugyanakkor a Batthyány-

4 *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I, 1527–1625,* Szeged, 1990 (Adattár, 29/1).

5 Prickler, Harald, *Beiträge zur evangelischen Presbyterologie des 16. und 17. Jahrhunderts auf den Batthyány-Besitzungen des heutigen Südburgenlandes,* Eisenstadt, 1999, 39–93.

udvar toleranciakészségét is. Fontos, olvasmánytörténeti szempontból kiemelt vizsgálati terepet nyújtottak itt a könyvgyűjtemények. A Batthyány-területekre menekült tanárok és lelkészek könyvanyagának áttekintését nagyon megkönnyítették a komoly eredményeket felmutató, nemzetközileg is elismert hazai könyv- és olvasmánytörténeti kutatás vonatkozó eredményei.[6]

A második, viszonylag hosszabb fejezet a felségárulással vádolt és büntetése elől előbb *Morvába* (Morvaországba), majd Lengyelországba menekült Illésházy István emigrációs időszakának vívódásait igyekszik bemutatni, magánjellegű források segítségével. Természetesen szóba kerül itt a módszertanilag példamutató attribúcióval[7] neki tulajdonított „Forog az szerencse" kezdetű *igen szép ének ez két szónak bötűjévén álván, Ferendum et sperandum, Autore incerto.*[8] Úgy gondolom, ezt forráskutatással és újabb szakirodalmi eredményekkel is igazolni próbálom, hogy a sokat olvasó és történelmi feljegyzéseket is összeállító (valójában inkább *összemásoló*) Illésházy István szerzőségében nem lehetünk biztosak. Az emigrációból írott, *egy táskában is elférő* magánleveleit visszakérte ugyan később a címzettektől és valószínűleg megsemmisítette azokat (ez a politikailag motivált óvatosság ismert gyakorlat volt a kora újkorban is), de a *bujdosása* idején feleségének, valamint néhány hűséges emberének írott levelei mégis megmaradtak: később a bécsi Udvari Könyvtárba kerültek és ma kutathatóak.[9] Ennek a mennyiségileg sem jelentéktelen levélcsoportnak három fontos, a korábbi szakirodalomban nem kellően exponált tanulságát igyekeztem most bemutatni. Egyrészről tehát azt, hogy Illésházy István hosszasan húzódó lelkiismereti válság eredményeként

6 Vö. Ötvös, Péter, *Glaubensflüchtlinge und Verbündete,* Oldenburg, 2017, 125–131; uő, *Refugees in the Habsburg Monarchy,* Oldenburg, 2017, 125–131.

7 Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint utóélete,* Budapest, 1972, 387–433, a IX. fejezet: 408–420.

8 Vö. az *Istenes énekek* kiadásai, illetve RMKT XVII. század: *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete,* Budapest, 1959, RMKT Nr. 80., 354–356, illetve 611–614.

9 ÖNB, Handschriften und Inkunabelsammlung, *Cod. 8666,* vö. Csontosi János, *A Bécsi Udvari Könyvtár hazai vonatkozású kéziratai,* MKsz 1884, 157–308, a *Cod. 8666.* 254.

adta fel lojalitását. Finomítani, sőt, módosítani lehetett ugyanis a hazai történetírásnak azt a hagyományosan képviselt tételét, miszerint az udvartól elszenvedett sérelem, illetve az elmarasztaló ítélet törvénytelensége miatt lett Bocskai oldalán úgynevezett főszereplő. Másodszor az érdekelt, miképpen szerkesztette meg úgynevezett *történeti feljegyzéseit*.[10] A harmadik fontos tanulság számomra az volt, hogy a nagy hatalmú, rendkívül befolyásos és minden magyar vonatkozású feldolgozásban hagyományosan magyar- és protestánsgyűlölőnek beállított bécsi püspök, Melchior Khlesl (1553–1630) milyen nyitottan működött együtt politikai és diplomáciai kérdésekben a felségárulás miatt elítélt és emigrációba kényszerült protestáns magyar főúrral, Illésházy Istvánnal. Mikor Illésházy végül a felkelők oldalára állt, Khlesl püspök eleinte nagyon gyanakodva figyelte Bocskai mellett folytatott tárgyalásait. Mátyás főherceg magyar királlyá és Illésházy nádorrá választása viszont az ő beleegyezése és közreműködése nélkül nyilván nem történhetett volna meg.

A következő, harmadik fejezet egy egészen konkrét, a korábban tárgyalt eseményeknél már szándékoltan későbbi (és más műfajú) példa segítségével mutatja be a vallásuk miatt elüldözött osztrák lutheránusok védekezési lehetőségeit és taktikáit. Ezzel a példával, úgy gondoltam, az első két fejezet is jobban értelmezhető: a gondos másolatban fennmaradt és az Udvari Könyvtárba (ma: *Haus-Hof und Saatsbibliothek*) került *Discurs* műfaja bizonyosan *Flugschrift,* tehát mozgékony, röpirat formájú propagandisztikus vitairat. A hely, amelyről szól, a „mi édes hazánk, Ausztria", de a retorikai érvelés szabályait kitűnően ismerő szerző ezt később egyértelműen Alsó-Ausztriára *(Niederösterreich),* tehát inkább Bécs környékére szűkíti. Ez a szerző természetesen névtelen, valódi érdekcsoportja is kérdéses: többször kifejezetten a katolikusok nevében szól, egy alkalommal egyenesen a *mi jezsuita atyáinkról* beszél, de a kor vitairodalmának kedvelt retorikai invenciója, a megszólaltatott irodalmi hagyomány inkább azt valószínűsíti, hogy protestáns szerző írta védőbeszédét egy katolikus pozíciójában. Az irat, amiképpen ez kikövetkez-

10 Ötvös Péter, *Illésházy István feljegyzései,* Szeged, 1988, 165–177.

tethető volt, az osztrák protestantizmus legválságosabb idején, mindenképp 1625 júniusa, de valószínűbb, hogy a felső-ausztriai parasztfelkelés leverése (1627 kora tavasza) *után* keletkezett.

Nagy kedvvel olvastam, részint újra, azokat a forrásokat és tanulmányokat, amelyek Martin Opitz gyulafehérvári tartózkodását, ottani kapcsolatait és dominánsan verses formában visszaadott, műköltészeti klisékre építő élményeit tárgyalták. Az *Összes művek* kritikai kiadása óta (ez megközelítőleg az elmúlt huszadik század hetvenes éveinek vége) rendkívül megélénkült a *német költészet atyjának* magyar vonatkozású német nyelvű szakirodalma is: a sokszor ellentmondásos írás- és viselkedésmód több tanulmányban és gyűjteményes kötetben tematizálódott már. A hazai kutatást legújabban a gyulafehérvári meghívás körülményei érdekelték, fontos (általában nem magyar, elsősorban német és angol nyelvű) tanulmányok születtek is magyar szerzőktől erről a kérdésről. Engem most itt inkább az Erdélyben írott, illetve erdélyi élményeit bemutató költői szövegeinek inspirációja, azok forrásai, az átöröklött és általa is felhasznált klisék, illetve azok műfaja érdekelt. Vizsgáltam egyúttal műveinek magyarországi ismertségét is. Kerestem választ arra, hogy a fiatal, ambiciózus Opitz miképpen, milyen olvasmányokból készülhetett fel a hirtelen felkínált távoli útra. Az volt ugyanis a véleményem, ezt később itt igazolni is próbáltam, hogy könnyen hozzáférhető híradásokból és propagandisztikus nyomtatványokból igyekezett felkészülni az erdélyi küldetésre. Ez a felkészülés, úgy következtettem, egyrészt poétikai előformákra és költői átvételekre irányult, másrészt a népkarakterológiát közvetítő toposzokra, a körülményekhez való alkalmazkodás problémáira.

A legújabb, színvonalas és mérvadó német szakirodalom erős párhuzamot lát Opitz erdélyi (és erdélyi vonatkozású) költészete és Ovidius emigrációs panaszkodásai *(Tristia,* azaz *Keservei)* között: a beteg költő hideg barbár vidéken él nyomorult számkivetésben és nyelvét sem érti senki itt. Ezt most én is tudtam példázni egyrészt Opitznak az Erdélyben született (vagy itteni tapasztalatairól későbben írott) költői anyagának részletesebb vizsgálatával, másrészt azzal, hogy e versek milyen kompozícióba kerültek a költő által gondosan szerkesztett kötetben

(*Acht Bücher Deutscher Poematum,* Breslau, 1625*)*. A gyűjtemény élére helyezett vers szuggesztív panasz arról, hogy e barbár vidéken, ti. Erdélyben, nem ünnepelheti méltóan Jézus születését; a kötet *nyolcadik könyvét,* ezzel tehát a komponált versfüzér egészét pedig két öntudatos vers zárja. A 166 verset tartalmazó kötet 165. darabja egy szabályos *valedicit* költemény: *Midőn Erdélyből hazájába visszatért (Als er auß Siebenbürgen sich zurücke anheim begab),* a 166. darab pedig (ennyi verset tartalmaz összesen az *Acht Bücher*) az *Exegi monumentum* 12 sora németül: az *Ad Melpomenen* nevezetes 16 sorát Opitz 12 sorba rendezte viszonylag szabadon. Az erős Horatius-reminiszcencia büszke szerzői öntudatot mutat. Az újabb német szakirodalom hangsúlyosan képviseli azt a véleményt, hogy Opitz éppen itt, Erdélyben találta meg költői szerepét, *Erdélyben vált költővé*. Ha igen, ha így van, akkor a magyar költészettörténet fontosabb szereplője volt, mint ahogyan eddig gondoltuk.

Opitz költeményeinek első kiadása, ő akkor így állította, tudta nélkül jelent meg Strassburgban 1624-ben. Ebben a kiadásban rendezetlenül következtek egymás után a szonettek, epigrammák, dalok és elégiák, kötetkompozíciós szándékot nem lehetett rekonstruálni. Azt is tudjuk, hogy Opitz nem járult hozzá ennek a strassburgi kiadásnak az újranyomásához: 1624 novemberében már egy új kiadás tervéről beszélt. Az Opitz-filológia – a témában további kutatásokat sürgetve – azt állítja, hogy a két kiadás közötti idő kiváltképpen fontos Opitz elméleti és gyakorlati reformja szempontjából. Különös figyelemmel olvastam tehát ezért most azokat a versszövegeket, amelyek e két kiadás között születtek, illetve amelyeket – jelentős vagy kisebb változtatásokkal – az általa gondosan átnézett és bővített 1625-ös breslaui (Wrocław, Lengyelország) kiadásba ismét felvett. Természetesen nem volt célom a két kiadásnak az Opitz-filológiában nagy késéssel éppen most megkezdett *összes eltérését* összehasonlító vizsgálattal elemezni,[11] fontosnak gondoltam viszont az erdélyi úgynevezett *száműzetés* legjelentősebb em-

11 Konferencia-előadás (Autorschaft und Konstellationen – Martin Opitz' Netzwerke, Wolfenbüttel, 2016. március 16–18.) szerkesztett változata: Aurnhammer, Achim, *„Mihi et Musis" oder „Exegi monumentum"?* (kézirat), illetve uő, *„Mihi et Musis" oder „Exegi monumentum"?* Berlin – Boston, 2019, 13–45.

lékművének, a *Zlatna, avagy a lélek nyugalmáról (Zlatna Oder von Ruhe deß Gemüths)* című nagy tablónak szövegváltozásait és kortárs olvasóit alaposabban megmutatni. A szerző az általa átnézett második gyűjteményes kiadásban igazán jelentősen, *per detractionem,* tehát főleg kihagyásokkal változtatott: az 568 alexandrin-soros tankölteményből 1625-re 532 sor maradt a breslaui kiadásban, 36 sor tehát eltűnt. Arra szerettem volna rámutatni a kimaradt sorok bemutatásával, hogy a kihagyásokat és a tartalmi változtatásokat bizonyosan nem csak poétikai meggondolások irányították.

A második, a 17. század első harmadában megerősödött és magyarországi vonatkozásaiban legalább még fél évszázadig igen aktív osztrák emigrációs hullám fontosabb irodalmi szereplőivel és szövegeivel, szélesebben vett politikai-diplomáciai, de legfőképpen poétikai tanulságaival a következő, ötödik fejezetben foglalkoztam. Az emigránsok számára a nyugat-magyarországi állomások mellett Nürnberg vált igazán fontos célterületté, a 17. század közepére itt alakult meg a legnépesebb osztrák emigrációs közösség. Itt vette fel velük, pontosabban tehát a második generációval a kapcsolatot az a Sigmund Birken (1626–1681), akit az újabb szakirodalom úgy tart számon, mint a 17. század legaktívabb, legsikeresebb irodalomszervezőjét és legtermékenyebb szerzőjét. Társalapítója volt a *Pegnitz-parti Virágrendnek (Pegnesischer Blumenorden),* több előkelő nyelvművelő társaság tagja lett, 1665-től koszorús költő és nemes, tehát *von* Birken. Naplót is vezetett 1660-tól, amely *több magyar vonatkozású,* eddig még kellőképpen ki nem értékelt művelődés- és irodalomtörténeti adatot tartalmaz. Kiterjedt levelezésének kritikai kiadása még nem zárult le, de naplója és levelei nyomán kifejezetten magyar vonatkozású kapcsolatai már jól kutathatóak. Az *érett barokk* irodalom, szorosabban pedig a korabeli magyar irodalom- és egyháztörténet szempontjából valószínűleg legérdekesebb az a szoros szakmai és baráti kapcsolat, amely közte és a *misztikusan inspirált* költőnővel, Catharina Regina von Greiffenberg bárónővel kialakult. Birken úgy állította be akkor, hogy a költőnő tudta nélkül, tehát mintegy meglepetésajándékként rendezte sajtó alá és adta ki annak nagyszabású szonett- és vallásos versgyűjteményét (*Geistliche Sonnette / Lieder und Gedichte,* Nürnberg,

1662) és ő is írt hozzá az *inspirált költészet* poétikáját itt először rendszerező terjedelmes előszót. Ez az előszó (erről a szakirodalom mindeddig nem beszélt) már minden lényeges elemét tartalmazta a tizenhét év múlva megjelent, a késő barokk mintapoétikájának tartott nagy hatású kézikönyvének (*Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst,* Nürnberg, 1679).

Követtem és értelmezni próbáltam későbbi közös programjaikat: akkor már *von* Birken támogatta a bárónő költői terveit és azok poétikai megformálását, ugyanakkor bátorította is őt lelki megpróbáltatásainak idején. Mert hiszen Catharina Regina, aki végül elfogadta saját apja féltestvérének rajongó, de bűnös szerelmét és hozzáment feleségül, lelki gondozók nélkül maradt szűkebb és tágabb lakóhelyén.

Tudjuk, a szigorodó rendelkezések miatt az alsó-ausztriai lutheránus lelkészek és a tanítók már korábban kénytelenek voltak emigrációba vonulni, erről itt az első két fejezet is beszámol. Catharina Regina házassága a közeli rokonnal, valamint lelki támaszától való megfosztása bizonytalanná tette az igen érzékeny, imádott Jézusáért őszinte kitárulkozással rajongó költőnőt. Családjával, édesanyjával és korán meghalt húgával, Pozsonyba és Sopronba jártak istentiszteletre és úrvacsorát venni. Házasságát, amely miatt a férj, Catharina Regina nagybátyja, Hans Rudolf von Greiffenberg, börtönbüntetést is kapott, korábbi lelki gondozóik, a soproni lelkészek, semmiképpen sem akarták elfogadni. A törvények szerint a rajongó férjnek is komoly büntetéssel kellett számolnia.

Hans Rudolf kiszabadulása után a házaspár újra közeledni akart a soproni lelkészekhez, fontosnak gondolták ugyanis önigazolásukat és megromlott kapcsolatuk helyreigazgatása után annak további fenntartását. A soproniak – szerintük – méltatlan elutasítása miatt és a közeledés szándékával mentséget *(apológiát)* terveztek, a végső fogalmazás (ennek bemutatása a fejezet hangsúlyosan központi része) von Birken munkája.

Éppen nem nyugtatták, inkább továbbra is izgatták egymást a soproni lelkészek elzárkózása, merevsége, szerintük egyenesen álnoksága miatt. A gondosan megszerkesztett és hatásos retorikával írott apológia végül mégsem érte el célját. Catharina Regina örömét és csodálatát

jelentette von Birken nagyszerű írásáról, de örömét és csodálatát egyre inkább a *hallgatással,* az *elhallgatással* vélte közölhetőnek. Birken hasonlóképpen: a megszokott emelkedett és választékos szavak helyett ezután már más hangnemben írt leveleket Catharina Reginának és éppen mentegetőzött, hogy megfelelő inspiráció nélkül inkább *hallgatni kényszerül*. Az utolsó részfejezet tehát a hallgatás, az elhallgatás lélektani, retorikai és nyelvfilozófiai okaira keres válaszokat.

Mintegy negyed század különböző intenzitással írott tanulmányait igyekeztem most nagyjából összefüggő egységbe rendezni. E negyed század alatt – és természetesen előtte is – nagyon sok segítséget kaptam a téma igényes szakértőitől, türelmes kollégáimtól és lelkesebb barátaimtól. Nekik mind köszönöm a figyelmet és a segítséget, neveiket itt nem, de a szakirodalomban és a névmutatóban felsorolom: könnyen felismerhetőek. Akik ott nem szerepelnek, az a családom és a kötet szerkesztője. Nekik, más-más formában, nagyon köszönöm.

Némelyik fejezet egy-egy tanulsága, remélem, még használható lehet a kutatás számára. Ha nem, akkor szórakoztató olvasmányként ajánlom.

I. Kísérletek a vallásegység helyreállítására

1. A tiroli példa

I. Ferdinánd magyar és cseh király, 1558-tól I. Ferdinánd néven német-római császár halála után (Bécs, 1564. július 25.) új, a dinasztikus politikai terveket és egyúttal a vallási viszonyokat is alapvetően meghatározó helyzet alakult ki az uralkodóházban: az 1554. február 25-én rögzített házszabály értelmében ugyanis (mint ez a történelmi szakirodalomban közismert) felosztották három fia között az osztrák tartományokat. Ez volt a *Ländererteilung.* A legidősebb fiú, Miksa (1527–1576), 1564. július 25-től már magyar király, kapta Alsó- és Felső-Ausztriát, valamint Salzkammergut jól jövedelmező területét. Ferdinánd, a második fiú (1529–1595) Tirol és Elő-Ausztria (Vorderösterreich) uralkodó főhercege lett. Károly, a legfiatalabb (1540–1590) megkapta Stájerországot, Karintiát, Krajnát, valamint Triesztet és Isztriát (ez utóbbi a *Küstenland*). A Habsburg-ház így nem kettő, inkább négy ágra szakadt és ismeretes, hogy az „ausztriai ház egységét" hirdető propaganda – érthetően – éppen ez időtől erősödött fel igazán.[12] E területfelosztás jelentős politikai és egyháztörténeti következményeit az ausztriai (korábbi és újabb) történetírás mindig is meghatározó fordulatként értékelte. A vonatkozó osztrák és nemzetközi kutatásokból leginkább azt lehet most kiemelni, hogy mindhárom főherceg kezdetben igen türelmes volt a vallási ügyekben, az *atyai szelídséget* igyekeztek képviselni, és taktikájuk szerint *non fulminanter sed pedentim et gradatim* kellett eredmé-

12 Edelmayer, Friedrich, *Einheit der Casa de Austria?,* Klagenfurt, 1994, 373–386; Az osztrák örökös tartományok felosztásáról bővebben lásd: Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* Budapest, 2010, 87. és 43. jegyzet, illetve uő, *A tizenhatodik század története,* Budapest, 2000, 62.

nyeket elérni.[13] Az osztrák protestantizmus története még mindig a legszabadabb korszakának tartja ezt az időszakot, sőt az újabb eredmények is azt igazolják, hogy Maximilian (Miksa) és Karl (Károly) uralkodása alatt egyenesen felvirágzott tartományaikban a protestantizmus. A főhercegek egészen a hetvenes évekig bíztak még egy „endliche, gütliche und gottselige" kiegyezésben.[14] Belső-Ausztriában (Károly területein) igen aktívan működött a lutheránus egyház, ennek a működésnek feltétele viszont egy „gut luttrische" ágenda kidolgozása és bevezetése volt. A rostocki teológus, David Kochhafen-Cyträus (1531–1600) dolgozott is ezen az ágendán. Ausztriai működése jól ismert a szakirodalomban, magyarországi kapcsolatairól ugyancsak fontos adatokkal rendelkezünk. Először Alsó-Ausztriában, majd később Stájerországban is megszervezte a lutheránus egyházat, az alsó-ausztriai egyház számára még ágendát is szerkesztett.[15] Ismeretes az is, hogy Miksa (II. Miksa néven 1564-től német-római császár) 1568. december hetedikén a felső- és alsó-ausztriai nemesi rendeknek (Herren- und Ritterstand, azaz urak és lovagok számára) az augsburgi konfesszió szerint vallásszabadságot biztosított.

Amiközben Miksa és Károly területeinek vallási helyzetéről viszonylag megnyugtató képet kaphatunk forrásfeldolgozásokra támaszkodó

---

13 Loserth, Johann, *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Inneröstereich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590),* Wien, 1898, 36; idézi még: Barthels, Michael, *Die Konfessionspolitik in den habsburgischen Erblanden von Maximilian II. bis Ferdinand II.* 2003, 44; Ehhez lásd például az osztrák protestantizmus történetének máig alapvető és rendszeresen hivatkozott monográfiáját: Mecenseffy, *Geschichte des Protestantismus in Österreich;* fontos és a későbbiekben még felhasznált információkat ad általában és részletesen is: Matt, Robert, *Die Wiener protestantischen Bürgertestamente von 1578–1627,* Wien, 1938.

14 Amon, Karl, *Abwehr der Reformation und Rekatolisierungsversuche in Inneröstereich unter Ferdinand I. und Karl II.,* Klagenfurt, 1994. 405–418.

15 Chyträus, David, Reuter, Christoph, *Kirchen Agenda, wie die von den zweyen Ständen der Herrn- und Ritterschaft im Erzherzogthumb Österreich unter der Enns gebracht wird,* Rosenburg im Kamptal, 1571; Chyträus, David, *Kirchen-, Schul- und Superintendenordnung für die Stände Inneröstereichs,* o. O. 1574, 1578[2]; Magyarországi kapcsolataihoz és ismertségéhez vö. Holl Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól,* Szeged, 1981, 55–63.

(régebbi és újabb) összefoglalásokból, a kutatás ismételten hangsúlyozza Tirol eltérő helyzetét és viszonylagos különállását. A tartomány leggyakrabban úgy szerepel a szakirodalomban, mint az újrakeresztelők *Taten- und Totenland*ja.[16] Ugyanakkor minden feldolgozásban és áttekintésben különös hangsúlyt kapnak (jogosan, de szinte közhelyszerűen) a bányászok élénk kapcsolatai thüringiai hittársaikkal. A rendek és a földesúr közötti feszültség Tirolban korántsem volt olyan mértékű, mint más tartományokban. Ez természetesen leginkább azzal magyarázható, hogy itt viszonylag kevés nemes család telepedett meg. A gazdag bányákat általában külföldi intézők és bizományosok felügyelték. Ismert tény, hogy az itteni bányászok nagy számban és rövid idő alatt újrakeresztelők lettek: a század közepéről mintegy százhúsz olyan tiroli települést tart számon a vonatkozó irodalom, amelyekben bizonyosan voltak aktív közösségeik. Leginkább Hall, Innsbruck, Kitzbühel, Kufstein, Rattenberg, Lienz és az Inn völgyének lakossága volt nyitott az anabaptista eszmék iránt. Kényszerűen már I. Ferdinánd is szembenézett a nyugtalanító problémával (az 1522. február 7-én kötött brüsszeli szerződés értelmében V. Károly ugyanis, mint ez is jól ismert, testvére, Ferdinánd javára lemondott Karintia és Krajna után a felső- és alsó-ausztriai területekkel együtt Tirolról is).[17] Ferdinánd ekkor bizonyos megértést mutatott tiroli alattvalóival szemben és túlzottnak tartotta az anabaptistáknak, ezeknek a *szegény, megtévesztett, együgyű és konok embereknek* szigorú üldözését és halállal való fenyegetését. Ezzel a tömeges elvándorlást akarta megakadályozni, vagy legalábbis fékezni: a helyi hatóságok ismételten panaszkodtak ugyanis arról, hogy komoly bányászhiány várható, az anabaptisták eladják ingatlanaikat, elhagyják az országot és így kiviszik vagyonukat, összegyűjtött pénzüket is. Ez a nem túlságosan árnyalt, de mégis hatásos érvelés (hogy ti. az ország a másvallásúak üldözésével elveszíti gazdasági erejét) igen népszerű maradt a későbbiekben is, kidolgozottabb érvekkel a védekezés retorikájának legfontosabb

16 Lásd például: Loesche, Georg, *Archivalische Beiträge zur Geschichte des Täufertums und des Protestantismus in Tirol und Voralberg,* 1926.

17 Vö. Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia…,* 47.

eleme lett a 17. század elejének a protestánsok számára oly nehéz éveiben. A kormányzatnak az anabaptista közösségekhez való viszonya alapvetően befolyásolta a későbbi stratégiát és taktikát.

I. Ferdinánd második fia, a *Tiroli Ferdinánd*nak nevezett főherceg, *különböző érthető okból* (így mondta akkor), sokáig vonakodott az eladósodott tartományba, Tirolba költözni. 1547-ben apja csehországi kormányzónak nevezte ki, ekkor tizennyolc esztendős volt és többnyire Prágában élt pompás udvartartással.[18] 1556 augusztusában elkísérte a török ellen nagy sereggel felvonuló apját a Dráva vidékére *(ein christlicher Zug in das Hungerland)*. Jó emlékezete maradt meg a krónikákban: a 16. században ő volt az első uralkodó herceg, aki győzelemmel távozhatott Magyarországról. Sőt, miközben sikerült Hádim Ali budai pasát az ostromlott Sziget alól Babócsa megtámadásával elvonni, egyáltalán ez volt az első eset 1526 óta, hogy keresztény csapatok győzelmet arattak a török felett.[19] A hadjárat leírása Wolfgang Lazius (1514–1565) Ausztria-történetének főleg kéziratban maradt összefoglalásában is szerepel. A kézirat nyomtatásba került fejezetét, a forrásokat, szöveg-

18 A források szerint szerette a lovagi játékokat, és ezeken több magyar nemes ifjú is részt vett, így például, 1549 elején, Balassi János és enyingi Török János. A főherceg kedvelte a magyar huszárokat, vö. Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia…*, 343. és 104. jegyzet. Pálffy Géza is hivatkozik itt Václáv Bůžek cseh, majd német nyelven is megjelent munkájára: *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem…*, I–III. (1526–1554), České Budějovice, 2006; illetve uő, *Ferdinand von Tirol zwischen Prag und Innsbruck*, Wien – Köln – Weimar, 2009. A *lovagi tornákról* általában, szorosabban a Prágában és Innsbruckban rendezett *huszártornákról*, Ferdinánd főherceg szisztematikus fegyver- és harciviselet-gyűjteményéről, valamint *tornakönyvéről (Turnierbuch)* orientáló szakirodalommal és kiállítási katalógusok ismertetésével: Gulyás Borbála, *Huszárok Prágában és Innsbruckban, törökök Drezdában…*, Budapest, 2010, 273–290.

19 Vö. Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története*, 35. és uő, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia…*, 70–71. Ez utóbbi kötet 110. jegyzetében azt írja, hogy „a hadjárat története, jelentősége és gazdag (bécsi, budapesti, grazi és prágai) forrásanyaga ellenére mind a mai napig feltáratlan", és információkért Istvánffy Miklós történeti művéhez *(Historiarum de rebus Ungaricis)* utasít. Ferdinánd főherceg életéről és működéséről általában is, és nagyon alaposan is: Hirn, Joseph, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol*, Innsbruck, 1885–1887.

változatokat, valamint *Tiroli Ferdinánd* szerepét Kasza Péter igényes és informatív tanulmányaiból is jól követhetjük.[20] Az ifjú Ferdinánd a következő esztendőben, tehát 1557-ben, apja tudta nélkül megházasodott, elvette Franz (Friedrich) Welser augsburgi kereskedő és bankár leányát, Philippine Welsert (1527–1580).[21] A család viszont ugyanakkor fontolgatta azt a tervet is, hogy Ferdinánd I. Erzsébet angol királynő kérője legyen. A morganatikus házasságot két évig titokban tudták tartani, miután azonban a Welser család 1567-ben megkapta a *von Zinnen* bárói címet, az udvar egyenrangúnak ismerte el a házasságot is. A protokoll szerint a herceg mindaddig csak „élettársnak" *(Beywohnerin)* nevezhette feleségét. A főherceg ezután elkísérte apját még egy magyarországi hadjáratra, majd 1567 januárjában, több mint kétesztendős időhúzás után, végül Innsbruckba költözött.

Az újabb kutatások leginkább humanista érdeklődését és műgyűjtői aktivitását emelik ki: az 1570-es évektől gyűjtött könyvtára a hagyatéki leltárban (1596) már az uralkodói reprezentáció elemeként jelenik meg *(Bibliotheca oder Püecher Kunst Camer)*. A könyvlista 3482 tételt sorol fel, közöttük saját allegorikus komédiáját is (*Speculum vitae humanae,* 1567, illetve ezt németül is: *Eine schöne Comoedi Speculum vitae humanum, Ain Spiegel des menschlichen Lebens genannt,* gedruckt bei Johann Baur Agricola 1584 in Innsbruck).[22]

---

20 Kasza Péter, *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közötti évek magyarországi eseményeiről,* 2017, 89–116, az ötödik dekád kilencedik könyvének *(Rerum Austriacarum decadis quinti liber nonus)* szövegközlésével: 93–114, illetve Kasza Péter, *Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi dél-dunántúli hadjáratról,* 2018, 4/417–443, Ferdinándról és a sikeres hadjáratról különösen 421–422. A krónikás emlékezetre és az irodalomra támaszkodva Kasza Péter is kiemeli, hogy „[m]ezei had sikeres akciót Mohács óta nem hajtott végre az ország területén, és 1526 óta, harminc éve arra sem volt példa, hogy királyi család sarja személyesen jelenjen meg a küzdőtéren", 422.

21 A házasságkötéshez lásd még: Hirn, Joseph, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol,* II, 313–369; Boeheim, Wendelin, *Philippine Welser.* Innsbruck, 1894; Widmoser, Eduard, *Philippine Welser…,* II, München, 1953, 227–245; *Katalog der Ausstellung „Philippine Welser 1527–1580",* Augsburg, 1978.

22 Gries, Christian, *Erzherzog Ferdinand von Tirol – Konturen einer Sammlerpersönlichkeit,* Wien, 1993, 2/162–173; illetve a tanulmány folytatása uó, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol und die Sammlungen auf Schloß Ambras,* Wien, 1994, 1/7–37.

1566-ban, még Prágából, kibocsátott egy mandátumot, amelyben a vallási ügyekben megegyezést kért és ígért. Elhatározta: „die alte wahre katholische religion zu erhalten, in keinen abfall kommen noch einige neue lehre und sekten darunter einwurzeln zu lassen."[23] Ezt a rendelkezést később többször megerősítette és ilyenkor mindig hivatkozott az atyai *(väterliche)* szelíd parancsra. A felekezeti program konkrét és a gyakorlati megvalósítást célzó technikája azonban egyáltalán nem volt kidolgozva. Ami tehát a káros „új tanításokat", változtatásokat vagy a „szektákat" illette, az ellenőrzés és a büntetés a világi hivatalokra hárult.[24]

Az alattvalók vallási elégedetlenségét és néha erőteljesebb felekezeti türelmetlenségét korábban sem tudta itt a kormányzat felkészülten kezelni. Még 1546-ból származik az első olyan rendelkezés, amelyik határozottan a „főhivatalnokok, a bányabírók, könyvkereskedők, írnokok és egyéb alkalmazottak" vallási életére vonatkozik. Ez előírta, hogy „minden nagykorú és épelméjű ember, kiváltképp azonban a hivatalnokok, húsvétkor gyónjanak és egy szín alatt áldozzanak. A házigazdák *(Hauswirte),* avagy a családfők követeljék meg a gyónáscédulákat, amelyeken a vezeték- és a keresztnév pontosan fel van tüntetve, s megjegyzésként az is szerepeljen rajtuk, hogy az illető gyónt-e vagy sem?"[25] Ezeket a gyónáscédulákat azután legkésőbb pünkösdig át kellett adni a kormányzóságnak. Akik nem gyóntak, azoktól megkérdezték, miért maradtak távol? Ők leggyakrabban a testi gyengeségre, kimerültségre vagy szüleik betegségére hivatkoztak, ám ez a kifogás elfogadhatat-

23 Hirn, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol,* I, 166.

24 „und ist demnach unser gnädiger befehl und wollen wir, dass ihr euer fleissig aufsehen habt und in all weg und ort bedacht seid, vorsehung tut und darob haltet, damit überall durch die untertanen die alte wahre katholische religion des gehorsams und verordnung der römischen allgemeinen kirche fest gehalten, darwider keine neuerung oder veränderung zulasset noch gestattet, sondern dieselben ausbreiter, lehrer und nachfolger abschaffet etc", lásd Hirn, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol,* I, 167.

25 Loesche, *Archivalische Beiträge zur Geschichte…,* 55. A tiroli evangélikus fejleményekről, igen röviden, jegyzetek nélkül: Barton, P. F., *Evangelisch in Österreich,* Wien – Graz – Köln, 1987, 53–54.

lan volt: mert hiszen a betegeknek igenis több okuk lenne gyónni és áldozni.

A német egyházi énekek ugyan nem voltak betiltva, ám 1569-től minden helyi hatóságot felszólítottak, hogy a német nyelvű zsoltárok szövegeiről részletes tartalmi ismertetést küldjenek a kormányzati hivatalok számára. Ott döntöttek az énekek szövegeinek illendőségéről és megfelelőségéről. Volt olyan kifogás, hogy nem illendő *den glauben also lang singen,* másokat megfelelőnek tartottak, ismét másokat pedig azért utasítottak vissza, mert azok Luther énekeiből és zsoltárköltéséből merítettek és azokat utánozták.[26]

A katolikus egyháznak az osztrák tartományokban tapasztalt, a szakirodalom által sok példával felmutatott erőtlensége természetesen Tirolban is jól dokumentálható már a 16. század közepétől. Itt is a vizitációk szolgáltatnak igazán értékelhető forrásanyaggal.[27] Egy innsbrucki segédlelkészt például csekély ismeretei miatt a négyosztályos jezsuita iskolába utasítottak tanulni, találkoztak például olyan vikáriussal Hallban, aki *in der religion nit wenig suspect* volt, Kitzbühelben olyan vikárius működött (egy bizonyos Halbeis), aki kívánság szerint két szín alatt is kiszolgáltatta az úrvacsorát és német nyelven keresztelt. A rattenbergi Ágoston-rendi kolostorban csak egyetlen barát lakott és így tovább: számos beszámoló tudósított a katolikus egyház vigasztalan romlásáról, a gyanús papokról és a kiugrott barátokról. Az 1559-től 1577-ig Kitzbühelben szolgálatot teljesítő Bartholomaeus Glöggel például azt írta 1569 novemberében keltezett beszámolójában, hogy *ein junger,*

26 Luther egyházi énekeinek típusairól és kiadásairól könnyen hozzáférhető, jól orientáló összefoglalás: Kemper, Hans-Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit,* 1, Tübingen, 1987; III., 2. „Propaganda fidei" Luthers 'Geistliche Lieder' als Spiegel theologischer und sozialgeschichtlicher Probleme, 175–209.

27 Csak párhuzamos és talán nem is a legerősebb példaként említem, hogy a korabeli egyházlátogatások Magyarországon is lehangoló eredménnyel jártak: a szerzetesek között végzett kora újkori egyházi vizitációk igen elmarasztaló hazai tanulságairól *(totaliter desolatum)* Mályusz Elemér összefoglalása a leginformatívabb: Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon,* Budapest, 1971, 2007, III. A szerzetesség.

hoffertiger, übermüettiger, stolzer Münch, namens Lautrentius Zeyß rongyos ruhában mutatkozik, mint egy paraszt, és nem hallgat egyházi elöljáróira.[28] A brixeni (ma Bressanone, Dél-Tirol) püspök keserűen jegyezte meg egyházvizitációi alkalmával, hogy száz megvizsgált pap közül jó, ha tizenöt alkalmas a hivatására. Röviden: a tudatlanság nagy, a jámborság csekély, a lelki buzgóság tökéletesen hiányzik. Ezért aztán a legtöbb templomba járó jámbor gyülekezeti tag is felettébb rosszul tájékozott a hit dolgában.[29] Sokan azt sem tudták, vajon katolikusok-e, vagy esetleg Luther-követők. Az 1559-ben végzett felmérés szerint több pap és káplán jó katolikusnak vallotta magát, miközben evangélikus módon válaszoltak.[30] 1569 őszén a vizitátorok arról tudósítottak, hogy a bányászok életükkel és vérükkel védelmeznék az augsburgi hitvallást. Nagy volt a tájékozatlanság: egyikük azt mondta például, hogy kizárólag Istennek gyón meg és az *Augsburger Conflation* szerint fog élni, egy másik túlságosan együgyűnek tartotta magát ahhoz, hogy a papokkal vitázzon, de abban bizonyos volt, továbbra is a *Confestiont* követi.[31] A laikusok dogmatikai és liturgiai bizonytalanságáról, vallási indifferenciájáról számos hazai forrásunk is van, ez szinte a 17. század közepéig jól dokumentálható. Az újabb kutatások nyomán egyre nyilvánvalóbb az a meggyőződés, hogy a lelkészek maguk is sokáig bizonytalanok, esetleg közömbösek voltak a liturgia megkülönböztető jegyei tekintetében és nem láttak lényegi különbségeket a szimbolikus

28 Mayer, Matthias, *Die Bücher-Visitation im Gerichte Kitzbühel im Jahre 1569,* Unterland, 1937, 9/7.

29 Barton, *Evangelisch in Österreich,* 54.

30 Mecenseffy, *Geschichte des Protestantismus in Österreich,* 46.

31 Loesche, *Archivalische Beiträge zur Geschichte…,* 112, Mayer hasonló tájékozatlan mondatokat emel ki Glöggel egyik beszámolójából (Mayer, i. m., 7). Idézném most Mayer rosszkedvűen aktualizáló kommentárját is: „Den guten Leuten ging es mit diesem berühmten und weittragenden Fremdwort der augsburgischen Konfession damals so, wie es heute mit der vielgesuchten arischen Abstammung passiert, die in Zuschriften an die Pfarrämter oftmals zu einer 'ärarischen', oder wohl auch gar zu einer 'arabischen Abstammung' wird", uo.

iratokban.[32] A megkérdezett tiroli hívek is leggyakrabban a tanulatlanságra, az ismeretek hiányára és elfoglaltságaikra hivatkoztak. Azt igyekeztek bizonyítani, hogy semmiképp sem eretnekségről, sokkal inkább ismerethiányról van szó: nem tudták például, hogy böjtnap van és azon kívül családjukban éppen nagybeteget ápolnak. Egy másik megkérdezett nagyon bizonytalanná vált attól, hogy a papoktól oly sok egymásnak ellentmondó prédikációt hallott. Nem is megy többé templomba, inkább a gyerekeinek olvas fel, de ezt sem mások előtt teszi, hiszen még csak kilenc esztendeje tud olvasni. És a könyvekkel is hasonló volt a helyzet: sokan nem tudták, hogy nem megfelelő olvasmányokat szereztek be.

A 16. század második felében azután a tartomány 130 településére küldtek szét mandátumot vallási ügyekben, közöttük négyet kinyomtatva is a veszélyes könyvekről (1567. május 7-én, 1569. szeptember 20-án és a most majd bemutatott könyvvizsgálat után még kettőt, 1578. november 20-án és 1585. január 7-én). E mandátumok a hivatalok segítségével akarták elérni, hogy a hitéletükben gyanúsak hallgassanak papjaikra és azok pedig érjék el náluk az engedelmességet.

A tiroli kormányzat, együtt az egyházmegyét irányító salzburgi érsekséggel, 1569 késő nyarán végül elhatározta a rendszeres könyvvizsgálatot. A német nyelvű instrukciót két hivatalnok kapta meg: Jacob Holzapfl, mindkét jog doktora és Thomas Kribl pénzügyi alkalmazott. Három település (Rattenberg, Kitzbühel és Kufstein) volt igazán gyanús, ezekben kellett a „lázító, szektás" könyveket megvizs-

32 A témához lásd például: Monok István, Péter Katalin, *Felmérés a hithűségről*, 1990, Szeged, 111–142; Péter Katalin, *A felekezetek felett álló Magyarország, a reformáció után,* Piliscsaba – Budapest, 1999, 9–25; Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, 2004.

gálni.[33] Többek és többször jelentették már ugyanis a hatóságoknál, hogy e három helyen nem is keveseknek van tiltott, felforgató és szektás könyvük *(verfuererische und sectische püecher)*. A két hivatalnok tehát vizsgálódjon ezen a három településen és érdeklődjön azok után, akiknek valóban szektás könyveik lehetnek. Az lenne a legmegfelelőbb, ha először a fogadósoknál és a szállásadóknál *(bei den Wierten)* érdeklődnének. Az viszont nem szerepelt az instrukcióban, milyen olvasmányokat kell „szektásnak" vagy „felforgatónak", főleg tiltottnak ítélni. A döntést a vizitátorokra bízták. A tiltott könyvek listája és száma a legújabb szakirodalom számára is nehezen követhető, az 1559-es első index óta folytonosan változott és az instrukció is figyelmeztette a hivatalnokokat arra, hogy időközben *„viel heillose Traktätl"* jelent meg.

---

33 Im Sinne „vnserer zum offtermalen außganngener Mandata, bei den Wierten vnnd annderen personen aufruerischer sectischer vnnder vnnserer Alten wahren Christlichen Catholischen Religion widerwerttige püecher, Tractätlen vnnd schrifften befunden werden, dieweil vnns aber als einem Christlichen Catholischen Fürsten solches in vnsern Landen zugedulden kains wegs gemaint, sollen ermelter Holzapfel vnnd Kriebl sich vnuerzögenlich hinab in berührte drey herrschafften (Rattenberg, Kitzbühel, Kufstein) vnnd sich derjenigen personen die also verfuererische sectische püecher haben möchten, bey jedes orts pfarrern vnnd anderen vnuerdächtigen, auch vnserer Alten wahren Religion steif zu gethanen personen aigenntlich erkundigen, vollgennds alle Wirt vnnd was sy sonnst für verdächtige personen in der Religion erfahren werden, für sich eruordern", Tiroler Landesarchiv (TLA) fasc. Oberösterreichischer Geheimer Rat Select Ferdinandea Position 131. I (in Karton 130) Causa Domini, Bd. 10. 1568–1571, (89) Regierunskopialbuch, fol. 191. 1569. szeptember 12. A terjedelmes, művelődéstörténeti szempontból rendkívül értékes, egészében azonban még sehol nem publikált levéltári anyagból a tárgyalás érdekében néhol bővebben kell idéznem, néhány összefüggő rövid dokumentumot pedig a *Függelék*ben ismertetek. Bár a szokatlan könyvvizsgálat forrásai nem voltak ismeretlenek a kutatás számára, az eddigi megközelítések inkább helytörténeti jellegűek. A vallási viszonyokról jó képet ad, de az olvasatokban és átírásokban meglepően bizonytalan, megbízhatatlan és fontos helyeken téves: Biasi, Franz, *Die lutherische Bewegung in der Herrschaft Kitzbühel von ihren Anfängen bis zum Tod Ferdinands II. (1595),* Innsbruck, 1948 (kézirat). Az eljárásról összefoglalóan: Food, J. L., *Umstürzler in den Alpen. Bücher und Leser in Österreich im Zeitalter der Gegenreformation,* 1991, 231–263. A módszerében egyedülálló könyvvizsgálat bemutatására és olvasmánytörténeti tanulságainak tematizálására tettem már kísérletet: Ötvös, Péter, *Büchervisitation in einem katholischen Lande,* Wiesbaden, 1998, 83–103.

A vizitáció során a lelkészek és a tanítók olvasmányainak teológiai szempontú vizsgálatát a vallási nyugtalanságok keményebb megtorlásában már tapasztalt, 1560-tól salzburgi érsek, Johann Jakob Khuen-Belasi (1515–1586) felügyelte. Ő még két további, a dogmatika kérdéseiben is járatos biztost látott el fontos instrukciókkal, Sigmund Friedrich Fugger bárót, akkor passaui kanonokot és a mühldorfi (ma Mühldorf am Inn) plébánost, Christoph Spandelit. A számukra adott utasítás szerint meg kellett vizsgálniuk a plébániákat, és ahol gyanús olvasmányokat látnak, azt azonnal kötelesek jelenteni az érseknek. Kiváltképp figyeljék az egyházi tisztségviselők könyveit – így az instrukció –, ha úgy találják, hogy az olvasmányok igen szűkösek, akkor azokat bővíteni és megfelelő helyeken pótolni kell. Azt is vizsgálják meg alaposan, milyen katekizmust használnak az iskolákban, de mégis főképpen arra figyeljenek, milyen német nyelvű egyházi éneket hallgatnak a hívek a prédikáció előtt és után. A kormányzat is felkért ezután még egy további, a dogmatikai ügyekben tájékozottabb biztost: azt a tudós jezsuita Nicolaus Lanojust, aki 1560-ban a később sokkal nevezetesebbé vált Petrus Canisius[34] társaságában érkezett Innsbruckba. Canisiusnak azután fontos szerepe lett a jezsuita iskola és kolostor ottani megszervezésében is. Lanojus és Fugger báró azt a feladatot kapták, hogy a megfelelő *(gut)* olvasmányokat különítsék el az ártalmasoktól *(schädlich)*. A szempontokat azonban nem határozták meg számukra sem, nem írtak, nem is írhattak erről utasítást, a vizitátorok tehát maguknak igyekeztek valamivel jobban strukturált (de gyakorlatilag így is használhatatlan) rendszert kidolgozni. A kettő helyett ugyanis három, továbbra is kezelhetetlen rovatot állítottak fel: *„bös", „mittl", „gut"*.

A kormányzat által megbízott immár három szakértő, Holzapfl, Kribl és Lanojus, 1569. december 17-én keltezték első jelentésüket a nagyon kis lélekszámú bányahelyről, Rattenbergből. Leírták, hogy 11-én késő este érkeztek meg a helyi fogadóba, ahol találkoztak a salz-

34 Petrus Canisius (1521–1579) 1925 óta Sanctus, katekizmusának rendkívüli nagy magyarországi hatása (fordítások és fordításátdolgozások) még a 18. században is követhető, a jezsuita egyházi oktatásban betöltött szerepe a hazai irodalomban nagyon jól dokumentált, vö. például RMNy 471, 173, 783, 860, 907, 1080, 1128, 1259, 1297, 1318, 1319, 1630 etc.

burgi biztosokkal, Sigmund Friedrich Fucker (Fugger) úrral és Christoph Spandeli magiszterrel. A munkát másnap kezdik majd meg, mégpedig úgy, hogy a salzburgiak a lelkészeket, segédlelkészeket, vikáriusokat és a beneficiátusokat fogják megkérdezni arról, vajon a gyülekezet tagjainál vannak-e „tiltott könyvek és írások, traktátusok, énekek, képek stb."

Ezután elhatároztuk (így folytatják a megbízottak – Ö. P.), hogy magunkhoz rendeljük a bányafelügyelőt, a törvényszéki intézőt és a polgármestert, hogy mindjárt velük kezdjük a vizsgálatot. Ők elhozták magukkal nem kevés számú könyveiket. A könyveket én, Lanojus, a salzburgi officiális úrrral együtt megvizsgáltam. Ő a többségüket szektásnak vagy tiltottnak találta. Ezeket kiválogattuk és a tulajdonos nevét mindegyikre ráírtuk. De a veszélytelen könyveket, iratokat, képeket, traktátusokat stb. szintén összegyűjtöttük és megjelöltük a tulajdonosaikat. Ezután közöltük velük, hogy az alattvalók esetében ugyanígy fogunk eljárni. A polgárok hozzák be könyveiket etc. a városházára. Az instrukció szerint mindenki esküdjön meg Istenre és a szentekre, hogy egyetlen könyvet, traktátust etc. sem tartott vissza, egyet sem rejtett vagy titkolt el, hanem az összeset behozta. Hasonlóképpen járjanak el a bányafelügyelet és a törvényszék alkalmazottjai is. Tegnap ismételten felküldtük a bánya- és a tartományi bíróság embereit néhány igen gyanúsnak jelentett emberért, de nem jöttek le hozzánk.[35]

35 TLA, Causa Domini, Bd. 10, 1568–1571. (89) Regierungskopialbuch, fol. 285–290, 1569. december 17. „Hierauf haben wir beschlossen, den pergkh- vnd Landtgerichts verwalter vnd Bürgermaister für vnns zu erfordern, gleich die sach an inen selbst anzufangen. Vnd hat Ir jeder seine Bücher, deren nit wenig gewest, für vnns bracht. Die seien durch mich Lanoium, auch den herrn Officialn von Salzburg besichtigt werden. Darundter ist der mehrerthail sectisch vnd verpoten befunden worden. Die haben wir ausgeworffen vnd sein die namen, denen sie zugehörten, darein geschrieben. Aber die übrigen Bücher, Schrifften, Gemäl, Tractätlein etc., so passierlich sein, haben wir auf ein Ort gelegt vnd auch verzeichnet, wem sie gehören. Vnd weiter Inen vermeldt, daß wir gleichen Prozess wider die Vnderthanen führen. Die Bürgschafft soll ihre Bücher etc. auf das Rathaus zusammen bringen. Laut Instruction solle ein jeder ein leiblichen Aid zu Gott vnd sein heiligen schwören, daß er kein Buch, Tractätlein etc. verhalten, verschieben oder vnterdrücken, sondern alle hergeben wolle. Gleichergestalt haben es auch die Vnterthanen vom Berg- vnd Landtgericht gethan. Wir haben gestern die Berg- vnd Landgerichtsdiener wiederum zu etlichen Personen aufgeschickt, die vns innsonderhait für verdächtig angezeigt worden, sie sind nicht gekommen."

Különös óvatosságot igényelt itt a nemességgel való tárgyalás és könyveik átvizsgálása. Az instrukcióban róluk nem tettek külön említést. Bizonyára azért, mert a tartományban, mint már volt róla szó, hagyományosan kevés nemes élt. De az özvegy Liechtenstein (született Helffenstein) grófnőt többen is feljelentették a vizitátoroknál, miszerint nyilvánvalóan szimpatizál Luther tanaival, és olvasmányai veszélyesek lehetnek. Nem volt azonban kellően tisztázott, *ob man ein gleichhait in diesem Fall halten vnd den Reichen so wohl als die Gemein visitieren werde,* végül úgy döntöttek, hogy a grófnő sem lehet kivétel. Ő viszont azt válaszolta Kribl úrnak és a mühldorfi plébánosnak, Christoph Spandelinek, hogy könyvei semmiképpen sem lehetnek a főherceg ellenére és a vallás megzavarására, mert hiszen nem tud olyan könyvéről, amelyik szektás vagy felforgató lenne. Azt sem akarja ezúttal közölni, vajon inkább lutheránus vagy inkább pápista lenne, de azt sem, milyen könyvei vannak. De ha a tekintetes kormányzat nem tudja elviselni, hogy könyvei vannak, kész lenne arra is, hogy azokat az országból mind eltávolítsa. A grófnő 1570. január 2-án egyenesen Ferdinánd főherceghez fordult és küldött egy rövid listát a vallási kérdéseket is érintő könyveiről, mindenesetre azzal a megjegyzéssel, hogy egyiket sem gondolná szektásnak vagy tiltottnak lenni (1. Függelék).

> Mivel nem vagyok engedetlen, átküldök egy listát azokról a könyvekről, amelyek vallási kérdéseket érintenek. A biztosok abban az ügyben is méltánytalanul viselkedtek, amikor nemes embereket magukhoz rendeltek a fogadóba. Ezt ki kell jelentenem a nemesek nevében. Nekem is oda kellett volna mennem, de nem tettem. Mert nem jogos nemes embereket törvényszéki szolgákkal vendégfogadóba kéretni.[36]

36 Causa Domini, Bd. 10, 1568–1571. (89), 1570. január 2. Regierungskopialbuch fol. 347r–v: „Damit ich nicht ungehorsam bin, überschicke ich ein Verzeichnis der Bücher, so die Religion berühren. Hierin haben sich die Kommisäre auch ungebührlich benommen, daß sie Adelspersonen zu sich ins Wirtshaus gerufen haben. Das muß ich im Namen des Adels bekanntgeben. Auch ich sollte dorthin kommen, hab es nicht getan. Denn es ist nicht gerecht, Adelspersonen durch Gerichtsdiener zur Herberg zu berufen."

Az egyszerű *(gemeine)* emberek ugyancsak tiltakoztak, a vizitátorok aggódtak is emiatt. Nem tették ugyanis már előre elég világossá, hogy az elkobzott könyveket – egyelőre – nem adják vissza. *Der gemeine Mann* panaszkodott is, hogy minden vagyonuk a bibliákban, posztillákban és hasonló könyvekben van, és semmiképp sem tudnának helyettük most másokat, megfelelőbbeket vásárolni. Néhány szegény bányász minden jövedelmét egy Luther-bibliába, posztillába vagy hasonló könyvekbe fektette és most nincsen lehetősége, ezek helyett más, katolikus könyveket vásárolni.[37] Így aztán a kiküldött biztosok arra kérték (alázatosan) a főherceget, egyezzen meg a salzburgi érsekkel, hogy a költségeket egyenlően elosztva vásároljanak az elkobzottak helyett megfelelő számú *catholische Bibeln, Postilln, Betbüchlin, Cathecismi, Hortuli animae* és hasonló könyveket. Azt tanácsolták – jobban megismerve immár a körülményeket –, hogy a lefoglalt könyvekért cserébe ezeket adják oda fele áron, a szegényeknek pedig egyenesen ingyen. Ezzel csendesíthetnék az elégedetlenséget *(Volks Schwierigkeit)*. Gondosan összesített beszámolójukat 1569. december 23-án és 28-án keltezték Kitzbühelből. Az eljárás módszere és mérsékelt sikere jól követhető a jelentésekből:

> Rattenbergben tehát visszatartottuk a szektás és tiltott könyveket. Ezekkel két nagy ládát és egy hordót töltöttünk meg és ezt a két ládát a hordóval együtt egy helyiségbe vittük, a kulcsot magunkhoz vettük és a helyiséget lepecsételtük, nehogy valaki tevőlegesen bemerészkedjen, esetleg könyveket vegyen ki etc. De nemcsak a vélhetően tiltott könyveket zártuk be a szobába vagy a helyiségbe, hanem az elfogadható és katolikus könyveket is. Mindegyik

37 „Der gemeine Mann weiß noch nicht, daß wir die verpottnen Bücher behalten werden, sie klagen sich, sie hätten ihren Schatz an den Bibeln, Postillen und dergleichen Büchern gehabt. Mancher armer Knapp hat alles sein Vermögen an ein Lutherische Bibel, Postill und dergleichen Bücher gelegt und wird jetzt nicht vermögen, andere solche Bücher, die catholisch seien, anstatt zu kaufen und es wird große Unwilligkeit bei dem Volk machen", uo., 290r.

> könyvre külön cédulát tettünk, amelyen megjelöltük a tulajdonos nevét. De akiknek nem maradt katolikus könyvük, azokat is külön feljegyeztük és most tehát még minden könyv, legyen az rossz vagy jó, rendben különválogatva együtt található.[38]

A vizitátorok kimondottan kudarcot vallottak Kitzbühelben. A bányafelügyelő például őszinte alázatát jelentette Istenhez és felebarátaihoz, de végül mégis azt mondta, hogy Istennek több engedelmességgel tartozik, mint bárki másnak. Az írnokkal együtt kifejezetten ellenségesek voltak velük szemben, úgy tűnt, inkább hajukat tépték volna meg a biztosoknak, semmi barátságos szót nem mondtak. Dacosan és bosszúsan távoztak. Ezért aztán a biztosok berendelték a polgármestert és a tanácsosokat. Ők mind megjelentek, hoztak magukkal egy szóvivőt és még valakit a köznépből. Ez a Christoph Linsegger, aki személyében itt a kitzhüheli polgárságot képviselte, nem volt hajlandó könyvei átadására: a könyvek az övéi, saját pénzén vásárolta őket és a lelkét táplálja velük. Mert Isten szava szól belőlük, és hamis tanokat nem is olvasott bennük. Azt válaszoltuk neki, nem azért vagyunk itt, hogy ilyesfajta hitbéli dolgokat vizsgáljunk. Megbízatásunk többek között csak arra vonatkozik, hogy mi Őfelsége alattvalóitól, akiknek van ilyen, könyveket, traktátusokat és nyomtatványokat gyűjtsünk be. Ő azonban kitartott véleménye mellett:

---

38 1569. december 23. fol. 296v: „Mit den sectischen vnd verpotten Bücher haben wir also gehalten zu Rattemberg. Das wir dieselben in zwo große Truchen vnd ein Stubich eingefüllt, vnd solche zwo Truchen sambt dem Stubich haben wir in ein cammer verwahrt, den Schlüßel zu vns genommen vnd die Cammer verpetschiert, damit durch niemand etwas thätlichs, sowie Bücher herauszunehmen, vnterstanden etc. Vnd nicht allein die angedeuten verpottnen Bücher, sondern auch die passierlichen vnd Catholischen Bücher haben wir in das Zimmer oder Gemach eingesperrt vnd zu jeden Büchern auf ein besonders Zetteln den Namen, wem sie zugehören, zeichnet vnd gelegt. Aber welchen Personen kein catholisch Buch überblieben, derselben Namen haben wir auch besonders aufgemerkt, vnd liegt also noch alles, guts vnd böses beieinander, doch jedes ordentlich vnterscheiden."

vegyük úgy, ahogy akarjuk, nem fog egyetlen könyvet sem beszolgáltatni. Ha erőszakkal akarnák elvenni tőle könyveit, testével és életével védené azokat. Ezt a Linseggert két itteni polgár követte még, nevezetesen Gabriel Durchenwald posztókészítő és Balthasar Mülperger szabó. Mindketten ugyancsak testükkel és életükkel védenék könyveiket.[39]

A vizitátorok december 29-én keltezték újabb jelentésüket Kufsteinből. Itt megint váratlan nehézséggel kellett szembenézniük: a kiválogatott szektás könyveket át akarták adni az érsek megbízottjainak, azok azonban kifejezetten tiltakoztak. Szerintük nem érné meg ugyanis a könyveket Salzburgba szállítani. Az érsek nem akart költeni arra, hogy ilyen tiltott könyveket három helyről összegyűjtsön, hiszen nem lenne más haszna belőlük, mint egy nagy máglya napfordulókor.[40]

A bányafelügyelők és -faktorok természetesen szintén tiltakoztak a könyvfoglalások ellen. Érveik azért jellemzőek és említésre méltóak, mert – mint említettem – hasonló retorikára épített az oppozíció az osztrák protestantizmus legválságosabb időszakában, a 17. század első harmadában is: az ország gazdasági helyzetének gyors romlására hivatkoztak, a megállíthatatlan pusztulásra és az ezt követő veszélyes nyugtalanságra:

---

39 1569. december 28. fol. 301r: „Er hätte Bücher die wären sein, kosten in sein Geld, speise damit seine Seel. Dann sie wären dem Gottes Worte gemäß, schöpfe kein unrechten Glauben daraus. Wir haben ihm erwidert, wir wären nicht da, um dergleiche Glaubenssachen zu examinieren, sondern vnser Befehl streckt sich vnter anderen dahin, daß E[uer] G[naden] Vntertanen, die Bücher, Tractätlein vnd gedruckte Schriften haben, für vns erfordern. Aber er verharrt, man nehme es von ihm an, wie man wolle, so sei er nicht bedacht, einig Buch herzugeben, wollte man ihm sie dann mit Gewalt nehmen, wolle er sein Leib vnd Leben daran wagen. Diesem Linsegger seind nachgefolgt noch zwei Bürger hie, mit Namen Gabriel Durchenwald Tuchscherer vnd Balthasar Mülperger Schneider, die haben sich gleichfalls ihr Leib vnd Leben zu ihren Büchern zusetzen erklärt."

40 Az összehasonlító néprajzi irodalomban jól ismert a napfordulókor (június 21.) gyújtott örömtűz (máglya) mágikus szimbolikája.

> Őfelsége az ügyes, használható, tapasztalt, a bányászathoz értő szolgákat és munkásokat az augsburgi hitvallás miatt és mert nem egyeznek a régi hittel, ki akarja kergetni és űzni az országból. Mi úgy gondoljuk, hogy nélkülük a bányákat és kedvező állapotunkat nem leszünk képesek megőrizni, arra leszünk kényszerítve, hogy hagyjuk a bányát elpusztulni.[41]

Időközben megindultak a tárgyalások a lehetséges könyvcsere módszeréről és elveiről. A salzburgi érsek ugyan egyetértett az elvekkel (a gazdagok és a tehetősek fele áron, a szegények ingyen juthatnának cserekönyvekhez), de ellenezte a költségek egyenlő elosztását. Kizárólag a vizsgált három terület papsága részére akart cserekönyveket biztosítani. Különben se szívesen látná, hogy a vizitáció során valaki a megfelelő *(gut)* könyvet ismét elcserélné egy rosszra, mert így aztán továbbra is mindig újra vizsgálódni, elkobozni, majd újra adakozni kellene. Itt tartottak (majd megfeneklettek) a tárgyalások, amikor az augsburgi Willer könyvkereskedés elkészített már egy alapos listát raktáron lévő katolikus olvasmányokból és mellékelte az árakat is.[42] Végül 1573. december 23-án (pontosan négy esztendővel a könyvvizsgálat és -foglalás után) Thomas Kribl megbízást kapott a kormányzattól, hogy a *háromkirályok napját* követő vasárnapon vigyen magával néhány megfelelő könyvet Kitzbühelbe (2. Függelék). A megállapodás szerint ossza szét

---

41 Anton Fugger és fivérei, valamint David Haug, Michael Khaybeck a főhercegnek 1569. december 29. fol. 326v: „E[uere] F[ürstliche] D[urchlaucht] wollen die geschickten, tauglichen, erfahrenen, bergwerksverständigen Diener vnd Arbeiter wegen der Augspurgischen Konfession vnd daß sie der Alten Religion nit verwandt seindt, aus dem Land schaffen vnd vertreiben, daß wir die Bergwerke vnd das ganz ansehliche Wesen ohne dieselben nit zuerhalten wissen, sondern wurden gedrungen, den Berg zerlegen zulassen etc." A protestáns lakosság – gyakran éppen a katolikusok által történő – védelmének retorikáját másik fejezetben szeretném bemutatni.

42 fol. 179r–v, 180r: *Verzeichnus etlicher gemeinen Teutschen Catholischen buechern sampt Ihrem tax gebunden vnd vngebunden, Welche in Augspurg bey Georgen Willer zubekommen seind.* Georg Willer meghatározó alakja a könyvkereskedésnek, 1564-ben ő adott ki először könyvkatalógust *(Messkatalog)* a frankfurti könyvvásárra.

a könyveket, tehát a tehetősebbektől fele árat kérjen, a szegényektől semmit. Az elkobzott könyvek (ellentétben a biztosok korábbi jelentésével) egyáltalán nem voltak szétválogatva, és a megjelölt tulajdonosokat sem lehetett már azonosítani:

> A könyvek mind egy nagy rostában voltak, és a legfelső könyvre viasszal cédulát ragasztottak a tulajdonos nevével. De az egerek ezt a cédulát annyira elrágták, hogy egyetlen betűt sem lehetett már kiolvasni.[43]

A könyvek cseréjére végül 1574. január 11-én, a *három királyok napját követő vasárnapon* került sor Kitzbühelben. Csak azok kaphatták vissza katolikusellenes könyveiket, akik hitük miatt az országot készek elhagyni. Meg kellett azonban ígérniük, hogy ezeket a könyveket semmiképpen sem küldik majd vissza. Voltak többen, akiktől minden könyvüket elvették, mert szektásnak találták őket, mások viszont most visszakaphatták veszélytelen olvasmányaikat. Az alattvalók természetesen panaszkodtak, nem tudták (mert nem ismertek ez ügyben rendelkezést), hogy melyik könyvek tiltottak, hiszen nyilvánosan lehetett őket megvásárolni.[44] Most nincsenek vigasztaló olvasmányaik, kérnek tehát jó prédikátorokat és jó könyveket. De ennek komoly akadálya volt: a salzburgi biztosok *kizárólag* latin nyelvű könyveket hoztak a cserére, és ezektől sem akartak ingyen megválni. Thomas Kribl, az eseménynél könyvelő és pénztáros, 13 német nyelvű katolikus posztillát osztott szét a szegények között és arra biztatta a tehetősebbeket, vásároljanak könyveket, ha akarnak. Ezen a napon Krielb úr

43 fol. 146v: „[Die] Bücher sein alle in ainer grossen Reittern gelegen, ist auch auf dem obristen Puech ain Zettl, darauf der Namen dessen, so sie zugehören, mit vax ainklebt gewesen. Aber die Meuß haben denselbigen Zettel gar hingefressen, daß man khain Puchstaben mehr gesehen."

44 Tirolban ez időben nem volt sem magasabb iskola, sem nyomda, sem állandó könyvkereskedés. A nyomtatványok „wurden damals durch hausierende Buchführer auch in entlegende Gegenden gebracht und dort auf Jahrmärkten in Gasthäusern und auch sonst von Mann zu Mann verkauft", lásd: Mayer, *Die Bücher-Visitation in Gerichte Kitzbühel…,* 4. idézet, január 31, 8.

viszont csak 18 krajcárt könyvelt el, ugyanis csak egyetlen kalendáriumot tudott eladni. De nem fele áron: a kalendárium ebben az évben a Willer-katalógus szerint 18 krajcárba került.[45]

45 Vö. 42. jegyzet. A könyv- és olvasmánytörténeti kutatás forrástipológiáját rendszerező Monok István fontosnak és egyedülállónak tartotta ezt a forrástípust. Többször is hivatkozott rá, de neki nem volt módjában alaposan tanulmányozni a dokumentumokat. A tiroli eljárásról csak kutatási beszámolókból értesült: „Külön említést kell tenni arról a csakis Tirolban ismert cenzúratevékenységről, amelyben a főherceg által kinevezett bizottság a tulajdonosoktól magánkönyvtáraik jegyzékét kérte meg. Amit aztán ez alapján gyanúsnak találtak, azt elkérték s részben ingyen, részben féláron 'igaz katolikus szellemű' művekre cseréltek." Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720*. Szeged, 1993, 14., illetve legújabban uő, nagyobb vonalakban összefoglalva: „[a] tiroli könyvvizsgálati mód a maga nemében egyedülálló a történelemben: a magánkönyvtárak anyagát cserélték ki ekkor, a főherceg utasítására világi hatósági emberek és jezsuita atyák 'látogatták meg' a könyvtárak tulajdonosait, és az alkalommal élve protestáns könyveiket elvitték, és katolikusokat hagytak helyettük"; vö. Monok István, *Könyvtári (?) problémák*, Budapest, 2020, 41(116), 14 és 105–106.

2. Az ausztriai menekültek első hulláma Nyugat-Magyarországon

Rudolf császár és magyar király intézkedései gyors ütemben szűkítették a protestánsok mozgásterét Bécsben és Alsó-Ausztriában. Lelki gondozásukat a prédikátorok és tanítók 1577-től nem is láthatták el, a következő esztendőben Bécsben megtiltották a protestáns istentiszteletet és bezáratták iskoláikat.[46] 1579 nyarán a bécsieknek nem engedélyezték többé, hogy Hernalsba és Inzersdorfba menjenek úrvacsorát venni.[47] Jóllehet Károly főherceg Belső-Ausztria városai és rendjei számára 1578-ban még megerősítette az 1572 tavaszán elfogadott lelkiismereti és vallásszabadságot, sőt, azt a polgárokra is kiterjesztette,[48] ám csakhamar

46 Néhány jelentősebb és több hasznos ismeretterjesztő jellegű összefoglalást is olvashattunk újabban az osztrák protestantizmus 16–17. századi történetéről a téma jó ismerőjétől, a burgenlandi egyházkerület korábbi tudós püspökétől, Gustav Reingrabnertől, Reingrabner, Gustav, *Protestanten in Österreich,* Wien – Köln – Graz, 1981. Reingrabner professzor magyar egyháztörténeti kutatókkal együttműködve vett részt a *Neue Frömmigkeit in Niederösterreich und Westungarn im 17. Jahrhundert* című programban, a munka fontos részeredményét kötetbe is rögzítették: *Új kegyesség. Fejezetek az osztrák–magyar protestáns kapcsolatok…,* 2. jegyzet. A szerző itt indulatosan beszél az osztrák protestantizmuskutatás elhanyagoltságáról: „Sürgetően szükség lenne egy, az osztrák protestantizmus 16–17. századi történetét feldolgozó munkára. Az utolsó ilyen jellegű mű 1956-ban jelent meg. Az azóta született átfogó munkák más céllal jöttek létre (…) A tény, hogy a következőkben csak keveset tudok hivatkozni újabb és jelentős szakirodalomra, azt mutatja, hogy a közeljövőben nem egy, ez ideig biztosnak tekintett ismeretet újra kell értékelni", uo., 39. Megjelenése óta folyamatosan hivatkozott megkerülhetetlen alapmű: Mecenseffy, *Geschichte des Protestantismus in Österreich,* 3. jegyzet.

47 Hernals, ma Bécs 17. kerülete, a 16. és 17. századi bécsi és Bécs környéki protestantizmus leghosszabban működő aktív központja. A vallási okokból Magyarországra menekültek legnagyobb része Hernalsban töltött be korábban prédikátori vagy tanítói hivatalt. Inzersdorf ma Bécs 23. kerületének (Liesing) része. Matt, *Die Wiener protestantischen Bürgertestamente…,* 3.: „In hellen Scharen eilten die Wiener Sonntag um Sonntag nach Hernals und als dieses geschlossen wurde, gingen sie gewissermaßen beim andern Stadtor hinaus – nach Inzersdorf."

48 Az ún. *Brucker Libell* (Bruck an der Mur) 1578. február 2-án még megerősítette az augsburgi határozatokat.

itt is jezsuiták szervezték újjá az egyházi és hitéleti viszonyokat. Ugyanakkor a protestánsok között is jelentkeztek éles ellentétek: a 16. század hetvenes éveitől Németországból (elsősorban Szászországból és Thüringiából) érkeztek osztrák területre prédikátorok és tanítók, nyugodtabb működési körülményeket remélve. Ezek a menekültek – főként az úgynevezett *flaciánusok* – tehát a szerintük *helyes* (az *adiafora kérdésben* nem engedő) ortodox lutheri tanításokért hevesen vitázó prédikátorok voltak azok, akiknek ausztriai letelepedése (majd az ottani evangélikusokkal való sokszor igen heves összetűzése) egyházon belüli problémaként jelentkezett.[49] Hamar távozniuk kellett osztrák területekről (innen legtöbben Nyugat-Magyarországra igyekeztek), mert az ausztriai protestánsok nem akartak további feszültséget generálni.[50] Magyarországi beilleszkedésük – mint amiképpen erről még szólni szeretnék – szintén nem sikerült sérülések nélkül: az eredendő bűn felfogásáról való heves vitáik nyomán inkább ellenségeket szereztek itt.[51] Önmegvalósítási problémáikkal is magyarázható

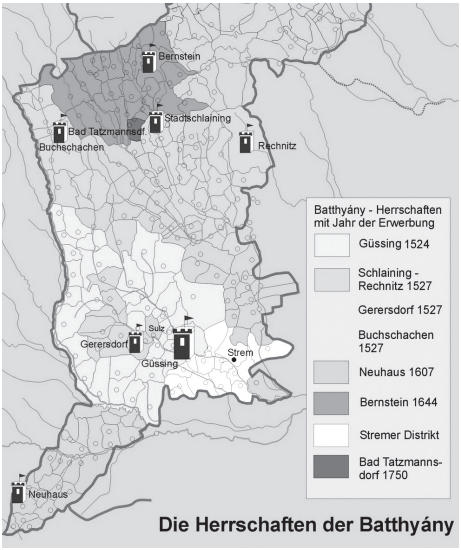

A Batthyány-uradalmak, 1524–1750

49 A kiterjedt nemzetközi és hazai irodalom ismertetéséről ehelyütt természetesen eltekintek, helyette vö. ugyanitt 76. jegyzet.

50 Ehhez fontos tájékoztatást ad Brunner, Walter, *Westungarn als Zuflucht steierischer Glaubensflüchtlinge*, Eisenstadt, 1999, 107–129, különösen 7. és 8. jegyzet. „Die Ausweisung der flacianischen Prädikanten gegen Ende der Siebzigerjahre war eigentlich eine innerevangelische Angelegenheit, mit der die protestantische Landschaft bekunden wollte, daß sie alle Elemente der Zwietracht und Unruhe zu entfernen gesonnet sei." uo., 108.

51 Sinowatz, Fred, *Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt,* Eisenstadt, 1957.

legtöbbjük nyers és kötekedően vitázó természete. Ugyanakkor fontos volt számukra, hogy áldozatként, üldözöttként mutassák meg magukat és hogy elűzetésüket, emigráns sorsukat, igazságos szenvedésüket az utókor (a *posteritas*) emlékezete is méltóképp megőrizze.

A korai (német és osztrák) exulánsok akkor, most úgy látjuk, legfontosabb úti célja Magyarország lett: Pozsonyban, Sopronban és nagyobb létszámban a nyugat-magyarországi Batthyány-birtokokon telepedtek le. Hozták családjaikat, könyveiket, kudarcaikat, valamint ambícióikat is magukkal, és igyekeztek itt korábbi helyzetükhöz méltónak tartott pozíciókat szerezni. Törekvéseik azonban inkább feszültséget okoztak, a helyi lelkészekkel való együttműködésük legtöbbször sikertelen maradt. A kutatás immár forrásokkal alaposan bizonyított tétele szerint a lelkészek és tanítók mellett a gazdasági és a kulturális élet fontosabb szereplői közül is sokan hagyták el az osztrák tartományokat vallási okokból.[52] A jelentősebb német nyelvű feldolgozások mellett Gustav Reingrabner magyarul megjelent (osztrák érdekeltségű) tanulmánya is jó összefoglalást ad erről:

> A kiutasítással párhuzamosan létezett az állandó kivándorlás, amelyet esetenként konkrét intézkedések erősítettek és amely így részben számszerűen is meghatározható. Időnként az mégis különösebb ok nélkül következett be, egyszerűen azért, mert a 'nikodemikus lét' tartós elviselése lelkileg és szellemileg egyaránt lehetetlennek tűnt. Mivel erre a fajta kivándorlásra nem vallási előjelek nyomán került sor, az nemcsak a 'csőcseléket', hanem a munkaerőt is magával vitte, amit a hatóságok lehetőség szerint akadályozni igyekeztek.[53]

---

52 Fontos, a későbbiekben itt még gyakran hivatkozott feldolgozásban szól erről is Schnabel, *Österreichische Exulaten…*, 1992, 6. „Es ist ein immer wieder deutlich werdendes Faktum, daß sich die Emigration aus den österreichischen Ländern (…) tatsächlich zu einem beträchtlichen Teil aus Personen rekrutierte, die (…) in der Heimat sowohl ökonomisch wie auch politisch und kulturell eine besonders expoinierte Stellung eingenommen hatten."

53 Reingrabner, *A protestantizmus a mai Ausztria területén…*, 31; az idézet folytatásában ő továbbra is a gazdasági érdekek védelméről szól: „A 17. század közepe óta a népesség mesterséges gyarapítása számított a közigazgatás elsődleges feladatának, mivel a korai merkantilista állam felismerte a munkaerőben a hatalom és a jóléti állam legfőbb tényezőjét", uo.

A menekültek csoportképzése, egymás közötti kapcsolattartása, önképük és önérvényesítésük alakítása izgalmas terepet kínál a kutatás számára. Beilleszkedési kísérleteikről és azok problémáiról több forrásból tájékozódhatunk. A korai, még 16. századi kényszerű kivándorlásról a Batthyány-udvar levéltári és könyvtári adatai szolgálnak a leghasználhatóbb információkkal. Iványi Béla a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kérésére az 1940-es évek elején összegyűjtötte és kivonatolta a Batthyány család körmendi levéltárának reformációra vonatkozó iratait, de gyűjtésének is csak első része (1527–1591) jelent meg 1990-ben a szegedi *Adattár* 29/1-es kötetében.[54] A nyugat-magyarországi reformációra vonatkozó korábbi és újabb feldolgozások, esettanulmányok mellett az *Adattár*-kötet megjelenése után már Iványi anyaggyűjtésére is támaszkodott a rendkívül felkészült kismartoni *(Eisentadt)* levéltáros, Harald Prickler (1934–2018) sokáig készült nagy dolgozata, amelyet szerényen *adalékoknak* nevezett címében.[55] Iványi kivonatai és Prickler forráskiegészítései levéltári dokumentumokból származnak, döntően a Batthyány-levéltárnak a feladók szerint alfabetikus sorrendbe rendezett leveleiből.[56] Prickler is megállapította itt, sőt hatá-

54 *A körmendi Batthyány-levéltár…*, vö. 4. jegyzet. Bár a hasábkorrektúrát a nyomda 1944 szeptemberében még visszaküldte a szerzőnek és a „kiszedett szövegeket sem érte károsodás" (Mályusz, *Egyházi társadalom…*, uo., VI), „a későbbi pusztulások következtében a forrásokkal való összeolvasás ma már jórészt lehetetlen." Ez különösen sajnálatos, mert az anyag számos, igen súlyos, könnyebben csak néhány helyen javítható olvasási hibával terhelt. A gyűjtemény második, 1625-ig terjedő részének megjelenésére akkor, 1990-ben, ígéretet kaptunk, vö. „MUTATÓK: A rövidesen megjelenő második kötetben" (uo., XXIII).

55 Prickler, *Beiträge…*, 39–93.

56 Harald Prickler 1964 óta dolgozott már, Iványi gyűjtésétől függetlenül (a kiválogatott anyagról az Adattár 29/1. kötetének megjelenéséig nem is tudva), a Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó dokumentumainak összegyűjtésén. A presbiterológia, a lelkészek és a tanárok névjegyzékének összeállítása érdekelte, és ehhez a következő levéltári forrásokat nézte át: 1. a Batthyány-uradalmak 16–17. századi urbáriumait, hegykönyveit, tizedjegyzékeit és miscellanea gyűjteményeit; 2. Sopron, Kőszeg és Ruszt városi jegyzőkönyveit és számadásait; 3. több mint 50 ezer misszilis levelet a családi levéltárból: Prickler, *Beiträge…*, 41–42.

rozottan felhívta a figyelmet arra, hogy Iványi Béla (és munkatársai) többször rossz olvasatot adtak és néhány helynevet (főleg a német nyelvű levelek esetében) nem jegyzeteltek ki és így nem vettek fel a tervezett kiadványba. Mivel azonban – „a levéltárnak a második világháború utáni mozgalmas sorsa következtében" – nem lehet már minden forrást ellenőrizni, Iványi gyűjteménye a problematikus olvasatok ellenére is nélkülözhetetlen.[57] A Batthyányak könyvgyűjtéséről, a Batthyány-udvar olvasmányműveltségéről, a németújvári (güssingi) protestáns iskola könyveiről (Iványi Béla másik gyűjtéséből kiindulva)[58] újabban, pontosabban az utóbbi évtizedekben Monok István közölt (esetenként munkatársaival közösen) fontosabb tanulmányokat és összefoglalásokat.[59] A Harald Prickler által összeállított presbiterológia az archontológia része, feltünteti a lelkészek és tanítók származását,

57 Prickler, *Beiträge…,* 42–43. A témával foglalkozó kutatóknak az a véleményük (közöttük én is így gondolom), hogy Mályusz Elemér az eseménytörténetben és a paleográfiában még kevésbé felkészült munkatársaival és tanítványaival végeztette el a kijegyzetelést, a már korrigálhatatlan félreértéseket, elírásokat csakis ez magyarázhatja.

58 *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése,* Szeged, 1983 (Adattár, 11).

59 Monok István, *Burgenländische Quellen zur Erforschung der Lesekultur in Ungarn…,* 193–202; uő, *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus.* Stuttgart, 2003, 138–146; uő, *Württenbergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában,* MKsz 2003, 2/205–211; uő, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes…,* Bremen, 2004, 75–90; Monok, István, Ötvös, Péter, Zvara, Edina, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* Eisenstadt, 2004; Monok, István, *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof…,* 2004 [2005], 331–340; Monok István, *Batthyány Boldizsár, a franciás,* Szeged, 2006, 185–198; Összefoglalóan lásd: Monok István, *A Batthyány család németújvári udvara és könyves műveltsége,* 2005, 87–103; illetve Monok István, *A művelt arisztokrata,* Budapest, 2012, 92–115; Témánkhoz is kapcsolódó jól használható újabb tanulmányokkal lásd: *A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.,* Körmend – Szombathely, 2006; A Batthyány-udvar történetére, illetve Batthyány III. Boldizsárra vonatkozó szakirodalom bibliográfiája: Monok, Ötvös, Zvara, i. m., 236–243. Monok István vonatkozó korábbi tanulmányainak összefoglalása és nagyon informatív, részletes ismertetése: uő, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései,* Budapest, 2020, 131–180, a *Protestáns iskolai könyvtárak tartalmi összetételének változásai* című fejezet.

szolgálati helyeit, kényszerű helyváltoztatásait és ezzel sokat segít ambíciójuk megértéséhez is. A könyv-, könyvtár- és olvasmánytörténeti kutatások úgynevezett *könyves adatokkal,* olvasmányaik vizsgálatával egészítik majd ki a névjegyzéket.

A presbiterológia tanulságai

A történeti jellegű kutatás (esetünkben mind az egyház-, mind az irodalom- és a művelődéstörténet) évtizedek óta ismételten tisztázni akarta a Batthyány-uradalmak reformációhoz való viszonyát. A kérdésnek igazán gazdag magyar és idegen nyelvű irodalma van. A források és azok több szempontú feldolgozása nyomán viszont még most sem lehet egyértelműen látni a birtokok felekezeti összetételét.[60] Batthyány III. Boldizsárnak (1542–1590) a kálvinizmussal való inkább kriptokálvinista szimpátiáját franciaországi tartózkodásával szokás magyarázni: 1559 késő őszétől ugyanis csaknem két esztendőt töltött Franciaországban, pontosabban a francia királyi udvarnál.[61] Más források viszont éppen lutheránus meggyőződésére utalnak: 1569. október 16-án az augsburgi hitvallást követő Peter Schoberus, akit működési helyén (Unterrabnitz, magyarul Alsórámóc) eretneknek tartanak, lelkészi

60 Vö. Koltai, András, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2002; Koltai András, *Batthyány Ádám és könyvtára,* Budapest, 2002; és egy régebbi összefoglalás: Magyar, Arnold, OFM, *Güssing…,* Graz, 1976.

61 Eckhardt Sándor, *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál,* 1943, 36–44; a vonatkozó szakirodalom összefoglalásával és újabb, termékeny feltételezésekkel lásd: Szentmártoni Szabó Géza, *Balassi Bálint barátsága Batthyány Boldizsárral és fiával, Ferenccel,* 205–216., illetve Monok, *A művelt arisztokrata,* főleg 92–112.

hivatalt kér a Batthyány-birtokon.[62] Ez a Schoberus azt hallotta, hogy Batthyány egy „christlichen undt evangelischen Predicanten willens wäre auf zu nemben der das Gottes wort undt sein heilliges evangelien recht unverfälscht undt nach dem befelih unsers herrn Jesu Christi predige", ezért szolgálatát ajánlja. Mostani helyén megvetik prédikációit és őt magát eretneknek tartják: „Wollgeborner Gnediger herr, ich mag oder kan meine nott vor Eur Gnaden nit bergen, dan an der Phar da

62 *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 80, 57–58; Prickler, *Beiträge…*, 46, illetve 83; (Batthyány családi levéltár missilis 41801). Az újabb, mérvadó szakirodalom Batthyány Boldizsár lutheránus meggyőződését emeli ki: így (bár óvatosan) Koltai, *Batthyány Ádám és könyvtára,* 8: „A lényeget tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy Batthyány Boldizsár nyilvánosan a lutheránus hitvallást követte és támogatta birtokain, de igen valószínű, hogy kálvinista nézetei is lehettek és nem kizárható más irányzatok befolyása sem"; illetve Koltai, *Adam Batthyány und sein Bibliothek,* 9: „Balthasar Batthyány bekannte sich also zum lutherischen Glauben und unterstützte dessen Ausübung auf seinen Gütern. Er muss allerdings auch unter dem Einfluss kalvinischer und anderer zeitgenössischer religiöser Einflüsse gestanden sein"; Monok István sokkal határozottabban és bizonytalanság nélkül mondja lutheránusnak: Monok, *Württenbergi exulánsok…,* 205: „A karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain etc.", így fogalmaz a tanulmány (átdolgozott) német nyelvű változatában is: Monok, *Exulanten aus Bayern…,* 334: „Die protestantischen Flüchtlinge aus Kärnten und der Steiermarkt hielten während ihrer Fahrt nach Deutschland auf den Residenzen des lutherischen Hochadels an etc." Katona Imre felvetésével, miszerint Batthyány Boldizsár inkább egy eklektikus, az anabaptizmussal is szimpatizáló meggyőződést képviselt, itt nem kell részletesen foglalkoznom: Katona Imre, *Brueghel és a Batthyányak,* 1979. Bizonyos azonban, hogy fontos pozícióban is találunk anabaptistát az udvarban: Purgolt Bálint (Valentin Purgollt), Batthyány Ferenc feleségének, Poppel Évának az orvosa, újrakeresztelő volt: Koltai, *Batthyány Ádám és könyvtára,* 21: „1625. május 2-án Purgolt Bálint, a család újkeresztény orvosa írta Bécsből etc.", illetve Koltai, *Adam Batthyány und sein Bibliothek,* 24: „Am 2. Mai 1625 schrieb Valentin Purgold (!), Anabaptist und Arzt der Familie aus Wien etc." Katona Imre id. Pieter Bruegel *Keresztelő Szent János prédikációja* című (1566), az 1580-as években a Batthyány család birtokába került képére alapozza feltevését. A 95 × 160,5 cm méretű festmény a Szépművészeti Múzeumban van 1920 óta, mint a család letétje. Mivel a magyar állam nem tudta megfelelően igazolni tulajdonosi jogviszonyát, a kép kiadható a Batthyány-örökösöknek. A képről jelentős művészettörténeti elemzés készült: Białostocki, Jan, *Idősebb Pieter Bruegel Keresztelő Szent János prédikációja,* Budapest, 1986.

ich jezt bin, ein volck ist, welches ine nicht sagen läst jehe mehr ich ime gottes wort die lehre von verdienst unsers herrn Jesu Christi predige oder sage, ine höher sie das verraten undt mich für einen Ketzer halten."[63] Ugyanezen év november 3-án a soproni prédikátorok (Simon Gerengel és Gregor Phareus)[64] arra kérik a főurat, *Dem wolgebornnen Herrn Herrn Walthasarum Wuod Jani,* hogy Szalónakon (ma Stadtschlaining, Ausztria, Burgenland) egy általuk ajánlott tapasztalt, csendes, istenfélő ifjút, név szerint Leonard Kröllt alkalmazzon *evangélikus* prédikátornak.[65] Kröll Szalónakra költözéséről Monok István is beszámolt. Ő elsősorban könyvtörténeti, nem levéltári kutatásokra támasz-

63 *A körmendi Batthyány-levéltár…,* 58; Tartalmilag összefoglalja Prickler, *Beiträge…,* 46; Korábbi működéséről, konfliktusainak valódi okairól Prickler presbiterológiája sem tud.

64 Az osztrák származású Simon Gerengel (1518–1571) 1565-ben érkezett hosszabb aspangi (Alsó-Ausztria) szolgálat után, bajorországi kitérővel, Sopronba. Itt megszervezte a város első evangélikus gyükezetét, vö. Friedrich Károly: *Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője (1518–1571),* 1992, 2–31. Erről bővebben, könyvészeti forrásokra támaszkodva lásd: Zvara Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában,* Szeged – Budapest, 2013.

65 *A körmendi Batthyány-levéltár…,* Nr. 81, 59–60; Batthyány családi levéltár missilis 15646: Dem wolgebornnen Herrn Herrn Walthasarum Wuod Jani freyherrn zu Schläning unnd Gussing etc. unserm gnedigen unnd gebietunden herrn, Sopron, 1569. november 3.: „haben E[uer] Gn[aden] wir gegenwertigen briefsweiser artium liberalium studiosum (mit Namen Leonhardus Kröll) als welchen wir von Jugent auf für ainen feinen, erfarnen, stillen unnd Gotsforchtigen gsellen, auch ainen sonndern Eyferer umbs raine Evangelion Christi erkhennet, hiemit zueschicken unnd dabei anzeigen wollen"; Kröll (aki később Szalónakon Krull néven is működik) Karintiából (Moosburg) jött először Strájerországba, majd onnan Szalónakra. Hivatalát itt csak a regensburgi evangélikus lelkészi bizottság ajánlása után foglalhatja el 1570. február 4-én. Phareus még 1569. november 19-én megköszöni Batthyány Boldizsárnak, hogy alkalmazza Kröllt (*A körmendi Batthyány-levéltár…,* Nr. 84, 61–62, Batthyány családi levéltár missilis 16231). 1580-ban flaciánus vitairatot is jegyez, vö. Prickler, *Beiträge…,* 46, 71. Leonard Kröll possessorként szerepel Beythe András egyik könyvében (Antonius Corvinus, *Colloquia theologica libri tres,* Strassburg, 1538–1540, Wolfgang Caephaleus, *Sum Leonhardi Krölii Mospurgensis & 1568*) Zvara, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei…,* 223.

kodott tanulmányában, az volt a célja, hogy a németújvári protestáns iskola néhány könyvének provenienciáját meghatározza és ezzel a korábbi működési helyükről elüldözött (vagy onnan az elűzetést éppen megelőzve távozni kényszerült) tulajdonosokat megtalálja.[66] Ismerjük és az unitarizmus magyarországi térnyerése kapcsán többször is idézték már azt a levelet, amit Bátai (Báthay) István veszprémi prédikátor írt 1570. december 21-én Batthyány Boldizsárnak:

> „Ez eretneksegh ide ky magiar orzagrays ki hatot, elezer zekesfeieruarot kezdetek, melynek az terek nag oltalma len es mast is oltalmaza, onnet a nagsagod jozagaba batianra es polgardira is ky hata, mynd az ket falubeliek veuek ez eretnek tudomant es affele hamis tanitoik vagion mind a ket helien, kik retenetes karomlast teznek az felseges isten ellen es az e zent fia ellen (…) Hyvassa hozza azert nagsagod mynd a ket falubeli tanitot es hallia e magoktol nagsagod az e degleletes tudomaniokat, es te nagysagod bentetes nekel ne zenuegie el az ele Istennek karomlasat."[67]

---

66 Monok, *Württenbergi exulánsok…*, 205–211. Erre a nagyon fontos, már korábban is említett tanulmányra még vissza kell térnem. Ezúttal a levéltári és a könyvtörténeti forrásoknak a németújvári állomány esetében ritka egybeeséséről van szó. Monok István meg is jegyzi: „Sajnos nem maradtak fenn levéltári dokumentumok a családi és az iskolai könyvtár gyarapodásáról", uo., 206. Kröll kapcsán nem is beszél meghívásának körülményeiről (a soproni lelkészek közbenjárásáról), nem említi hivatalba állásának pontos idejét sem, viszont az iskola könyvtárába került könyvét azonosítja: „Ő már az 1560-as évek végén érkezhetett, könyvét Beythe András szerezte meg (vásárlás?), aki a németújvári iskolára hagyta: Corvinus Antonius, *Colloquia theologica, libri tres*, Strassburg, 1538/1540, Wolfgang Caephaleus", uo., 207, 10. jegyzet, illetve Monok, *Exulanten aus Bayern…*, 337, 33. jegyzet: „Kröll muß Ende der 1570er Jahre angekommen sein (Archiv des Franziskanerklosters, Güssing, A 49/89-6), sein Buch könnte András Beythe erworben haben, der es der Güssinger Schule hinterließ: Antonius Corvinus, i. m., 3/3. Legújabban a németújvári iskolai könyvtárban található, feltételezhetően exulánsoktól származó könyvekről Monok, *A humanizmus…*, 170–180.

67 *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 90, 66–67; Balázs Mihály, *Teológia és irodalom*, 1998, 93–94; Bátai István ugyan nem jellemezte közelebbről sem saját, sem a hamis tanítók *dögletes tudományának* az övétől eltérő vallási nézeteit, Balázs Mihály (bár óvatosan) mégis arra következtet, „hogy az itt fellépők (…) az 1570 táján az erdélyi antitrinitarizmusban dominánsnak tekinthető irányzatot képviselték. Megállapítható, hogy Bátai vitapartnerei tagadták Krisztus preegzisztenciáját, s a Szentlélekről is úgy vélekedtek, mint az erdélyiek többsége: Isten erejének, virtusának tartották."

Sem a veszprémi prédikátor, Bátai István, sem a környékbeli Batthyány-birtokon akkor némi szerephez jutó unitárius térítők nem szerepelnek természetesen Prickler nyugat-dunántúli presbiterológiájában. Azon kívül az itt fellépő unitáriusok (még ha Erdélyből jöttek is a Dunántúlra) természetesen semmiképp sem tekinthetők exulánsoknak, sokkal inkább szervezetten működő aktív hitterjesztőknek. A levél említését és néhány sorának idézését az indokolta most, hogy ezzel a forrással is érzékeltetni lehessen a Batthyány-birtokok igen sokrétű felekezeti és vallási viszonyait. További példákat is említek: 1574. augusztus 31-én Jakob Neuber bécsújhelyi lutheránus prédikátor Isten szavának szegény szolgája *(armer Diener des Worts Gottes)* levelet írt Batthyány Boldizsárnak, hogy elfoglalná a hivatalt Burgban (magyarul Óvár, illetve Pinkaóvár).[68] Különösen érdekes Georg Rheticus rohonci (Rechnitz) prédikátor 1574 augusztusából kelt és a fentebb említett, akkor már szalónaki prédikátornak, Leonhard Kröllnek írott latin nyelvű levele, amelyben kéri, hogy egy Grác melletti településen *(non procul a Gretza)* működő, ott sok sérelmet szenvedő kartársát segítse a Batthyányak valamelyik parókiáján elhelyezkedni.[69] Rheticus aktívan részt vett a horvát parókiák evangélikus átszervezésében is: Nicolaus schandorfi (magyarul Csém, Burgenland) prédikátornak *raptim in Rechnitz 8. Junii* írott leveléből kiderül, hogy ez a bizonyos Nicolaus[70] ismételten kérte már Rheticust arra, érje el Batthyánynál, hogy az *impios et idolatrios cultus* (felfogása szerint tehát a katolikus vallás) ne fertőzze többé az alattvalókat. Rheticus most egy bizonyos Georg szláv prédikátorral *(Pastor Sclavorum)* Szalónakra

68 „Euer gnaden kan ich armer *diener des Wortts gottes* ynn aller unterthenigkeyt nicht verhaltten, das ich tzu Burck gewessen bin unnd die pfarr besichtigte unnd gefelt mir wol etc." (kiemelés tőlem – Ö. P.). *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 101, 73; Prickler, *Beiträge …*, 46–47; illetve Anhang (Alphabetisches Verzeichnis der evangelischen Pfarrer und Lehrer) 77.

69 *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 100, 72; Prickler, *Beiträge…*, 47; Batthyány családi levéltár missilis 39869.

70 Többet nem lehetett kideríteni sem a levél pontos datálásáról (1574/75?), sem a lelkész családnevéről. A levél címzése: Fratri suo in Christo dilecto domino Nicolao pastori in Schondorff, vö. *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 102, 73–74 és Prickler, *Beiträge…*, 47. Batthyány családi levéltár missilis 39871.

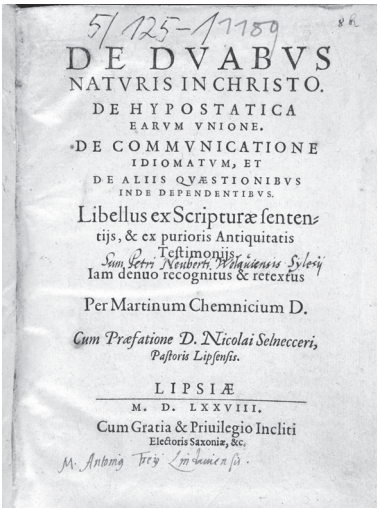
5/125–17189

DE DVABVS
NATVRIS IN CHRISTO.
DE HYPOSTATICA
EARVM VNIONE.
DE COMMVNICATIONE
IDIOMATVM, ET
DE ALIIS QVÆSTIONIBVS
INDE DEPENDENTIBVS.
Libellus ex Scripturæ ſententijs, & ex purioris Antiquitatis Teſtimonijs,
Iam denuo recognitus & retextus
Per Martinum Chemnicium D.
Cum Præfatione D. Nicolai Selnecceri, Paſtoris Lipſenſis.
LIPSIÆ
M. D. LXXVIII.
Cum Gratia & Priuilegio Incliti Electoris Saxoniæ, &c.

Batthyány Boldizsár egy, menekültektől kapott könyve (Güssing, 5/125)

készül és reméli, egyesült erővel sikerül majd meggyőzniük az urat, hogy az egy igaz hitet részesítse előnyben *(unam veram religionem apud suos subditos plantare)*.[71] Batthyány Boldizsár kétségtelenül szimpátiával fogadta, hogy birtokainak horvát alattvalói közül néhányan (mert hiszen többségük mégis ellenállt a reformációs propagandának) az evangélikus hitet választották.

A rendelkezésre álló források alapján tehát valóban nem lehet egyértelmű képet kapni sem Batthyány Boldizsár, sem alattvalóinak vallási meggyőződéséről. Inkább tájékozódásuk az, ami figyelmet érdemel. Batthyány Boldizsár humanista köréről és *titkos tudományáról* újabban nagyon szakszerűen és forrásközelből nyilatkozó Bobory Dóra is bizonytalan ebben a tekintetben. Kérdése az, hogy „mekkora bizonyossággal állapítható meg egy XVI. század második felében élt ember felekezeti hovatartozása, esetleges szimpátiája". Úgy gondolja, hogy Batthyány Boldizsár viselkedése „egy olyan gyakorlatot tükrözött, melyet a korabeli magyar elit széles körben elfogadott és alkalmazott", végső soron tehát „nem lett szószólója, még kevésbé agresszív propagálója egyik irányzatnak sem".[72] Batthyány Boldizsár műveltségének, intellektuális tájékozódásának első monográfusaként[73] a család, majd Boldizsár *megtévesztő* felekezeti viselkedését emeli ki: „magabiztosan

71 A levél latin nyelvű, a környezet dominánsan német, a szláv prédikátor ezért lehet itt Georg, vö. *A körmendi Batthyány-levéltár…*, 74.

72 Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár és a reformáció*, Budapest, 2009, 245–255, az idézetek: 245–254.

73 Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya…*, Budapest, 2018.

továbbra sem állíthatunk semmit Batthyány Boldizsár vallási nézeteivel kapcsolatban. A legvalószínűbbnek az tűnik, hogy bár lutheránus családban született, a kálvinista tanokkal szimpatizált".[74] A nagyszabású és igényes vállalkozás, Batthyány Boldizsár alkimiai tárgyú levelezésének korszerű kiadása szintén kevés támpontot ad a felekezeti meggyőződés eldöntésére, a sajtó alá rendező Bobory Dóra itt, érthetően, az alkimista levelezőkört és az alkímia iránti felfokozott érdeklődést állítja középpontba.[75]

Batthyány Boldizsár síremléke a güssingi ferences kolostorban

A főúr nyilvánvalóan számolt birtokainak nyelvi sokszínűségével és a parókiákat az igények (legfeltűnőbben a nyelvi igények) szerint igyekezett berendezni. A protestáns hitvallások azonban ekkor még önállótlanok voltak (a két felekezet egyházi elkülönülése, ez jól ismert, csak a 17. század elején történt meg), hiányoztak még a szimbolikus iratok, ezért a hivatalba hívott prédikátorok származása és műveltsége is igen heterogénnek bizonyult. A 16. század második harmadától erőteljesen megszaporodó egyházi rendtartások, katekizmusok és hitvallások dogmatikai rendszere, valamint azoknak

74 Uo., *A Batthyány család és reformáció* című fejezet, az idézet: 78.

75 *The Correspondence of Boldizsár Batthyány,* Pécs, 2019. A 305 gondosan sajtó alá rendezett levél legtöbbjét Batthyány Boldizsár kapta, a vizsgált időszakból (1564–1590) mindössze hét származik tőle.

szövegezése eléggé hiányos és bizonytalan volt, ezek az írások még nem szolgálták sem a legalkalmasabb prédikátorok kiválasztását, sem a hívek megfelelő tájékoztatását.[76] Leginkább ezzel magyarázható, hogy a Batthyány-birtokokon hivatalt vállalt prédikátorok között sok feszültség is támadt, de az eltérő életkörülmények, az úgynevezett lutheránus és katolikus lakosság közötti ellentétek és a nemzetiségi problémák ugyancsak jelentős szerepet játszottak a prédikátorok viszálykodásaiban.[77] A példákat már csak mérsékelten szaporítva egyetlen esetet idéznék még fel, Nikolaus Chinessich (Chnessich ~ Knezitsch ~ Knezič) szenteleki (Stegersbach) katolikus lelkész esetét. Knezitsch 1593. május 4-én levelet írt Batthyány Boldizsár özvegyének, Zrínyi Dorottyának *(graffin vonn Wutiani Dorothea),* amelyben erősen panaszkodott az őt vallása

76 „[A]z evangélikusoknál és reformátusoknál egyházilag jóváhagyott, szabályozott, kötelező énekeskönyv nem létezett még a 17. században sem", vö. H. Hubert Gabriella, *A 17. századi gyülekezeti énekeskönyvek műfaji kérdései,* Szeged, 2005, 121.

77 Az egészen a 18. századig jól dokumentálható fejleményekről vö. Brunner, Walter, *Westungarn als Zuflucht…,* 107–129, vö. 50. jegyzet: „Die Auseinandersetzung innerhalb der lutherischen Prädikanten war besonders in Westungarn heftig und stieß viele dem protestantischen Glauben zuneigende Leute ab. Besonders heftig tobte hier die Glaubensfehde um die Deutung der Erbsünde, wobei der aus Illyrien stammende Matthias Flacius behauptete, daß sie zum Wesen des Menschen gehörte (…) Zu den besonders eifrigen Förderern dieser strengen Glaubensrichtung gehörte Seyfried von Kollonitsch, der damals Hauptmann der Grafschaft Forchtenstein *(Fraknó)* und der Herrscahft Eisenstadt *(Kismarton)* war, sowie Christoph von Königsberg, der in seinen westungarischen Besitzungen Flacianer aufnahm. Zu den bedeutendsten Predigern der Flacianer zählt ohne Zweifel der in Donnerskirchen *(Csákány, mai magyar neve: Fertőfehéregyháza)* tätige Prädikant Johann Hauser, der auch in Villach lehrte", uo., 123, (a magyar településnevek kurzívval szedve tőlem – Ö. P.); Brunner egy viszonylag régi, de megbízható feldolgozásra hivatkozik: Sinowatz, *Reformation und katolische Restauration…,* vö. 51. jegyzet. Prickler presbiterológiájában (*Beiträge…,* 65) szerepel Johann Hauser: Karintiában született, 1566–1577 között evangélikus prédikátor volt Villachban, 1577-ben lelkészként nyert alkalmazást Csákányban *(Donnerskirchen, Fertőfehéregyháza),* ahol szuperintendensként is tevékenykedett. A gyülekezet erőteljes tiltakozása miatt 1582-ben leváltották hivatalából, ezután továbbra is a Batthyány-birtokon, Baksafalván *(Bocksdorf)* prédikátor, ahonnan 1592 körül Morvaországba ment tovább (Batthyány családi levéltár, Missiles 42258 ff.).

miatt üldöző, sőt, elfogására is készülő sáfárra. A községben és környékén az 1540-es évektől horvát földművesek telepedtek le, Knezitsch az ő lelki gondozásukat is ellátta. Írja is levelében, hogy a németek és a horvátok elégedettek működésével *(die Teutschen Crabatisch mit meiner sprach wol zu friden sindt),* és ha a grófnőnek úgy tetszenék, kész lenne továbbra is az evangélium tiszta hirdetésére *(das heilige Evangelium rein, lauter, klar zu predigen),* de szegény báránya nem hagyná el:

> Wollgebornne gnädige gebietunde liebe Fraw, E[uer] genaden zu erindern vnd zu klagen waisz mit obs E[uer] G[naden] darumb waisz oder nit, von meinetwegen, das mir der herr schaffer mich armen man vnd pfarherr also hat ausz gewardt vnd laszen laufen vnd gefangen wolt nemben, gleich wie ein andern Bueben (…) dasz ich Mesz gesungen vnd gehalten hab, das seind mir die herrn auf mich zornig von des halben, dasz ich meinen glauben beständig will halten etc."[78]

Ismétlem tehát (a legújabb kutatások is ezt erősítik), hogy a nagy kiterjedésű Batthyány-birtokok vallási viszonyai a 16. században (és még a századfordulón is) *szabályozatlanok* voltak. A prédikátorok dogmatikai bizonytalanságát és a falusi gyülekezetek hitbeli tájékozódását jelentős mértékben meghatározta az első hullámban oda menekült idegen lelkészek és tanítók *(Frühexulanten)* működése. Erős egyéniségük és ambíciójuk sokáig megmaradó nyomokat hagyott a nyugat-dunántúli egyházi kultúrában.

Később, a 17. század első évtizedeiben, a birtokok többnyelvű alattvalóinak lelki gondozását továbbra is többfelől érkezett prédikátorok látták el. A bécsi béke nevezetes, a vallásbékét szolgáló rendelkezése megkönnyítette, sőt, egyáltalán lehetővé tette a vallási okokból elmene-

78 *A körmendi Batthyány-levéltár…,* Nr. 134, 106 és Prickler, *Beiträge…,* 51–52. Knezitsch ugyan készségét jelentette itt a tiszta evangélium prédikálására, de ennek ellenére nem lehetett az evangélikus presbiterológiába felvenni: *ich Mesz gesungen und gehalten hab.* Esete jó példája a 16. századi vallási türelmetlenség többoldalúságának.

költek (elűzöttek) letelepedését: az első cikkely értelmében *(ad primum articulum)* az uralkodó ugyanis, mint köztudott, kötelezte magát, hogy Magyarország határain belül a karokat és a rendeket, a mágnásokat és nemeseket, a koronához tartozó szabad és kiváltságos városokat, továbbá a magyar véghelyeken levő magyar katonákat vallásukban és hitükben soha és sehol megháborítani nem fogja, sem mások útján háborgattatni és gátoltatni meg nem engedi.[79] A Batthyány-birtokok egyházi gyülekezeteinek nyelvi sokszínűségét és a prédikátorok (egyébként alapvetően ehhez igazodni akaró) alkalmazását, ezek helyezkedését, belső viszályukat és önértékelési igényüket jól példázza a következő történet: Batthyány Ferenc felesége, Poppel Éva 1616-ban, a Vasdobrán (Neuhaus am Klausenbach, Burgenland) szolgáló, de immár nagybeteg lelkész, Joachim Chaericus[80] későbbi pótlása ügyében a hernalsi evangélikus községhez fordult.

---

79 A gyakran hivatkozott cikkely legfontosabb tétele: „[O]mnes, et singulos status, et ordines, intra ambitum regni Hungariae solum existentes, tam magnates, nobiles, quam liberas civitates, et oppida privilegiata, immediate ad coronam spectantia: item in confiniis quoque regni Hungariae, milites Hungaros, in sua religione, et confessione: nusquam et unquam turbabit, nec per alios turbari, aut impediri sinet": *Pacificatio Viennensis Anni 1606 (Az 1606. évi bécsi békekötés), 1526–1608. évi törvénycikkek,* 1899, 958–959; Az első cikkely által garantált szabadság mintegy háromnegyed évszázadra nyugalmat biztosított felekezeti ügyekben: politikai és diplomáciai következményeit a magyar és a nemzetközi irodalom már jól dokumentálta. A vallási okokból fenyegetettek vagy éppen üldözöttek nyugodtabb működési területet reméltek Magyarország határain belül.

80 Ottani működése csak 1609 és 1617 között dokumentálható. Nemesi rangú evangélikus lelkészcsaládban született Halberstadt (Szász-Anhalt) mellett, valószínűleg Steierországból érkezett Vasdobrára, miután 1598-ban kiutasították Belső-Ausztriából az evangélikus lelkészeket. Halála előtt röviddel levelet írt Batthyány Ferencnek, amelyben felsorolta nemesi családjának férfitagjait és saját rokonai nevében támogatást kért címerük újrametszésére. Ez a törekvés, tehát a címer újrametszése is kitűnő példája az emigrációs helyzetben felfokozódó önértékelési vágynak. 1617-ben halt meg szolgálati helyén. Felesége, Magdalena, ezután Németújvárra (Güssing) költözött. Prickler, *Beiträge…,* 48–49 és 56.

Lobkowitz-Poppel Éva (1585 k. – 1640), Batthyány Ferencné

Jonas Hettler, aki a Német Birodalomból vallási menekültként érkezett ide (minden bizonnyal Észak-Németországból, 1616-ban már hernalsi prédikátor), elfogadta a vasdobrai ajánlatot. Igen fontos hivatal volt ez, hiszen a belső-ausztriai nemesek Krajnából, Karintiából és Stájerországból, otthonukban lelki gondozó nélkül maradva, rendszeresen jártak ide úrvacsorát venni. Chaericus viszont ellenségesen fogadta Hettlert (nem osztozott vele a *stólapénzen*), ezért Hettler az idős lelkész rövidesen várható haláláig átmenetileg Rábaszentmárton (St. Martin an der Raab) hivatalát kapta meg. Itt azonban komoly ellensége lett a magát megalázott helyzetben érző Péter nevű elődje,[81] és amikor 1617-ben Chaericus végül meghalt, az ígéret ellenére nem ő, Hettler, hanem egy Csehországból menekült prédikátor kapta meg az elhunyt gyülekezetét. A cseh exuláns azonban hamarosan távozott, és ekkor a vasdobrai iskolamester, az Erdélyből elszármazott Martin Vietor pályázott a lelkészi hivatalra. 1617. október 19-én a sértett Hettler hízelkedő, de egyben panaszos, korábbi érdemeit önérzetesen felsoroló levelet írt Poppel Évának *(Der Wolgebornen Frawen, Fraw Eua Budiuanin)* és felajánlotta, hogy kéthetenként prédikál Vasdobrán és egyúttal a *képzetlen erdélyi iskolamestert* is felkészíti feladatára. Nem kapott kedvező visszajelzést, sőt a grófnő (Poppel Éva) a prédikációját sem

81 Azt híresztelte, hogy Hettler minden nap nagy zavart *(Wetter und Schawuer)* okoz és szerencsétlenséget hoz a gyülekezetre. A lakosságot sikerült Hettler ellen fellázítania, néhányan készek voltak egyenesen agyonütni. Hettler panaszkodott is erősen Poppel Évánál (1617. június 12. *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 243, 209–210), hogy azzal vádolják, erőszakkal foglalta volna el hivatalát, és a parasztok is azért ellenségesek vele („alle bawren seyen mir feind, wie Herr Peter ihnen gesagt, weil ich mich zu diser pfarr mit gwalt eindrungen habe"), uo., 210.

hallgatta meg Vasdobrán és nem is akart találkozni vele. Az a grófnő járt el így vele, „die doch iedem hunds und stallbuben, ja Wiedertaufern und Juden gern Audienz geben."[82] Az Erdélyből jött *unerfahrner und ungeübter praeceptor* is nagyon megsértette: 14 napja elküldte neki (tanulmányozás céljából) a királyi menyegzőről írott prédikációját (szövege már nem ismert), de az gúnyos megvetéssel visszaküldte neki. Ez a volt erdélyi praeceptor (Martin Vietor) Hettler szerint tanulatlan és gyakorlatlan, panasz van rá, hogy prédikációi semmit nem érnek, *er werde vor selbsten lernen miessen, ehe er andere lehre,*[83] sehol sem lenne alkalmas, csakis hazájában, Erdélyben! Végül azonban kilátásba helyezte, hogy elhagyja parókiáját és máshol keres gyülekezetet: december 30-án már azt írta, hogy mivel „keine deutsche herren unnd Frawen meine predigen besuchen, der gestalten nit bleiben könnte etc", felesége és ő nem akarnak tovább Szentmártonban, „in dieser Rauchhütten, mit Verlierung unßer Augen und Gesichts, Hunger und Kummer" szenvedni.[84]

Miközben a források elsősorban a lutheránus lelkészek nyomasztó szociális bizonytalanságáról, a parókiák elhanyagolt állapotáról, az idegenek és az erdélyiek lebecsüléséről, féltékenységről, irigységről és hiúságról adnak fontos információkat, külön figyelmet érdemel a leveleknek az a tanulsága is, milyen nagy hatást gyakorolt az evangélikus német nyelvű krajnai, stájer és karinthiai nemesség a nyugat-magyarországi parókiák működésére. Ugyancsak ki kell emelni a hernalsi prédikátorok (már említett) aktivitását és közvetítő szerepét: Németországból és Csehországból sok menekült érkezett ide, Hernalsba, és vagy szolgá-

82 „éppen ő, aki minden gazembernek és ocsmány népségnek, sőt, újrakeresztelőknek és zsidóknak is örömmel ad audienciát";

83 „magának is inkább tanulnia kellene, mielőtt másokat tanítana";

84 „mivel a német férfiak és asszonyok nem látogatják prédikációimat, nem maradhatunk tovább etc. ebben a füstös viskóban sem, szemünk és orcánk elvesztésével, éhségben és nyomorúságban", *A körmendi Batthyány-levéltár…*, Nr. 247, 213–215; Missilis 7908, illetve Nr. 204, 160–161; (a levél 1617 helyett 1612-re való datálása nyilvánvalóan rossz olvasat következménye); Hettlerről összefoglalóan: Prickler, *Beiträge…*, 66–67; Az erdélyi iskolamester (praeceptor) Martin Vietor 1624/1625-ben Nagyszentmihályon (Großpetersdorf) prédikátor, a Peter nevű lelkész 1617 májusában elhagyta Vasdobrát.

latot kaptak ott átmeneti időre, vagy pedig mindjárt tovább mozdultak a vallásüldözéstől megkímélt (viszont, mint e dokumentumok alapján is láttuk, belső felekezeti viszályokkal terhelt) Batthyány-birtokokra.[85] Mai adatok mutatják: az ide menekültek száma olyan jelentős volt, hogy a masszív katolikus restauráció ellenére az ausztriai evangélikus gyülekezet máig, tehát a 21. századig itt, a Batthyány-érdekeltségű területeken a legjelentősebb.[86]

A korai emigránsok könyvei a Batthyány-birtokokon

Nélkülözhetetlen forrásanyagról van szó: a fennmaradt könyvtárakban (vagy éppen már csonka gyűjteményekben) őrzött könyvek, ám sokszor csak a korabeli (általában azonban inkább későbbi) könyvlisták alapján ismert nyomtatványok igen fontos tanulsággal szolgálhatnak. A nagyon felélénkült és fontos eredményeket felmutató modern könyvtörténeti kutatás lehetővé teszi, hogy ezúttal (szakirodalmi hivatkozással) csak az általánosabb tendenciákat, az exulánsok mozgását és újra a Batthyány-udvar felekezeti nyitottságát érintsem. A könyvtörténeti kutatás eredményei feltétlenül tovább árnyalhatják, sőt lényeges vonásokkal gazdagíthatják a presbiterológia által kialakított (főleg élet- és működésrajzi) képet. A régebbi irodalom forrásközlései és következtetései után újabban Monok István foglalkozott legtöbbet és legalaposabban a 16. századi (tehát a korai) vallási üldözöttek könyvanyagával.[87] Állítása szerint már Batthyány III. Boldizsár idején is számos exuláns érkezett a németújvári udvarba, és a ma is kézbe vehető könyvek bejegyzései kapcsán arra következtet, hogy „[a] karintiai és stájerországi protestáns menekültek Németország felé haladtukban megálltak a lutheránus főúr birtokain,

85 Prickler, *Beiträge…*, 50–51.

86 Erről összefoglalóan lásd még: Ötvös, Péter, *Glaubensflüchtlinge und Verbündete…*, 6. jegyzet.

87 A korábbi szakirodalom összefoglalását és eredményeik ismertetését lásd: Koltai, *Batthyány Ádám és könyvtára,* 84–101; illetve Koltai, *Adam Batthyány und seine Bibliothek,* 90–107.

és minden bizonnyal a szükség kényszerítette őket, hogy könyveik egy részét eladják."[88] E könyvek némelyikében possessor-bejegyzés is segíti a proveniencia meghatározását (szinte kizárólag stájer tulajdonosokat olvasunk), de ismeretes az irodalomból, hogy Felső-Ausztriából (Oberösterreich) inkább frank területre és Württenberg környékére érkeztek a korai exulánsok. Alsó-Ausztriában (Niederösterreich) pedig később, a 17. század második, de inkább harmadik évtizedében kezdődött el a protestánsok rendszeres üldözése, majd felszámolása. Belső-Ausztriában (Innerösterreich) viszont már a századfordulón komoly eredményeket ért el a restauráció: a *Reformationskommisiók* Martin Brenner seckau-gráci érsek vezetésével, katonai kíséretet kaptak és így jártak gyülekezetről gyülekezetre.[89] Akik felszólításuk és fenyegető prédikációik ellenére mégsem tértek meg a katolikus anyaszentegyházba,

88 Monok, *Württenbergi exulánsok…*, 206; Azt biztosan állítja (és ebben szerintem igaza is van), hogy „a talán legrégebbi érintetlenül maradt régi magyar könyvtár a németújvári protestáns iskoláé volt" (uo., 205). Óvatosabban ugyan, de mégis elég határozottan feltételezi (ez viszont már, szerintem, vitatható, mert forrás nem támasztja alá), hogy a 16. századi vallási menekültek „vagy cserébe a szíves vendéglátásért, néha munkalehetőségért, könyveket ajándékoztak a családi könyvtárnak, illetve a főúr által patronált protestáns iskolának" (uo., 206); illetve Monok, *Die kulturvermittelnde Rolle…*, 75–90. Az idézet (uo., 81): „Die protestantischen Flüchtlinge aus Kärnten und der Steiermarkt hielten während ihrer Fahrt nach Deutschland auf den Gütern der lutherischen hohen Adligen an und wurden durch die Not sicherlich dazu gezwungen, einen Teil ihrer Bücher zu verkaufen." A téma legalaposabb, a korábbi tanulmányok eredményeit összegző és azokat újabb adatokkal kiegészítő német nyelvű összefoglalása: Monok, *Exulanten aus Bayern…*, 331–340. A legújabb szakirodalomról is jól tájékoztat Monok István: *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései*, vö. még 59. és 65. jegyzet.

89 Martin Brenner (Prenner) 1585–1615 között Seckau érseke. Erőszakos intézkedései nyomán a *malleus haereticorum* (az eretnekek kalapácsa) predikátumot kapta protestáns kortársaitól. A gúnyos predikátumhoz volt fontos mintájuk. A bécsi egyetemnek hosszú ideig rektora, az elkötelezett katolikus harcos Georg Eder (1524–1587) 1580-ban bocsátotta ki terjedelmes, mintegy 500 oldalas, XIII. Gergely pápának ajánlott *malleus haereticorum* vitairatát: Eder, Georg, *Malleus haereticorum. De variis falsorum dogmatum notis, atque censuris, libri duo,* Ingolstadii, Apud Davidem Sartorium, M.D. LXXX.

azoknak hat héten belül el kellett hagyniuk a tartományt: eladhatták javaikat, és ha ez sikerült, minden tizedik pfenniget be kellett szolgáltatniuk. Voltak természetesen, akik nem vállalták az emigrációt, ők az úgynevezett látszatmegtértek (az újabb szakirodalomban egyre fontosabb szerepet kapott *nikodemisták*), de Közép- és Alsó-Steierországból mégis igen sokan Nyugat-Magyarországra húzódtak. A protestáns nemesek ugyan maradhattak birtokaikon, ám prédikátoraikat és a tanítókat, így a lelki gondozást is nélkülözniük kellett.[90] A korai menekültek Németújvárra került könyveit tehát a tulajdonosok szerint (bejegyzéseik nyomán) közelebbről is meg lehet ugyan határozni, ám arról ritkán kapunk megfelelő információt, miképpen kerültek ezek a Batthyány-udvarba és Boldizsár gróf vagy a helyi iskola könyvtárába. Monok István részletesen elemzi a könyveket és a bejegyzéseket, feloldja a címeket, megtalálja a volt tulajdonosokat (lehetséges kapcsolataikat is feltérképezi), ám ismételten megállapítja: kevés adatunk van arról, milyen úton kerülhettek azok a Batthyány család tulajdonába, vagy először a németújvári iskolához és onnan a családi könyvtárba.[91] De a könyves adatok még így is sokat mondanak: a kései 16. és a korai 17. század intenzív intellektuális érdeklődésének egy viszonylag markáns metszetét mutatják be, és németújvári jelenlétük (megszerzésük bizonytalan ismerete ellenére) egyaránt példázza a hazájukat kényszerűen elhagyók tájékozódását és a gyűjtemény nyitottságát. Nagyobb sikerrel lehet tanulmányozni viszont azokat a nyomtatványokat, amelyeket az 1620-as években hoztak tulajdonosaik a Batthyány-birtokokra. Kétségtelen, hogy ebben az időben, tehát a harmincéves háború első éveiben és főleg a protestánsok elleni szigorúbb föllépés, azaz tényleges kiutasításuk után, megnövekedett a menekültek száma és könyveik már jobban vizsgálható mennyiségben kerültek a németújvári (családi és iskolai) gyűj-

90 Reingrabner, *Protestanten in Österreich…*, 138–139; a lelki gondozás nélkül maradt alsó-ausztriai nemesek spirituális és földrajzi tájékozódása dolgozatom lényegi részét (fejezeteit) képezi majd.

91 Monok, *Exulanten aus Bayern…*, 335; illetve Monok, *A művelt arisztokrata*, vö. 59. jegyzet.

teményekbe.[92] E második, a 17. század első harmadában megerősödött és magyarországi vonatkozásaiban legalább még fél évszázadig igen aktív emigrációs hullám más forrásszövegeivel, szélesebben vett politikai-diplomáciai, de legfőképpen poétikai tanulságaival a következő fejezetekben foglalkozom.

92 A tulajdonosok származásáról, felekezeti tájékozódásáról, intellektuális érdeklődéséről, a könyvek szerzőiről és tartalmáról részletesen és megbízhatóan: Monok István (szerk.), *Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700,* Budapest, 2005, különösen 334–340. Az egyre szigorodó rendelkezésekről: az 1624. október 4-én kelt császári általános mandátum *(Generalmandat)* értelmében minden evangélikus prédikátornak és tanítónak nyolc napon belül el kellett hagynia Felső-Ausztriát, mert „mit ihren lästerlichen Lärmen / Predigen / Aufwicklung des gemeinen Mannes / auch Verbitterung der Gemüther wider ihre Obrigkeit den böhmischen Aufstand mit unterstützt hätten"; 1625. október 10-én a lakosságot is felszólították, hogy vegyenek részt a körmeneten és a régi egyház egyéb rítusait is tartsák tiszteletben; 1625. március 23-án a bécsi városi tanács elrendelte, hogy a protestáns polgárok (beleértve Hernals lakóit is) térjenek át mind a katolikus hitre. II. Ferdinánd 1627. szeptember 14-én kelt mandátuma szerint (politikai szempontból egyébként érthetően később, mint Felső-Ausztriában) az alsóausztriai evangélikus prédikátoroknak és tanítóknak 14 napon belül el kellett hagyniuk az országot; A németújvári protestáns iskola rekonstruált könyvanyaga, illetve Beythe István és Beythe András possessor-bejegyzésével ellátott mintegy 340 könyv *(Stephani Beythe et amicorum, Andreae Beythe et fratrum, Andrea Beythe et fratrum christiaorum)* két további kötetben fog megjelenni, vö. Monok, Ötvös, Zvara, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* Einleitung, 17–18.

II. Emigráció és visszatérés

1. Az együttműködő ellenfelek

Amikor *néhány bécsi jezsuita,* szabadulni akarván a mélyen nyomasztó melankóliától, sétált a város melletti erdőben, *a bécsi erdőben (im Wiener Wald),* hirtelen rájuk kiáltott valaki: „Ej, ej, ti jezsuiták, mindahányan!" Ezekkel a szavakkal kezdődik egy *vidáman olvasandó* verses, német nyelvű csúfolódás, a paszkvillus-műfaj szabályai szerint természetesen igaz történetnek beállítva.[93] A játékosan tudálékos hosszú cím nem hagy kétséget arról sem, hogy a gúnyirat a 17. század első harmadától oly intenzíven terjesztett német nyelvű profetikus nyomtatványokon is gúnyolódik: *Warhaffte Geschichte (…) geoffenbaret aber durch Balte Heckle, ein Bäuerlein etc.*, aki éppen fát vágott az erdőben.[94] A harmincéves háború első éveiben, legalábbis a fehérhegyi csatáig, a protestáns rendek hadi, politikai és egyházi sikereket is remélhettek, a jókedvű jezsuitaellenes csúfolódás is ebből az időből származik. Az együgyű próféták vízióira rájátszó, bizonyosan bécsi eredetű paszkvillus a misztikus *Offenbarung (kinyilatkoztatás)* műfaját is kicsúfolja,

93 *Warhaffte Geschichte / so sich newlicher Zeit / im Wiener Wald mit Bischoff Cleseln / welcher in geistes Gestalt 6. spatziereten Jesuitern erschienen / verloffen vnd zugetragen. In Form eines Echo lustig zu lesen. Geoffenbaret aber durch Balte Heckle / ein Bäuerlein welcher damals in ermeltem Wald Holz gehawet.* Dem ersten Exemplar von Wort zu Wort nachgedruckt, o. O., 1620. Természetesen nincs első kiadás, az erre való hivatkozás is a műfaj gyakorlatával, a megtévesztés szándékával és a rejtőzködéssel magyarázható.

94 A név természetesen beszélő név, már a nevükkel és származásukkal is jelentős tekintélyt igénylő kortárs prófétákon csúfolódik, a *megvilágosodott* 'Bäuerlein' *(parasztocska)* nevét kb. így (is) lehet a kontextusban érteni: „balti Favágó". Más, talán találóbb értelmezés szerint: „fát vágó favágó".

egyúttal el is határolódik attól.[95] Az erdőben sétáló néhány (a cím közlése szerint éppen hat) jezsuita igen megrettent a váratlan hangtól, ám igyekezett mégis jobban megismerni a beszélőt.[96] Hosszabb, de rövid mondatokból építkező párbeszéd után (*Stimm* [Hang]: „Hát nem ismertek meg engem kinézetemről?" a jezsuiták azt hiszik, maga az ördög ijesztgeti őket: „Oh nem, nem te gazember!"), végül vették a bátorságot és megkérdezték: „Ki vagy kérlek, nevezd meg magad!" A válasz (az *Esel – Clesel* szójátékot nem lehet lefordítani) immár semmi kétséget nem hagyott: „Ausztriában születtem, Bécsben, ahol apámat szamárnak *(Esel)* nevezték." A jezsuiták nagy örömmel kiáltanak fel: „Ez maga Clesel úr!"[97] Clesel (általában használatos névalakja szerint Khlesl) ezután felsegítette az előtte meghatottan térdeplő jezsuitákat, majd elmesélte nekik azt a fausti legendát, miszerint látványos egyházi és politikai karrierjét az ördöggel kötött szerződésnek köszönheti: amikor ugyanis a Traun folyóban fuldokolva az életéért küzdött, az ördögöt hívta segítségül. Az kimentette őt

95 A profetikus irodalom intenzív hazai kutatása Keserű Bálint érdeklődése nyomán és útmutatásával indult meg bő negyedszázada, lásd: Keserű Bálint több fórumon feltüntetett kutatási programját *(Spiritualista és profetikus irodalom a Kárpát-medencében a 17. században),* illetve a vezetésével készült dolgozatokat és kiadványokat. A korszak intenzív profetikus irodalmára (további nemzetközi és hazai szakirodalommal) lásd például *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái,* Szeged, 2003. Nagyszabású, bibliográfiaként is kitűnően használható, európai kitekintésű összefoglalás: Stockinger, Hermann, *Die hermetisch-esoterische Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse…,* 2004.

96 „Als etlich der Jesuiten vor grosser Melancholia auß Wien im einen Wald nach darbey gelegen / spazierten hörten sie folgende Stimm. Stimm: Ey / ey ihr Jesuiten allzumal! etc." *Wahrhaffte Geschichte…,* Aijr.

97 „*Stimm:* Kennt ihr mich dan nimmer von Angesicht? Jesuiter meinen es sey der Teuffel: O Nein du Bößwicht! Aijr. (…) *Jesuiter sagen:* So thue dich nennen. *Clesel:* Zu Wien in Oesterreich bin ich geboren. *Jesuiter:* Hets gesagt zuvorn. *Clesel:* Da ward mein Vatter genennet der Esel. *Jesuiter seind fro, Antworten:* Es ist Herr Clesel." Aiijr. Clesel (Khlesl) apja lutheránus pékmester volt Bécsben, háztulajdonáról a Stadt Gewährbuch így ír: „allhier in der Khärntnerstrasse genannt zum blaven Esel", vö. *Wien. Geschichte einer Stadt Bd. 2.* 2003, 327–328. A szülőház helyén ma a Kärntnerstraße 21. számú épület áll.

azzal a feltétellel, hogy Khlesl most már örökké szolgálni fogja őt. Így aztán, az ördög segítségével, hamarosan püspök, majd kardinális lett.

Melchior Khlesl (1553–1630) rövid idő alatt rendkívül nagyhatalmú politikai szereplővé, a *testvérviszály* idejének legnagyobb befolyású egyházi tekintélyévé vált. Munkásságának, egyházszervező, illetve politikai és diplomáciai tevékenységének legalaposabb, immár több mint százötven éves feldolgozása nélkülözhetetlen gazdag forrásanyagot tartalmaz *(Urkunden-Sammlung),* a későbbi, főleg a 20. század közepétől élénkebbé váló részvizsgálatok mind erre a nagy munkára támaszkodnak.[98] A Tirolból érkezett tudós jezsuita, Georg Scherer (Scheerer) tanítványa volt, ő nyerte meg a tizenhat éves diákot a katolikus egyháznak. Tizennyolc évesen felvételét kérte a jezsuiták társaságába, 1579 júniusában Ingolstadtban fejezte be teológiai tanulmányait és még ebben a hónapban Bécsbe érkezett, ahol pappá szentelték. Ernő főherceg ugyanakkor alkalmasságára, keresztény meggyőződésére és a katolikus egyház iránt mutatott buzgóságára tekintettel kinevezte a Szent István dóm prépostjává és az egyetem kancellárjává.[99] A nyolcvanas évek elején már fáradhatatlanul és szigorúan vizitálta egyházát, 1585-ben császári tanácsos, 1588-tól Bécsújhely püspöke, a katolikus egyház elszánt és erőszakos védelmezője, aki magát ekkor *Generalreformatornak* mondta. Később, 1611-től, a Titkos Tanács *(Geheimer Rat)* elnöke lett, akkora hatalom összpontosult a kezében, hogy a köznyelv egyszerűen *vicekancellárnak* nevezte. Nagyon fontos magyar történelmi, politikai és diplomáciai

98 Hammer-Purgstall, J. von, *Khlesl's, des Cardinals…*, Wien, I–IV, 1847–1851. A szerző ebben a négy kötetben negyvenöt ausztriai és külföldi gyűjtemény vonatkozó forrásanyagát dolgozta fel és közel ezer dokumentumot teljes terjedelemben közölt is, vö. uo. *Vorrede*, Bd. I, V–XVIII.

99 Decret des Erzherzogs Ernst an das Domkapitel von St. Stephan vom 4. September 1579. „Höchst ermelte Kay. M. haben Melchiorn Klösl sacrae Theologiae Licentiato, Inn ansehen seiner geschicklichkait, eingezogenen Christlichen Wandls vnnd eyfers Inn der vhralten Catholischen Religion aus aigner Bewegnus vnnd sonndere gnaden, die Vacierende Thumb Probstei St. Steffen sammt dero anhendigen dignitet deß Cancellariats Bei der Vniuersitet alhie mit allen Ehren vnnd würden, wie dieselb seine Antecessores gehabt, gnedigst Conferiert vnnd verlihen." Hammer-Purgstall, *Khlesl's, des Cardinals,* Bd. I, Nr. 18, 46.

szerepe ellenére viszont feltűnően keveset szerepel a hazai (vagy hazai vonatkozású) irodalomban. Robert J. W. Evans nagy ívű és új szemléletet érvényesítő monarchia-feldolgozásaiban is csak nagyon szűkszavúan említi.[100] Inkább az erőszakos és könyörtelen ellenreformátor képe rögzült a szakirodalomban, ezt újabb (felekezetileg nem elfogulatlan) munkák tovább erősítették.[101] Forrásaink szerint kortársai is inkább ellenségesek, semmint barátságosak voltak irányában. A prágai kamara későbbi elnöke, az 1600-ban fiaival együtt magyar indigenátust szerzett Wolf von Unverzagt féltékenyen figyelte növekvő befolyását Mátyás főhercegnél, politikai aktivitásáról azt állította, hogy közelebb áll hozzá Machia-

100 Evans, R. J. W., *Rudolf II. and his World,* Oxford, 1973; uő, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700,* Oxford, 1979; illetve ez utóbbi németül: uő, *Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700.* Wien – Köln, 1989. A szerző Khleslt az ellenreformáció első generációjának legifjabb markáns képviselői közé sorolja, és leginkább szuggesztivitását, illetve Mátyás főherceggel való szoros kapcsolatát emeli ki, Evans, *Rudolf II. and his World,* 50 skk, illetve uő, *Das Werden der Habsburger Monarchie,* 61 skk; A bécsi béke utáni magyar ügyekkel kapcsolatos politikai programjának általános bemutatása: Ágoston Gábor, Oborni Teréz, *A tizenhetedik század története,* Budapest, 2000, 36: „A gyűlés (ti. a linzi egyetemes gyűlés 1614-ben – Ö. P.) egyik főszereplője Melchior Khlesl bíboros, a Titkos Tanács elnöke volt, aki a Bocskai idejében létrejött rendi szövetséget arra próbálta rávenni, hogy adómegajánlással támogassa II. Mátyás császár és király terveit Erdély fegyveres meghódítására, Bethlen eltávolítására és az oszmánok elleni harc fölújítására." Levéltári forrásokra támaszkodó fontos tanulmányok Khlesl Erdély-koncepciójáról, a Magyar Királyság és Erdély egyesítésének kísérletéről: Cziráki Zsuzsanna, *Erdély szerepe Melchior Khlesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között,* Budapest, 2013, 77–102. és Cziráki, Zsuzsanna, *Das Siebenbürgen-Konzept der Kriegspartei in Wien…,* Regensburg, 2014, 139–179.

101 Peter F. Barton például így összegzi szerepét: „Er [Khlesl] rühmt sich bereits 1589, elf Städte wieder katholisch gemacht zu haben. 1585 verbietet auf seine Initiative hin Rudolf II. jeden anderen Gottesdienst als den katholischen in den Städten und macht das Bürgerrecht davon abhängig, daß man auch in religiöser Hinsicht den Verordnungen des Kaisers (und damit die Initiativen von Khlesl) nachkomme." Barton, *Evangelisch in Österreich,* 93. Tevékenységéről, igen röviden: Winkelbauer, Thomas, *Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen…,* Stuttgart, 1999, 321–324.

velli, mint a breviárium.[102] A 17. századi misztikus-spiritualista gondolkozás vallási-politikai szerepét is vizsgáló (az aktív nemzetközi, főleg német kutatásokhoz kapcsolódó) legújabb hazai feldolgozások említik ugyan nevét, de (források hiányában) egyelőre nem tudták szerepét kellőképpen értékelni. Johann Permeier (1597–1644), aki központi szereplője volt a századelő laikus vallási ellenzékének (rendkívül gazdag hagyatékának feldolgozása immár csaknem egy évszázada fontos feladata a nemzetközi kutatásnak) rokonaként említi meg Khleslt: „meines von gleichem Beckergeschlecht Österreichisch-hergebornen (…) Regiments-praesident-anteceßoris Melchart Glesels."[103] Permeier életrajzát (félrevezető nyilatkozatai, színlelései és tudatos elhallgatásai miatt) nehéz rekonstruálni, de tőle például azt tudjuk meg, „hogy már 8–9 évesen vallási kérdések izgatták, melyekben már akkor jól eligazodott", de tanulmányaira csak következtethetünk. Viskolcz Noémi egyik forrása szerint „1616 és 1622 között a felső-ausztriai evangélikus rendek ügynökeként tevékenykedett Bécsben."[104]

---

102 A Württembergből származó Unverzagt 1589. május 30-án kapott bárói diplomát Rudolf császártól és magyar királytól, ezután a két évtizede (1568-ban) alapított Klosterrat elnöke lett és folyamatosan küldött Prágába információkat Bécsből. Itteni megbízatása bizonyosan az volt, hogy kémkedjen a főherceg (Mátyás) körül. 1603-ban viszont már a prágai *(anwesende)* kamara elnöke. A hazai történeti irodalomban viszonylag kevésszer szerepel, magyar nemességéről lásd: Pálffy, *A tizenhatodik század története,* 146. és uő, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia…,* 296.

103 Viskolcz Noémi, *Reformációs könyvek,* Budapest, 2006, 32. Permeier és Khlesl feltételezhető intellektuális érintkezése, politikai és hatalmi törekvésük hasonlósága további izgalmas vizsgálatokat igényel. Permeier, miként maga Khlesl is, *Welt-General-reformatornak,* illetve a *Triumph-Gesellschaft der Vniversal Reformation* vezetőjének nevezte magát. Viskolcz Noémi idézi Permeier 1616 novemberében történt (egy kortárs ismeretlen beszámolójában fennmaradt) megvilágosodásának történetét: „dann wäre er nicht von Menschen, sondern allein von Gott unmittelbar wie S. Paulus durch einen Blitz-Strahlen, und wie die Apostel in der Pfingst-Schule beruffen dazu, daß er erkündigen soll, wie daß abhanden sey *die General Reformation* unterm Himmel und die destruction des irdischen Welt-Reichs" (kiemelés tőlem – Ö. P.), Viskolcz, uo., 40.

104 Uo., 32–33; fontos észrevennünk itt a 8–9 évesen bölcs kisfiú esetében a *puer senex (puer senilis)* gyakran használt és az antikvitás után főleg a késő humanista érvanyagban hatásossá formált toposzt, miszerint már gyermekként bölcs ítélőképességgel rendelkezett, vö. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelater,* Bern, 1948; Kapitel 5, Topik, § 8. Knabe und Greis, 108–112. A topo sz intenzív hazai utóéletéhez lásd: Ötvös, *Az ősz hajú gyermek…,* 2, Nagyvárad – Budapest, 2016, 37–46.

Fontos, és a felekezeti viszonyoknak a parasztfelkelésben játszott szerepe miatt indokolt, eddig nem vizsgált kutatási terepe lehet, hogy ügynökként milyen kapcsolatot épített ki e viszonylag hosszú időben az ellenállást támogató, elégedetlen felső-ausztriai nemességgel, játszott-e érdemleges szerepet a későbbi felkelés előkészítésében? Az elégedetlenségből csak Permeier ügynökségének forrásokkal is igazolható esztendei után alakult ki fegyveres ellenállás, 1625. április 10-én pedig parancsot bocsátottak ki a katolikus hit újrafelvételére.[105] A Khlesl-rokon Permeier ügynöki tevékenységéről és felső-ausztriai kapcsolatrendszeréről azonban egyelőre nincsenek közelebbi információink (annyit tudunk tehát, hogy hat esztendeig a rendek képviseletében szolgált), feladatának titkos és álcázott jellegénél fogva bizonyára továbbra is nehezen találunk értelmezhető forrásokat tevékenységéről.

Tanulságosnak találom egy kortárs, magyarországi vonatkozású krónika Khleslre vonatkozó feljegyzéseit: a német nyelvű (elsősorban ausztriai) fejleményekre kitüntetetten figyelő protestáns soproni krónikaszerző, Faut Márk (†1617), szintén jól ismerhette Khlesl erőszakosságát. Az 1610-től vezetett, száz esztendőnél is több időt átfogó retrospektív feljegyzéseiben az 1587-es esztendőnél például csak azt jegyzi meg, hogy „Glesel megkezdte az ausztriai üldözéseket. A jégeső (elverte az összes itteni szőlőskertet)."[106] 1595-höz ugyanő azt írja, hogy Wolf Unverzagt a főherceg és a császár titkos tanácsosa, valamint Khlesl püspök mindenhatóak voltak Bécsben.[107] Sokkal később, már az eseményekkel egy időben lejegyzett eseménytörténetében az 1614-es esztendőnél egyenesen úgy fogalmazott, hogy

105 A felső-ausztriai nemesség ellenállásáról és a felkelésben való részvételéről nem új, de máig legalaposabb feldolgozás: Sturmberger, Hans, *Georg Erasmus Tschernembl,* Linz – Graz, 1953.

106 *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616),* Sopron – Eisenstadt, 1995, 118. A kiadvány két nyelven közli a krónikát, előbb a német eredetit, majd Kovács József László magyar fordítását. A német eredeti itt: „A(nn)o 1587. Hat der Glesel angefangen Oesterreich zu verfolgen. Hat der Hagel (alle weingartten alhie erschlagen)", uo., 52.

107 Uo., 123; illetve az eredetiben: „[Herr Unverzagt] der da des Erzherzogen vnd des Khaysers gehaimer Rath vnd also das factotum mit dem Bischof Glesel in Wien war", uo., 57.

„ebben a három évben Khleslt annyira felmagasztalták, hogy tanácsa nélkül a császár és a császárné semmit sem tesz és nem is fog bele semmibe."[108]

A politikai fejlemények azonban kiszámíthatóvá tették, hogy az 1618-as prágai megmozdulások kapcsán kegyvesztett lesz: július 20-án letartóztatták, és méltóságától megfosztva Tirolba szállították.[109] Nagy bukásának jól értelmezhető politikai okai voltak (erről immár mérvadó szakirodalomban tájékozódhatunk), kortársai, közöttük a perében meghallgatott tekintélyes tanúk (például a melki apát is) természetesen mégis azt állították, hogy a feszültség Khlesl és az udvar között vallási eredetű: a kardinális ugyanis már régóta inkább a protestánsok oldalán állt és ezzel sokat ártott az ausztriai háznak.[110] Röviddel letartóztatása után máris goromba és gúnyolódó írások jelentek meg róla nyomtatásban, mint például a már említett terjedelmes, mintegy

108 Uo., 151; illetve az eredetiben: „vnd ist dise 3 Jahr der Khlosel so hoch erhebt worden, daß ohne seinen Rath der Khaiser vnd Khaiserin fast Nichts thuet noch fürnimbt", uo., 89.

109 Előbb a Schloss Ambras, később az innsbrucki udvar vendége volt. Az Ambras-kastélyról, amelyet a főherceg leszármazottjai már császári kezelésbe adtak, vö. 22. jegyzet. Miután átadták ügyét az egyházi ítélkezésnek, a tiroli Sankt Georgenberg bencés kolostorában tartózkodott felmentéséig.

110 Perében a harminckét tanú közül harminc tett olyan elmarasztaló vallomást, miszerint legkésőbb 1605-től, de általában a testvérviszály egész idején már jól látszott a katolikus egyház és ezzel az uralkodó ház elleni ellenséges magatartása. A perre 1619 nyarán került sor, miután már egy esztendeje fogságban volt, vö. Hammer-Purgstall hatalmas forrásgyűjteményén és -feldolgozásán kívül: Rainer, Johann, *Der Prozess gegen Kardinal Khlesl,*1961/62, 35–163; illetve uő, *Kardinal Melchior Khlesl (1552–1630),* 1964, 14–35. Feltűnő és kutatás-, illetve tudománytörténeti szempontból érdekes kérdés, hogy Khlesl pályájának, politikai szerepének értelmezései és elemzései a második világháborút követő években nagyon felélénkültek: nyomtatásban azóta sem olvasható szakdolgozatok és doktori munkák születtek (leginkább a bécsi egyetemen) az egyházhoz, az alsó-ausztriai rendekhez fűződő viszonyáról, könyvtáráról, törökpolitikájáról, az alsó-ausztriai ellenreformációban játszott szerepéről, például: Kummerer, Anton, *Kardinal Khlesls Stellung zur Kirche,* Wien, 1947 (kézirat); Erdmann, Hans-Günter, *Melchior Khlesl und die niederösterreichischen Stände,* Wien, 1948 (kézirat); Lohn, Magdalena, *Melchior Khlesl und die Gegenreformation in Niederösterreich,* Wien, 1949 (kézirat); Mueller, Karl-Reimund, *Die publizistische Situation zur Zeit des Kardinals Khlesl (1553–1630),* Leipzig, 1949 (kézirat); Eder, Alois, *Kardinal Klesl und sein Werk,* Wien, 1950 (kézirat); Berthold, Monika, *Kardinal Khlesl als Publizist…,* New York, 1966 (kézirat).

400 soros verses paszkvillus,[111] vagy a gonosztetteiről hírt adó, immár igen felbátorodott, szerzőjét evangélikusnak mondó, sok utánnyomásban hely nélkül kiadott csúfolódó írás *Cardinal Clesels Verbrechen* címmel.[112] Kegyvesztettségének fontos és művelődéstörténeti szempontból is érdekes dokumentuma a *Cursus Kleselianus (Klösels Kunstbossen),*[113] benne a visszájára fordított (ironikus) igen hosszú verses vigasztalás, amelynek névtelen szerzője a kortárs felekezeti és démonológiai irodalomban is meglepően jól tájékozott volt: *Pruflas,* a háború, a viszály, a hazugság démona éppen a 16. század utolsó harmadában tematizálódott fontos irodalomban.[114] Hasonló iróniával dolgozott egy másik (természetesen névtelen) szerző akkor is, amikor a bukott kardinális börtönben szerzett fiktív szomorú panaszénekét mutatta be 1618-ból:[115]

111 Vö. 93. jegyzet.

112 *Cardinal Clössels Verbrechen / Vmb deßwegen er von König Ferdinando vnd Ertherzogen Maximiliano in die Verhafftung genommen (…) allen Geistlich- vnd Weltlichen Hohen vnd Nidern Standpersonen / zur Nachrichtung vnd Warnung für Augen gestellet*, Gedruckt im Jahr / M.DC.XVIII.

113 *Klösels Kunstbossen. Oder eygentliche Beschreibung / deß degradirten Cardinals Klesels / Lebens / Wandels / Rath- und Anschlägen / auch Practiquen vnd Verrätereyen / deren er sich hin vnd wider in der Welt / zwischen dem Römischen / auch Türkischen Kayser / vnd andern Königen Fürsten vnd Herrn / zubrauchen befließen* (…) Gedruckt zu Marpurg / durch Johan Veriman / im Jahr Christi 1619.

114 *Ein Tröstlich Gespräch / Welches der degradirte Cardinal Clösel / vnd sein Spiritus familiaris Pruflas, disecordiarum, bellorum, rixarum et mendaciorum promotor genandt zur Newen-Statt in Oesterreich / gehalten*, Geben zu Wien / den 1. April Anno 1619. D. W. Teophilus Justanus. Ehhez lásd: Weyer, Johann, *Pseudomonarchia Daemonorum*, Basileae, 1577. A *Tröstlich Gespräch* végén (Eiijr.) áll sírfelirata *(Clösels Epitaphium, die Grabschrift):* Hier liegen vnter diesem Stein / Melchior Clösels Schelmen Bein // Nebn der Schalckhaut die sie bedeckt / Bis er widrumb wird aufferweckt // Ein Cardinal ist er gwesen / Hat selten in der Bibl glesen // Sein gröste Kunst war liegn vnd triegn / Vnd wie ein Fuchs sich können schmiegen // Türckn / Vngern / vnd auch Spannier / Teutschland / Böhmen / Venediger // Wissen von seim Betrug zusagn / Den er gebraucht in sein Tagen. A sírfelirat második felének fontosabb kritikai sorai magyarul: Kardinális volt, ritkán olvasta a Bibliát, legnagyobb művészete a hazudozás és a becsapás volt, róka módjára tudott hízelegni, törökök, magyarok és spanyolok, Németország, Csehország, Velence tudnának szólni azokról a gaztettekről, amit elkövetett.

115 *Warhaffte Neue Zeitung von Pilsen (…) beneben ein traurigs Klaglied / welches der Cardinal Clösel in seiner Gefangnuß über sich selber gedichtet hat* (…) Erstlich / gedruckt zu Prag im 1618 Jahr.

Kardinális lettem, igazán szeretett mindenki *(jedermann liebet mich),* nagy tisztességben volt részem a nőknél is, de addig hízelkedtem alattomosan, mígnem a császárt is nagy szégyenbe hoztam *(sie hielten mich in Ehren / das Frawenzimmer all / dann ich trieb viel der Schmeichelwort / biß ich den Kayser setzet / in große Schmach vmd Spot).*"[116] Ezek a nyomtatványok főleg azért marasztalták el, mert rendkívüli hatalomvágyában *(ich meint ich wolt Bapst weren / mich setzen auff den Stul)*[117] magát a császárt (II. Ferdinándot) is irányítani akarta, ellentétet szított a spanyol és az osztrák Habsburg-ház között, és Magyarországon is nagy felfordulást okozott. Az ellene lefolytatott perben valójában azzal vádolták, hogy kedvezett a protestánsoknak, törökpolitikája is erőtlen és önző volt, sőt, még a szimónia, azaz a hitbeli kereskedés is előkerült a vádak között. Végül, mint ismeretes, rehabilitálták, 1623 nyarán a pápaválasztó konklávénak is tagja lett, 1627-ben újra Bécsben volt és 1630. szeptember 18-án Bécsújhelyen halt meg.

Az egészen bizonyos, hogy az ausztriai Habsburg-ház legválságosabb esztendeiben, a testvérviszály idején volt igazán szükség Khlesl politikai és diplomáciai tehetségére. Bécsben Mátyás főherceg befolyásos tanácsadója volt, Rudolf császár többször is figyelmeztette öccsét, hogy távolítsa el környezetéből.[118] Eközben került szorosabb, eddig egyáltalán nem

116 *Das Klaglied*, uo., Aijv.

117 Uo.

118 Vö. Rudolf levele Mátyás főhercegnek 1606. november 21-én = Hammer-Purgstall, *Khlesl's, des Cardinals*, II, Nr. 192, 33: „Nachdem wir E. L. offtmals durch Schreiben, Gesandte und andere Mittel ersuchen vnd ermahnen lassen, Sy wolle den Clesl, Caurian und Krenberg hinweg schaffen, auch wichtige grosse Ursachen vorhanden, vmb deren willen wir Sy weder draussen bey vnserer Regierung noch sonsten dieß Orts lenger gedulden, und leiden mögen." Mátyás visszautasító válaszának lényege az, hogy Khlesl évek óta nagy figyelemmel szolgálja a Szent István-plébánia híveit a szószékről, és nemcsak Bécs, de az egész ország hasznára működik, beleértve ebbe a nem katolikus lakosokat is, uo., Nr. 193, 33–35: „So ist erstlich der Clesel ain Gaistliche Person, welche so wol E. Majestät aigne, als die alhiesige Cantzl bey St. Stephan viel Jar mit grossem Nutz versihet, in Unserer Catholischen Religion täglich arbeitet, und nit allein in der Statt Wienn, sonder in Eurer Majestät ganzen Land, auch vnter denen vncatholischen Land-Leutten grossen Nutz schaffet etc."

dokumentált, az irodalomban sem említett kapcsolatba Illésházy Istvánnal, aki az ellene felhozott (már tudjuk, Istvánffy által manipulált) pert és száműzetését oly drámai beadványokkal és levelekkel panaszolta. Erről szól részletesebben a következő fejezet.

2. Az *igen szép ének*

Forog' a' szerencse mit bizunk ö benne semmiben nem állando,
Csak ideigh kedvez, tündöklö iveghez mindenekben hasonlo,
Ki mint hogy el-törik, igy ö-is változik s-állapattya romlando.

E' világi sok kincs, mellyben semmi jó nincs mulhatik szerencsétül,
Tündöklö uraság, tisztbéli méltoságh függ ennek erejétül,
Ha meg-szünik kedve, küld idegen földre régi lako helyétül.

Rolam vehet ebbol mint edgy szép tükörböl magának minden példát,
Mert a mint rám osztá tölem ugy el-fosztá szerencse adományát,
Ki kedvemre éltem, kell immár szenvednem, számkivetésnek kinnyát.

E' rosz csalárd világh ki merö hamisságh, engemet jay mint veszte,
Mint halat horogra, ugy csala sok búra hizelkedö beszéde,
Etkével táplála, melyben reytve vala iszonyu csalárd mérge.

Nem-is kerülöm el, szencséges erkölcsel hizelkedö pohárát,
Nem jutván eszemben hogy Isten mindenben jelenti igasságat,
A' mint sok jóm után érzem immár nyilván Istenemnek ostorát.

De miért csudálom, Isten dolga tudom hogy gonosz jóra fordul,
Vétkünket el-türi de réánk-is küldi büntetését ostorul,
Segitseget tőlünk ránty ha nem térünk réghi gonosságunkbol.

Ugy én büneimért, Istenem engem sert, el-hagyot és meg-utált,
Hatalmas emberek mindenüt üldöznek, ellensegem rám kiált,
Lesben meg-állanak, fejemnek akarnak szerezni szörnyü halált.

Mindentül meg-váltam, egyedül maradtam, barátim el-hadtanak,
Iszszonyu kö-sziklák, erdők, széles puszták fejemet lappangattyák,
idegen emberek engem el-kerülnek, magok hozzám nem adgyák.

Ellyeké nem tudom mert késik halálom, s kinaim nevekednek,
Kétsegben essemé s halált szerezzeké nyomorodot fejemnek?
Azt sem mivelhetem, mert el-veszti lelkem haragja Istenemnek.

Türnöm hát job lészen, mert mégh elöl veszen Istenem szent Fiaért,
Bünöm el feleyti, pokolra sem veti lelkem ki hozzá meg-tért,
Noha kereszt által keservesen probal fertelmes életemért.

Szenvedem békével magamat-is ezzel biztatom mindenekben,
Többet én meg-valtom szenvedett jól tudom idvösségemért testben,
Nem egyedül vagyok, földön ki nyomorgok, szenvedik ezt-is többen.

Példáját sokaknak igye-fogyottaknak látom árva fejemen,
Mert szerencséjekben, számkivetésekben részes vagyok sok képpen,
Kedves lako helyem távoly lévén tölem jút eszemben keserven.

Ektelen köszíklák mint fészek ugy álván, hazája Ulyssesnek,
Hoszszu életénél, jó szerencséjénél tettzik lenni kedvesbnek,
Midön azt ohayttya, hogy csak füstit lássa régi lako helyének.

Röpüllö madarak öszszel ha távoznak, meg-jönek ismét nyárban,
Ugy felelmes vadak meszsze ha el-futnak, térnek szokott barlangban,
Csak egyedül nékem nem szabad meg-térnem örömem haylékában.

A' Tél mikor mulik, víg Tavasz érkezik, föld mindenestül újúl,
Leveleckel erdö örvend a' sik mezö virágockal bé borul,
Csak én szegény lélek sirok és kesergek, mert örömem nem újúl.

Nyughatatlan sok gond, imé annyira ront, hogy nem soká meg emészt,
Ha nem szánnya lelkem teremtő Istenem, sok bú s-siralom el-veszt,
Söt én ellenségem csudallya hogy endem az föld is el nem sillyeszt.

De meg-szán Istenem, s-ennyi sok siralmim tudom jómra fordulnak,
Mulnak ohaytásim, noha most könyveim szemeimböl csordulnak,
Mint Nap essö után, igy bánatim után örömim meg-újúlnak.

Véget ér el-hittem az idö mindenben, bánatnak vége szakad,
Nagy erős köszíklák idövel romolnak, idövel Tenger apad,
Igy sok inségimnek, számkivetésimnek idövel vége szakad.

Mikor a' madarak fákon fészket raknak Tavaszszal zöld erdöben,
Bé-járván sok földet, buydoso fejemet meg-nyugotám egy völgyben,
Ezeket úgy szerzém, igyemet kesergém az ezer hat száz négyben.[119]

A *Balassa-kódex*[120] később (Szilády Áron által) megszámozott 144. lapjára az immár többedik másoló lejegyezte egy általa bizonyosan jól ismert vers első strófáját: *Forog az ß̃erencze mit bízűnk eő benne semmibẽ nem alando / czak ideigh keduez tűndeklő Eőueghez mindenkipé hasonló / kj mint hogj eltőrik igj eöis uáltozik álapatia romlandó.* Csak az első strófát, hiszen a vers az *Istenes énekek* több nyomtatott kiadásában is olvasható volt már ez időre, de itt jegyzem meg, hogy a *Balassa-kódexbe* írott első strófának a nyomtatottaktól való eltérései gazdagabb kéziratos hagyományra is utalnak.[121] A másoló mindazonáltal nem tett le arról, hogy majd utánanéz a teljes szövegnek és folytatja a másolást, hiszen a lap többi részét üresen hagyta, és valószínűleg még több helyet is. Ez azonban már nem ellenőrizhető megnyugtatóan, a levéllállomány itt ugyanis sérült, ezután bizonyosan hiány van a kódexben. Még 18 strófát kellett volna bemásolnia, mert a szöveg terjedelmét megszabta a *versek elejére,* azaz a *versfejekre* (versfőkre) írott sztoikus jelmondat, vagyis az akrosztichon:

119 A kritikai kiadás több variáns segítségével helyreállított (kipótolt) szövegét követtem: RMKT XVII. század 1. *A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Budapest, 1959. Nr. 80. 354–356.

120 *Balassa-kódex,* Budapest, 1944, illetve 1994.

121 A kiadástörténethez és a vers rekonstruált történelmi-ideológiai hátteréhez lásd a kritikai kiadás jegyzetei: *RMKT XVII. század,* 611–614.

FERENDUM ET SPERANDUM. A fegyelmezett és visszahúzódó életvezetésre való felszólítás, *tűrj és remélj,* a keresztény-sztoikus erkölcsi útmutatások rendkívül intenzív recepciója következtében nagyon népszerű volt már a 16. század végi Magyarországon is.[122] Bornemisza Péter 1578-ban nyomtatott prédikációban terjeszti: *Ferendum et sperandum. Tűrj és várj,*[123] Justus Lipsius Forgách Mihálynak írott válaszlevelét latin hexameterekbe átköltő és egyébként is nagyon termékeny Bocatius János (Johann Bock) ugyancsak használja.[124] Rimay János, így írta, egész életét Lipsiusnak köszönhette[125] és szerencsétlenségében *Epictetus Bajnoknak* írásával gyámolította reménységét.[126] *Legyen jó idő csak, fecske száll házamra* kezdetű panaszversében szintén ezzel vigasztalja magát: *No hát én lelkem tűrj, s tanulj*

---

122 A késő sztoa legnépszerűbb alkotásának, Epiktétosz *Kézikönyvecské*jének ismeretét viszonylag korai, kéziratban maradt magyar fordítása kitűnően bizonyítja: Keserű Bálint, *Epiktétosz magyarul…,* Szeged, 1963, 3–44. Keserű Bálint eredményeit Molnár Antal egy újabb forrással, Thordai Jánosnak a kolozsvári tanácshoz írott levelével (1629. január 31.) igazolta, valamint a fordítás körülményeit és dátumát is pontosítani tudta, uő, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez…,* Budapest, 2009, 261–265.

123 Bornemisza Péter, *Negyedic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac etc.* Sempte, 1578, 540. RMNy 422. Jól ismert, hogy ennek a kötetnek függeléke a Predicaciok nagy soc czodalatos kisirtetekröl, vagyis az *Ördögi kísertetek* rövid címmel ismert és emlegetett példa- és példázatgyűjtemény.

124 *Régi Magyar Költők Tára (RMKT), XVII. század,* 1959, 612. (RMK II. 287. 194–196), illetve *Spem sequitur certam etc.* = Ioannes Bocatius, *Opera que exstant omnia, Poetica 2.* Budapest, 1990, Nr. 949. (728).

125 Rimay János *Összes Művei,* Budapest, 1955, *Második rész, Levelezés, diplomáciai iratok, tanúvallomások, 2.* Justus Lipsiushoz, Trencsén, 1592. augusztus 20. „totam meam vitam tuae me debere sponte percipo" (224). Eckhardt fordításában: „látom azt, hogy egész életemet neked köszönhetem", uo., 223–230. A levelet Bene Sándor a félreérthető hibák miatt újrafordította és a levélnek új értelmezést adott: Bene Sándor, *Rimay vindicatus: Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről,* Miskolc, 2012, 139–188. Bene Sándor fordításában: „egyenesen úgy vélem, egész életemmel neked tartozom", 181.

126 Rimay, i. m. *Második rész,* 5. Naprádi Demeter erdélyi püspökhöz, 1603. július 24. s.l., 233–236., ti. a *szerencsétlenség* „ellen ugyanazon egy orvosnak és Bajnoknak Epictetusnak írásával is gyámolítjuk életünket és reménségünket," uo., 233. lásd még: Ötvös, *Az ősz hajú gyermek…,* 104. jegyzet.

reménleni / Hogy tudhass Uradtul sok jót érdemleni / Köd után mert mint szebb szokott a Nap lenni / Rajtad is búd után jód fog fénleni.[127] A *Forog a szerencse* irodalmi allúziókkal és a korabeli költői beszéd közhelyeivel sűrűn, de mégis finomabban, nem fárasztóan telített bujdosóvers. Az *Istenes énekek* nevezetes bécsi kiadásának szerkesztője (a már kinyomtatott kötet Vadai István meggyőző érvelése szerint nem is jelent meg 1699-ig)[128] ki is emeli az Isten elé őszintén álló ismeretlen szerző költői erejét: *Igen szép ének, ez két szónak bötüjéből álván. Ferendum & Sperandum. Autore incerto.* Az utolsó strófa megadja a szerzés körülményeit is: a helyszín a bujdosó topika elemeiből épül fel, az évszám azonban esetleg komolyan is vehető: *Mikor a madarak fákon fészket raknak tavasszal zöld erdőben / Bejárván sok földet, bujdosó fejemet megnyugotám egy völgyben / Ezeket úgy szerzém, ügyemet kesergém az ezer hatszáz négyben.* A vers, noha az *Istenes énekek* kiadásaiban mindig függelékként, az ismeretlen szerzőktől származó énekek között szerepel, a Balassa-kódexet először feldolgozó Szilády Áron szerint Balassié. Szilády rövid életrajzi bemutatásában fontos szerepet kaptak a lengyelországi bujdosásra emlékező strófák, így éppen az évszámtól megfosztott utolsó, vagy az általa teljes egészében idézett nyolcadik.[129] Ez a nyolcadik, egyébként ismert klisékkel gondosan építkező versszak, így szól:

---

127 Rimay, i. m., Nr. 34. *Ebben is könyörög Istennek, okát adván, miért probálja s sujtolja Isten az ő hiveit,* 79–80.

128 Meggyőzően és szellemesen bizonyítja: Vadai István, *krúda = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon,* LX, minden kor, ángyod térde…, „Zsúpra aggnő", Budapest, 2011, 116–120. A konklúziót idézve: „Balassi Bálint *Istenes énekinek* bécsi ediciója összesen kétszer jelent meg, mindkétszer hasonmás kiadásban! Először 1944-ben rendezte sajtó alá Varjas Béla, majd 1994-ben Kőszeghy Péter." *Balassa-kódex,* 120.

129 Szilády Áron, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei,* Budapest, 1879. Az *inventio, imaginatio* és az *aemulatio* bonyolult viszonyában természetesen sok példa van arra a kora újkori magyar költészetben, hogy nemcsak formulákat, de nagyobb egységeket is átvettek egymástól. A címzett nevének cseréje (például Júlia / Borbála/Boriska etc.) nagyon is gyakori, vö. esetleg, Ötvös Péter, *Forrásvizsgálat és pótlás,* Budapest, 2008. 257–261, különösen 259–261. Nehezebb feladat, de megoldható a versfejek átírása is. Gyanítható, illetve több szakember úgy gondolja, hogy az 1604-es évszám esetünkben is egy kevés prozódiai érzékkel bármely évből kialakítható volt.

Mindentül megváltam, egyedül maradtam, barátim elhadtanak / Iszonyú kősziklák, erdők, széles puszták fejemet lappangyattyák / Idegen emberek engem elkerülnek, magok hozzám sem adgyák.[130] Balassi Bálint is nagy figyelmet fordít az *ál-életrajzi gyűjteményben* (versciklusban vagy „füzérben") arra, hogy értékvesztéseit, az elbujdosás szándékát és az emigráció nyomasztó körülményeit jól érthetően artikulálja. Listázza is a kényszerű távollét legfontosabb és legfeltűnőbb kellékeit: *hegyeken-völgyeken bujdosva nyavalyogva, szörnyű havasokon fene párduc módon kietlenben bolyongva, tövis közt, bokorban, sok esőben, hóban holtig nyomorogva.* A kibujdosás retorikájából nem hiányozhatnak a *medvéknek barlangi, vadak lakóhelyi* sem, mindez persze *emberek nem lakta földön*.[131] Ebből a készen talált panaszkészletből építkezik az ismeretlen szerző is. A *Forog a szerencse* kezdetű ének Dézsi Lajos kiadásában is szerepel, Balassi szerzőségére csakis Sziládyt említve utal.[132] Eckhardt Sándor viszont már nem veszi fel kritikai kiadásában a Balassi-versek közé: „egészen bizonyosan mástól származik az 1604-es keltezésű 'Forog az szerencse' kezdetű ének, mely a nyomtatott kiadásokban is 'Ab incerto authore', vagyis bizonytalan szerzőtől valónak van feltüntetve".[133] Ugyancsak ő tett azután arra is kísérletet, hogy *attribúciós eljárással,* azaz elsősorban markáns és egyéni stílusjegyek alapján a valódi szerzőt is megtalálja. Először is humanista műveltségét emeli ki, a szerző ugyanis Homéroszt idézve nagyítja fel honvágyát (13. strófa: *Éktelen kősziklák*

130 A strófa kapcsán, bár csábító lenne, semmiképp sem életrajzi, sokkal inkább költészettörténeti érvekre utalnék. Balassi Bálint is mindenét elvesztette, családját, barátait, hitét, becsületét stb.: könnyű lenne most reminiszcenciákat és allúziókat keresni (például *Reméntelen mindeneknél életem / Látván vesztem, örül sok ellenségem / Csóválván fejeket, csúfolnak engem / Barátim is mind idegenek tőlem,* Balassi Bálint: *Hymnus primus ad Deum Patrem, pro levamine malorum* 4. str.), de nem az életrajzi vonatkozások és az egyén kényszerűen átélt társadalmi konfliktusainak feltérképezését tartom itt most fontosnak, sokkal inkább a versszöveg poétikai hagyományrendszerét és megformáltságát.

131 Ötvennyolcadik, *videns Juliam* etc. *Balassi Bálint Összes Művei,* I, Budapest, 1951, Nr. 66., 107–108.

132 Dézsi Lajos, *Balassa Bálint minden munkái,* 1–2, Budapest, 1923. 290–295., illetve 756. Itt írja: „A vers végén álló 1604. év dacára is Szilády Balassáénak tartja s költeményei közé iktatta be."

133 *Balassi Bálint Összes Művei*, I, 12–13.

mint fészkek úgy állnak, hazája Ulyssesnek / Hosszú életével, jó szerencséjével tetszik lenni kedvesnek / Midőn azt ohajtja, hogy csak füstit lássa régi lakó helyének), majd a versszöveg lexikálisan (tehát *ad litteram*) kiolvasható utalásaiból arra következtet, hogy a bujdosó „igen magas állású és gazdag úr lehetett", akinek befolyásos ellenségei voltak. Végül, megint csak *ad litteram,* tehát valóságos életrajzi üzenetként olvasva a kolofont, megtalálni véli a szerzőt: „A záróstrófa kelte kezünkbe adja a titok nyitját. 1604-ben egyetlen egy magyar úr van, akire ezek az adatok ráillenek s ez Illésházy István."[134] A verset nem Balassitól volt nehéz elperelni, hanem inkább a szerzőség megállapítása okozott gondokat: Eckhardt Sándor egyébként példamutató tanulmányában külső (életrajzi) és belső (filológiai, retorikai) érveket egyaránt használt nagy erővel.[135] Kevesebb érvvel – főként az itt már fölhasználtakra utalva – tulajdonít azután még egy verset Illésházynak. A Detsy-kódexbe másolt, *Az Erdelinek siralmas éneke* címmel ismert, 29 'Balassi-strófából' álló költemény szerinte ugyancsak Illésházy István szerzeménye. Az itt is kimutatható Homérosz-reminiszcenciák mellett most, szerinte, leginkább a politikai tendencia vall ugyanis őrá: „nem hiszem, hogy lett volna még az öreg Illésházyn kívül valaki ebben az időben, aki a politikai hivatottság tudatában ilyen atyai hangon szólíthatta volna fel a szemben álló feleket" (ti. Bocskait és Bastát) a megbékülésre. Legerősebben, de akár csak iskolázottabb költői eszközök nélkül a 28. strófában: *Bastia nyújtsd hitödet, Bocskai kezedet, hogy egymásra nem törtök / Nagy jó győzödelmet, éltig jó hírt, nevet így inkább szörözhettök / Hogynem nagy károkkal az körösztyén vérben mind ketten förtözzetök.* Eckhardt következtetéseit tanulságos, leginkább a módszert, illetve a politikai szereplők taktikáit érintő rövid vita követte, ám a Régi Magyar

134 Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint utóélete,* 1955, 4/407–427, különösen 419–425, és uő, *Balassi-tanulmányok,* Budapest, 1972, 387–423, különösen 408–416.

135 Az *attribúciós eljárás* módszertanilag és poétikailag igényes meggyőző alkalmazására lásd újabban: Vadai István, *Kolomp vagy csengettyű?,* Szeged, 2005, 181–187. Itt arra a következtetésre jut, „hogy a korábbi vélekedésekkel szemben a *Tintinnabulum*-ot *nem* Nyéki Vörös Mátyás írta", 187. A Vadai István által elindított vizsgálatot folytatva Pap Balázs nagy bizonyossággal meg is találta a *Tintinnabulum* szerzőjét: Pap Balázs, *A Tinnabulum tripudantium szerzőségéhez,* 2006, 585–590.

Költők Tára 17. századi sorozatának első kötetével a polémia nyugvópontra jutott: a kötet szakmai bírálói is elfogadták, vagy éppen örömmel üdvözölték a költő Illésházyt.[136]

A Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Pápán, Hubert Ildikó egy nyolc levélből álló énekeskönyv-töredéket talált, „amely Illésházy István: *Ferendum et sperandum* című versét (RMKT 1,80) és egy ismeretlen szerzőtől származó – *Szegény fejem Uramhoz óhajt* kezdetű – ének öt versszakát tartalmazza (RMKT 8,151)."[137] A becses énekeskönyv-töredék több helyen csonka és provenienciája sem állapítható meg. A kézirat két 17. századi kéztől származik, „Illésházy énekének végén az 1623-as évszámot tudjuk kikövetkeztetni a töredékes sorokból."[138] Hubert Ildikó nagyon értékes, költészettörténetileg rendkívül fontos megfigyelése az, hogy az *„enides egiam"* (12. str. 3. sor), illetve a *„megh szan edessem"* (17. str. 1. sor) szövegváltozatok arról tanúskodnak, hogy a másoló (esetleg egy vagy több korábbi másoló nyomán) „1623-ban szerelmes verssé alakította az eredetileg e vonásokat nélkülöző éneket".[139]

Az *ismeretlen szerzőtől* származó *igen szép ének,* „a századelő esztétikailag legértékesebb Balassi-imitációja"[140] az utóbbi években újra több figyelmet kapott, nem is függetlenül az úgynevezett *pápai énekeskönyv* szerelmesszöveg-változtatásaitól. Először a világi-istenes (zsoltáros)

136 *RMKT XVII. század. 1. A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, Az Erdelinek siralmas éneke* 81. sz. 356–358. Az érdekes költészettörténeti vita összefoglalását lásd a jegyzetanyagban: 611–614.

137 Hubert Ildikó, *A pápai énekeskönyv-töredék,* Szeged, 1988, 183–187, az idézet: 183, kiemelések a szerzőtől. Hubert Ildikó, csaknem két évtizeddel a már nyugvópontra jutott szerzőségvita után, nem kételkedett Illésházy István szerzőségében. A versnek akrosztichonja a *ferendumetsperandum,* nem a címe.

138 Uo., 183, illetve a szövegközlés 19. (utolsó) strófájának harmadik sora: „az eszer… es az hu……mban", 186. A FERENDUM szó könnyen kiolvasható az első nyolc strófa akrosztichonjából (FERENDVE), a jelmondat második része már nem.

139 Uo., 184. Kiemelések a szerzőtől. Az *RMKT XVII. század* 1. 80. énekének itt átköltött szavai: 12. strófa 3. sor: *Kedves lakó helyem* (távoly lévén tölem) etc. = *enides egiam*, illetve 17. strófa 1. sor: *De meg-szán Istenem* etc. = *megh szan edessem.*

140 Eckhardtra is hivatkozva (lásd 7. és 122. jegyzet): Szilasi László, *A sas és az apró madarak,* Budapest, 2008, 39.

oppozíció vizsgálatáról volt élénk eszmecsere, majd megint Balassi Bálint költészetének (pontosabban *költői nyelvének*) utóélete került a kutatás előterébe. Szilasi László „a Balassi-életműnek a szövegben fellelhető nyomait"[141] nagy filológiai pontossággal újralistázta, majd izgalmas kompozíciós és tropológiai elemzésre vállalkozott. A *személyes exemplum* értelmezéséből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a szerzőnek (a szerzőség kérdését Szilasi László nem vizsgálta) „nem maradt más lehetősége, mint az, hogy számára is hiteles módon, más logika által, de mégiscsak megőrizze, újratermelje ugyanazt a trópust, a személyes exemplumot."[142]

Pap Balázs jelentős szakmai figyelmet kiváltó könyvében[143] ugyancsak kitüntetetten foglalkozott a verssel, immár elsőként az elemzők közül határozottan zsoltáros hagyományba helyezve azt. Eckhardt Sándor attribúciós kísérlete szerinte is „végletekig bizonytalan, széles körben nem vált elfogadottá".[144] A hagyományosan *bujdosóversnek* nevezett, de általában nem történeti-poétikai módszerrel besorolt műfaj problematikussága és az úgynevezett *bujdosás-topika* meggyőző vizsgálata után azt állítja, „hogy a bujdosással kapcsolatba hozható versek általában istenes énekekhez kapcsolódnak".[145] Mert hiszen a zsoltárok panaszversei „alapvetően a számkivetettség, a bujdosás, bolygás motívuma köré csoportosulnak".[146] Szakszerű, módszertanilag is hibátlan verselemzése[147] szerint korántsem élménylíráról van szó.[148] A kompozíció

141 Uo., 39.

142 Uo., 42.

143 Pap B., *Históriák és énekek*, Pécs, 2014.

144 Uo., 179.

145 Uo., 180.

146 Uo., 182.

147 Uo., 185–188.

148 Itt most csak egyetlen, de mérvadó támogatásra hivatkozom: „Die meisten lyrischen Themen, die der moderne Dichter aus dem 'Erlebnis' heraus 'gestaltet', werden von der spätantiken Theorie in der Liste epideiktischer Topoi geführt. Es waren rhetorische Übungsstoffe." Curtius, *Europäische Literatur…*, 167.

vizsgálatában (a kompozíció hagyományosan is igen elhanyagolt az irodalmi művek megközelítésében)[149] szellemesen különíti el a „FERENDUM részt" és a „SPERANDUM részt" (az előbbi a „folyamatosan változó világról szól", az utóbbi „a reményről és a megváltás felé vezető útról"),[150] és azt állítja, hogy „az egész vers zseniálisan feszes és precízen megszerkesztett menete nem kevésbé zseniális zárlattal ér véget: a szenvedések vége azért jön el magától értetődően, mert a szenvedés kiváltója, az állhatatlan világ épp lényege, vagyis a folyamatos változás miatt nem lehet örök etc."[151] Eckhardt attribúcióját itt ismételten visszautasítja, majd, kissé váratlanul, a lehetséges szerzőt is feltételezi: „[a] vers megszerkesztettsége, kompozíciója és teológiai tartalma mindenesetre egy kellőképpen eruditus szerzőt tételez, de ha az *Istenes énekek* kiadója bevallotta, hogy bizonytalan a kérdésben, honnan venném én hozzá képest a bátorságot, hogy sejtessem: a szerző alighanem Rimay János."[152]

Szilasi László és Pap Balázs verselemzésétől nem függetlenül, inkább azoktól inspirálva, a közelmúltban újabb kísérlet született a témában. A PhD-ösztöndíjas szerző, az RMVA 17[153] vezető munkatársa, Erdődi Alexandra Anita, bátran és szakszerűen vizsgálta a vers szerkezetét és a szerzőség kérdését is.[154] Minden strófában megkereste az

149 A retorika elmélete már Arisztotelész óta is csak általánosságban foglalkozik a kompozíció kérdésével, vö. többek között Quintilianus, *Szónoklattan,* Pozsony, 2008, Negyedik könyv, 273–322.

150 Pap Balázs, *Históriák és énekek*, 185–186.

151 Uo., 188.

152 Uo., 188. Rimay János szerzőségére eddig is történtek már (inkább hipotetikus) utalások. Vadai István is Rimayt feltételezte egy nagyon korai szemináriumi dolgozatában, de érveik, így Vadaié sem bizonyultak a szakma számára megalapozottnak.

153 A 17. századi magyar versek repertóriumának *(Régi Magyar Versek Adatbázisa 17. század)* nagy fegyelmet igénylő összeállításán Szilasi László OTKA-pályázatának keretében és vezetésével sok éven keresztül dolgozott egy kitartó kutatócsoport Szegeden, korábban még pécsi és budapesti kollégáik bevonásával.

154 Erdődi Alexandra Anita, *Versszerkesztési és szerzőségi kérdések,* Szeged, 2017, 55–74.

irányító szóképet és ezek segítségével kísérelte meg leírni „a szöveg 'trópus- és figuratérképét', mely körbevezeti az olvasót a szerző retorikai ismeretein".[155] Elemzésében működtette a retorikai beszédnemek szövegformáló szerepét, miközben a népi hiedelmek továbbélésére is utalt (például üveg/szerencse stb.). Szerkezeti egységeket határozott meg, szóképeket vizsgált (metaforát, exemplumot és a szerinte dominánsan alkalmazott szinekdochét) és megállapította, „hogy a *Ferendum et sperandum* szerzője – bárki is legyen az – nagyon jól ismerte a retorikát, gyakorlott költő lehetett".[156] *Bárki is legyen az:* így fogalmazott, de nem tudott végül ő sem ellenállni a lehetséges szerző megkeresésének. Dolgozatának második része ugyanis végül erről szól. A kutatástörténet összefoglalása után az *Ulysses példa* korabeli – igazán nem bőséges – hazai előfordulásait gondos filológiával bemutatva arra a következtetésre jutott, miszerint „tovább erősödhet az elképzelés, hogy a *Ferendum et sperandum* szerzője Rimay János".[157]

Az attribúció, bár módszertanilag különböző kísérletek történtek, továbbra is bizonytalan eredményekhez vezetett. A szerzőségről nincsenek tehát újabb, forrásértékű vagy kétségtelen bizonyítékokat felmutató érveink, nincsenek olyanok, amelyek meghaladnák a feltételezéseket. Viszont az Illésházy-leveleket kitüntetetten, bizonyító érvként kezelő Eckhardt-féle attribúció és az azt követő vita megkerülhetetlenné tette e forráscsoport, tehát a levelek alaposabb vizsgálatát. A gyötrő lelki vívódások után végül Bocskaihoz álló és a békekötésen, valamint a hajdúk leszállításán nagyon aktívan dolgozó Illésházy István *nem vala úri ágyból,* hatalmas vagyonát és tekintélyes hivatalait második házasságával szerezte: 1582-ben elvette Krusith János (bányavárosi főkapitány, majd kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány) özvegyét, Pálffy Katalint (1542–1616). Ezzel a házassággal óriási birtokrészeket örökölt, Likava, Szitnya és Csábrág várát, illetve Szentgyörgy és Bazin városok zálogjogát. Új felesége és annak leánya egyszer igen közeli, ám rövid

155 Uo., 60.

156 Uo., 66.

157 Uo., 74.

kapcsolatba került Balassi Bálinttal is: Krusith János és Pálffy Katalin beteges leánya volt ugyanis az a Krusith Ilona (később Dietrichstein Miksa felesége, †1586-ban), akinél – nagybátyja biztatására – Balassi Bálint 1577-ben háztűznézőben járt, s noha „hirtelenséggel jött" nagy szerelmében még verset is írt nevére, végül mégis „kidőlt az kosárból".[158] Illésházy István gazdag és kellően feltárt hivatali és magánleveleiben nagyon kevés nyoma van azonban annak, hogy szorosabb kapcsolatban lett volna Balassi Bálinttal és (vagy) annak költészetével. Eckhardt Sándornak az a véleménye, miszerint *bizalmas jó barátja volt a költőnek,* a források tükrében egyenesen túlzó. Annak pedig végül semmi nyoma sincs, hogy versszerzéssel is foglalkozott volna, akár ifjabban, akár az emigráció lelkileg zaklatott hónapjaiban. A művelt politikus portréja viszont nagyon élesen kirajzolódik e levelezéséből, ezért hát inkább erről az oldalról kell a távollét nyugtalan vívódásait is megítélnünk.

158 Nem is akarta ezt a házasságot igazán. 1577. július 11-én így írt Balassa Andrásnak: „[E]gyébként énnekem igen hasznosnak is tetszik, miérthogy xfiguhmbmx [titkosírással: Krusithnak] nagy authoritását hallom az mostani udvarban és nem is esnék porban pecsenyénk, de miérthogy csuda dolgok törtínhetnek az mint embereknek igyekezeti és az időnek változása vagyon, ha vontatódhatnék 4 esztendeig, igen akarnám. Mert ember pátriájának vagy rqyqgqsq [titkosírással: felesége] atyjának szolgáljon-é inkább? *Balassi Bálint Összes Művei,* I, 310. A titkosírás kódja jól ismert, igen egyszerű szimmetrikus rendszer: az ábécé betűit megfelezi és az **a**-hoz az **m** betűt, a **b**-hez az **n** betűt stb. rendeli, vö. Vadai, MML, *titkosírás,* XII. kötet. Az Ilona nevére írott vers a *Balassa-kódex* rekonstruált gyűjteményében a *Huszonharmadik*. Akrosztichonja: KRVSJTILONA, incipitje *Keserítette sok bú és bánat az én szívemet* etc. Nagy szerelmét tizenegy strófában tematizálta, de ugyanakkor a búcsú topikája is félreérthetetlen. A 2. és a 11. strófát idézem: *Reám mert hertelenséggel most az szerelem jüve / Egy igen szép virág magának köteleze / Egyetlenegy szépségem mindéltig így kinzasz-é / Az te hív szolgádot megölni nem szánod-é?,* illetve a búcsú: *Az szükség viszen tüled ily igen messze most engem / Nem lehet külömben, el kell immár sietnem / Nagy vig kedvő szerelmem, ne felejts el engem / Vegyed örökké való szolgálatomot nekem,* vö. *Balassi Bálint Összes Művei,* I, Nr. 9. (41/42).

3. Illésházy István és a bécsi püspök

Illésházy István politikai és diplomáciai tevékenységének legnagyobb érdeme – minden történeti feldolgozás szerint – a hajdúk *leszállítása,* valamint a bécsi és a zsitvatoroki békekötésben játszott nagyon aktív közvetítő szerepe. Illésházy, aki országos jelentőségű események szereplője lett már kibújdosásával is, erősen számított akkor az utókor (a *posteritas*) kedvező ítéletére: „[A]z mikor el gondolom vala magamban, hogy kj jüwek Magiar orszagbol, vgj akarok vala kj jüni, hogy az chronicakbais be irtak volna" – írta feleségének száműzetésének derekán,[159] hazatérte után pedig, amikor már politikai-diplomáciai tárgyalásokban is érvényesítheti terveit, hol aggódva, hol éppen bizonyságul hivatkozik a krónikák ítéletére.

Emlékezete meg is őrződött a krónikákban, ám kortársai közül többen néhol lehangolóan indulatos és gyűlölködő retorikával támadták, a *posteritas* is ellentétes módon ítélte meg tevékenységét. Voltak, akik eszes embernek és *bölcs okos úrnak* tartották, mások viszont nyersen szemére vetették kétszínűségét: a törökösség vádjával épp úgy szembe kellett néznie, mint azzal, hogy *németes ember* lett. Az egymásnak több helyütt ellentmondó kortárs emlékek (históriák, naplók, a *Neue Zeitung*-féle orgánumok[160] tudósításai, magyar, latin és német nyelvű pasquillusok,

159 Illésházy István levele Pálffy Katalinnak, Skawina, 1604. június 26.: Magyar Nemzeti (volt Országos) Levéltár, P. 1341 Lad. 1. fasc. 12. 238r–239v, az idézet 238v. illetve vö. *Pálffy Kata leveleskönyve,* Szeged, 1991 (Adattár, 30), 90. A megtervezett, az önreprezentációt szolgáló emlékezetes kivonulás jól ismert a kora újkori kultúrában. Fontos hazai példája ennek Balassi Bálint keserű vallomása is arról, miért és hogyan hagyta el „zarándokruhában" hazáját. Ő például két üzenetet is hagyott, egyet éppen Illésházy Istvánnak (*Balassi Bálint Összes Művei,* Budapest, 1951, Levelek, Nr. 57, 410), a másikat pedig Forgách Simon hallotta egyik szolgájától: Tóth István, *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbújdosásáról,* 1975, 1/61–66. Ez a két üzenet minden újabb Balassi-életrajzban szerepel, vö. Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint élete,* Budapest, 2004, 38–39; illetve Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint,* Budapest, 2008, 288–289. A kódex 58. számú versétől *(Ó, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség)* egyre erőteljesebben tematizált kibujdosásmotívumot nem lehet életrajzi vonatkozásként tárgyalni.

160 Azaz rendszeres és pártatlan *történelmi relációk,* vö. például a *Historicae relationis continvatio…* 1591-től rendszeresen megjelenő nagy köteteivel.

misszilis levelek) higgadt és tárgyilagos értelmezése mindenképpen óvatosságot igényel.[161] A támadások mellett és ellenére Kazinczy Ferenc például nagy hatással terjesztette el a buzgó tudománypártoló, korának tudósaival intenzíven levelező és egyúttal komoly tudományos megbecsülésnek örvendő Illésházy-képet.[162]

A felségsértési per körülményeit és dokumentumait Károlyi Árpád nagyon körültekintően bemutatta, az azóta eltelt csaknem száznegyven esztendő (intenzív hazai és külföldi levéltári kutatások egyébként használható eredményei ellenére) ezeket már nem tudta sem lényegesen bővíteni, sem jelentősen árnyalni.[163] Érdemes volt viszont újabb szempontok szerint alaposabban megnézni és a már ismertekkel összevetni azokat a leveleket, amelyeket Illésházy száműzetése alatt írt feleségének, és azokat is, amelyekben felesége, Pálffy Katalin válaszolt neki.[164] Bujdosásának elején, de már Lengyelországból, nagyon aktívan védekezik az *iniuria* ellen, és felesége segítségével intézi vagyoni és birtokügyeit. Birtokainak menekítése közben biztatja és bátorítja feleségét („az mjnt mjndenkor, mostis azon kerlek, edes leanjom, ne hadj meg birni ez nagj habnak es haborusagnak magadott, thwurd bekewel az Vr Istennek keoreosztit, es ereolj hogy bwntelen szenwech"),[165] úgy hiszi, tudna segíteni („most meg hisznek nekem az partosok gondolom seget-

161 „Illésházy István politikai elképzeléseit és törekvéseit bizonyos tekintetben napjainkig hatóan félremagyarázzák", Nagy László, *Háború és politika Rimay János életében,* 1983, 4/318–339, az idézet: 328. Születtek azóta korszerűbb feldolgozások, ám Illésházy politikai és diplomáciai szerepének megítélése továbbra sem egyértelmű.

162 Erről részletesebben a III. fejezetben, A *Zlatna* szövegváltozatai.

163 Károlyi Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre,* Budapest, 1883.

164 Ezek a levelek egy nagyobb egység részeként kerültek még a 17. században a bécsi udvari könyvtárba: Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 8666. ch. XVII. 379.f. *Varia acta, epistolae, mandata regia, libelli suplices et alia monumenta germanica, latina et hungarica ad causam* […] *Stephani Illyeshazy;* vö. Csontosi, *A Bécsi Udvari Könyvtár…,* 9. jegyzet, 254.

165 Skawina, 1604. június 26., MNL i. h. 238r, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 88–89. A vigasztalás sztoikus-biblikus üzenetét: *thwurd bekewel,* vö. 122–127. jegyzet.

hetnek talam"),[166] mégis kívül akar maradni ekkor nemcsak a partikuláris, de az országos méretű *háborúságon* is. 1605 késő tavaszán viszont már nagyon türelmetlen. Magyarországi javainak foglalásait a prágai kamara elnöke, az akkor már karrierje csúcsára emelkedett Wolf von Unverzagt irányította.[167] Mind Illésházy, mind az ügyében Bécsben eljáró és Mátyás főhercegnél elég nagy befolyással rendelkező atyafiak (felesége rokonai, illetve sógorai, Ottavio Cavriani, Leonard Meggau és Adam von Herberstein) úgy gondolták, hogy a császár bizalmasaként már nagyon felbátorodott Unverzagt „fölötte nagy akadék", és csakis miatta nem lehet még *gratia*. A császár hűségében még kitartó Illésházy igen bízott Pálffy Katalin immár sokadik, de utolsónak szánt prágai útjának sikerében. Az asszony „elég sok gonosz úton, elég fáradsággal" érkezett meg 1605 februárjában Prágába, rövidesen bizakodva számolt be viszont arról, hogy öt nap alatt máris sokat intézett. Úgy látta, kivételesen kezelik ügyüket: „itt nagy gratianak tartják, az kivel szemben leszen a császár", két *imperiombeli herceg* követei például hónapokig várakoztak eredménytelenül. Ezzel szemben Rudolf az ő supplicacióikat „mindjárást elvette a főkomornyiktól s a titoktanács elé küldette, hogy ott mindjárást elővegyék és meglássák". Ottléte alatt Mátyás főherceg ismét írt a császárnak Illésházy ügyében, és Pálffy Katalin szerint:

> [I]tt Kegyelmednek dicséretet adnak érette, hogy ebben az feltámadásban magát nem adta, noha méltán mivelhette volna meg Kegyelmed ezért az boszúságért, az ki Kegyelmeden esék. De hogy mégis Kegyelmed az hűséget és császárhoz való engedelmességet föllebb becsüllette az bosszúságnál, hát ezért sok jót mondanak Kegyelmednek érette és hogy most látják, hogy mind hazugság volna, az mit az emberek Kegyelmedről beszéllenek, hogy Kegyelmed mindenkor az gyűlésben császár ellen volt.

166 Illésházy István Pálffy Katalinnak, Skawina, 1605. január 26., ÖNB, Handschriftensammlung, Cod. 8666. 47v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve*, 118.

167 *Unverzagt* kamarai elnökről lásd 102. jegyzet.

Rudolf továbbá – úgy tudni az udvarban – felhívatta a kassai generálist, Bastát, és számonkérte tőle „az religio miatt" indított háborúságot, amely „nem volt az ő hírével". Amíg tehát Illésházy ügyében most már a *gratiát* maga a császár is sietteti, így gondolta Pálffy Kata, addig például a nagy hatalmú Melchior Khlesl is tétlenül várakozik: „Glesell uram is itt vagyon, ő is volt nálam, azt mondja, immár 6 hete, hogy itt vagyon, de még csak meg sem mondták neki, miért hívatták".[168] Nem ismerjük Illésházy válaszlevelét, nem került elő, de valószínűleg nem is válaszolt, mert Pálffy Katalin következő, alig két hét múlva még mindig Prágából kelt levele erre nem utal, hanem folytatja (immár nyugodtabb hangon) a korábban elkezdett beszámolót. Azt írja, bizonyosan érdemes még tovább maradnia, mert úgy értesült, a *Tytok tanach* – jóllehet „ez farsangban való vendégség és részegség miatt" mindeddig nem *proponálhatta deliberatioját* a császárnak – kedvező véleménnyel van ügyükről. Egyedül Unverzagt van határozottan ellene, ő a pozsonyi bíróságra hárítja a felelősséget és azt tanácsolta Pálffy Katalinnak, hozassa ki Illésházyt Lengyelországból „és azután mindenek jóll lesznek". Ravasz tanácsait azonban többé nem szabad elfogadni, „mert nem jó most az embereket fölöttébb simogatni": mikor ugyanis Unverzagt korábban segítséget ajánlott neki, ehhez mindjárt el akarta olvasni Illésházy levelét, „de mihent meg adám az k[egyelmed] levelit neki, azonnal el bízá magát és nagy ártásunkra volt az az levél".[169] Az udvar jóindulatáról ekkor már azok is értesültek, akik az ügy kedvezőtlen állásakor, reménytelennek vélt helyzetükben, félve a szigorú büntetést, korábban elfordultak Illésházytól: „szegény szolgája", az őt 1604-ben elhagyó és akkor „bosszúságos beszéddel" meg is bántó egykori *bonorum directora,* Beici János, 1605 márciusában körülményesen mentegetőzött: „én felőlem való panaszolkodását Nagyságod immár ennéhány levél-

168 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánhoz, Prága, 1605. február 10. A zaklatott, hosszú utószóval ellátott levelet a „Batthyány-féle köpcsényi levéltárból" (most MNL P 1341 Lad. 1. fasc. 12.) kiadta Ipolyi Arnold, *Rimay János államiratai és levelezése,* Budapest, 1887, 123–126, a hosszabb idézet uo., 125.

169 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. február 23. ÖNB Cod. 8666. 41r–42v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 126–128.

ben láttam" – írta és biztosította Illésházyt, „hogy ha rajtam állana az nagyságod dolgainak véghez való meneteli, egy órában kész volnék mindenemet, valami kevesem ez világon vagyon, erette el hagynom és ez országból ki mennem". Bizony semmi haszna nincsen urának nagy kárából, „de ha úgy nem lehetett az én szolgálatom Nagyságodnál az mint kívántatott volna, Nagyságod énnekem megbocsásson". 1604 őszén, igaz, ő is bűnösnek gondolta és mondta is az urát, de most már maga is látja az igazi bűnösöket, a hamisan ítélkező *(opiniós szentenciázó)* urakat. Néhányan megkapták már büntetésüket, de a többiek sem kerülhetik el: „az minemő mértékkel Nagyságodnak ők mértek, azonnal mértek őnekiek is, az kik még ide hátra vannak, azok is naponkint fejekre várják az büntetést". Korábbi írásai, amelyekkel haragot és idegenséget szerzett magának, semmi egyebet nem tartalmaztak, mint amit akkor „hallott és értett" az emberektől, de most már tudja, hogy Illésházy „elég nagy méltatlan háborúságot szenved". Pálffy Katalin prágai információival összhangban állítja:

> [S]ok ember emlegeti most Nag[ységodat] ez országban, kellene most ha volna valaki mind ő felségének, mind az országnak, az ki tanácsot tudna adni, mit kellessék az pártolásban ő felségének cselekedni.[170]

Húsvét előtt Pálffy Katalin már tényleg igen kedvezően látta Prágában a kilátásokat: az udvari retorika nyájasabb, az ügyintézés készségesebb lett. Harmadik prágai levele (1605. március 16.) már nagyon bizakodó: a császár öt napja kiadta a resolutiót, hogy semmi *akadékot* ne támasszanak az ügyben. Jó hírrel és jó akarattal vannak a dologban. Az udvarban már úgy tudják, Unverzagt az, aki törvénytelenül végezte a foglalásokat. Most számot kell adnia arról, hová tette a lefoglalt javakat, „mind pinzre számlálták fel, teszen 159 ezör fl. mindenestől". Pálffy Katalin drámai kihallgatásról számol be: a császár magához rendelte Unverzagt bárót és azt mondta neki,

170 Beici János levele Illésházy Istvánnak, 1605. március 10. h. n., ÖNB Cod. 8666. 116r–117v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 128–131.

> hogy az élést kit a várokból kihordatott Unferezagt, nem az ő hírével sem akaratjából mívelte és ő magára nem akarja venni, hanem ha elhordatta Unferezagt, hát fizesse meg minékönk (…) Unferezagtat kérdette, hová tette és miért mívelte híre nélköl. Azt mondta, hogy Újvárban, Komáromban és Esztergamban hordotta. Azért ha azt nem mívelte volna, éhel holtak volna meg az császár szolgái és sok pinzért kellett volna nekik bele szörzöni az élést.

Unverzagt, a nagy tekitélyű kamarai elnök, könyörgött a császárnak, „hogy rajta ne hagyja az élésnek megfizetését, mert nem az maga szükségére, hanem ő fölsége hasznára költötte", de most számot kellett adnia:

> Eleget csudálkozik minden ember rajta, hogy császár híre és akarata nékül ilyen nagy dolgokat merte Unferezagt csölöködni. Az várakot is hogy Henkell Lázárnak adta volt, az is nem az császár hírével és akarata volt. Az császár csak csudálta és az fejét tekerte rajta. És kérdte a császár tőle, miért mívelte ezeket híre nélköl, és azt felelte az császárnak, hogy azért, hogy látta, hogy ki nagy Úr és sok vagyon kegyelmednek, és hogy ő császárért kezes, és azt akarta kifizetni az ő kezességét a mi jószágunkból (…) ilyen istentelen választot adott a császárnak és a császár csak az fejét tekerte rajta és kikölte előle az ajtón. Azon éjjel Unferezagt mindjárást megbetegölt, most immár oly igen beteg, hogy még az szovát sem érthetik. Az Doctorok is mind kétségben vannak felőle, hogy megholjon, immár Isten kezében vagyon, mit mível vele.[171]

Úgy gondolom, e hirtelen jött nagy betegség hírére a császár nem igazán lepődött meg: a megváltozott politikai helyzetben Unverzagt báró immár egymaga viselte a foglalások következményeit. Állapota tíz nap múlva sem javult, akkor már halálát várták bizonyosan. Ekkor Pálffy Katalin már hetedik hete időzött Prágában. Csak két hétre akart fölmenni, de most már az atyafiak is erősen kérték, várja meg a választ. A hosszú

171 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 16. ÖNB Cod. 8666. 45r–46v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 131–134.

késedelem oka az, hogy az elmúlt augusztusban beadott *supplicatio* és *protestatio* most jött nyilvánosságra: Unverzagt a maga akaratából „hamisággal járva" visszatartotta azokat s maga írt resolutiót. Pálffy Katalin Khlesl bölcs tanácsára is hivatkozik, amikor okát adja késlekedésének:

> az atyafiak is az Istenért is kérnek, hogy megvárjam az választot. Glösell uram is ma harmadnapja idejött hozzám és ő is erősen kért és intett, hogy immár megvárjam és végét érjem az sok fáradságnak és bujdosásnak, mert ha föl nem jöttem volna, ennek soha vége nem lett volna, az miképpen eszét vesztette volt az Camora ennek az mi dolgunknak, én erre azt mondtam neki, hagyjárjék, ha miénket meg nem adták volna, más ember két annyit adott volna kegyelmednek, csak hozzá akarta volna állani kegyelmed és ő arra azt monda énnekem, hogy ezt mindnyájan tudják az tanácsok, hogy ez így vagyon, és gondolják azt, hogy más ember meg nem mívelte volna ezt az állhatatosságot, az mit kegyelmed megmívelte. De miért hogy az Isten kegnek okosságot adott, azert maradott meg kegyelmed az hívségben, az kiért kegyelmed az emberektől nagy dicsiretet veszen.[172]

Három nap múlva, március 28-án, mindvégig hű embere, a hodolini várnagy, Leszenyei János is írt Illésházynak, ugyancsak Prágából. Ő is mentegetőzött a hosszúra nyúlt várakozás miatt („ezeknek hosszú tanácsok, halasztások és némelyeknek betegségek miatt mégis itt kelletik késnünk"), s részletesen beszámolt a nagy ellenség, Unverzagt állapotáról:

> az Úristen jól cselekötte, hogy az Nagyságtok utairól ezt az ártalmas követ félre vetette. Mert az sok hamisággal meg nem elégedvén ha az Úristen betegségével Unferzagtat meg nem látogatta volna, oly dolgot talált volna, hogy még nagyobb késedelemre ez dolognak lett volna. De mostan latja, micsoda jutalma vagyon az hamis-

172 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 25. ÖNB Cod. 8666. 61r–62v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 135–138. A levélen Illésházy írásával ez áll: „4. aprilli hozták ide, 25. martii. Gleslinek meg köllet volna mutatni az levelet".

> ságnak, mert immár két héttől fogvást kínlódik, sem él, sem hal. Valami orvosságot veszen be, fél óra múlván mind ki kell adni neki. Tegnap öntöttek az doctorok neki aranyból két globist és azt adták elnyelni neki, hogy az gyomrát és az belit alá szálétsák vele. Nem tudhatni, ha mi hasznára leszen, az mint éltiben és jobb egészségben lévén szörötte az ajándék aranyat, halálakor is azt adják neki, csuda Isten csudája lehet ez. Az sok krisztirozás miatt is, hogy semmi széke betegségétől fogvást nem lehetett (salua reuerentia), az alfele mint egy két tallérnyi mind kívül és belőlis rothadni kezdett.[173]

A „csuda Isten csudájaként" hirtelen jött nagy betegségében a nyilvánvalóan kegyvesztett Wolf von Unverzagt báró 1605. április 6-án meghalt. Nincsen rá most több bizonyíték, de joggal feltételezhető, hogy ez ártalmas és kellemetlenné váló *követ* el kellett távolítani. Miközben Prágában Pálffy Katalin és a kíséretében lévő hű Leszenyei biztató híreket hall, ugyanezek a napok a tétlenül várakozó Illésházyt már erősen nyugtalanították. 1605. április 11-én feleségének írott indulatos levelében elmarasztalja a császárt is, amit eddig még egyszer sem tett:

> sokkal inkább akarnám, hogy ugyan meg mondaná, hogy nem akarja meg adni, hogy nem így fáraszt, költet, ustoroz mégis hosszában benninket, immár ím látod, maga jól érti és jól látja, hogy tiéd az, mit el vett, de ím sem öccsének, sem tanácsinak nem fogadja szavát. Az Úr Istennek haragját is látja, hogy az maga alatta valók is ezféléért támadtak föl, de ugyan mégis semmi, adná Isten lönne ölég hozzá, az mi kövésünkkel verhetné ki Magyarországból terek császárt, szállíthatná az köreszteny vérontást le, de félek rajta, hogy az Úr Istent inkább haragra indítja és gonoszban lészen az dolog, hogy nem ezelőtt.

173 Leszenyei János levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 28. ÖNB Cod. 8666. 59r–v.

Illésházy hibáztatja a császárt, erős szavakkal beszél felelősségéről, ám még ekkor sem fordul el egészen tőle. Hallgat felesége biztatására és vigasztalására, a kedvező kimenetel érdekében kéri is őt: „Glesli urammal is ne fösvénykedjél" és ha ő, mármint Khlesl, úgy ítéli meg, akkor „küldd be az salus conductust és kimegyek".[174] Pálffy Katalin igyekezett férjét, az immár igen türelmetlen Illésházyt korábbi hűségében megtartani („azért az istenért kérem kegyelmedet, hogy kegyelmed semmit ne gondoljon és ne bántsa magát"), és felhozza példának Unverzagt megérdemelt büntetését. Ha élne, még ennyire sem haladott volna az ügy:

> Csodálatos dolog, az minemű nagy ellensége volt Kegyelmednek az az ember; itt igen kevés ember vagyon, az ki bánkódnék érette; az császár is semmit nem gondol vele, kiváltképen hogy immár inkább mindennap kijelenik az ő sok hamissága. Azt mondják, ha ő élt volna, csak ennyire sem hozhattuk volna az mi dolgunkat, az miben most vagyon.[175]

De Illésházy már nagyon zaklatott. Visszakéri leveleit Beici Jánostól, aki a „gonosz szerencsében" megvetette őt („az leveleimet adjad Pálffy Miklósné asszonyom kezében, hogy megtartsa őket"), és dönteni próbál *egyfelé* vagy *másfelé*. Az emigrációból írott utolsó levele vívódásának legfontosabb dokumentuma: látja, miképpen lehetne megoldani „a pártosok dolgát", megírta a főhercegnek is Bécsbe, de lehet, hogy mindez már hasztalan:

> gondolom, az adott okot hozzá, hogy írt császárnak az herceg énfelőlem, ugyan meg írtam neki, hogy igen hínak, és hogy Bocskai nem mint barátját vagy atyjafiát tart, hanem mint apját, de hogy én azt semmiképpen nem cselekszem, hanem ha császár teljességgel eltaszít magától.

---

174 Illésházy István levele Pálffy Katalinnak, Skawina, 1605. április 11. ÖNB Cod. 8666. 52r–53v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve*, 140–143.

175 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. április 18. Kiad. Ipolyi, 129–132.

Ebben a nehéz helyzetben Illésházy István akkor inkább már a kényszerű visszahúzódásra gondolt: „azért hagyj békét neki édes leányom, ha elvette jószágunkat, marhánkat, ne fogyassza immár életünket is, add be az suplicatiot, jű alá az atyádfiai köziben", a még mindig ott várakozó bécsi püspöknek („Glesli uramnak") szolgálatát jelenti („az jó akarónk, szolgálatomat is mondjad") s biztatja is feleségét, hogy „Glesli uramtól kérj tanácsot, Istenfélő ember".[176]

Pálffy Katalin, amint erről több levelében is beszámolt, gyakran találkozott Prágában *Glesli* (Khlesl) *urammal* és fontos dolgokban kérte tanácsát. Illésházy maga is sűrűn emlegette őt leveleiben és számított segítségére. Mindenképpen árnyalnunk kell tehát itt a felekezeti ellentétek okozta összeférhetetlenséget: az elfogultabb nemzetközi és a politikatörténetére érzékeny hazai szakirodalom valószínűleg eltúlozta Khlesl püspök valláspolitikájának agresszivitását: Illésházy (és felesége) a nagyobb politikai terveket előkészítő taktikai lépésekben mindvégig szót tudtak vele érteni.

Pálffy Katalin végre kijött a *prágai purgatóriumból,* de útban Skawinára („ha az Úristen engedi, hát én is holnap ebédre kegnél leszek") csak rettegést és félelmet látott, „egyfelől víz, másfelől tűz": a hajdúk *főember* nélkül „csak az prédára és kóborlásra néznek", Basta „az öregét az népnek mind megölette, az alját mind elvitte és minden nemő marhájokban zsákmánt tette és pusztán hagyta, és most immár a hajdúk vannak benne".[177]

Rákóczi Zsigmond 1605. május végén kelt szép retorikájú *válasz*leveléből tudjuk, hogy Illésházy Kassán találkozni akart Bocskaival: „[E]z elmúlt napokban írta vala kegyelmed, az Úristen alkalmatosságot adván őfelségével szemben akarna kegyelmed lenni, kit az Úristen

176 Illésházy István levele Pálffy Katalinhoz, Skawina, ÖNB Cod. 8666. 49r–v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 144–147.

177 Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánhoz, Oszwiecim, 1605. szombaton délben, ÖNB Cod. 8666. 63r–v, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 143–144.

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 90 2021. 11. 16. 11:07:13

meg is engedett, őfelsege kegyelmedet szeretettel is látja".[178] Illésházy István, látva a keresztény vérontást és félve a törököt, nem akart tovább „veszteg ülni", hanem még „Szent Iván nap előtt" hozzákezdett Bocskai oldalán a végső veszedelem „leszállításához".

A bécsi püspök, Melchior Khlesl, *Glesli uram,* eleinte gyanakodva figyelte ugyan Illésházynak Bocskai mellett folytatott tárgyalásait: „wegen seiner Particular sachen wil Er des ganzen Khünigreichs verderben nit achten,"[179] Mátyás főherceg magyar királlyá (1608. november 16.) és Illésházy nádorrá választásához (1608. november 18.) viszont az ő közreműködésére is feltétlenül szükség volt.[180]

178 Rákóczi Zsigmond levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1605. május 29. ÖNB Cod. 8666. 57r, illetve *Pálffy Kata leveleskönyve,* 147–148. Csak a válaszlevelet ismerjük.

179 Hammer-Purgstall, *Khlesl's, des Cardinals,* II, Nr. 185, 10–12. A teljes levelet lásd: 3. Függelék.

180 A két ellenfél végül sikeres együttműködésének bemutatására tettem már kísérletet: Ötvös, Peter, *Der Wiener Frieden und der Bischof von Wien,* Eisenstadt, 1999, 19–26; illetve Ötvös Péter, *Együttműködő ellenfelek,* Budapest, 2005, 117–126.

4. A történeti feljegyzések – Acta bellica Anno 1604 et 1605

Illésházy István emlékezete valóban megőrződött a krónikákban.[181] Ennek tanulságos, Illésházy politikai és személyes döntéseit igen szigorúan vizsgáló újabb feldolgozása Péter Katalintól származik.[182] Jellemtorzulásra is utal dolgozatában: „[é]n mindenesetre azt találom igen jellegzetesnek, egyben ellenszenvesnek Illésházy Istvánban, hogy a fontos ember szerepét folyamatosan, mind a magánélet, mind a közélet terén játszotta." Az emigráció dicsőségét mintegy *kisajátította,* „emigrációja kezdetétől többször is hangoztatta kibújdosásának nagy jelentőségét. És ha valóban a krónikákba akart bekerülni, sikerült neki. Illésházy István 1603-ban volt menekülése benne van a korszak minden nagyobb méretű magyar történetében."[183]

A források között természetesen túlsúlyban voltak és vannak ma is a róla szóló és nem az általa írott (különféle műfajú) szövegek. Ezek ismeretében már egészen korán kialakult az a vélemény, hogy a nagyszabású életmű modern történelmi értékelése valóban nehéz.[184] Illésházy vegyes műfajú kortárs szövegeket összegyűjtő könyvéből Kazinczy Gábor adta ki az úgynevezett történeti följegyzéseket.[185] „Illésházy István eme följegyzéseit – írta kiadása előszavában Kazinczy Gábor – tudtommal nagy érdemű tudósunk, a hív Horváth Mihály, említé s idézte első magyar történelmében."[186] Horváth Mihály Magyarország történelmének negyedik kötetében[187] 1593-tól 1603-ig bőven hivatkozott a feljegyzésekre (mert hiszen ezt a tizenegy esztendőt fogja át a kortárs

181 Vö. 159. jegyzet.

182 Péter Katalin, *Illésházy Istvánról,* Miskolc, 2008, 127–165.

183 Uo., 137–138.

184 Nagy László, *Háború és politika…,* vö. 161. jegyzet.

185 *gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával,* kiad.: Kazinczy Gábor, Pest, 1863 (a továbbiakban Kazinczy).

186 Kazinczy, i. m. V.

187 Horváth Mihály, *Magyarország Történelme,* IV, Pesten, 1871, 416.

beszámolókat és néhány hiteles dokumentum másolatait tartalmazó gyűjtemény), és gyakran hosszabban is idézett Illésházy úgynevezett *naplókönyvéből*. Egyenesen *kútfő értékű* írásnak nevezte a forrást, a különben megbízható Illésházyt csak Báthory Zsigmond megbűvöléséről szóló hiedelem kritikátlan átvételéért marasztalta el: felesége iránti (azóta is többször tematizált) idegenségéről szólva Horváth Mihály azt írta, hogy „[k]ortársai ezt bűvöletben keresték. Báthory Zsigmondot – mond a különben világos eszű Illésházy – menyekzőjekor megbűvölték volt, hogy nem lakhatott együtt feleségével (…) A bűvölet Majláth Margitnak tulajdoníttatott boszúból (!) Zsigmond ellen, mivel fiát, Báthory Boldizsárt és második férjét, Iffiú Jánost kivégeztette. E hiedelem tán csak azt akarta kifejezni, hogy kortársai őt lelkismereti (!) mardosásokban vélték kínlódni, melyek őt 'a sok ártatlan vérontásért bújdosni űzik a világban, mint Káint'."[188] Horváth Mihály ma lappangó példányát látta és használta is Kazinczy Gábor, nem zárta ki ugyanakkor azt sem, hogy ez a „Jankovich apographonának" másolata lenne.[189] A Jankovich-féle másolatot Kazinczy „kérdés alá jöhető hibáival" adta, a kiadás függelékének három darabja is onnan származik. A kódexnek nevezett gyűjtemények (magyar nyelvű levelek, latin versek, pasquillusok és középpontban a *történeti följegyzések* 1592-től 1603-ig) viszont éppen nem kevés eltéréséről Kazinczynak Horváth Mihály példányából vett, helyenként hosszabb kiegészítései tanúskodnak. Ezek a bővebb idézetek egyben segítenek a Horváth-féle gyűjtemény szöveganyagát is megközelíteni. Ismerünk azonban még egy, viszonylag kései, 1667-ből származó variáns 19. századi másolatát is. Kazinczy Gábor nem említi.[190]

188 Uo., 449–450. Horváth Mihály példánya *(Illésházi naplókönyve)* ma nem ismert, csak hivatkozásaiból következtetünk. Kazinczy Gábor kiadásában (*gr. Illésházy István nádor följegyzései)* a *megbűvölést* nem olvassuk, ám a Káin-hasonlatot igen: „[m]ert Zsigmond őmaga mene Lengyelországban, (és onnét) másodmagával bujdosni mene ez világra; mint Kain, az sok (ártatlan vérontásért) bujdosik vala." Kazinczy, i. m., 65.

189 A *'Följegyzések'* ismert és rekonstruálható példányainak szövegeltéréseiről Kazinczy Gábor filológiai igazításai jól tájékoztatnak, vö. Kazinczy, i. m., VII–IX.

190 *Illeshazy Istvan Magyar Orszagi Palatinus Emlékezetre való Jedzési. Le iratattak 1667 Esztendőben*, MTA Könyvtára, Kézirattár, Tört. 159.

Az általa átnézett források alapján elképzelhetőnek tartotta, hogy mondatszerkezeti és helyesírási különbségeik ellenére a Horváth Mihály-féle példány a Jankovich másolatból megközelíthető *eredetire* menne vissza. Most viszont az 1667-es szöveget is bevonva a vizsgálatba arra következtethetünk, hogy ez, szövegkritikai szempontból, közvetlen leszármazottja a Horváth-féle kódex anyagának.

Míg Horváth Mihály kiemeli az *értékes naplókönyv* történeti értékeit, Kazinczy Gábor, nem vonva kétségbe a tartalmi hitelességet, a szerzőség kérdésében viszont már óvatosságra int. A máig mérvadó akadémiai irodalomtörténet szintén foglalkozik a följegyzésekkel és biztos a szerzőben is: „Illésházy István egyébként – valószínűleg száműzetése idején – értékes prózaírói tevékenységet is folytatott: a Habsburgokkal elégedetlen főnemesség állásfoglalásának igazolására, rendkívül fegyelmezett, tárgyilagos stílusban, de igen tudatos politikai tendenciával feldolgozta a tizenöt éves háború 1603-ig terjedő szakaszát."[191] Bartoniek Emma, aki rövidsége ellenére ezután mégis legbővebben szólt Illésházy történeti feljegyzéseiről, annak „döcögő magyar stílusát" emelte ki először, majd azt, hogy az írás „egészen kezdetleges évkönyvezés: évek szerint előadott rövid beszámolók hadieseményekről és országgyűlésekről". Történelemszemléletről, filozófiáról itt aligha lehet szó, legfeljebb annyiban, hogy „ő sokkalta átfogóbban látja meg Isten világkormányzó kezét, mint Istvánffy, s ennek sokkal naivabban ad kifejezést a nagyműveltségű Istvánffynál." Bartoniek Emma arra következtetett, hogy följegyzéseit az eseményekkel egy időben, de valószínűleg több részletben írta Illésházy, ezzel magyarázható a sok ismétlés és a kompozíció hiánya: „kompozícióról nála szó sem lehet". Prózáját, írásmódját elmarasztalja: „nem valami tökéletes", és azzal zárja a magyar főnemesi naplóírók élére tett ismertetését, hogy a forrásként hiteles, de rövidsége miatt nem nagy értékű írás „súlyát szerzőségének jelentősége adja meg."[192]

---

191 *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, Budapest, 1964, 4. *A sztoikus-manierista tudós költészet…*, 35–36.

192 Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi történetírás történetéből*, Budapest, 1975, Kézirat gyanánt, 269, illetve 534–535.

A vegyes tartalmú kódexben olvasható történeti följegyzéseket sem egyéni szemlélete, sem megformáltsága, sem stílusértéke nem teszi igazán jelentőssé. Az évkönyvezés, amelyet valóban sok ismétlés terhel, kizárólag hadi eseményeket és diplomáciai eljárásokat rögzít. Eközben Illésházy információs anyaga egyre bővül: a végig nem kísért 1603-as esztendő dokumentációja olyan gazdag, hogy összekötő kommentár nélkül is ez a könyv legterjedelmesebb fejezete. Valószínű, hogy a források, az információk gyűjtése és a rendezés ideje itt már az 1603-as esztendő. Abban is biztosak lehetünk tehát, hogy az ezt megelőző följegyzések *nem mindig* az eseményekkel egy időben készültek. Bartoniek Emma véleményének mindenképpen ellentmondanak azok a leírások, amelyek már a későbbi fejleményeket rögzítik. Győr feladásáról például azt olvashatjuk, hogy Hardegg Ferdinánd gróf „29. 7-bris megadá az várat Sinán pasának, ő magát az olaszokkal békével bocsáták, de az hitván németekben sokat levágának és rabbá tövék, kiért 15. Julij Bécsben ez gróffnak és Perlinnek fejét vevék az császár akaratjábul."[193] A nyilvános kivégzésre csaknem egy esztendő múlva, 1595-ben került sor, ez a följegyzés tehát biztosan *visszatekintve* készült. A hírek és események tárgyszerű közlése, az elemző kommentárok mellőzése és a személyesség feltűnő háttérben maradása Illésházy István szerzőségét egyáltalán nem erősítik meg: nem érthető például, hogy perének (a kamarai levéltárban gazdagon dokumentált) előzményeiről hallgat, *bűntelen szenvedését* egy szóval sem panaszolja és hogy a vele szorosabb kapcsolatba került kortársainak is csupán katalógusát adja. A perében fontos szerepet játszó Istvánffyval is csak erdélyi követségében, majd a harctéren találkozunk röviden. Szuhai István érsekkel (1551–1607), 1594-től a pozsonyi kamara elnökével kezdetben igen jó kapcsolata volt Illésházynak és az *atyafiaknak,* Pálffy Kata rokonainak, de bizalmas viszonyuk után – jóval a történeti följegyzések megszakadása, tehát

193 Kazinczy, i. m., 7. 18. Johann Ambrosius Siebmacher (1561–1611) nürnbergi metsző színezett fametszeten ábrázolta a gróf kivégzését: *Hinrichtung des Grafen Ferdinand zu Hardegg in Wien, 15. Juni 1595* (Flugblatt 28,5 × 36,4).

1603 előtt – Szuhai már hálátlan és veszélyes ellenséggé vált. Ő csak egyszer szerepel a följegyzésekben, akkor is mellékesen. Révay Péter (1568–1622) Túróc-megyei főispán és koronaőr, Joó János királyi személynök és Bocskai István is csak az 1599-ben Prágába küldött követek névsorában szerepelnek. A Balassi-testvérekről az 1594-es esztendő kapcsán esik röviden szó, *az jó híres neves Balasy Ferenc* vitézi érdemeit kiemeli ugyan, de Bálint csak az öccse apropóján szerepel: „ennek az bátyját, Balasy Bálintot, Esztergam alatt lőtték vala meg."[194] És pontosan ilyen személytelen a naplókönyv magáról Illésházy Istvánról is: a feljegyzés első két évében ugyan gyakrabban szerepel, de az egész naplóban is mindösszesen tízszer csupán.[195] A szövegbeli utalások arra, hogy a följegyzések nem az eseményekkel egy időben történtek, a hadi és diplomáciai események dominanciája, a kommentár nélkül maradt dokumentumanyag, a háttérbe szorult személyesség (a csak kétszer jelölt első személy) mindenképpen arra utalnak, hogy Illésházy *emlékeztetőkből, információkból* és nem személyes élmények alapján dolgozott. Ezeket az információkat és a hozzá küldött beszámolókat évek szerint rendezte (amennyiben ő rendezte), nem igazán igényesen. Kétséges most már az is, hogy a különböző helyekről származó és végül hozzá érkezett híradásokat valóban maga rakta-e viszonylagos sorrendbe. Naplókönyve tehát, legalább is, *többszerzős*. Erről egy újabban előkerült, Illésházy saját kezű feljegyzéseivel ellátott beszámoló szól legnyilvánvalóbban. Témaköre, elbeszélésmódja, nyelvi megformáltsága rokonítja ugyan az Illésházynak tulajdonított feljegyzésekkel, de az írás bizonyosan nem tőle szár-

194 Kazinczy, i. m., 15. Illésházy és Balassi Bálint feltételezett jó kapcsolatának a feljegyzésekben sincsen semmi nyoma. Bálint csak Balassi Ferenc halála kapcsán említődik, jóllehet a feljegyzésekben jóval azelőtt volt már szó Esztergom ostromáról, de Balassi Bálint máshol megörökített egyéni akciójáról és haláláról nem.

195 1594 után mindössze háromszor fordul elő Illésházy neve. Éppen abban az időszakban marad említés nélkül, amikor az események már az elmarasztaló *(szentenciás)* ítélethez vezettek.

mazik. Az 1604-es esztergomi ostromról[196] hozzá került, névtelen beszámoló által küldött, forrásértékű tudósítás jelentőségét egyrészt az adja, hogy a naplókönyv összeállításának forrásairól és módszeréről ad fontos információkat, másrészt pedig az, hogy éppen olyan esztendőről tudósít, amikor az összegyűjtött anyag már megszakadt. Nem is került be a *'Följegyzésekbe'*. A beszámoló, mint egy szemtanú által rögzített számunkra hiteles forrás, a történettudomány számára is értékes lehet. A provenienciát nem jelölő híradás Illésházy kezéhez került még az emigrációban. Az írásba semmit nem javított, ám az utolsó levél verzójára *acta bellica* felirattal fontos dátumokat írt össze másfél esztendő eseményeiről. Ez a feljegyzés autográf. Az első 1604. szeptember elejéről való, tehát korábbi dátumot rögzít, mint ahogyan az *őszi* esztergomi várostromot összefoglaló híradást kézhez kapta volna, míg az utolsó 1606 áprilisából ad hírt, amikorra tehát már tíz hónapja újra Magyarországon van. Ez azt jelenti, hogy ugyanazon az iratcsomón folytatta saját emlékeztetőit, amelyre még emigrációja idején *visszamenőleg* elkezdte azokat írni. A hozzá eljuttatott (egyébként érdekes, történelmi forrásként is használható) híradás szövege és az Illésházy-autográf *acta bellica* feljegyzései itt következnek:[197]

19. napján szeptembernek szallotta meg az török Esztergamot.
Akkor Altham,[198] Bosnyak Tamast és Caesar Galt küldet vala

196 1604. szeptember 19-én a török (miként erről a feljegyzés pontosan és részletesen beszámol) Haszán bég vezetésével megostromolta a már csaknem tíz esztendeje a keresztények kezén lévő Esztergom várát. Gróf Kollonich Nándor a város előtti sáncokban, gróf Mansfeld a Tamás-hegyen helyezkedtek el. Szeptember 26-án a várbeliek heves ostromot indítottak a török tábor ellen (erről is pontosan beszámol az idézett feljegyzés), a meggondolatlan és szervezetlen kitörésben több vezető katona is életét vesztette. A török sereg október 13-án a Kászim-napi elvonulás miatt (Kászim-napja mindig október 26-ra esett) felhagyott az ostrommal. A két lapos levél jelzet nélkül: ÖNB Cod. 8666.

197 Az átírás nem betűhív, de igyekeztem megtartani a mondatok archaikusabb nyelvi állapotát és ritmusát.

198 Althann, Michael Adolf von, másképp Altheimb (1574–1638), tábornagy, a Kriegsrat tagja, Esztergom várkapitánya.

követsegben hozzajok, és harmad napig tractaltak az frigyet, de heában. Szent Mate napján[199] löni kezdette az várat, és az után tizen két öreg algyuval levitette. 7-bernek 24. napján hajnalban, az varbeli magyar gyaloggal Bosnyák Tamás és többen is ki ütettek volt az török sanczara, az leg erüseb sanczbol ki vertek üket, es szinten az janchar aga sátoráig üztek üket. Az janicharok ott egyben csoportozván, az mieink kenig meg kevesedven, az sakmannak való eses miat, meg nyomattanak az ellensegtől, és az mit nyertek vala, csak nem duplával fizeték meg. Az hajdu hertelenseggel az arkokat nem ugrandozhatta, és marada 50 oda bennek. Ezt a németek távol nézvén, gondolták, hogy kicsin dolog, es hogy ennel ük nagyobb dolgot probálhatnak, remenlették ők is. Mint egy ezeren egy felől, az magyar gyalog is más felől, ki ütettek. Szem látomást az németség előtt az jancharok mind hátra menének, az utan nekik térvén, csak hamar meg futamtattak, és az mint lehetet, nyakazták őket. Az magyarok az másik sánczban be hatottak volt, de nem álhatnak, az németekhez képest meg futamtak, de ezután közönségessen arczul tértek nekik, szernyüképpen az törökkel meg harczoltak, ugy hogy az egész török tábor reájok rohant vala. Sok kár lött, főképpen az németekben, kik közül fő emberek veszének, de az törökben lött három ani kár. Bosnyák Tamás mellett az esztergami Magyar Capitánt (…)[200] meg löjték. ~~Az magyarok az fizetetlenség miatt~~ [201] Az Altham igen suspectus volt az németeknél, és ezért két groffot vetettek volt melléje az meg szálláskor Isztergomba. Nyilván, nem titkon leveleket küldezet két katonától az török táborban, kinek okát ezt mondják: Egy Deli Nemezi nevő hires török, ki Budán latorságokat cselekedvén az passáknál és törökeknél

199 1604. szeptember 21.

200 A név helye (viszonylag hosszan) kihagyva, valószínűleg később pótolni akarta a híradás szerzője. Nevét sem az archontológia, sem az emlékezet nem őrizte meg.

201 A mondatrész kihúzva.

haragban eset volt, mikor gyakorta járna az váczi szigetben és Visegrádban bort innia az részeges törökekkel, ejtett valami szót, hogy ő magyarrá lenne és nagy dolgot is probal az törökeken, ezen Altham igen kapot, és igért 300 ház jobbágyot neki az fejedelem nevével idő jártára. Talált oly módot az Deli Nemezi, hogy ő egy titkos áll ajtón az magyarokat bevihetné Budában, és hogy Althamnak tuttára atta, Altham subornált egy Győri Lázár nevő embert, ki az töröknek szót adna és tetettné magát kímnek, járna be, és mutatná hívségét az törökhez, úgy mintha Altham nem tudná és senki, ez okért hogy ez szini alat Győri Lázár által az Deli Nemezinál való dolgot inkáb vighez vihetné, ezek mind meg löttenek, hittek az Bassák Lazarnak, és igen ajándékozták, egy levelet osztán írtak Ilieshazi uramnak ezen Lázártól, ki akkor exiliumba volt propter veritatem et in defendae legibus propriae constantiae Lengyel országba, és hogy meg vigye neki, 100. aranyat költséget attak neki, ki jött, és Ilieshazi uramnak szóló levelet Althamnak atta, ki osztán választ adot reája. Azonban Nemezi az állkapukon való zároknak lakatoknak formáját küldte Lázártól, és kulcsokat csináltak kozzája. Lázár be vitte, megpróbálták és meg nyitották az kaput, azt Althamnak tuttára adták, de nem hihettek nekik, hanem innet két embert külte magyart katonát és ezeket Lázár és Nemezi az kapun be vitték, ezen Altham igen kapott és annyival inkább propendiált az frigyre és szép szót adot az töröknek frigy felöl, hogy csak azt véghez vihesse. Ezt az Fejedelemmel közölvén fogatta az 6. ezer gyalogot, és egyébbel is igen készültenek hozzá, kivel adig késtek, hogy az török is fel halladot, és félben maradot szándékjok.

Iszonyú dulást fosztást cselekettek az németek mindenütt, mikor Isztetergom alat hadok volt.

Esztergom alat valo taborba látasnak hallásnak okáért be jöve egy lengyel úrfi, Wajda fia Czaszanowskij nevő lengyellel, fő emberrel, kinek eleibe Kolonicz uram sok urakkal ki ment vala és tisztességesen excipiálták.

Az török ugyan valóban érte volt, hogy az Isztergomot meghvehesse, és valóban kezdett vala az mi sanczunknak meg vételéhez de minthogy az mieinknekis, nem kicsiny táborokvolt mellette, nem árthatot sokat neki, hanem az városban tött kárt az lövéssel. Az Sz: Tamás hegyen volt oldalól valami sánczok, az németeknek, kiben egynehány száz német lakozot, az török ennek alája ásta vala magát, kit az németek idein eszekben vevén, őkis ennek alól oly helyre találtanak ásni, az hol sok fő török szokot sereggel állani, és mikor az török az ő mináját meg gyújtotta volna, az németeké is fel lobbant, és mind az németek, s mind az magoké az törökre szolgált ki, és nagy sok kárt tött az pogányságban, egyszersmind 600. töröknél többet burétott el. Ezzel igen meg rémült az török, és azon éjjel ki költezet az sanczokbul, sok porát globisát hatta el. Ez 11. die octobris lött és 14. die octobris, éjjel fel költ és Budához ment, kin az németeknek felette nagy vigasságok volt, és örömekben sok nagy lövőldezeseket miveltek az török bosszuságára.

Durante obsidione Strigoniensis volt az török táborban 700. lovas kozák, Kolonicz uram practikát indítván velek, reá birta üket, hogy az fejedelmünk hívsége alá adgyák magokat, és által jönnek, sajkákkal, kompokal küldették volt Pograni Benedeket, hogy el hozza üket, éjjel által az Dunán, de nem találtak arra az helyre az hová az hajokot kellet volna vitetni, és hol az kozákok vártak. Azert csak ketten jövének be az keresztyén táborba, az többi vissza tértek. Míg ezek ide jártak, azonba kettő, lött bennek törökké, és el arolták a többit. Az török reájok wigyázot, és hogy el akartak indulni, és ismeg az hagyot helre jönni, az török reájok támadot, és nem jöhettek az hagyot helyre, hanem akarattiok ellen más útra mentek az Duna mellet Komárom felé, holot az török strására reá találtak, azt fel verték, de az táborbeli török utánnok érkezet, csak százat hozhattak által bennek, az többi oda veszet.

A második levél hátoldalán két hasábban, Illésházy István *saját kézírásával* feljegyezve:

Acta bellica Anno 1604 et 1605

1604 Pestbeol kj seoktek az nemetek 6. 7-bris
19. Strigoniensis obsessio per turcas frustra[202]
10. 8-bris el salot az teorek Istergam alol[203]
15. 8-bris verte meg Boczkaj Petziet magat is meg fogta, Zekelhidnal[204]
1605 ment kj Basta Eperjesreol 9. ezer nemetel tokajban elest vitt;
2. Martij Bestercie banjat meg egettek az haiduk;
11. Martij Füleket meg attak az haiduknak Bosniak Tamas weotte meg;
7. Apr. Basta cum exercitu fugit;[205]
20. Apr. Bocskaj proclamatus in principem;[206]
8. venit posta Archiducis 15. versus viennam;
1605 23. Junij Jut ismeg mas posta herceg Matistol;
17. Forgach Sigmond es Pograni keovetsegbe Bochkajhoz mentek be voltak nalam;
13 Julij veni ad mako 14 discessi ide venj ad Carsouiam 24. Julij;
27. Julij venj ad rosomberg;
9. Augusti intrauj arcem trincen;

202 Erről számol be részletesen idézett, Illésházy által megőrzött hadi tudósítás.

203 Az idézett hadi tudósítás szerint október 14-én éjjel.

204 A történeti források szerint Johann Petz *(Pezzen)* seregét Bocskai Álmosd és Diószeg (Bihardiószeg, rom. Diosig) között 1604. október 14–15-ének éjjelén verte meg, ez volt a *Bocskai-felkelés* első csatája. Székelyhíd és Bihardiószeg távolsága nem jelentős.

205 Basta császári generális megkezdte mintegy tízezer fős seregével a visszavonulást Léva és Érsekújvár körzetéből.

206 A szerencsi országgyűlésen (1606. április 17-én) Bocskai Istvánt fejedelemmé választják.

13, giulest teottem trinchenben
6. venj ad galgoch deongeolegit ot talajtam;
1605 meg salla Istergomot az teorek;[207]
6. 7-bris el nem beselhetem onnan;
4. 8-bris meg attak Istergamot az nemetek;
15. octobris ejel vjuarban mentem el vegesztem az meg adast;
16. meg atak vyuarat;[208]
11. 8-bris Bochkajhoz intettem pest ala;
16. Carponara az giulesben tartot az giules vsque 17. 10-bris;[209]
1606 Karsarol bociatak lipajt el 3. Apr. Pogranjt 7. Apr.[210]

207 1605. augusztus 30. és szeptember 7. között a török Lala Mohamed nagyvezír irányításával körülzárta Esztergomot, október 8-án sikerült a várat elfoglalniuk. A vár kapitánya ekkor a magyarokra folytonosan gyanakvó Wilhelm Oettingen volt. Az ostromban ő is életét vesztette.

208 Érsekújvár idegen őrsége – Mátyás főherceg és Illésházy István között megbeszélt titkos egyezmény alapján – felsőbb parancsra, október 17-én átadta a várat Homonnai Drugeth Bálint országos főkapitánynak, Bocskai fővezérének.

209 Korponai országgyűlés, 1605. október 15-től december 12-ig. Illésházy saját kezű feljegyzéseihez lásd: *Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitalia Regni Hungariae,* Tizenegyedik kötet (1605–1606), Budapest, 1899, illetve szorosabban: Matunák Mihály, *A korponai országgyűlés 1605. évi november–decemberben,* Korpona, 1905.

210 Lippay János (†1616) királyi személynök és Pogrányi Benedek (†1614). Szerepükről a béketárgyalásokon: *Magyar Országgyűlési Emlékek* XI. és Papp Sándor, *Török szövetség – Habsburg kiegyezés,* Budapest, 2014, passim.

III. A védelem retorikája. Egy példa

„A mostani idő súlyos pénzhiánya egyrészt a háborús időknek köszönhető, másrészt a bevezetett magas adók következménye", így kezdődik egy, a császárnak címzett, gondosan tisztázott kézírással fennmaradt, műfaji önmegnevezése szerint a császárnak tanácsot adó *(genus deliberativum)* német nyelvű *Discurs.*[211] A természetesen névtelen írás a szorgalmas lakosok elvándorlásában látja a mostani válság mélyebb okait: „wenn ich aber ad substantiam gehe, find Ich so dz solches aus mangel gutter Inwohner her rühre, den ein Land ohne Volck ist öedt, wird vnfruchtbar bleibt ohn gewerb, gedeyet in Armut vnd genzlich verderben."[212] Ez az általános megközelítés, amiként a retorika is tanácsolja, a tárgyalás felosztását *(partitio)*[213]

készíti elő: „Nun ist vnser liebes Vatterland Osterreich halber theil von den Rebellen in dergleichen Elend gerathen."[214] Nem könnyű ebben a nehéz helyzetben segíteni. Lehetne esetleg az ocsmány hírt szerzett svábokat betelepíteni az országba, de ez további romlással járna, mert hiszen ők a meglévőt is tönkretették („welches wir mit Schwaben repariern wollen, die dz verbliebne ganz rujnirt vnd dardurch gestorben vnd verdorben, benebens anderer Ortthen ein abscheuch gemacht, in

211 *Discurs Von einem Mittel Wie Ir Khey[serliche] May[estät] ein Ansehnlich Contribution aus Osterreich wegen des Lands ersprißlichen nutzen haben mögen,* ÖNB Cod. 15 422 („XVII. 4. f. Consilium germ. ad Imperatorem de Lutheranis bona consciencia tolerandis" Tabulae Codicum Manuscriptorvm, Vol. VIII, p. 160.)

212 ÖNB Cod. 15 422, 1r. „Ha viszont én a lényeget tekintem akkor úgy találom, hogy mindezt a szorgos lakosság hiánya okozza, hiszen egy néptelen föld kietlen, megmunkálás nélkül terméketlen marad és teljességgel elpusztul".

213 „a felállított tételek felsorolása a megfelelő sorrendben", vö. Quintilianus, *Szónoklattan,* 4, 5, 1, 149. jegyzet.

214 ÖNB Cod. 15 422, uo. „Most kedves hazánknak, Ausztriának, fele része a felkelők miatt hasonló nyomorúságba jutott". A rebellisekre vonatkozó határozott utalás is segít majd a propagandisztikus irat megközelítő datálásában.

Ostereich zu ziehen").[215] Most, amikor őfelsége örökös tartományainak sürgetően szükségük lenne szorgalmas telepesekre, nem található az egész Római Birodalomban („im ganzen Rom[ischen] Reich") olyan nemzet, mármint ugye a svábokon kívül, akik Ausztriába jönnének. Az ország, Ausztria, úgy látszik, immár nem menthető meg a teljes romlástól („dahero Osterreich vor genzlicher ruina nicht zu retten"): tévedés azt hinni, hogy a betelepülők felvirágoztatják és más országokkal együttműködve építik majd Ausztriát. Nem, nem ez fog történni, hanem ami a rebellisektől még megmaradt, az a lutheránusok elűzésével teljesen és végképp elpusztul („gehet mit außschaffung der Lutherischen ganz zu Poden"). Innen a propagandisztikus *Discurs* hevesen, de mégis átgondolt módon érvel a *lutheránusok mellett*, rátér dicséretükre és előkészíti védelmüket: nem tagadható, „dz die Lutherische gutte vleissige wirt geben" és ha vagyonukkal együtt elhagynának „Haus vnd Hoff", akkor az „bleibt entweder öedt oder vnsere Catholische khauffens."[216] Ez a védelem *(apologia)* hatásos, de nem ismeretlen retorikai eljárásra épül: mintha az ország romlásáért aggódó, a politikai és gazdasági

215 Uo., 1r, „Amit most a svábokkal akaruk javítani, akik más helyekkel együtt a megmaradottat is egészen lerombolják, elpusztítják és tönkreteszik, útálatot keltve ausztriai letelepedésükkel". További vizsgálatot igényelne, kik voltak az itt nagyon elítélően említett ún. „svábok". Nieder- és Oberschwaben birodalmi kormányzóságok (később Landvogtei Schwaben) Ausztria zálogterületeit képezték és Elő-Ausztriának (Vorderösterreich) nevezték. Az egykori Landvogtei Schwaben később a mai Svájc, Voralberg, Elszász, Baden-Württenberg és Bajorország területeire került. Elő-Ausztriát a *Ländererteilung* óta Innsbruckból kormányozták (vö. 12. jegyzet). A lutheránusok által (kiutasításuk miatt kényszerűen) elhagyott területeket, mint később, a török kiűzése után elnéptelenedett délkeleti határvidéket, ezekkel az ún. *svábokkal* igyekeztek benépesíteni (bár sem az előbbire, sem az utóbbira nem ismerünk határozott udvari-kormányzati szándékot vagy intézkedést). A szakirodalom szerint végül jórészt velük sikerült benépesíteni az elhagyott magyarországi területeket a 18. században. A *Discurs*nak a bánáti svábok betelepítésére vonatkozó utalásait igyekeztem már korábban bemutatni: Ötvös, Peter, *Schwaben auf verlassenen Gütern?,* Bremen, 2015, 13–18.

216 „A lutheránusok jó és szorgalmas gazdák", és ha hátrahagynák „a házukat és gazdaságukat", akkor azok „vagy pusztává válnának, vagy a mi katolikusaink vásárolnák fel azokat".

ügyekben tájékozottabb (és az udvarnál egyáltalán meghallgatást is remélő) *katolikusok* kifejezetten a *lutheránusoktól* várnának segítséget, és az ország elszegényedésére, az általános züllésre hivatkozva elleneznék azok elüldözését. Mert ha a *mi katolikusaink* meg is vásárolják az elűzött lutheránusok házait és birtokait, ők „gedencken aber nit auf die Verlag, wie sie dz erkhauffte erhalten können vnd wirthschafften hierauf ex anticipatione, oder müssens erligen lassen, dardurch auch sie sich selbst rujniern, den was sie vorher gewis gehabt, stecket im guet, gehet mit den Andern im Rauch auf vnd khomen an Pettelstab."[217] Szigorú (de önmaguk tehetetlenségét, lehetőleg az érvelés erőteljesebb hatása érdekében kiemelő) bírálat lehet ez a katolikusok gazdálkodási és pénzügyi alkalmatlanságáról: ha a lutheránusokat elüldözik, az ország „wegen vnser Catholischen Vnuermögenheit vnd schlechten Wirthschafft in toto erarmen muß."[218] Az érvelés igen szenvedélyes, a tanulságos példák (Krems, St. Pölten, Ybbs stb.) felsorolása hatásos, de aligha lehet kétségünk, hogy a meggyőző beszéd mégsem katolikus szerzőtől, hanem *egy magát katolikusnak kiadó lutheránustól* származik. A restitució nagyon fontos és szükséges: itt igen erős valláspolitikai és diplomáciai érvek következnek, pontokba szedve. A szerző a lutheránusokkal való tárgyalástól és az ő kárpótlásuktól ígéri (hirtelen egyes szám első személyben megszólalva) az egyetlen lehetséges megoldást: „damit nun Eins mit dem Andern nit zu boden gehe, were meins erachtens mit den Lutherischen zu tractiern vnd denselben hoc tempore zu gratificiren."[219] Öt pontban foglalja össze az érveket, ezeket most, alig rövidítve, a *Discurs* nyelvén, tehát németül idézem:

217 „[N]em gondolnak a kereskedésre, amivel a megvásárolt javakat meg tudnák tartani, ex anticipacione gazdálkodnak, vagy parlagon hagyják a földet, ezáltal saját magukat teszik tönkre és amit korábban befektettek a vásárlásba, az a többivel együtt füstbe megy és maguk is koldusbotra jutnak." Az idáig idézett német nyelvű szövegek mind a *Discurs* 1r. oldalán találhatók.

218 Uo., 1v. „a mi katolikusaink alkalmatlansága és rossz gazdálkodása miatt egészében elszegényedik".

219 „tehát hogy egyik a másik után ne menjen tönkre, véleményem szerint tárgyalni kellene a lutheránusokkal és nekik hoc tempore kedvezményeket tenni", uo., 1v.

1. Das alle Obrigkeiten die Lutherischen zu burgern, Stifft vnd Inleuthen annehmen, vnd ratione Religionis nicht perturbirn;
2. Das in Stett vnd Merckhten zu Rahtstellen admittirt werden möchten, den schöne subiecta vnder ihnen in politicis, doch dz burgermeister vnd Richter Jeder Zeit vnsre Catholische Religion immediate zugethan bleiben;
3. Das den zweyen Lutherischen oder Politischen Stenden, auch ainer von den Verordneten passiert wurde, damit man ihrer Contribution mehrer vergwist;
4. Möchten Sie allenthhalben praedicanten, doch in kheiner verschloßenen Statt, Jeder meniglich aber den freyen außgang haben, weillen dergleichen die Juden mit ihren Synagogen auch befreyet;
5. Das man wisse, ob die Prediger Recht Lutherisch? Solte zue anfang kheiner angenomen werden, Er sey den im Churfürstenthumb Sachsen Examinirt vnd approbirt, vnd damit dieselben im Zaum gehalten, müssten Sie ein Consistorium anstellen, welches die Prediger visitirte, damit khein andere Sect introducirt, die Rom[ische] Kay[serliche] May[estät] vnd Catholischen Stände disgustirt sondern einigkeit erhalten werde.[220]

---

220 A német nyelvű idézetek: *Discurs,* 1v. Tartalmi összefoglalásuk magyarul:
1. tehát minden felsőbbség fogadja el a lutheránusokat polgárnak, bennszülöttnek, állampolgárnak és ratione religionis ne zaklassa őket;
2. a megfelelők közülük tanácstagok lehetnének városokban és községekben, de a polgármester és a bíró mindenkor a mi katolikus vallásunkon lévő legyen;
3. a két lutheránus vagy politikai rend mellett egy megbízott működne, hogy magasabb adóikat biztosítsa;
4. prédikátorokat nem tarthatnak zárt városokban, mindenkinek szabad kijárása lenne azonban, amiképpen a zsidók is szabadon járnak zsinagógáikba;
5. honnan lehet tudni, hogy a prédikátor valóban lutheránus? Kezdetben senkit sem kellene elfogadni, csak azt, aki a Szász Fejedelemségben vizsgázott és működését ott engedélyezték. Fékentartásukra egy konzisztóriumot kell felállítani, amely vizitálná a prédikátorokat, hogy semmi más szekta ne üsse fel a fejét, Őfelségét és a katolikus rendeket ne gyalázzák, hanem az egység fennmaradjon.

Rendkívül erős érvelés és páratlan toleranciaelképzelés ez a 17. század eleji Ausztria (a valószínű datálásra mindjárt visszatérek) hivatalos politikájának felfokozott protestánsellenes hangulatában. Az indulatoktól tartózkodó szerző ezután a lehetséges ellenvéleményekkel is számol, s azokat ismét pontokba szedi (Hierwider wird man mir als balden opponiren):[221]

1. Sey Ir Khay[serliche] May[estät] eine schwere vnd grosse gewissens sachen;
2. Weillen es mit ausschaffung der Lutherischen berait so weit kommen, sey es spöttlich dieselben zu restituiren vnd de novo zu admittiren;
3. Gebe man Vrsach zu konfftiger Rebellion;[222]

Ez is világos, összefogott és látszólag a császári valláspolitika taktikáját szolgáló érvelés: a császár komoly lelkiismereti problémája a katolikus hit védelme és ellenzőinek kirekesztése. Ez a kirekesztés immár odáig ment, hogy az intézkedéseket visszavonni nem lehet a gyengeség beismerése nélkül, és ha engedményeket tenne is vallásügyekben, az csak további elégedetlenségre és zavargásokra adna okot. A vita, amely támadásból és védekezésből áll,[223] komoly felkészültséget igényel: „elsősorban gyors és rugalmas gondolkodásra, nagy lélekjelenlétre s éles elmére van szükség."[224] Így készül tehát, az érvelést kortárs példákkal erősítve, az ismét öt pontba foglalt válasz is (Darauff ich Andtwortte):

221 Uo., 2r.

222 Tartalmi összefoglalásuk magyarul:
1. Őfelsége számára ez nehéz és súlyos lelkiismereti kérdés lenne;
2. ha már íly messzire haladott a lutheránusok kiutasítása, csúfos lenne őket restituálni és újból befogadni;
3. mindez okot adna későbbi zavargásokra;

223 Quintilianus, *Szónoklattan,* 6. 4.

224 Uo., 6. 4. 8.

1. Das ein schlechte vnd fast khein gewissens sach sey, den es haben alle Catholische Khurfürsten vnd Bischoffe des Röm[ischen] Reichs, die Lutherische Religion zu passiern verwilliget, biß auf ein Concilium;
2. Hierüber Kayser Maximilian noch ein ansehenliche special concession Ao. 71. ertheilet;[225]
3. Rudolphus etc. den Schlesien ein Neu außführlichen Mayestet brieff geben;
4. Khay[ser] Rudolph all dero Landen die Religion passiert vnd all voriges de novo confirmirt;
5. So leidet noch heutiges Tages der Khonig in Franckreich vnd Khonig in Polen, dieselben in ihren Landen. Diese alle sindt (ob Gott wil) nicht verdambt, sondern ohn Zweiffel in der Ewigen Seeligkeit. Die haben alle der Lutherischen Religion freyes Exercitium geben, warumb wolt dan Ir Kay[serliche] May[estät] Ir so starkes gewissen machen nennen, die Lutherische verbleiben zulassen (…)[226]

A *Discurs* névtelen szerzője fontos érvként rögzíti ebben a fiktív vitában a történetírók tekintélyét is: *in Historicis* olvashatjuk ugyanis, hogy országuk összeomlásától félve „hohe Potentaten für kheinen Spott

225 II. Miksa császár 1571. január 14-én Alsó-Ausztria (Unter der Enns) számára megerősítette az 1568. december 7-én kibocsátott türelmi rendeletét és kiterjesztette azt ezúttal az alattvalókra is, a *Discurs* itt erre utal.

226 Erre én azt válaszolom (összefoglalva most magyarul):
1. egyáltalán nem súlyos, inkább semmilyen lelkiismereti problémát nem jelent, hiszen a Római Birodalom összes választója és püspöke megengedi a lutheránus vallást, még zsinataikat is;
2. erről Miksa császár 1571-ben egy külön engedményt is kibocsátott;
3. Rudolf Szilézia számára részletes új császári rendeletet bocsátott ki;
4. Rudolf császár minden tartományában működött ez a vallás, és minden korábbit újra megerősítettek;
5. a francia és a lengyel király is megtűri őket és engedi működésüket mind a mai napig országukban. Ők, Isten akaratából, nem átkozottak, hanem az örök üdvösség részesei. A lutheri vallásnak szabad gyakorlatot engedtek, miért nevezné hát Őfelsége olyan súlyos lelkiismereti problémának, ha a lutheránusokat megtűrné?

gehalten, wan sie ihrer proposition gewichen."[227] És ezt a keresztény türelemre hivatkozva további (kortárs) példák erejével argumentálja. Az érvelésben továbbra is kitüntetett helyen szerepel az ország aggasztó gazdasági állapotára való hivatkozás:

> Aus ietziger Heyrath mit Franckreich vnd Engellandt, welche Ihr Heyligkeit dispensiert, damit beede Khonigreich im besten Vertrauen leben, vnd einander die Handt bietten möchten, welches Ir May[estät] in diesem halb ödten Land, demselben wider aufzuhelffen, auch wol practiciren vnd die Lutherische mit vnd neben vns verbleiben lassen khöndte.[228]

Ez a példa a két királyság szövetségéről viszonylag pontosan datálhatja a szöveget, legalábbis megadja a *post quem* idejét: ez pedig 1625. június 13. Ezen a napon vette feleségül ugyanis I. Károly angol király a tizenöt éves Henriette Máriát, IV. Henrik francia király leányát. Igaz, a *ietzige* hosszabb időt is jelenthet, talán éveket is, de biztonsággal lehet állítani mégis, hogy a *Discurs* az osztrák (s ezzel az alsó-ausztriai) protestánsok legválságosabb éveiben, 1626-ban, de inkább 1627-ben keletkezett. Erősíti ezt a feltételezést az is, hogy az irat már a bevezetőben utal a rebellisek által megrendített országra,[229] és nem lehet kétségünk: itt a felső-ausztriai parasztfelkelésről és a nyomában kialakult háborús

227 Uo., 2v. „magas méltóságok sem tartották szégyennek, ha megváltoztatták véleményüket".

228 Uo., „Franciaország és Anglia mostani, a Pápa Őszentsége által engedélyezett házassága is mutatja, hogy mindkét királyság a legnagyobb bizalommal viseltetik egymás iránt és egymásnak kezüket nyújtják. Ebben a félig puszta országban Őfelségének is ezt kellene elősegítenie, kegyesen gyakorolnia és a lutheránusokat velünk és mellettünk meghagynia".

229 Nun ist vnser liebes Vatterland Osterreich halber theil von den Rebellen in dergleichen Elend gerathen, vö. 214. jegyzet.

pusztításról van szó.[230] 1627 januárjában és az év tavaszán kemény megtorlás követte a felkelést és ugyanekkor a protestánsellenes intézkedésekkel is végső megoldást kerestek immár az örökös tartományokban: ismeretesek azok a császári dekrétumok, amelyek 1629 tavaszáig egyre szigorúbban szabályozták az alattvalók lelkiségét.[231] Hogy a rendelkezés visszavonása (és a lutheránusokkal való kiegyezés) mennyire hasznos, így folytatódik a *Discurs,* annak eredményeit a következő módon képzeli el: az érveket most hét pontban olvashatjuk (Das die restutition nutzlich praesumier ich).[232] Az érvelés a tekintély megőrzésére, illetve a megváltozott körülményekhez igazodó ország kedvező megítélésére épít, de legfélelmetesebb továbbra is a gazdaság összeomlásának fenyegető veszélye: „wurde dz Hoch Lob[liche] Haus Osterreich einen gewaltigen neuen Nahmen bekommen, dz alte Vertrauen bey den

230 1626 májusában a már egy éve feszült (és áldozatokat is követelő) viszony a felső-ausztriai parasztok szervezett felkeléséhez vezetett. Vezetőjük Stephan Fadinger volt, törekvését sógora, Christoph Zeller segítette. A fél esztendeig tartó, jelentős csapatokat mozgató és mindkét fél részéről komoly veszteséggel járó háború informatív összefoglalása: *Der oberösterreichische Bauernkrieg 1626.* Ausstellung Linz, 1976; Felső-Ausztria korabeli gazdasági, felekezeti és politikai viszonyairól, diplomáciai kapcsolatairól, valamint vezető személyiségeinek törekvéseiről legjobb összefoglalások: Sturmberger, *Georg Erasmus Tschernembl,* 105. jegyzet, uő, *Adam Graf Herberstorff…,* München, 1976.

231 Itt kell újra említést tenni arról, hogy a spirituális-kegyességi irodalmat aktívan terjesztő, fontos kelet-európai és magyarországi kapcsolatokkal rendelkező, felső-ausztriai származású Johann Permeier fiatalon hosszabb ideig (1622-ig) „a felső-ausztriai evangélikus rendek ügynökeként tevékenykedett Bécsben" (vö. Viskolcz, *Reformációs könyvek,* 33), és hogy a parasztfelkelés idején talán diplomáciai feladatot is vállalt (uo., 34). Mindenesetre a parasztfelkeléshez való viszonya, az előkészítésben játszott szerepe, az ekkor szerzett tapasztalatainak későbbi felhasználása és esetleges átértékelése, valamint Melchior Khlesl szerepléséhez köthető reakciói alapos vizsgálatot követelnek még, vö. 103. jegyzet.

232 Uo., 3r.

vncatholischen Khonigen, Fürsten vnd Stenden erhaben",[233] rossz tanácsadókra hallgatva a császár legtiszteletreméltóbb elődeinek akarata ellenére a nagyméltóságú *Ausztriai Ház* sérelme és az ország romlása következnék a lutheránusok elüldözésével.[234] És megtapasztaltuk *mi, katolikusok,* hogy „die Lutherische bessere Wirth geben, dz Land wol gebaut, embsig trafiquiert, vnd reicher werden als vnsere Catholische, dahero man ihrer auch besser genossen."[235] És ami azt az ellenvetést illeti, hogy felkelés *(Rebellion)* következnék a lutheránusokkal való kiegyezésből, „hatt man sich in toto bey disem Landt nichts zubefürchten in infinitum", hiszen ők itt Alsó-Ausztriában mindenkor hűséges hazafiak voltak. Az igaz, hogy mások *(die Vbrigen),* mint például a csehek, a morvák és a felső-ausztriaiak karddal akartak eredményt *(den Exitum)* elérni, ám inkább mindent elveszítenek ezzel és nagyon sok időbe kerül majd,

233 Uo., 3r, 2. pont: „A nagyméltóságú ausztriai Ház hatalmas új nevet kapna és a nem katolikus királyok, hercegek és rendek előtt visszanyerné a régi bizalmat". Ehhez és a fenyegető gazdasági veszteséget hangsúlyozó érveléshez lásd még Matt, *Die Wiener protestantischen Bürgertestamente…,* 3: „nicht selten knüpften sie [d. h. die Bürger] Steuerbewilligungen an Gegenleistungen auf religiösem Gebiete. Und bei Hofe wie im Äußeren Stadtrat hatten sie viele Anhänger ihres Glaubens. Dazu kam noch, daß die evangelischen Stände auch wirtschaftlich eine regsame Gruppe darstellten: Die Hofkirchen, Puchhaim, Jörger, Landau, Polheim u.v.a." A nagy tanulmány összefoglalásában olvasható (uo., 28): „Eine Statistik der protestantischen Erblasser zeigt deutlich, daß drei Berufsgruppen dem Luthertum besonders zugetan waren. An erster Stelle steht die Kaufmannschaft (Handelsmann, Kaufmann, Tuchhändler usw.). Dann die Leinweber und Schneider, die Salzhändler und schließlich die Hofbeamten (…) In Wien gab es u. a. eine Fuggersche Faktorei, eine Augsburger Firma Haug; Henckel Lazarus der Ältere war in seinen jungen Jahren in der Wiener Faktorei eines Ulmer Kaufhauses angestellt"; és (uo., 40): „Aus diesen Angaben ist zu ersehen, daß das reiche Bürgertum Wiens, meist Kaufleute, gleichsam das Rückgrat der protestantischen Bewegung waren. Ihre Vertreibung und der unterwertige Verkauf ihrer Güter mußte eine beträchtliche Schwächung des Wirtschaftslebens zur Folge haben."

234 Uo., 3v. Weillen es Ir May[estät] hochgeachteste Vorfahren zuwider dem Hoch Lob[lichen] Hauß Österreich schedlich vnd des Lands ruin.

235 Uo., 3v–4r. „A lutheránusok jobban gazdálkodnak, a birtokaikat jól gondozzák, szorgalmasan kereskednek és gazdagabbak lesznek, mint mi, katolikusok, ezért tehát még inkább el kell fogadnunk őket".

amíg újra benépesíthetik országukat.[236] Ha viszont a tervezett *general reformation* a birodalomban már kellőképpen megvalósult, akkor a lutheránusok vagy *hozzánk,* katolikusokhoz lépnek vagy fokozatosan kihalnak: „so bleibt dz guett sambt der Manschafft im Land."[237]

Összefoglalva tehát a bemutatott *Discurs* kapcsán biztos és bizonytalan válaszok is megfogalmazhatóak. Bizonyos az, hogy a gondos és figyelmes írás formája és tartalma szerint *Flugschrift,* tehát mozgékony, röpirat formájú propagandisztikus vitairat, valószínűleg többszörös másolat. Biztos helyi relevanciája is: az „vnser liebes Vatterland Osterreich" kezdeti panasza Alsó-Ausztriára szűkül, és biztos a *terminus post quem:* ez I. Károly angol király már említett házassága IV. Henrik francia király leányával, Henriette Máriával, tehát 1625. június 13. Sokkal bizonytalanabb a szerző kérdése, illetve a feltételezett szerző valódi érdekcsoportja. A szöveg többször és kifejezetten a katolikusok nevében szól („vnsere Catholische", „wir Catholische"), egy alkalommal, már a lutheránusok pénzügyi megváltásáról írott *post scriptumban,* egyenesen a *mi jezsuita* atyáinkról beszél, akik jelentős bevételhez juthatnának a lutheránusok adóiból: „Die Lutherische möchten zu erhandlen sein (…) bey gemeine Landschafft Cassa Ein Million zu bezallen vbernehmen, vnd vnsern patribus Societ[atis] Iesu von 5. oder 6000 fl[orenus] ein einkhommen macheten."[238] Mégis, a kor vitairodalmának kedvelt retorikai invenciója, „a megszólaltatott irodalmi hagyomány"[239] azt valószínűsíti, hogy protestáns szerző írta védőbeszédét egy katolikus pozíciójában. A védekezés itt a hasznosság követelményeihez igazodik és azt mutatja be,

236 Uo., 4r.

237 Uo., 5r. „Így a javak és a lakosság is az országban maradnak." Az aláírás a címet ismétli: Discurs Wie Ir Kay[serliche] May[estät] die Lutherischen mit gutten gewissen konnen gedulden vnd verbleiben lassen.

238 Uo., „A lutheránusoknál kialkudható, hogy az ország közkasszájába (költségvetésébe) egymilliót fizessenek be és a mi jezsuita pátereink számára 5-6000 florenus jövedelmet biztosíthatnának."

239 Még ha ehelyütt méltatlan is összevetni a bemutatott *Discurs* retorikai invencióját *Pázmány Péter Öt szép level*ével, Balázs Mihály tanulmányának sok tanulsága itt is felhasználható: *Az Öt szép levél 1609-ben,* Budapest, 2006, 193–216.

hogy más, ellenkező esetben valami rosszabb következnék.[240] Az érvelés dominánsan az okból vett érvekre *(argumenta a causa)* támaszkodik és azt tematizálja, hogy az ok-okozati viszony (a lutheránusok elüldözése és az ország anyagi romlása) kényszerítő, tehát megfordíthatatlan *(argumenta necessaria)*. A császár lehetséges (viszonylag rövid) ellenvetései főleg lélektani természetűek *(ratio faciendi)* és egyaránt vonatkoznak mind az elkövetett, mind a majdani tettekre, mindhárom beszédnemet átfogva így.[241] A *Discurs* célja az üldözöttekkel szembeni szimpátia felkeltése volt (alkalmas is lehetett erre), és így a vallási toleranciát hirdette. Retorikája a dialógushagyomány fontos elemeire támaszkodott, a bevezetés meggyőző ereje az érzelmek szenvedélyes felkeltésében állt (vnser liebes Vatterland Osterreich etc.), a higgadt érvelés azután ezt lecsendesítette és a hatást épp visszafogottsága révén kívánta elérni.[242]

Az irat, amiképpen tehát ez kikövetkeztethető volt, az osztrák protestantizmus legválságosabb idején, mindenképp 1625 júniusa, de inkább a felső-ausztriai parasztfelkelés leverése (1627 kora tavasza) után keletkezett. A császári erők hadi sikerei nyomán az alapvető vallási restitúció terve ekkor vált igazán időszerűvé: 1627 őszén, amikor a birodalom számára fogalmazott ediktum is készült, a protestáns prédikátoroknak és iskolamestereknek császári parancsra el kellett hagyniuk Alsó-Ausztriát.[243] A következő esztendőben, 1628. augusztus 1-én, a belső-ausztriai *(Innerösterreich)* nemességet is szigorú rendelkezés kötelezte

240 Vö. Quintilianus, *Szónoklattan,* 7. 4. 12: „A védekezésnek ezt a nemét görögül *antisztasziszinak* nevezik, nálunk összehasonlítónak hívják."

241 1. „Sey Ir Kay[serliche] May[estät] ein schwere vnd grosse gewissens sachen" (*elkövetett tett,* genus iudiciale); 2. mit der ausschaffung der Lutherischen berait so weit kommen, sey es spöttlich, dieselben zu restituiren vnd de novo admittiren" (*elkövetett tett,* genus demonstrativum); 3. gebe man Vrsach zu konfftiger Rebellion" (*majdani tett,* genus deliberativum).

242 *pathosz* és *éthosz,* vö. Quintilianus, *Szónoklattan,* 6. 2. 8–34.

243 Az ediktum 1627. szeptember 14-én kelt. Az alsó-ausztriai protestánsok így lelki gondozók nélkül maradtak. A II. Ferdinánd császár által a birodalom számára 1629. március 29-én kibocsátott *Restitutionsedikt* előkészítéséről, tartalmáról és értelmezéséről leginformatívabb (a szakirodalmat is áttekintő) dolgozat: Ströle-Bühler, Heike, *Das Restitutionsedikt von 1629 im Spannungsfeld…,* Regensburg, 1992.

áttérésre *(Anbequemung)* vagy kivándorlásra *(Exil):* haladékot az év végéig kaptak. Több százan hagyták el az érintett tartományokat.[244] Az osztriai főnemesség ugyanakkor még hosszabb ideig viszonylagos szabadságot élvezhetett, arról is tudunk, hogy több protestáns főúr egyenesen a császár kivételes figyelmében részesült.[245] De ők a kiutasított lelki gondozóik és a tanítók nélkül nehezen vagy egyáltalán nem tudták vallásukat gyakorolni: ha birtokaikon maradtak is, évente többször utaztak külföldre, főleg Nürnbergbe és Nyugat-Magyarországra, gyakran többedmagukkal, az otthonukban kényszerűen nélkülözött hit- és gyülekezeti élményért. Ennek igazán konkrét példákon történő bemutatása a dolgozat fontos részét képezi, visszatérek tehát majd a prédikátoraikat nélkülöző osztrák főnemesség felekezeti válságára az V. fejezetben.

---

244 Vö. Schnabel, *Österreichischte Exulanten…*, 53: „Höhepunkt der Auswanderungen in der zweiten Jahreshälfte 1626 und immer noch erheblichen Zahlen in den Jahren 1627 bis 1629." Eva Kowalska kitűnő, kizárólag forrásokra támaszkodó és eredményeit szokásos szerény visszafogottsággal közlő tanulmányában az emigrációs lét bizonytalanságáról kiindulópontomhoz és következtetéseimhez is hasonló tapasztalatokat fogalmazott meg: „Im Prinzip bedeutete das Exil eine letztendlich definitive Lösung, obwohl das Bewusstsein, eingewandert zu sein, oftmals über mehrere Generationen vermittelt wurde. Die kollektive Erfahrung des überstandenen Leides, mag sie auch nur auf der Basis vermittelter Erinnerung erworben sein, trug zur Bewahrung einer spezifischen Identität auch in der konfessionell verwandten oder toleranten Umgebung bei (…) Das Land [Ungarn] selbst wurde in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts zum Zufluchtsort für die aus den österreichischen Ländern und vor allem aus Böhmen und Mähren nach 1627 vertribenen Protestanten", Kowalska, Eva, *Das umstrittene Exil,* Bremen, 2007, 51–62, az idézet: 51–52, illetve uó, *Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle?,* Mönster, 2008, 257–276.

245 Vö. Schnabel, *Österreichischte Exulanten…*, 60: „Manche der evangelischen Herren hatten trotz ihrer Konfession beim Kaiser in hocher Achtung und Beliebtheit gestanden und Ferdinand selbst sah sie offensichtlich nur ungern ziehen."

IV. Martin Opitz Erdélyben
Számkivetés és a *locus amoenus*

Az itt következő (a tárgyalás szempontjából mégsem felesleges, az emigráció lélektani okait tovább árnyaló) hosszabb fejezet nem a dolgozat gondolatmenetének szoros logikája, hanem inkább csak az időrend miatt kerül most előbbre. Az újabban nyert tanulságok ugyanakkor értelmezni kívánják a következő nagyobb fejezetet.

II. Keresztély anhalti herceg[246] 1629 őszén levelet írt Christoph von Dohna grófnak[247] és ebben a levelében kitért Martin Opitzra is. Opitz ekkor már harmadik éve állott a breslaui (Boroszló, ma Wrocław) katolikus várgróf, sziléziai kamarai elnök, Karl Hannibal von Dohna (1588–1633) szolgálatában (illetve egyik, ebben a kérdésben feltűnően elfogult monográfusa szerint éppen *rabságában*).[248] Az anhalti herceg nem túl eredeti módon, ugyan a retorika *loci persona* egyik felkínált lehetőségét kihasználva, próbálta a személyiségben rejlő testi és szellemi ellentmondást jellemezni: „Örültem, hogy ott [Breslauban] találkoztam Opitz úrral, aki nagyon kicsiny, rút arcú sovány emberke, de nagy

246 Christian II. Fürst von Anhalt-Bernburg (1599–1656), húszéves korában már a *Fruchtbringende Gesellschaft* tagja *(Der Sehnliche, A Vágyakozó)*. Apjának, a politikában és a diplomáciában is jelentős szerepet játszó Christian I.-nek féltestvére volt Ludwig I. von Anhalt-Köthen (1579–1650), a *Fruchtbringende Gesellschaft* sokat utazó nagy műveltségű megalapítója.

247 Christoph von Dohna (1583–1637), röviddel a *Fruchtbringende Gesellschaft* megalapítása után, 1619-ben, már a társaság tagja *(Der Heilende, A Gyógyító)*. V. Frigyes választófejedelemnek (az ún. *téli királynak*) feltétlen híve, vele volt emigrációjában is. Idősebb testvére, Abraham Burggraf zu Dohna (1579–1637) sok műfajban (történetírás, kegyességi irodalom) alkotó diplomata-szerző.

248 Becker-Cantarino, Barbara *Vesuvius,* Amsterdam, 1982, 501–518, vö. 258. jegyzet.

szellem!"[249] Nem túl eredeti módon, hiszen a testi és szellemi tulajdonságok szembeállítására (a *habitus corporis* hibáira és az intellektuális fölényre) építő érvelés ugyan hatásos, de túlságosan egyszerű és ezért nem is igen ajánlott retorikai eljárás, nem kíván sem használójától, sem hallgatójától (olvasójától) intellektuális erőfeszítést. Ám ha ügyetlen is, kiválóan alkalmas a nyugtalan életút és az egymást többször keresztező diplomáciai, felekezeti, filozófiai és költői ideálok ambivalenciájának metaforikus felmutatására. Nem célom most a személyiség gyakran nehezen érthető vagy éppen érthetetlen ellentmondásait mégis értelmezni kívánó szakirodalom ismertetése, de azt kiemelném, hogy Opitz teljesítményének megítélése viszonylag régóta folyamatosan vitatott, és ez gyakorta együtt járt jellemtorzulásainak elismeréseivel is. Jól ismert Johann Christoph Gottsched méltósággal lelkesült emlékbeszéde, amely tulajdonképpen előadássorozatnak indult a lipcsei egyetemen és Gottsched szerint szándéktalanul vált dicsőítéssé.[250] Mű-

249 II. Keresztély (Christian II) Christoph von Dohna grófnak (1583–1637) 1629. október 29-én, vö. Chroust, Anton, *Briefe und Gedichte aus dem Kreise…*, Euphorion, 1897, 7. A levél francia nyelvű, az idézett rész eredetiben, teljesebb formában: „car c'est un hommelet (homuncio) fort petit, laid de visage et fort gresle, mais d'un grand esprit et de telle reputation en l'invention et sa nouvelle Poesie Germaine etc." Rövid, az Opitz név etimológiáját és ezzel az 'opec', 'opice' szavak jelentését vizsgáló jókedvű írásában Marian Szyrocki is idézi ezt a mondatot: *„Affe" oder „Albrecht"? Über den Namen des „Vaters der deutschen Dichtkunst"*, Amsterdam, 1990, 525. Martin Opitz születésének négyszázadik évfordulóján konferenciát rendeztek a Martin-Opitz-Bibliothek szervezésében (Herne, 1997. december 10–12.), itt Jörg-Ulrich Fechner tartotta a bevezető előadást. Rámutatott a később készült Opitz-portrék megbízhatatlanságára is, majd, hivatkozás nélkül, német fordításban idézte ennek a levélnek részleteit, vö. Fechner, Jörg-Ulrich, *Martin Opitz,* 2006, 25–53, az idézett levélrészlet: 47–48.

250 *Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitzen von Boberfeld, Nachdem selbiger vor hundert Jahren in Danzig Todes verblichen, zur Erneuerung seines Andenkens im Jahre 1739 den 20. August auf dem philosophischen Catheder zu Leipzig gehalten.* Az 1739-es előadás újra megjelent az *„Összegyűjtött beszédei"*-ben *(Gesammelte Reden).* Így ír az alkalomról: „Diesem Vater der verbesserten deutschen Sprache und Poesie nun ein Denkmal zu stiften, bediente ich mich einer auf hiesiger Universität gestifteten Lectionis Prudentiae, die ich, als ein geborner Preuß, viele Jahre hintereinander gehalten hatte. Ich erwählte Opitzens Lobgedichte auf den polnischen König Wladislaw, um meinen Zuhörern im philosophischen Hörsaale dessen Schönheiten zu erklären. Ihre Zahl mehrte sich täglich und stieg auf etliche 100, als ich meldete, daß ich in einer vierten und letzten Stunde dieser Vorlesungen eine Lobrede auf diesen großen Mann halten würde." Modern kiadásban olvasható: Gottsched, J. Ch., *Schriften zur Literatur,* Stuttgart, 1972, 213–341.

veltségét, tudós tájékozódásait, akadémiai forgolódásait éppúgy méltatták, mint a német nyelvet és költészetet megújító elméleti és praktikus programját, ám viszonylag korán jelentkeztek már élesebb kritikai hangok is.[251] „Jelentéktelen költő sohasem kapott oly érdemtelenül rangos irodalomtörténeti besorolást, mint Opitz" – írta a 19. századi germanisztikában feltétlenül iskolateremtő Wilhelm Scherer (1841–1886).[252] Máshol azt olvassuk, hogy Opitz működését a 18. században még elismerték és méltatták, ám a 19. században már éles kritikával illették.[253] Egyik újabb monográfusa arról írt, hogy életműve „a Sturm und Drang idején már mindenképpen elfelejtődött és feledésben is maradt az egész 19. század folyamán."[254] Számonkérték tőle az érzelmek valódiságát, az önállóságot, a költői inspirációt és a fantáziát. A romantika poétikája már nem fogadta el az erősen retorizált, sok antik utalással építkező szövegalkotását, szánalmasnak találta az elismerésért és a patrónus kegyeiért folytatott buzgó és elvtelen igyekezetét. Ebben az elsősorban mégis poétikai, de Opitz aktív kapcsolatteremtő igyekezetét tekintve politikai szempontokat is bőven érintő vitában megítélése tehát igen eltérő: munkásságát mondják „reneszánsznak", „humanistának", „korai barokknak", sőt „barokknak".[255] Van fontos magyarországi vélemény is: Klaniczay Tibor egy 1968-ban kiadott, a német barokk irodalom fontos, azóta is használt (bár természetesen sokszor meglehetősen általános) összefoglalásának[256] alapos recenziójában egyenesen azt állította, hogy „zűr-

251 Richard Alewyn már a huszadik század első harmadában azt írta, hogy „Opitz nicht lediglich als Dichter, sondern als Literaturorganisator, als Impresario allergrößten Stils zu betrachten [sei]. vö. Alewyn, Richard, *Vorbarocker Klassizismus und griechische Tragödie,* 1926, 12. Az újabb német szakirodalom is diplomáciai és politikai tevékenységét emeli ki elsősorban, csak ezután méltatja szervezőkészségét, végül, harmadik helyen említi költői, illetve fordítói tevékenységét.

252 Scherer, Wilhelm, *Geschichte der Deutschen Literatur,* Berlin, 1880–1883, 359.

253 Drux, Rudolf, *Martin Opitz und sein poetisches Regelsystem,* Bonn, 1976, 34.

254 Grimm, Günter, *Martin Opitz = Deutsche Dichter.* II, hrsg. Stuttgart, 1990, 138.

255 Lásd például: Fechner, Jörg-Ulrik, *Martin Opitz' Trostgedichte in Nachfolge von Petrarcas…,* Amsterdam, 1990, 525.

256 Szyrocki, Marian, *Die deutsche Literatur des Barock,* München – Hamburg, 1968.

zavar van" a német barokk megítélése körül.[257] Azt írta – most úgy gondolom, helyesen –, hogy csak azért, mert Opitz a 17. század első harmadában fejtette ki munkásságát, még nem tekinthető barokk szerzőnek. Az anyanyelvű költészet Opitz által kezdeményezett kimővelése és fejlesztése „sokkal inkább tekinthető a kései reneszánszra jellemző, a polgárság szellemi elitjére korlátozódó manierista literatúrának, mint igazi barokk irodalomnak (…) [a]z igazi korszakhatár nem a század elején, hanem sokkal inkább a dereka táján húzódik."[258] Az újabb – főleg nem németországi – germanista irodalom élénk vitákban elemzi szolgálatát Karl Hannibal von Dohna várgrófnál[259] és vitatja Becanus-fordításának

257 Klaniczay Tibor, *Zűrzavar a német barokk körül…,* Budapest, 1973, 317–322.

258 Uo., 320–321. A manierizmus újabb irodalmához és a fogalom érvényességéhez lásd: Ács Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei,* Budapest, 2008, 36–50; Francesco, Amedeo di, *A manierizmus kérdése – Klaniczay után,* Budapest, 2005, 95–126.

259 Híres császárpárti arisztokrata, a cseh protestáns rendek leverése után Sziléziában kamarai elnök. A kérdésről lásd az újabb szakirodalomból: Becker-Cantarino, *Vesuvius,* 65–82: a szerző úgy fogalmaz itt, hogy „Opitz genoß durch seine Vermittlerrolle zwischen Dohna und den Protestanten das volle Vertrauen der Protestanten" (uo., 66). Ugyanebben a tanulmányában viszont később ezt írja: „Auf die Ansprüche der Konfessionen und die religiöse Frage geht Opitz überhaupt nicht ein und konnte er, solange er in Dohnas Diensten stand, auch nicht eingehen" (uo., 76). Gellinek, Christian, *Politik und Literatur bei Grotius, Opitz und Milton,* Amsterdam, 1982, 201–235, a tanulmány kiinduló kérdése: „Wie kann man zwei scheinbar so diametral gegeneinanderstehende Bücher wie die irenische Glaubensverteidigung, die Grotius im Gefängnis schrieb, und das Handbuch der Glaubensstreitigkeiten, das aus der Feder eines Kontroverstheologen wie des Jesuiten Becanus floß, gleichsetzig übersetzen?" (uo., 201); Becanus könyve után Hugo Grotius *Bewys van den waren godsdienst* (1622) című munkáját is lefordította: *Hugo Grotius Von der Wahrheit der Christlichen Religion,* Auß Holländischer Sprache Hochdeutsch gegeben Durch Martin Opitzen, In Verlegung Dauid Müllers, 1631, o. O. [Breslau], vö. Dünnhaupt, Gerhard, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock, Vierter Teil: Klaj–Postel,* Stuttgart, 1991, Martin Opitz, Nr. 123.

körülményeit, illetve szándékát is.[260] A részleteiben joggal vitatott, de még mindig megkerülhetetlen Szyrocki-monográfia talált viszonylag megnyugtató, általában elfogadott magyarázatot: a Karl Hannibal von Dohna szolgálatában álló protestáns költőt erősen támadták a jezsuiták, aki, mivel nem akarta otthagyni állását, azzal is bizonyította készségét, hogy katolikus misét hallgatott és Becanust fordított.[261] Az kétségtelen, hogy Opitz komoly előnyöket élvezett a várgróf szolgálatában: 1625-ben kísérete tagjaként utazhatott Bécsbe, ahol a császár koszorús költővé koronázta, a következő esztendőben Hannibal von Dohna belső titkára lett és vezette titkárságát is. Nincs kétségünk, állítja a német barokk irodalom kiváló ismerője, Wilhelm Kühlmann, hogy Opitz diplomata is volt, alkalmazkodott, hogy az elkerülhetetlen kíméletesebb legyen és legalább gondolatban elfogadhassa a politikai kényszerűséget.[262] A színlelés és rejtőzködés a kor nagy tapasztalata. Az újabb szakirodalom kiemeli alkalmazkodó képességét, lehetőleg megértéssel és óvatosan ítéli meg karriervágyát, így például egy új, nagyszabású összefoglalás egyik fontos szerzője is: „So weit man heute weiß, ist es bei Opitz zu keinem inneren Konflikt zwischen Gesinnung und Lojalität

260 BECANVS REDIVIVUS, *Das ist MARTINI BECANI der Societät JESV Theologen S. Handtbuch: Aller dieser Zeit in der Religion Streitsache in 5. Bücher abgetheilet: Jetzo der ganzen Christenheit zum besten vornemblich aber zu Bekehrung der Irrenten in die Teutsche Spraach gebracht* (…) Bey Johan Theobald Schönwettern von Maintz Buchhändlern zu Franckfurt zu finden. Im Jahr 1631. vö. Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Martin Opitz, Nr. 121; Szyrocki, Marian, *Martin Opitz,* Berlin, 1956, Drucke Nr. 133. Martinus Becanus magyarországi recepciójáról a nagyon korai, 1625-ös nagyszombati kiadás „kellő bizonyíték nélküli" feltételezés: „[e]lső magyarországi kiadása 1738-ból ismert, amelyet a hazai kiadások egész sora követett" (RMNy App. 125).

261 Szyrocki, *Die deutsche Literatur des Barock,* 87–88.

262 Kühlmann, Wilhelm, *Martin Opitz. Deutsche Literatur und deutsche Nation,* Heidelberg, 2001, 62–63: „Kein Zweifel also: Opitz war nun auch Diplomat, hatte sich anzupassen, wahrscheinlich in dem Willen, das Unvermeindliche glimpflich zu gestalten und das politische Unabwendbare wenigstens im Gedanken an eine friedenssichhernde, Mord und Greuel vermeidende Ordnung zu rechtfertigen."

gekommen."[263] Az a vélemény is jelentős támogatást kapott viszont, miszerint Opitz a Hannibal von Dohna melletti bizalmas tisztség elfogadásával *tudatosan vállalkozott arra,* hogy enyhítse az energikus Habsburg-párti katolikus főúr és a protestánsok közötti ellentéteket. Ezt pedig olyan módon igyekezett elérni, hogy a vallási kérdéseket és a felekezeti igényeket mindvégig óvatosan kikerülte.[264] Martinus Becanus (van der Beeck, 1563–1624) híres jezsuita professzor és fölényes hitvitázó, Bécsben ekkor már II. Ferdinánd gyóntatója, először 1623-ban Würzburgban, majd 1624-ben Antwerpenben adta ki nevezetes, a protestáns felekezetek különbségeit belső feszültségként tárgyaló munkáját *(Manuale controversiarum huius temporis in 5 libros distributum).* Ezt a könyvet Opitz lefordította,[265] de fordítása előtt (és ő erről már feltétlenül tudhatott) tárgyszerűen, logikusan érvelve és nagy terjedelemben válaszolt már a műre (de már Becanus halála után) Johann Matthäus Meyfart.[266] A vitairat szerzője, Meyfart (1590–1642), teológus volt, aktív hitvitázó, latinul és németül író, kiművelt retorikai eljárásokat alkalmazó prédikátor: nagyon kulturáltan két kötetben utasította vissza a szerinte igen felkészült Becanus *(subtilissimus disputandi artifex)* érveit.[267] Taktikája óvatos volt, érvei sokszor megengedőek: Becanust jelentős szerzőnek és felkészült vitapartnernek állította be *(vero humanitate suos antecellit socios),* elismerte, hogy a jezsuiták a retorikát kiválóan művelik *(rhetoricas argutias),* és most éppen kitűnő ellenfele készteti vitára. Nem tudta azonban befejezni érvelésében sok bibliai helyre utaló munkáját: kétkötetes nagy művében csak a *Manuale* feléig jutott el.[268]

---

263 Roloff, Hans-Gert, *Martin Opitz – 400 Jahre!...,* Tübingen, 2002, 26. Ugyanitt arra biztat a szerző, hogy Opitznak a várgróf szolgálatában eltöltött évei (1626–1632) további részletes és elfogulatlan vizsgálatot igényelnek: „Vor allem das konfessionelle, politische und ideologische Geflecht, in das Opitz literarisch und kommunikativ integriert war, verdiente eine systematische Modellanalyse", uo.

264 Becker-Cantarino, *Vesuvius,* 501–518.

265 Vö. 260. jegyzet.

266 *Anti-Becanus, sive Manualis Controversiarum Theologicarum a Martino Becano etc.* Tomus I–II., Lipsiae, 1627.

267 A kérdésről lásd: Trunz, Erich, *Johann Matthäus Meyfart.* München, 1987.

268 Uo., 86. Egy év múlva, 1628-ban jelent meg a folytatás: Hilscher, Balthasar, *Examen secundi manualis conroversiarum Martini Becani Jesuitae,* Lipsiae, 1628.

A lutheránus és kálvinista felekezetek eltéréseiből Becanus politikai ellentétet generál (így Meyfart), ám különbségeik mégsem áthidalhatatlanok. De inkább mégis az látszik bizonyosnak, hogy Opitz Abraham von Dohna kívánságára fordította német nyelvre Becanus könyvét. 1630. szeptember 20-án Frankfurt am Mainban keltezett levelében azt írja patrónusának, hogy végre nyomdába küldheti a fordítást.[269] Az Opitz-irodalom ebben a kérdésben általában azt a véleményt képviseli tehát, hogy a *Manuale* alapszólama irénikus, és maga Opitz is a Lipsius-féle *prudentia civilis* tant képviselte, amely korántsem zárta ki az irénikus eszmék és törekvések befogadását.[270] Tudjuk, maga Becanus is említ a *Kézikönyvben* olyan helyzeteket, amelyek a határesetekre alkalmazhatók: Opitznak életvitelében, politikai,

---

269 *Manuele Becani prodire tandem et typis excudi paßus sum* = Martin Opitz, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse.* 2009, II, Nr. 300910 ep. Martin Opitz (Frankfurt a. M.) an Burggaf und Herr Karl Hannibal zu Dohna 10.9./20.9.1630. A fordítás körülményeiről Trunz, i. m., 380: „Eine deutsche Übersetzung gab es zu diesem Zeitpunkt noch nicht. Kaiser Ferdinand II. und sein Statthalter in Schlesien, Abraham v. Dohna (sic!), wünschten, daß das 'Manuale' ins Deutsche übersetzt werde, und Dohna beauftragte damit Opitz, der in seinen Diensten stand. Dieser führte den Auftrag aus, obgleich er aus lutherischer Umwelt stammte und in seinen Übersetzungen am ehesten zu den Calvinisten gehörte." Becanus természetesen nem ismeretlen a magyar nyelvű vitairodalomban: a protestáns felekezetét drámai lelki vívódással elhagyó Veresmarti (Vörösmarti) Mihály (1572–1645) két (nem túl jelentős) propagandisztikus iratát is lefordította és 1641-ben Pozsonyban kiadta (RMNy 1902); A *Manuale* első magyarországi kiadása 1738-ból ismert (Tyrnaviae / Nagyszombat).

270 Vö. Gellinek, Christian, *Politik und Literatur…,* 637–669. A szerző sürgetően fontosnak tartja a Becanus-mű latin szövegének a német fordítással való összevetését (637), tesz is erre biztató kísérletet, az *Anhang* (663–666) pedig listázza a fejezetek latin és német címeit. Elemzésének tanulsága az, hogy bár Becanus nem képviseli a felekezetek közötti tolerancia eszméjét („hiszen akkor nem lenne jezsuita"), egy bizonyos semlegességet mégis mutat bármely felekezeti fanatizmussal szemben: „Becanus lehrt zwar keineswegs eine Toleranzhaltung *inter confessiones* – sonst wäre er kein Jesuit – aber er breitet neutralisierende Tendenzen gegenüber jeglichem konfessionellen Fanatismus aus", uo., 654. Opitz *imitáció elméletéről* és az ún. *constatia-tanról* érdekes és tanulságos összefoglalás: Simenus, Volker, *Poetik und Rhetorik im frühmodernen deutschen Staat.* Göttingen, 1978, I. Opitz: *Poetik als Mittel der Literaturpolitik,* 12–52.

filozófiai és poétikai normáinak alakításában vélhetően sokat segítettek a határesetekre adott megértő, szelídebb tanácsok.

A németországi (és természetesen a sziléziai) érdekű germanisztika folyamatos érdeklődése mellett a hazai magyar és német nyelvű, valamint az erdélyi magyar, német és román nyelvű irodalom- és művelődéstörténet legalább másfél évszázada foglalkozik igen intenzíven Opitz gyulafehérvári meghívásának körülményeivel. A kutatást élénken érdeklik a meghívás körülményei, a római sírfeliratok gyűjtésére kialakított programja és ottani költői teljesítménye.[271] Mert hiszen az a mintegy tizenhárom hónap, amit a nagyon fiatal – alig huszonöt esztendős – Martin Opitz (a magyar nyelvű szakirodalomban inkább Opitz Márton) Gyulafehérváron töltött, a Bethlen Gábor-féle akadémia megalapítása és működése szempontjából is, de a nagy hírnévre törekvő ambiciózus fiatal vendégtanár karrierjét tekintve is nagyon fontos időszak. Professzorként és koszorús költőként üdvözölték Gyulafehérváron, ám ő maga, mint tudjuk, soha nem szerzett akadémiai fokozatot, és koszorús költő is csak később, 1625 őszén lett.[272] Komor Ilona észrevette és regisztrálta a régebbi magyar Opitz-kutatásban jól

271 A témáról kitűnő alapmunka: Paulus, Julian, Seidel, Robert, *Opitz-Bibliographie 1800–2002,* Heidelberg, 2003. Opitz erdélyi működésére vonatkozó korábbi és újabb forrásokat legújabban kritikusan újraolvasó Achim Aurnhammer azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a szerző éppen Gyulafehérváron találta meg saját költői hivatását és hangját *(poetische Selbstfindung):* Aurnhammer, Achim, *Trisia ex Transilvania,* Stuttgart, 2004, 253–272.

272 „in Collegio Albano Poësos et Oratoriae professor doctissimus" vö. Bojti Veres Gáspár jellemzését Martin Opitz Károlyi Zsuzsanna temetésén 1622. július 1-én elmondott beszédének (Oratio D. M. Martini Opicii) és elégiájának *(Tu post ampla)* közlésekor: *EXEQUARIUM coeremonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli […] libelli dvo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt,* Albae-Ivlae, MDCXXIV, 146–153, illetve 173–175 (RMNy, 1307); a kritikai kiadásban: MOGW, II/1, 48–56: Martin Opitz, *Gesammelte Werke.* Stuttgart, I, Werke von 1614 bis 1621, II/1–2, Werke von 1621 bis 1626; 1968, 1978–1979.

artikulálódó ellenszenvet,[273] amelyet előtte, már 1929-ben, valószínűleg Szekfű Gyula fogalmazott meg legnyíltabban:

> Opitz 1622 nyarán ért Erdélybe, hogy már egy esztendő múlva örökre elhagyja az országot, melynek viszonyai közt a humanista módon nagyzoló, mindent lenéző költő nem tudott megmaradni. Gyulafehérvárnak még szalmafödeles házikóitól épp úgy irtózik, mint lakosainak szokásaitól, akkor érzi jól magát, ha a várostól megszabadulva a közeli erdeibe mehet, mint a német származású bányafelügyelő Lisbona vendége.[274]

Szekfű Gyula olyan felkészületlen idegennek mutatja be az első hívó szóra készségét mutató fiatalembert, aki

> minden előkészület nélkül lépvén velünk érintkezésbe, nem tudta megtalálni a kulturális hatáshoz szükséges melegebb hangot. Opitz értelmetlenül áll a magyarsággal, sőt, a szászsággal szemben is, de elragadtatva hallgatja az oláh jobbágyok beszédét, melyben az ő mennyei latin nyelvének sokkal közelebbi rokonát látja, mint akár az olaszban, spanyolban, franciában. Zalatna emlékére írt nagy idylliumában az oláhokat dicséri, rossz viskóikban nemes vérre talál, mely a rómaiak egyenes folytatása, holott a magyarok szokásai csak visszataszítóan hatnak reá, úgyhogy végül Erdélyben még a levegőt is megunja.[275]

Szekfű széltoló költőnek nevezte Opitzot és nem is tartotta méltónak, hogy részletesebben foglalkozzon erdélyi tanárságával. Nem akarta megvizsgálni a magyarokról kialakított nézeteinek forrásait vagy azok kortárs európai kontextusát, erdélyi vonatkozású költői szövegei sem érdekelték. Általában nem költészettörténeti érvek játszottak szerepet tehát itteni tartózkodásának visszautasító megítélésében.[276] A legfontosabb és

---

273 Komor Ilona, *Martin Opitz gyulafehérvári tanársága,* Budapest, 1955, 534–544.

274 Szekfű Gyula, *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány,* Budapest, 1983, 183–184.

275 Uo.

276 A legkorábbi negatív megítélésről: Hermann Antal, *Opitz Márton Erdélyben,* Budapest, 1876.

legtöbb érvet Opitznak abból a több másolatban is fennmaradt, gyulafehérvári állását és annak körülményeit indulatosan kritizáló leveléből merítette a kutatás (hol hivatkozással, hol hivatkozás nélkül), amelyet 1623. január 20-án Caspar Cunrad breslaui (boroszlói) orvosnak és költőnek írt.[277] Caspar Cunrad (1571–1633) wittenbergi és lipcsei tanulmányai után 1601-ben lett *poeta caesare laureatus,* 1604-től Breslauban orvos, tanácsaival köze lehetett ahhoz, hogy Opitz elfogadta a gyulafehérvári meghívást.[278] A levél fontosabb tanulságait – a korábbi és későbbi szövegértelmezéseket is szembesítve – én is összefoglalom most: a napokban vette kézhez legkedvesebb barátja és támogatója, Cunrad úr levelét, így kezdődik a beszámoló. Cunradnak ez a hivatkozott levele ugyan ma már ismeretlen, de ez volt az egyetlen híradás Opitz számára, amit Sziléziából való távozása óta egyáltalán kapott. Mindjárt az elején elmarasztalta a fejedelmet, Bethlen Gábort, aki nem tartotta be ígéretét: fizetése jóval kevesebb lett, és a szószegést méltatlannak mondja. „Si quisquam est, qui causas conquerendi habet, is ego sum". Ez a keserű mondat levelének (de egész erdélyi tartózkodásának is) mintegy összefoglalása. Nem is beszél már nyomorúságos lakáskörülményeiről: fél esztendő alatt nyolcszor kellett költöznie („taceo habitationem; quam semestri spatio octies mutavi, urgente necessitate"). És a Múzsák is némák itt, mert neki nem emberi lakhatásra alkalmas házakban, de szalmakunyhókban és állati odúkban kell laknia. A költészetre alkalmatlan ez a koszos hely („ita ut hunc squalorem delicatae Musae prorsus fugiant: neque quiquam fere amplius mecum habeant commercii"). Megtanult itt azonban mégis valami olyasmit, ami a legritkább ebben az időben: megtanulta elviselni azt, amit nem tud megváltoztatni („sed dedici tamen id, quod aetati huic alias rarissimum est: ferre, quod mutare non possum"). Reméli, Isten ad még számára lehetőséget, átsegíti majd ezen a nyomorúságon és visszajuttatja hazájába, ha nem is egy fontos, de nyugodt helyre („fortaßis etiam Deus propediem ostendet occasionem ex his miseriis emergendi et in patriam si non in lautum, tranquillam tamen me locum post tot iactationes reponet"). Szembe kellett néznie közelről a fejedelem török szövetségével

277 Opitz, *Briefwechsel…,* II. 30120 ep.

278 Opitz, *Briefwechsel…,* 200901 ep, Kommentar, I. 262.

is itt („Turcam non metuimus: ea enim nostro amicitia iunctus est, ut alter nihil ferme deneget"), verset is küldött atyai barátjának (egy hedecasyllabust)[279] és úgy búcsúzott el tőle, *mint legsúlyosabb betegségéből talán éppen csak megmenekült,*[280] Erdélyben élő nyomorult számkivetett („qui vix e gravissimo morbo aufugit, et qui vivit in Transylvania"). Kérte továbbá, hogy másokat is tájékoztasson helyzetéről és hogy költeményeiről is gondoskodjék, küldje el azokat közeli társainak, Caspar Kirchnernek,[281] de legalábbis Nüßlernek.[282]

Amit biztosan megtudunk tehát: levélben, ebben a mozgékony, nagy hagyományú és hatásos műfajban értesíti otthon maradt barátait e vad, ismeretlen vidéken vállalt keserű sorsáról és kínzó honvágyáról, ugyanakkor verseinek gondozására (mintegy patetikusan kimódolt testamentumként) alkalmas személyeket is megjelöl. Ehelyütt még nem, de később szembesíteni fogom e prózai (a humanista és késő humanista kor elegáns műfajában, levélben megfogalmazott) helyzetleírást az ott, Erdélyben született (vagy erdélyi vonatkozású) verses szövegekkel. Úgy gondolom, a téma (iskolákban is előírt) prózát versbe átíró gyakorlatáról lehet itt is szó: levelének fontos toposzai (a múzsák némasága, a vad és barbár környezet, az udvar hazug színlelése és kisszerűsége, az erőszakos fejedelem,

279 MOGW, II/1, 57f.

280 A *'betegség'* gyakori és hatásosnak vélt, de az antikvitás óta nagyon topikus alkalmazására még visszatérek.

281 Caspar Kirchner (1592–1627) Opitz csaknem vele egyidős unokabátyja (Opitz apjának testvére volt Caspar Kirchner édesanyja), tanult Straßburgban, itt koszorús költő, 1617-ban Leidenben teológiára iratkozott be. Daniel Heinsius barátságába fogadta és biztatta anyanyelvű költészetre. 1622-től a sziléziai Liegnitzben (ma Legnica, Lengyelország) könyvtáros. Egyike volt azoknak, akiket Johann Christian zu Brieg herceg a gyulafehérvári professzorságra ajánlott Bethlen Gábornak (erre az ajánlásra a tárgyalásban még visszatérek). 1625-től császári tanácsos, 1621-ig vezetett albumába Opitz is bejegyzést írt (1618. október 8.): *vates clarissime* a megszólítás és topikus a jelmondat is (Extrema primo nemo tentauit loco), Opitz, *Briefwechsel…*, 181008 ins, I, 234.

282 Bernhard Wilhelm Nüßler (1598–1643) jogot tanult az oderai Frankfurt egyetemén, majd 1617-ben a marburgi egyetemre iratkozott be. Latin és német nyelvű verseket írt, Opitz pásztorjátékában név szerint is szerepel *(Martin Opitzen) Schäfferey von der Nimpfen Hercinie.* Gedruckt zum Brieg, / In verlegung David Müllers Buchhandlers in Breßlaw, 1630).

a súlyos betegség toposza) mind előkerülnek majd erdélyi vonatkozású verseiben.

Opitztól viszonylag kevés poétikai-költészeti érdekű szövegközlés, fordítás vagy szövegértelmezés áll magyar nyelven (vagy akár a magyar germanisztikai irodalomban németül) rendelkezésünkre. Az előbb felsorolt Opitz-említéseknél és -értékeléseknél jóval többet tett Gragger Róbert a hitelesebb Opitz-portré közvetítéséhez. Máig érvényes kutatási eredményeinek, a források időközben bekövetkezett sérülései vagy éppen elvesztése miatt már egyenesen nélkülözhetetlen szövegközléseinek ismerete rendkívül fontos.[283] Gragger Róbertnek az Opitz-kutatás számára még mindig fontos eredményeit itt szeretném – röviden – összefoglalni, értelmezni és saját vonatkozó ismereteimet érvényesítve kommentálni. Alapos forrásvizsgálatot követően ő számolt be először arról, hogy Opitz a tudományos világ szolgálatára *(dem Wohl der gelehrten Welt zu dienen)* római feliratokat akart gyűjteni Erdélyben, megalapozva ezzel már fiatalon tervezett nagyszabású vállalkozását, egy addig tudományosan elhanyagolt *Dacia antiqua* megírását.[284] „Um in diese Frage einige Klarheiten zu bringen, wollen wir an Hand der vorhandenen Quellen den Umfang und die Art des von Opitz gesammelten Materials festzustellen suchen" – írta *Martin Opitz und Siebenbürgen* című tanulmányában. Az idézet tovább: „Seit dem Jahr 1622 bis zu seinem Tode sprach er viel über diesen literarischen Plan und so mehrte der bloße Titel des angekündigten Werkes den Gelehrtenruf." Gragger arra is nyomatékosan kitért, hogy az Opitz-életmű korszerű kutatása kizárólag nemzetközi együttműködéssel valósítható meg, és az eredményeket szélesebb olvasóközönség számára, többek által érthető nyelven (úgynevezett *világnyelven*) kell megfogalmazni: „Wissenschaftliche Ergebnisse von internationalem Interesse müssen unbedingt in einer Weltsprache veröffentlicht werden!"[285]

---

283 Gragger Róbert forrásainak értelmezésére és Opitzra vonatkozó tanulmányainak értékelésére tettem már kísérletet: Ötvös, Péter, *„Siehe: Robert Gragger op. cit."*, Wien, 2018, 119–124.

284 Gragger, Robert, *Martin Opitz und Siebenbürgen*, Berlin – Leipzig, 6(1926), 315.

285 Uo., 319.

A terv valóban nagyon fontos lehetett Opitz számára: röviddel Erdélyből hazatérve már 1624 októberében arról írt legközelebbi barátjának, Bernhard Wilhelm Nüßlernek, hogy szilárd elhatározása a Manutius-unokák által huszonnyolc éve Rómában az ókori Dáciáról kiadott könyvecskét *(libellum)* saját feliratgyűjtésével és megjegyzéseivel kritikailag kibővíteni.[286] Igyekezett tovább tanulmányozni az ókori Dácia történetét, de nehezen tudott hozzáférni a megfelelő könyvekhez. Még évekkel később, 1629 tavaszán is szűkös könyvtáráról panaszkodott Christoph Köhlernek.[287] Ugyanebben a levélben azt is kérte barátjától, kivonatolná számára a *Stauromachia*[288] Dáciára vonatkozó részeit, hátha korábban valami elkerülte volna az ő figyelmét.[289] Tudjuk, maga az eposz, a *Paraszthábor*ú, alig említi Dáciát, mindössze tíz hexametersorban (IV. könyv, 87–97 sor): itt *Bakács* lelkesít harcra a királyi tanácsban. Felidézi a tatárok szörnyű pusztítását, hogy a szomorú példával most ellenállásra buzdíthasson:

---

286 Opitz, Martin an Bernhard Wilhel Nüßler (o. O.) 2. 10. 1624, „Spopondi me Libellum de Dacia á Manutiorum nepotibus ante 28 annos Romae editum, recensurum et inscriptionibus meis ac Notis Bono reip. Literariae aucturum", Opitz, *Briefwechsel…,* I, Nr. 241002 ep, Berlin, 2009. Itt a következő, valóban kicsiny, alig ötvenoldalas könyvről van szó, amelynek kiadási évét *(28 évvel ezelőtt, így áll a levélben)* Opitz jól ismerte: Joannes Petrus, Paulus Manutius, *Transilvaniae olim Daciae dictae descriptio, ex variis veterum, et recentiorum Scriptorum monumentis, et praecipuae ex Georgio a Reychersdorff, accurate in unum congesta,* Romae, ex Typographia Accoltiana, 1596 (Romae, 1616).

287 Opitz, Martin an Cristophurus Colerus (o. O.) 24. 3. 1629, Opitz, *Briefwechsel…,* „Magnopere me torquet penuria optimorum librorum", op. cit. Bd. 2. Nr. 290324 ep. Könyvtárának sorsáról, olvasmányainak töredékes rekonstruálásáról ugyanitt később térek ki.

288 Stephanus Taurinus (Stieröxel) Olomucensis, *Stavromachia, id est Cruciatorum Seruile Bellum,* Wien, 1519, kritikai kiadása: *Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum,* redigit Ladislaus Juhász, Szeged, Saeculum XVI., 1944. A hazai Taurinus-ismeret fontos és új, izgalmas adatokkal kiegészített összefoglalása: Kiss Farkas Gábor, *Taurinus Paraszthábor*ája, 2014, 4/549–562.

289 Opitz, Martin an Cristophurus Colerus (o. O.) 24. 3. 1629, Opitz, *Briefwechsel…,* „Stauromachiam Taurini sir eperire poteris, ea excerpes, quae ille Dacia in illum Librum, qui hactenus oculos meos fugit, congessisse fertur" op. cit. Bd. 2. Nr. 290324 *ep.*

> Num quartum Belam trux Tartarus Ungaro ab orbe / Eiecit, pepulit Dacos e sedibus altis / Quas secat aurifluis Marisus fecundus harenis / Denique thesauros vada sub Sargentia quondam / Decebalo obstrusos, qui Nervae deditus armis / In sua desaevit stricto praecordia ferro / Decebales turres, Traiani clara triumphi / Signa Zalatnam, Albam, Zarniz aut Abrugibaynam / Pontem quadrato caelatum marmore pilis / Vicenis rapidas claudentem Danubii undas / Pulvere vix tectae poterunt monstrare ruinae.[290]

Az *index Abcdarius* azonban nagyon használható információkkal szolgált számára, ennek kijegyzetelésére kérte Köhlert.[291] Taurinus itt minden, a negyedik könyv hexameter-soraiban említett nevet és települést megmagyaráz és a *De litera A, C, D, S, Z* alatt *(Abrugibayna, Alba Iulia, Colosbarium, Decebalus, Sargetia Fluuius Daciae, Zalatna, Zarmiz)* különböző korú (és hitelességű) feliratokat is közöl.[292] Ez az *index* lett fontos Opitz számára, és tudjuk, ezeket a feliratokat sokáig idézi még az epigráfiai

290 Stephanus Taurinus Olomucensis, *Stauromachia, id est Cruciatorum Servile Bellum (Servilis Belli Pannonnici Libri V.),* Budapest, 1944. Az idézett sorok (IV. p. 31. 87–97) magyar fordítása Geréb Lászlótól származik (*Paraszti háború.* Budapest, 1946, illetve *Paraszti háború,* Budapest, 1972, Negyedik könyv 87–97 sorok): „Ím IV. Bélát a magyar földről kivetették / szörnyű tatár hordák; pusztultak a hegybeli dákok / ott hol a termékeny Maros ömlik az aranyporu földön / elragadá a tatár rejtett kincseit a Szamosnak / ős Decebálé volt, ki leverve a Nerva fiától / fogta dűlödt kardját, úgy verte saját kebelébe / pusztíták Decebál tornyát Trajanus diadalmi / emlékét, Sármást, Abrudbányát, a Fehérvárt / büszke Zalatnát és faragott márványköveken kelt / húszpillérű hidat: rohanó Duna habja benyelte / romjából csak alig látunk porosult maradékot."

291 INDEX ABCDARIUS in quinque Stauromachiae libros suis cum adnotationibus secundum inter se seriem literarum redactus pio lectori non usquequaque defuturus.

292 Nagyon fontos és megbízható tanulmány a *Stauromachia* negyedik könyvéhez fűzött *Index* feliratairól, illetve a Taurinus művére támaszkodó Georg Reicherstorffer által közölt feliratokról: Forisek Péter, *Római feliratok Taurinus és Reicherstorffer művében,* Debrecen, 2004, 151–166, illetve uő, *Inscriptions of the Roman Dacia in the Works of Taurinus and Reicherstorffer,* Debrecen, 2004, 237–253. Reicherstorffer Erdély és Moldva leírásáról lásd 588. jegyzet.

irodalom. Úgy vélem most, Opitz csak hallomásból ismerhette a *Parasztháború* könyvét, amikor kivonatokat kért: a humanista nagyzolás *(hátha elkerülte valami a figyelmemet)* jól jellemzi a korabeli tudományos életben kialakított, általában és szükség szerint nem őszinte kapcsolatait. De a Zalatna, a *büszke (signa)* Zalatna, kétségtelenül elsőrangú terepe lett itt, Erdélyben megújuló költészetének.

Már Gragger Róbert is figyelmeztetett arra, hogy Opitz feliratgyűjtése Theodor Mommsen (1817–1903) hatalmas, és akkor módszertanilag is újszerű vállalkozása *(Corpus Inscriptionum Latinarum)* számára is fontos volt: a CIL III. kötetében[293] 57 Opitztól származó felirat szerepel, ezekből korábban 53, Mommsen számára később 47, ismeretlen volt.[294] Bizonyos, ebben a szakirodalom is egységes, hogy Opitz felkészült segítőkkel dolgozott, akikkel Erdélyből való távozása után is kapcsolatban maradt. Gragger is így vélekedett: „Nachdem Opitz aus Siebenbürgen in seine Heimat zurückgekehrt war, sandten ihm seine Siebenbürger Bekannten noch immer Inschriften nach."[295]

Ugyancsak Gragger Róbert volt az, aki levéltári forrásokat bemutatva először foglalkozott Opitz tervezett újabb erdélyi útjával. Így fogalmazott idézett tanulmányában: „Opitz, der an Siebenbürgens Land

293 *Corpus Inscriptionum Latinarum,* III, *Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae,* Tom. 1–2, Berlin, 1902. A III. kötet első fasciculusa (ez Mommsen önálló munkája) már 1873-ban megjelent, ezért tudott a hazai kutatás viszonylag korán reagálni a nagy vállalkozásra: Ortvay Tivadar, *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában,* Budapest, 1874, 9(2) 63–89.

294 Magyar nyelvű emlékezés Mommsen halálakor: Téglás Gábor, *Mommsen Tivadar emlékezete,* Erdélyi Múzeum, 1904, 1/16–23. Viszonylag friss hazai emlékezete a kutatásra vonatkozó alapos bibliográfiával: Alföldy Géza, *Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve,* Szeged, 2004, 2/193–209. Itt a szerző a munka kötelező folytatásáról, „az antik világ teljes epigráfiai hagyatékának" feldolgozásáról is szól, hiszen „Mommsen halála óta az ismert latin feliratok száma 130 ezerről több mint 300 ezerre nőtt", uo., 202. Fontos tanulmány a pannóniai feliratok gyűjtőiről, bár, értelemszerűen, sem Taurinust, sem Opitzot nem említi: Ritoókné Szalay Ágnes, *A római feliratok gyűjtői Pannóniában,* Budapest, 2002, 56–66; vö. még Forisek, *Római feliratok…,* 292. jegyzet.

295 Gragger, *Martin Opitz…,* 317.

und Volk viel zu tadeln fand, trägt sich 1626, drei Jahre nach seiner Rückkehr in die Heimat, mit dem Gedanken, Siebenbürgen wieder aufzusuchen, um, wie er behauptet, seine Studien zu dem Werk *Dacia antiqua* fortzusetzen. In der Tat scheint er sich um eine Wiederberufung nach Weißenburg bemüht zu haben (…) Bethlen hat ihn gütig eingeladen." Gragger egyúttal közölte a fejedelem, Bethlen Gábor által kiállított, az Opitz-irodalomban mindaddig ismeretlen útlevélengedélyét is. Az útlevél 1624. április 14-én kelt. Gragger ezt az értékes dokumentumot a breslaui (boroszlói) Szent Johannis dóm könyvtárában találta meg és azt onnan publikálta. Az Opitz levelezéséről és életviszonyairól összeállított kritikai kiadás csakis Gragger közleményéből ismeri ezt az engedélyt, a forrás azóta már nem található, lappang vagy éppen megsemmisült: *Fürst Gabriel Bethlen (Kronstadt) stellt Martin Opitz einen Paß am 14. 04. 1626 aus*, „Von uns nicht gefunden in Wroclaw".[296] A fontos és *egyedül Gragger szövegközléséből ismert* engedély néhány sorát idézem:

Vir excellens Martinus Opetius (sic!), curas fideles et synceras rei literariae impendens historiam Daciae antiquae cum moderno eius statu ex probatis authoribus diligenter collectam typis evulgare, utique maioris fidei argumentis opus suum muniat, quae hodierno die in regno nostro Transilvaniae extans monumenta, ipsemet extactius investigare et cum fide historica conferre, ob ideoque ex Silesia in Transylvaniam venire constituit etc.[297]

Az újabb erdélyi útra azonban nem került sor. Nagyszabású archeológiai tervét, amely – szándéka szerint – meghozta volna számára a várt tudományos elismerést, csak egy sokkal töredékesebb, noha fontos közleményben tudta 1637-ben publikálni.[298] Ekkor már lengyel királyi udvari történetíró volt, és sikerült is tizenhárom feliratot nyomtatásban rögzítenie.[299] Ezt a kiadványt a *Dacia antiqua* lehetséges előtanulmányának tekinti a szakirodalom. Számunkra az lehet inkább figyelemre-

296 Uo., illetve: Opitz, *Briefwechsel…*, I, 2009, 260414 *rel.*

297 Uo.

298 *Variarum lectionum liber in quo praecipue Sarmatica*, Dantisci, Hünefeldius,1637.

299 Opitz, *Briefwechsel…*, I, 261120A *ep*, 280908 *ep.*

méltó most, hogy a tizenöt évvel azelőtt írott *Zlatna* című nagy erdélyi körképének sok (akkor versbe szedett) frázisa transzparensen felidéződik. Az ellentétekre gyakran építő hosszú szöveg 78–90. sora a földi hiúság és mohóság hiábavalóságának nem túl eredeti leírása (*Wie nichtig doch das sey warumb sich manche krencken* 79. sor), azonban a *bleiche tod* mégsem törli végképp az emlékezetet, a *sírkövek ugyanis megőrzik:*

Vnd alles Gutt vnd Geld felt in die hand der Erben / (81)
Die offte trawring sein das wir nicht eher Sterben;
Was von vns jrrdisch war verschirrt man in den sand;
Das beste theil verbleibt. Drumb seid jhr noch bekand /
Vnd werdet nicht vergehen. doch hab' ich nur das Leben / (85)
So bin auch Ich geneigt euch künfftig das zugeben
Was Reichtumb nicht vermag. Die Namen so anjetzt
Auff blossen Steinen stehn / vnd sind fast abgenützt
Durch Rost der stillen zeit / die wil ich dahin schreiben /
Da sie kein Schnee / kein Plitz / kein Regen wird vertreiben.[300]

A *Zlatna avagy a lélek nyugalmáról* című nagy erdélyi tabló egyes részeinek kevésbé poétikai, inkább ideológiai-imagiológiai bemutatására, a szerzői változtatások értelmezésére később nagyobb részletességgel visszatérek.

Olvashatunk még Bán Imre válogatásában és fordításában két fontos fejezetrészletet a *Buch von der deutschen Poeterey*[301] rövid, de mégis nagyszabású elméleti összefoglalásából (A III. fejezetből: *A költőknek tett néhány szemrehányásról és ezek igazolásáról* és az V. fejezetből: *A német költészet tartozékairól és először az inventióról vagy kitalálásról, majd a dispositióról vagyis azon dolgok*

300 A sorokat a kritikai kiadás szövege szerint idéztem: MOGW I, 73–74. Tartalmi prózai fordításban: „És az összes vagyon és pénz az örökösök kezébe kerül / Akik gyakorta azért keseregnek, miért nem haltunk meg már korábban / Ami földi volt belőlünk, homokká lesz / A legjobb rész viszont marad. Ezáltal vagytok még ismertek / És soha sem távoztok. Amíg tart az életem / Azzal tudlak benneteket én is biztatni / Amire a gazdagság nem képes. A nevek íme / csupasz köveken állnak / és némileg megkoptak / A csendes idő rozsdájától / Oda akarom azokat írni / Hogy sem hó, sem villám, sem eső ne ártson nekik."

301 Breslau, 1624, Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* 77.

elrendezéséről, amelyekről írni akarunk),[302] antológiákban található néhány versének fordítása (leginkább mégis részletek), ám a magyarországi Opitz-ismeret, mint eddig is láttuk, elsősorban mégsem irodalmi.[303] A hazai kutatás feladatai és lehetőségei szempontjából újabban Heltai János német nyelvű tanulmánya mutatta be legrészletesebben és legtágabb összefüggésben a rendelkezésünkre álló összes (történelmi, politi-

302 Das III. Capitel. *Von etlichen sachen die den Poeten vorgeworffen werden; vnd derselben entschuldigung = A barokk,* Budapest, 1968, 75–79; Das V. Capitel. *Von der zugehör der Deutschen Poesie vnd erstlich von der invention oder erfindung vnd Disposition oder abtheilung der dinge von denen wir schreiben wollen, uo.,*100–107.

303 Kevés számú és inkább régebbi versfordítást olvashatunk tőle. Három Opitz-fordítás szerepel a majdnem hatvan éve kiadott *Német költők antológiájá*ban (Budapest, 1963): *Óda (Ode VI) Ó, kedves, jer, siessünk (Ach liebste laß vns eilen),* ford., Eőry Attila, *Elégia (Elegie) A nap leszállva már a tengerekbe tért meg (In dem die Sonne sich hat in das Meer begeben)*, ford., Rónay György, illetve *Láz-dalocska (Das Fieberliedlin) Hogy gyötrő lázban égett két szerető (Nechst als zugleiche liegen zwey lieb),* ford., Keresztury Dezső. Ez utóbbi csak az 1624-es, Opitz által – állítólag – nem látott és nem kontrollált, *tudta nélkül kiadott* gyűjteményben szerepel (119. pozíció), a szakirodalom szerint ő maga soha nem is publikálta volna az orgazmus ilyen gyönyörű, de direkt ábrázolását (Harper, A. J., *German Secular Song-Books…,* New York, 2003). Idézem a négystrófás *'Liedlin'* első és negyedik versszakát németül és Keresztury Dezső fordításában magyarul: 1. str. *Nechst als zugleiche lagen / Zwey lieb in fiebers schmertz, / Sprach er: ich bin zutragen / Für dich bereit, mein hertz / Für dich bin ich bereit zu leiden /Vnd soll sich meine Seele scheiden.* 4. str. *Sie sprach: mein lieb, mein leben / Jch schwimme wegen dein / Vnd ich, er sagt, muß geben / Für dich mein Seelelein. / So ist er in der Schoß gestorben / Die er so treulich hat erworben.* Fordítása: 1. str. *Hogy gyötrő lázban égett / két szerető, híven / a férfi szólt: mit érted / ne tűrnék, nincs, Szívem; nincs kín, mely tőled elriasszon / bár életemet kelljen adnom.* 4. str. *A nő szólt: Kedves, véled / fogyjon el életem. / A férfi: Szívem, érted / meghalok szívesen. És meghalt kedvese ölében / ki övé lett íly híven, szépen*. Fontos és jól használható, lendületes fordítást ad még Vidor Miklós a *Beschluß Elegie* 1624-es (strassburgi), a szerelem által ihletett szövegéről *(Das blinde Liebeswerck / die süsse Gifft der Sinnen)*. Rónay György előbb említett fordítása *(Elegie)* változtatás nélkül olvasható az internetes szövegközlésben *(In dem die Sonne sich hat in das Meer begeben).* Ez utóbbi két fordítás: *Magyarul Bábelben:* (https://www.magyarulbabelben.net/works/de/Opitz). A szerelmes tematika poétikai (kötetkompozíciós) szerepének változására később kiemelt helyen visszatérek, e változtatás bemutatása dolgozatom lényeges fejezetét képezi.

kai, diplomáciai és művelődéstörténeti) forrást.[304] Heltai János tanulmánya fontos és megbízható tájékozódási pontja az Opitz-levelezés itt már többször hivatkozott kritikai kiadásának is: gyulafehérvári tartózkodásának eseményeit csaknem kizárólag ennek segítségével és erre hivatkozva értelmezték a sajtó alá rendezők.[305] Heltai János igen körültekintő nagy tanulmányban foglalta össze az erdélyi tartózkodásról született magyar, német és román szakirodalom fontosabb megállapításait, majd megfogalmazta az újabb, addig (szerinte még nem tematizált) kérdést, miszerint a kutatás nem foglalkozott mindeddig a gyulafehérvári meghívás művelődéspolitikai hátterével: „Mit der Frage aber, die Einladung an Opitz und seine Tätigkeit in Weißenburg in die Bildungspolitik des siebenbürgischen Fürstentums paßte, hat sich bisher die Forschung eigentlich nicht beschäftigt."[306] Heltai János éppen ezzel a kérdéssel foglalkozott tehát sok új ismeretet közlő tanulmányában: a fejedelmi meghívás körülményeit és az udvar terveit vizsgálta Bethlen művelődéspolitikájának tükrében.[307] Nem érdekelte az Erdélyben született, illetve Opitz erdélyi tartózkodását is érintő költői szövegek irodalmi értelmezése (ez szerinte a germanisztika feladata), sokkal inkább arra volt tehát kíváncsi, mi motiválta a fejedelmet külföldi professzorok

304 Heltai, János, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen*, 2006, 79–104.

305 „Eine differenziertere Darstellung des Aufenthalts in Siebenbürgen zuletzt bei Heltai: *Siebenbürgen.* Die Professuren waren noch nicht fest und hinreichend bestiftet, dem Gymnasium fehlte es an einem eigenen Bau (es war im ehemaligen Ordenshaus der Jesuiten untergebracht), die örtliche Druckerei brachte nur Kleindrucke zustande. Andererseits lobte Opitz die Pläne F. Bethlens, mit einer Bildungsoffensive das admnistrative und kulturelle Niveau seines Reiches zu heben" vö. Opitz, *Briefwechsel…*, 2301120 *ep*, Kommentar 293 f.

306 Heltai, *Martin Opitz…*, 80–81.

307 „Die bisherigen Forschungen haben sich sehr richtig mit der Frage beschäftigt, warum Opitz die Einladung von Gabriel Bethlen angenommen hat. Jedoch wurde nie die Frage gestellt, warum Gabriel Bethlen deutsche Professoren, und damit auch Opitz, nach Siebenbürgen eingeladen hat und welchem Ziel und Pläne Opitzens Aufenthalt und Tätigkeit in Siebenbürgen dienen sollte und gedient hat. Diese Frage soll im Zentrum dieses Beitrags stehen", Heltai, *Martin Opitz…*, 81.

meghívására, és Opitz tevékenysége miképp illeszkedett Bethlen Gábor nagyszabású művelődéspolitikai terveibe.

A fejedelemnek 1622 kora tavaszán sikerült elérnie, hogy az erdélyi országgyűlés megszavazza egy akadémia felállítását. Bethlen Gábor Joachim Magdeburger kassai tanácstag követe által kérte Johann Christian zu Brieg herceget, javasoljon később majd egyetemmé fejleszteni kívánt iskolája számára három vagy négy tanult, derék és hívő jelöltet *(tres quatourqve eruditos, probos, orthodoxos viros),* akik majd ott tanítani fognak.[308] A herceg öt fiatal, a tudományban járatos és a tanításban is tapasztalt hithű értelmiségit ajánlott *(viros iuvenesque orthodoxa pietate et morum dignitate et literarum omnis generis amoenitate, et docendi peritia nobis praedicatos),* név szerint őket: Balthasar Exnert, a beutheni (ma Bytom, Lengyelország) gimnázium tanárát,[309] Caspar Kirchnert a bunzlau (ma Bolesławiec, Lengyelország) iskolából,[310] Jakob (Copius) Kopischt,[311] aki Schwamberg bárónál nevelő *(ephorus),* Martin Opitzot, aki a heidelbergi tanulmányok után németalföldi (belgiumi) és dániai utazásáról tért éppen vissza *(ex Academia Heidelbergensi pridem, Belgico item ac peregrinatione Danica reducem)* és Johann Origanust, a *mi időnk* legelső matematikusának, David Origanusnak fiát.[312] Opitz és Kopisch (Copius) azonnal elfogadták a felkérést, hozzájuk csatlakozott még valamivel később Friedrich Pauli. Óvatosan ugyan, de az általában elterjedt megítélésekkel szemben Heltai János úgy fogalmaz, hogy a fejedelem és Opitz között (itt leginkább az epigrammák és a képaláírások tanúságára támaszkodik) bizonyos szimpátia vagy legalább kölcsönös megbecsülés

308 Opitz, *Briefwechsel…,* 230120 ep, I. Herzog Johann Christian zu Brieg an Gabriel Bethlen, 1622. május 14. Heltai, *Martin Opitz…,* 82–83; Heltai tanulmányának eredményeit csak a levelezésre való bővebb hivatkozással egészítem ki e helyütt.

309 Balthasar Exner von Hirschberg (1576–1624) nem fogadta el a meghívást.

310 Vö. 281. jegyzet.

311 Jacob(us) Copius/Kopisch 1622 júliusában Opitz után érkezett Gyulafehérvárra, de csakhamar visszatért Sziléziába. Ennek kapcsán Opitz rajongó vágyakozással emlegeti őt és dicséri a hazatérés nagyszerűségét.

312 Johann Origanus esetleges gyulafehérvári útjáról (illetve annak visszautasításáról) nincsenek forrásaink.

fejlődött ki.[313] Az *Ad Jacobum Copium* írott és a *Silvarum libri* III. kötetébe felvett, gyakran hivatkozott epigramma szerint egyéb elfoglaltságai után a fejedelmet is tanította *(Postulat haud totam sibi Princeps optimus horam: Hunc quoque qua par est sedulitate docet)*.[314] Heltai János meggyőző következtetése az, hogy Opitz meghívása tudatos és távlatos művelődéspolitika eredménye volt, gyulafehérvári működése pedig egyenesen megerősítette az erdélyi udvar európai jelenlétét.[315] Nem az a kérdés tehát szerinte, miért hagyta el Opitz olyan hamar Gyulafehérvárt, a helyes kérdés inkább az lehet, hogy a nehézségek ellenére miért maradt oly sokáig ott?[316] Azért, állítja Heltai János, mert a fejedelem értette Opitz kultúraközvetítő és -meghatározó szerepét, számított ezáltal saját személyének történelmi megörökítésére, de Opitzra is nagy hatással volt Bethlen Gáborhoz fűződő viszonylag közeli kapcsolata.[317]

Nézzük most már a továbbiakban a szakirodalom legfontosabb, Gragger és Szekfű Gyula után megfogalmazott, Opitz magyar kapcsolataira kitüntetetten figyelő tanulságait. Turóczi-Trostler József nagy tanulmánya feltétlenül inspirálta Szenci Molnár Albert és Martin Opitz találkozásainak (sőt, lehetséges találkozásaiknak) és intellektuális

313 „Man darf nicht vergessen, daß der Humanist sich über seinen Gönner äußert, von dem er mit seiner ganzen Existenz abhing. Man kann trotzdem daraus schließen, daß sich zwischen Bethlen und Opitz eine Sympathie oder zumindest eine gegenseitige Hochachtung entfaltet hatte." Heltai, *Martin Opitz…*, 86.

314 Martin Opitz, *Silvarum libri*, III, Francofurti 1631; illetve Heltai, *Martin Opitz…*, 86.

315 Heltai, *Martin Opitz…*, 97: „Diese Bildungspolitik trug in großem Maße dazu bei, daß Siebenbürgen in der europäischen Politik jahrzehntelang eine wichtige Rolle spielen konnte".

316 Heltai, *Martin Opitz…*, 97.

317 Uo., 98: „Auf Opitz übte also Siebenbürgen und seine hohe persönliche Achtung für Bethlen trotz seiner Klagen eine größere Anziehungskraft aus als auf seine Kollegen. Seine Erlebnisse inspirierten ihn bis ans Ende seines Lebens". Erre az ún. *inspirációra* poétikai és kötetkompozíciós szempontból rövidesen hangsúlyozottan visszatérek.

barátságuknak vizsgálatát.[318] Martin Opitz 1619-től Georg Michael Lingelsheim (1566–1636), a *totus copernicanus* gyermekeinek nevelője volt Heidelbergben, itt ismerhette meg Molnár Albertet, és – Turóczi-Trostler szerint – „ismeretségük egy életre szóló barátsággá mélyül (…) Ha levelezésük megmarad, ma bizonyára többet tudnánk Opitz gyulafehérvári tanárságának előzményeiről. Alighanem Szenczi Molnárnak köszönheti, hogy nem készületlenül utazott Erdélybe."[319]

Szabó András hasonlóan vélekedik. Sikerült is újabb megfontolásokkal gazdagítania Martin Opitz és Szenci Molnár Albert feltételezett, ám csupán egyetlen (a szakirodalomban jól ismert és gyakran idézett) írott forrásra támaszkodó kapcsolatát. Azt állítja ő is, hogy egyenesen Szenci Molnár állhatott Opitz gyulafehérvári meghívása mögött. Erre vonatkozó első közleménye 1996-ban jelent meg, 1999-ben azután magyar és német nyelven is közzétette tanulmányának bővített változatát, majd Szenci Molnár naplójának kiadásához írott előszavában szintén szerepeltette.[320] A napló alapos elemzése[321] és Szenci Molnár kapcsolatrendszerének rekonstruálása közben „eddig nem sejtett összefüggésekre" figyelt fel: Molnár Magyarországból és Erdélyből eltávozva, 1615. április vége és júniusa között Sziléziában töltött két hónapot és eközben fontos ismeretségekre tett szert, illetve korábbi (részint családi) kapcsolatokat ápolt. Szabó András mintaszerű forrás- és tárgyismerettel rajzolta fel e két hónap művelődés- és irodalomtörténeti szempontból kiemelkedő, Szenci Molnár intellektuális vonzódásait is eminensen megmutató eseményeit, majd vélhető találkozásuk körülményeit is bemutatta: „volt a beutheni iskolának egy tehetséges diákja, úgy hívták: Martin

318 Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben,* Budapest, 1961, 109–155.

319 Uo., 121. Ez fontos figyelmeztetés: feltehetőleg olvasmányokkal is készült erdélyi útjára.

320 Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* Budapest, 1996, 237–248; uő, *Respublica litteraria.* Budapest, 1999, 122–131; és Szabó, András, *Albert Szenci Molnár in Schlesien,* Budapest, 1999, 201–213.

321 Szenci Molnár Albert *naplója,* Budapest, 2003.

Opitz."[322] 1615. május 22-én Szenci Molnár is Beuthenbe (ma Bytom, Lengyelország) érkezett, igen intenzív és gondosan tájékozódó utazásai során csaknem egy hetet töltött a városban és környékén,[323] s ha itt nem is találkozhattak (Opitz csak 1616-ban érkezett ide, Molnár pedig nem lett beutheni tanár), négy év múlva Heidelbergben már biztosan megismerkedtek.[324] Szabó András óvatosan, de mégis bizonyossággal következtet. Kimerítően feldolgozott levelezésgyűjteményeikben ugyan nincs nyoma egykori (vagy akár későbbi) kapcsolatuknak (Opitznak Molnárt említő, jól ismert és sokszor idézett, csak másolatban ismert egyetlen levelén kívül nem tudunk más közvetlen utalásról),[325] Szabó András mégis azt feltételezi, hogy Heidelbergben biztosan találkoztak és jó viszonyba kerültek.[326] Szabó András több (a jegyzetekben is idé-

322 Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* 247; *Respublica litteraria,* 127; Szabó, András. *Albert Szenci Molnár in Schlesien,* 211.

323 *Szenci Molnár Albert naplója,* 179.

324 Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* 248; *Respublica litteraria,* 128; uő, *Albert Szenci Molnár in Schlesien,* 212.

325 Martin Opitz levele Martin Schödel pozsonyi születésű egykori strassburgi diákhoz (*Lutetiae Parisiorum,* 1630. május 24.), *Briefe G. M. Lingelsheims, M. Berneggers und ihrer Freunde,* Heilbronn, 1889, 402–403; gazdag magyarázó jegyzetekkel: Szenczi Molnár Albert *Naplója, levelezése és irományai,* 1898, 395–400; az eredeti latin nyelvű levél és német fordítása magyarázó jegyzetekkel: Opitz, *Briefwechsel…,* II, 800–810.

326 Vö. 320. és további jegyzetek; Szabó András barátságukat is feltételezi, Szabó, András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* 248: „egy közös esztendő az egyetemi városban, ahol a szűk értelmiségi rétegben mindenki ismert mindenkit, hozzászámítva a beutheni ismerősöket is elegendő volt ahhoz, hogy összebarátkozzanak"; ugyanígy: *Szenci Molnár Albert naplója,* 48. Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* Respublica litteraria, 128: „egy közös esztendő az egyetemi városban – ahol a szűk értelmiségi rétegben mindenki ismert mindenkit, hozzászámítva a beutheni ismerősöket is – elegendő volt ahhoz, hogy összebarátkozzanak." Szabó András, *Albert Szenci Molnár in Schlesien,* 212: „ein gemeinsames Jahr in der Universitätsstadt, wo in der engen Intelligenzschicht ein jeder den andern kannte (dazu können noch die Beuthener Bekannten gerechnet werden), genügte schon zur Herausbildung einer Freundschaft."

zett) tanulmányában felhívta már arra a figyelmet, hogy Opitz erdélyi meghívásához Szenci Molnár aktivitása döntően hozzájárult.[327]

Keserű Bálint ugyancsak kitért kettőjük rejtélyes, vélhetően nagyon fontos, de feltáratlan kapcsolatára. Regisztrálta közös ismerőseiket és sürgette eddigi ismereteinknek az újabb (elsősorban nem hazai) Opitz-irodalommal való összevetését.[328] Herepei János nagy (éppen Keserű Bálint által kiadott) forrásgyűjtésére[329] támaszkodva Opitznak immár későbbi, elsősorban Szenci Molnárhoz köthető magyar vonatkozású kapcsolatai érdekelték őt is. Keserű Bálint ezt írta: Szenci Molnár „kalandos életéről, közép- és nyugat-európai utazásairól igen sokat tudunk", de idősebb koráról, életének utolsó, immár hazájában töltött tíz évéről alig rendelkezünk adatokkal. Azt azonban mégis tudjuk, hogy „1626 nyarán hosszabb utazást tett Erdélybe. Június 4-től egy hónapot Gyulafehérváron töltött, találkozott Bethlennel."[330] Az is tény (ezt már én teszem nyomatékosan hozzá), hogy Bethlen Gábor éppen ez év április 14-én állította ki Opitz erdélyi útlevelét Brassóban.[331]

---

327 Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* 48: „azt nyugodtan kimondhatjuk, hogy beutheniek magyar kapcsolatai, azon belül is Szenci Molnár állhatott annak hátterében, hogy Martin Opitz elvállalta azt a munkát, amelyet a briegi herceg által felkért öt sziléziai értelmiségi közül rajta kívül csak még egy fogadott el"; ugyanígy: *Szenci Molnár Albert naplója,* 48. Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában,* Respublica litteraria, 129: „azt nyugodtan kimondhatjuk, hogy beutheniek magyar kapcsolatai, azon belül is Szenci Molnár állhatott annak hátterében, hogy Martin Opitz elvállalta azt a munkát, amelyet a briegi herceg által felkért öt sziléziai értelmiségi közül rajta kívül csak egy fogadott el." Szabó, András, *Albert Szenci Molnár in Schlesien,* 13: „[Es] darf doch festghehalten werden, daß die ungarischen Kontakte von Opitz in Beuthen, und innerhalb derer die Person Molnárs den Hintergrund dafür bildeten, daß sich der Dichter jener Arbeit zuwandte, die außer ihm nur noch einer von den anderen fünf Intellektuellen, die der Herzog von Brieg dazu aufforderte, annahm." vö. még ehhez Túróczi-Trostler, 318. jegyzet és tanulmány.

328 Keserű Bálint, *Szenci Molnár Albert, „Opitz Márton" és a „Skultétiak". (Kísérlet),* Szeged, 2000, 144–154.

329 *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében Herepei János cikkei,* (Adattár/1).

330 P. Vásárhelyi Judit, *Szenci Molnár Albert utolsó évei,* Budapest, 1975. RMNy, 1483

331 Legújabb (kritikai) kiadása: Opitz, *Briefwechsel…,* 260414 *relation,* vö. 297. jegyzet.

Feltételezhető, hogy (ha már jól ismerték egymást, sőt, esetleg, amiképpen Szabó András feltételezi, barátokká is lettek), Opitz és Molnár ebben az ügyben is egyeztettek. Keserű Bálint is hivatkozik itt kettejük kapcsolatának egyetlen korabeli, sokat idézett forrására: „a homályban maradt utolsó évekből maradt viszont fönn dokumentum arról, hogy a nagy német költőnek, az 1597–1639 közt élt Martin Opitznak nemcsak kortársa, hanem barátja is volt Molnár Albertünk."[332] Természetesen megint csak arról a levélről van szó, amit Opitz 1630. május 24-én Párizsból írt a straßburgi akadémiáról hazatérő pozsonyi magyarnak *(Posoniensi Hungaro),* Martin Schödelnek.[333] A hízelkedés toposzait bőven felvonultató levél igen fontos emléke Opitz erdélyi tartózkodásának, intellektuális kapcsolatainak és a római feliratok további gyűjtését célzó tervezett visszatérésének. A tudós barátoknak ebben a levélben felrajzolt tablójára, Schödel esetleges erdélyi útjához adott bennfentes tanácsaira és saját ottani emlékeinek említésére később még visszatérek: időrendbe rendezve ugyanis sokkal markánsabban mutatkozik meg véleményének árnyalása, a kapcsolatok (át)értékelése és a tervek újabb szempontú motivációja. Azt viszont ehelyütt én is kiemelem (igen sokszor felhívták már erre a figyelmet), hogy Opitz nagyra tartotta Szenci Molnár tevékenységét és levelében a védelem *(vindicatio)* helyzetéből méltatta azt:

> Kolozsvárt van Molnár Albert, egy igen tudós férfi, akinek Magyarország *(Hungaria)* nagyobb hálával tartozik, mint bárki másnak, aki közöttetek valaha is a széptudományokkal *(litterarum studia)* foglalkozott. Ha a tieid meggondolnák, mily odaadóan támogatta nagy munkáival az egyházat és az iskolákat, korábban ingadozó szerencséjét végre szilárd talajra helyeznék.[334]

---

332 Keserű, *Szenci Molnár Albert,* 144–145.

333 Vö. 325. jegyzet.

334 „Claudopoli Albertus Molnar est, vir eruditissimus, cuique Hungaria prae omnibus aliis debet, qui unquam apud vos literarum studia exercuerunt." vö. *Szenczi Molnár Albert naplója*, 396–397; Opitz, *Briefwechsel…,* II, 801. A levél Szenci Molnár Albertre vonatkozó sorait Kurcz Ágnes fordításában közli Szabó András is: Szenci Molnár Albert *válogatott művei,* Budapest, 1976, 637.

Úgy gondolom, ezek a sorok valóban a védelem *(vindicatio)* retorikai helyzetéből születtek: Molnár Albert már Bethlen Gábor halála után, 1630. január 20-án Kolozsvárról keltezte utolsó ismert művének előszavát, és ebben beszámolt arról, hogy az elmúlt nyáron végezte el fordítását „egy keserüség vigasztalo és egy igaz szeretetre oktató könyvecskéckel egyetemben: mellyeckel vigasztaltam magamat némellyecknek szomoritó és kártévö rágalmazások ellen."[335] Opitznak talán (feltételezem: bizonyára) tudomása lehetett e kártevő rágalmazások hatására kialakult mély megbántottságról és keserűségről, levelének dicsérő (Molnárt *rehabilitáló*) szavait ez magyarázhatná. Mindenesetre nincs több ismeretünk: „[m]áig nem tudunk több konkrétumot a magyar zsoltárköltőhöz fűződő kapcsolatáról, mint azt, hogy a sziléziai származású világjáró költőnek épp Párizsban jut eszébe, hogy régi barátja iránt érdeklődjön; éppen akkor, amikor Molnárnak nem sok ideje volt már hátra, amikor Kolozsvárt 'hazájában száműzöttként' élt, tanított és írt."[336] Keserű Bálint Szenci Molnár *estéjére* (de nyilvánvalóan Opitz tudós kapcsolataira is) vonatkozó fontos kérdése itt az, hogy Molnárt „hazatérése után miért csak külföldi barátai tartották úgy számon, mint Magyarország és Erdély legfőbb kiválóságát?"[337]

---

335 Szenci Molnár, *Discursus de summo bono,* 90–91; vö. Szenczi Molnár Albert *naplója,* 397: „Ez volt M. utolsó műve s itt megszűnnek azok az életére vonatkozó adatok, melyeket oly nagy gonddal szórt el művei előszavában és ajánlásaiban".

336 Keserű, *Szenci Molnár Albert,* 152–153; Szenci Molnár száműzöttsége kapcsán Keserű Bálint is idézi Johann Heinrich Bisterfeld (1630-tól haláláig, tehát 1655-ig gyulafehérvári tanár) gyászversének vonatkozó sorait: „Musa mihi favit, sed non Fortuna fuitque / Teutonia auxilium; sed patria exilium." vö. Szenczi Molnár Albert *naplója,* Dézsi, *Balassa Bálint…,* 399.

337 Keserű, *Szenci Molnár Albert,* 154–154; Legújabban Túri Tamás új adatot (egy magánlevelet) bemutató tanulmánya foglalkozik Szenci Molnár erdélyi tartózkodásával. A levél arról is tudósít, hogy Molnár családja 1627 ősze előtt már bizonyosan Gyulafehérvárra költözött: Túri Tamás, *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához,* Szeged, 2011, 463–469.

1. Olvasmánytörténeti kitekintés

A magyarországi könyv- és olvasmánytörténeti kutatások Opitzra vonatkozó eredményeit – ismerve ugyan az európai fejleményekkel mindig harmonizáló nagyszabású vállalkozás elvi és gyakorlati korlátait – semmiképp sem szabad itt említés nélkül hagyni. Opitz műveinek magyarországi ismerete tanulságos szóródást mutat: Sopronban intézményi könyvtárban (jezsuita kollégium: *Opitii poemata latino-germ.*)[338] és magángyűjteményekben is szerepel a *Teutsche Poemata,* illetve a *Psalterium* valamelyik kiadása.[339] Özvegy Kremberné mintegy negyvenkötetes könyvtára igen figyelemreméltó: izgalmas német nyelvű világi olvasmányai mellett (Hanß Sachß: *Ain buech von der schönen Dianna*, valamint több orvosi és szakácskönyv) korszerű imádságos és lelki vigasztaló könyvei is voltak, közöttük *Wahre Christenthumb Johann Arnoldt* (!) *franzesisch.* In octavo formátumban Opitz-verseskötetét is jegyzékbe vették halála után: *Martini Obitij teutsche Poemata.*[340] Andre Löffel soproni könyvkötő hagyatékában ugyancsak in 8vo található: *Opitij Poemata* (a könyvkötő szobájában

338 *Lesestoffe in Westungarn,* II, *Kőszeg (Güns) – Rust (Ruszt) – Eisenstadt (Kismarton) – Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740,* Szeged, 1996 (Adattár, 18/2), Appendix I, Sopron / Ödenburg, Bibliothek des Jesuitenkollegiums in Ödenburg, Pannonhalma, Főapátsági Könyvtár, MS 118. E. 9; Catalogus librorum Collegij Soproniensis Anno 1727, 213–259; POETAE: *Opitii poemata 8vo latino-germ.* 244.

339 *Lesestoffe in Westungarn,* I. *Sopron (Ödenburg)* 1535–1721, Szeged, 1994 (Adattár, 18/1), 136, 142, 191, 275, 282.

340 Verlassenschaft der verw[itweten] Susanna Kremberin, 1649. április 14, *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 191, a tulajdonos nem szerepel Házi Jenő monográfiájában (*Soproni polgárcsaládok 1535–1848,* Budapest, 1982, I–II.), valószínűleg nem volt soproni polgár. Johann *Arnoldt* a kötet névmutatójában is Johann Arndtra utal, vö. Házy, 538: Arnoldt, Johann *siehe* Arndt, Johann. A *franzesisch* semmiképpen sem utalhat viszont a *Vier Bücher vom wahren Christentum* (Magdeburg, 1610) francia nyelvű fordítására: a mű legkorábbi fordításai cseh (1617) és holland (1631) nyelvűek, a francia (ún. katolikus) fordítás 1725-ös (*Quatre Livres du vray Christianisme* etc.). Ehhez: Kaiser, Tobias, *Zinzendorfs Projekt einer französischen Arndt-Ausgabe,* Göttingen, 2007, 337–356.

– *volgen die Büecher so in Zimmer befundten worden* – összeírt mintegy 120 tételt természetesen nem lehet magánkönyvtárnak tekinteni).[341] Gotthard Radl jénai jogi tanulmányai után érkezett Sopronba, itt 1637-ben szerezte meg a polgárjogot, 1642-től már a belső tanács tagja, később városbíró: gazdag, 260 kötetes, dominánsan német nyelvű könyvtárában ott volt – ugyancsak octavo formátumban – *Opitiji Poemata Teutsch*.[342] Hans Jacob Poch (verseket is írt, jogot tanult külföldön és 1653-ban szerzett soproni polgárjogot) ötvenkötetes könyvtárában szintén voltak Opitz-versek *(in Quarto Etliche Poemata Martini Opitij)*.[343] Georg Poch (1617–1665) Wittenbergben és Helmstedtben tanult, 1645-ben szerzett soproni polgárjogot, a belső tanács tagja lett és a Szent György-templom gondnoka, rendkívül gazdag és modern, 525 kötetből álló könyvtárral rendelkezett. Octavo formátumú volt legtöbb könyve, ide állította fel Opitz költeményeit is (*Opitij Poemata,* Frankfurt am Main), in duodecimo állott a polcán (az inventárium szerint Lipsius *Politicá*ja és Johann Arndt *Paradiß-Gärtlein*je között) *Psalterium Opitij*.[344] A soproni (és ezzel egyúttal a hazai) kultúrtörténetben fontos szerepet betöltő Marx Faut[345] közeli leszármazottjának, a Jénában tanult Mark Fauthnak gazdag, mintegy 200 kötetes könyvtárában ugyancsak in duodecimo voltak meg Opitz vallásos és világi költeményei: *Geistliche und weltliche Poemata Martini Opicij*.[346] Egy intézményi és hat soproni magánkönyvtárban tehát összesen nyolc Opitz-mű (dominánsan verskiadás) található meg. A tulajdonosok közül három bizonyosan soproni polgár volt, nem pedig esetlegesen a közelmúltban

341 Verlassenschaft des Andre Löffel, 1649. július 28 – augusztus 19; *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 195, a tulajdonos nem szerepel Házi Jenő monográfiájában, valószínűleg nem volt soproni polgár.

342 Inventar des Gotthard Radl, 1653. július 1, Catalogus librorum, *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 254; Házi, i. m., Nr. 8514.

343 Verlassenschaft des Hans Jacob Poch, 1657. április 4, *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 333; Házi, i. m., Nr. 1300.

344 Verlassenschaft des Georg Poch, 1665. augusztus 19, *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 441; Házi, i. m., Nr. 1306.

345 *Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein,* vö. 106. jegyzet.

346 Verlassenschaft des Mark Fauth, 1667. június 4, *Lesestoffe in Westungarn,* I, Nr. 4673.

letelepedett vallási menekült, aki például Németországból vagy Ausztriából hozott volna magával könyveket.

Kassán a városi nyilvános könyvtár állományában a *teológia klasszisban* állott nyolcadrét formátumban (Libri Theologici in 8vo), a *Buch von der deutschen Poeterey* 1634-ben Breslauban, majd Danzigban és Wittenbergben egyidejűleg megjelent átdolgozott és *Prosodia Germanica* címmel ellátott[347] kiadása: *Prosodia Germanica Martini Opitzen.*[348] Az 1687-ben lefejezett eperjesi nagykereskedő, Zimmermann Zsigmond 398 tételes korszerű könyvtárában Opitz német nyelvű költeményeinek két kiadása is szerepel: *Obicij Versus Germanici* (Nr. 23) és *Opitij Poemata Germanice* (Nr. 240).[349] Johann Nikolaus Hain (a történetíró Kaspar Hain fia[350]) lőcsei polgár volt (†1710-ben életének negyvenegyedik évében), hagyatéki leltárát (benne könyveivel) 1711. május 11-én írták össze. Könyvtára igen figyelemreméltó: közel négyszáz kötetet tartalmaz. In 8vo formátumban két könyve is volt Opitztól, a verseskönyv és a poétika: *Martini Opitii Poeticum* (Nr. 195) és a *Prosodia Germanica Opitii* (Nr. 22).[351] Az 1674-ben száműzetésbe kényszerült szepességi Christoph Klesch Lőcsén maradt (formátum szerint rendezett) könyvei között szintén szerepel In 8vo a *Poemata Opitii.*[352]

---

347 *Martini Opitii von Boberfeld / Prosodia germanica / Oder Gantz neu corrigirtes vnd verbessertes Buch von der Teutschen Poeterey (…)* Breßlaw, 1634, Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Opitz 1624, 71.2–71.8.

348 *Kassa város olvasmányai 1562–1731,* Szeged, 1990 (Adattár, 15), 151. Az 1670 körül létrejött kassai nyilvános könyvtárról lásd: Farkas Gábor utószavát uo., 189–193.

349 *Magyarországi magánkönyvtárak,* II, *1588–1721,* Szeged, 1992 (Adattár, 13/2), Nr. 36, 123–124.

350 Kaspar (Gáspár) Hain 1632-ben született Kassán és 1687-ben halt meg Lőcsén. „der lieben Posterität zu Nachricht" megírta a „Lőcsei krónikát" *(Zipserische oder Leütschaverische Chronica),* vö. Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből (kézirat gyanánt),* Budapest, 1975, 138–139, 202–208.

351 *Magyarországi magánkönyvtárak,* II, Nr. 139, 318.

352 *Magyarországi magánkönyvtárak,* IV, *1552–1740,* Budapest, 2009 (Adattár, 13/4) Nr. 54, 130; Christoph Klesch (1632–1706) kitüntetett szerepet játszott a század végének (hazai és németországi) intellektuális életében, latin és német nyelven író koszorús költő volt, vö. Glosíková, Viera, *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller…,* Wien, 1995, 85–86.

Opitznak Erdélyben is voltak olvasói. 1681. június 19-én írták össze a besztercei (Bistritz, Bistriţa, Románia) Sofia Csikertin (Martin Csikert özvegyének) könyvhagyatékát: viszonylag kevés számú, főleg férjétől örökölt könyvei között ott állott a *Prosodia Germanica Martini Opitzen* in Minori Octavo.[353] Andreas Nußbaumer, ugyancsak besztercei polgár, szűcs, az 1746. december 15-i hagyatéki leltár szerint egyik mostohalányára hagyta (több más könyve mellett) *Martini Opitii Geistliche Poemata*.[354] A szebeni (Hermannstadt, Sibiu, Románia) lutheránus káptalan könyvei között ott szerepel (Libri in Quarto) a viszonylag kései mű: *Opitii Martini Glückwunsch an Uladislaus IV. König von Pohlen*.[355] Michael Gütsch Wittenbergben is tanult lelkész 1692-ben összeírt igen jelentős könyvtárában (Váldhíd, Walhütten, Valchid) a Libri Philosophici szakban állott *Martini Opitij Veltige Poemata*.[356]

A német anyanyelvű (észak-magyarországi) bányavárosi polgárok gyűjteményeiben ugyancsak megjelent Opitz poétikájának különböző kiadása: a besztercebányai belső tanács tagjának, Samuel Schmeidelnek 1684. június 15-én keltezték hagyatéki leltárát, közel hatvankötetes könyvtárában két német nyelvű poétikai útmutatás is volt: In 12mo *Opitij Pöetica*

---

353 *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistriz, Hermannstadt, Kronstadt,* Budapest, 2004 (Adattár, 16/4.1), Nr. 116, 78.

354 *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750,* Nr. 212, 151.

355 *Martini OPITII Königlich. Historiographie und Fürstl. Brieg. Rathes Glückwünschung Auff der Königl. Majestät zu Polen vnd Sweden Vladislai IV.* Beylager. Aus dem Latein übersetzt durch Christoph Colerum. Gedani apvd A. Hünefeldivm, 13 Bl; a latin eredeti Opitztól: *Felicitatis augustae honoriqve nvptiar. serenissimor. principum Vladislai IV. Pol. Svec. qve regis et Caeciliae Renatae archidvcis Avstriae.* D.D. Mart. Opitius. Maiest eor. devotiss. Gedani apud A. Hünefeldium, 48. S. 1637; Christoph Coler (Colerus) 1602-ben Bunzlauban született, miként Opitz, Strassburgban is tanult, 1658-ban Breslauban halt meg, később szoros barátok, ő állította össze az első (ma is igen értékes) Opitz-bibliográfiát (Laudatio Honori & Memoriae V. CL. MARTINI OPITII, Lipsiae, 1665). Vermutliches Bücherverzeichnis des evangelischen Kapitels (Az evangélikus gyülekezet valószínűsíthető könyvtára) um 1740, in: *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750,* Nr. 620, 436, illetve Index O, Opitii Glückwunsch an Vladisl(aus) IV. König von Pohlen, 471. A dicsőítő versről vö. Gottsched előadását a jénai egyetemen, 250. jegyzet.

356 *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750,* Nr. 963, 896.

fl. 1:80 és az úgynevezett 'nyelvzseni' Philipp von Zesen (1619–1689) nagyon fiatalon megírt poétikájának (*Deutscher Helikon*, először: Wittenberg, 1640) valamelyik kiadása: *Philippi Caesij de Pöesi Germanica* fl.: 60.[357] 1700-ból származik (közelebbi datálás nélkül) Georg Karl és Damian Schreter (ugyancsak besztercebányai polgárok) rövid könyvjegyzéke *(Büecher so heraus genomben worden)*, náluk is szerepel a poétika: *Martini Opici poetica Germanice*.[358] Samuel Klement selmecbányai jegyzőnek az özvegyéhez került 130 (főleg teológiai és történelmi tárgyú) könyvei között szintén ott található No. 81 *Opitij unterweiss[ung] zur Poesy* fl.: 75.[359] Természetesen Bél Mátyás könyvtárában is volt Opitz-kötet: a hagyatéki összeírás szerint (Pozsony, 1749) a *Libri poëtici* viszonylag kevés kötete között ott volt *Martini Opitii poëtica*, Vratislaviae. 1628. Comp(actio) alba, Tomus I.[360]

Tulajdonképpen nem csekély számú az Opitz-szövegek kortárs vagy inkább közel kortárs jelenléte Magyarország és Erdély német nyelvű területein. Elsősorban verseit olvasták, illetve szerezték meg, poétikája is jól dokumentálható. A könnyebb átláthatóság kedvéért most az Opitz-nyomtatványok magyarországi és erdélyi jelenlétét felsorolásszerűen mutatom be mintegy száz esztendőből, csak a városokat, a tulajdonosokat és a felvétel (hagyatéki leltár, összeírás, katalógus) időpontját újra megjelölve. A nyomdahelyeket és a nyomtatás idejét természetesen nem tudom megadni, mert hiszen a könyvlistákon se szerepelnek, így azonosításuk bizonytalan:

SOPRON:

Opitii poemata latino-germanica
(jezsuita kollégium könyvtára, katalógus, 1727);
Martini Obitij teutsche Poemata, (Susanna Kremberin, hagyaték, 1649);
Opitij Poemata, (Andre Löffel könyvkötő, hagyaték, 1649);
Opitiji Poemata Teutsch, (Gotthard Radl, hagyaték, 1653);

357 *A bányavárosok olvasmányai. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya 1533–1750*, Budapest – Szeged, 2003 (Adattár, 13/3), Nr. 59, 132–133.

358 Uo., Nr. 95, 201.

359 Uo., 1729. május 18., Nr. 80, 448 és 464.

360 *Magyarországi magánkönyvtárak*, V, *1643–1750*, Budapest, 2010 (Adattár, 13/5), 72.

Etliche Poemata Martini Opitij, (Hans Jacob Poch, hagyaték, 1657);
Opitij Poemata, (Georg Poch, hagyaték, 1665);
Psalterium Opitij, (Georg Poch, hagyaték, 1665);
Geistliche und weltliche Poemata Martini Opicij,
(Mark Fauth, hagyaték, 1667);

KASSA:
Prosodia Germanica Martini Opitzen (a nyilvános könyvtár
állományában, katalógus, 1670k.);

EPERJES:
Obicij Versus Germanici, (Zimmermann Zsigmond hagyaték, 1687);
Opitij Poemata Germanice, (Zimmermann Zsigmond, hagyaték, 1687);

LŐCSE:
Martini Opitii Poeticum, (Johann Nikolaus Hain, hagyaték, 1711);
Prosodia Germanica Opitii, (Johann Nikolaus Hain, hagyaték, 1711);
Poemata Opitii, (Christoph Klesch, hagyaték, 1706);

BESZTERCEBÁNYA:
Opitij Poëtica, (Samuel Schmeidel, hagyaték, 1684);
Martini Opici Poetica Germanice,
(Georg Karl és Damian Schreter, hagyaték, 1700);

SELMECBÁNYA:
Opitij Unterweissung zur Poesy, (Samuel Klement, hagyaték, 1729);

POZSONY:
Martini Opitii poëtica, (Bél Mátyás, hagyaték, 1749);

BESZTERCE:
Prosodia Germanica Martini Opitzen, (Sofia Csikertin, hagyaték, 1681);
Martini Opitii Geistliche Poemata,
(Andreas Nußbaumer, hagyaték, 1746);

SZEBEN:

Opitii Martini Glückwunsch an Uladislaus IV. König von Polen (káptalan könyvtára);

VÁLTHÍD:

Martini Opitij Veltige Poemata, (Michael Gütsch, hagyaték, 1692).

Ez az egyszerű lajstromozás – hol és kinek a könyvtárában található Opitz-kötet – természetesen nagyon leszűkíti az olvasmánykultúra tanulságait: a teljes könyvállományt kellene részletesen elemezni, a gyűjtemény tematikus, nyelvi és időbeli összetételét vizsgálni és ebben elhelyezni Opitz könyveit. Ez viszont most nem lehet célom. Megemlítenék viszont itt még egy forrást, amelyből fontos Opitz-ismeretre következtethetünk. Nem könyvet vagy könyvjegyzékre való utalást, hanem egy idézetet az Opitz-életműben kiemelt szerepű nagy programadó versből, amelyben lelkesült önbizalommal fejezi ki hódolatát az anyanyelvű költészet bátor úttörőjének, közvetlen példaképének, Daniel Heinsiusnak: *Auff Danielis Heinsii Niderländische Poemata.*[361] A Heinsius poétikai programját követő öntudatos elogium tézismondata a 39–40-ik sorokban fogalmazódik meg: „Wir redten gut Latein / Vnd wolte keiner nicht für Deutsch gescholten seyn." Ez a nagy hatású két sor húsz év múlva mintegy jelmondatként szerepel Büringer Johann magyarországi érdekeltségű tanár és evangélikus prédikátor alkalmi költeményeinek „tuda-

361 Daniel Heinsius, *Heins* (1580–1655) forradalmi költészettörténeti szerepéről, leideni tanárságáról, Opitz iránta való rajongásáról, a *Nederduytsche poemata* (Amsterdam, 1616) hatásáról és Opitz által történő közvetlen utánzásáról szakmonográfiák tudósítanak. Ez a viszonylag rövid, 52 soros vers *elogium*, Heinsius, *Ihr Phenix vnsrer Zeiten,* ráébreszti az anyanyelvű költészet fontosságára: „Die Deutsche Poesie war gantz vnd gar verlohren / Wir wusten selber kaum von wannen wir gebohren;" (31–32. sorok) mindaddig, míg „ewer grosses Hertz ist endlich ausgerissen etc." (37. sor). A dicsőítő vers az általa átnézett és javított kiadásban *(Acht Bücher Deutscher Poematum, Breslau, 1625)* kompozíciós szempontból az egész gyűjtemény (és így a *nyolcadik könyv*) kitüntetett helyén áll: a 166 verset tartalmazó kötet 162. darabja. A kompozícióra, a megformált verssorrendre később még hangsúlyozottan visszatérek.

tosan szerkesztett" kötetében.[362] Opitz lelkesült költeményének utolsó két (31–32-ik) sora: „Wil meinem Vaterland' eröffnen rund vnd frey / daß ewre Poesie der meinen Mutter sey."

Sajnálatos viszont, hogy saját könyvtárát nem ismerjük, olvasmányaira leginkább csak hivatkozásokból következtethetünk. Halála után (1639. augusztus 20-án halt meg pestisben)[363] 1640 áprilisában apjának adták át a fertőzésveszély miatt erősen megcsonkított hagyatékát, így könyvtára (vagy annak töredéke) is feltehetően őhozzá került. Vannak még források arról, hogy könyveit elárverezték, de erről ez idáig nem maradt fenn értékelhető összeírás.[364] A „német költészet atyjának" ez a minden bizonnyal rendkívül gazdag és szép tudós könyvtára *a szélrózsa minden irányába szétszóródott* – írta szép szavakkal sajnálkozva a német barokk költészet egyik legjobb ismerője, a nemzetközi tudományos együttműködés pótolha-

362 *M. Johann Büringers etliche deutsche und lateinische Gedichte, Leutschaw, 1646,* Lorentz Brewer (RMNy 2145A). A bibliográfiailag korábban ismeretlen nyomtatvány német és latin verseket tartalmaz, közöttük egy szonettet az Opitz-versből kiemelt programadó jelmondatra: *Sonnet über die Wort H. Opitzens: „…wir reden gut Latein / und will doch keiner fast für Deutsch gescholten seyn".* A szerzőről és a nyomtatványról összefoglalást ad Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655),* Budapest, 2008, 295. Büringer Johann (János) 1631 áprilisától a wittenbergi egyetem hallgatója, később Besztercebányán és Eperjesen tanít, majd Pozsonyban tanár, költészetéhez lásd még: RMNy 2374, életrajzához: Szinnyei, I, 1436.

363 Még az sincs kizárva, hogy szándékosan fertőzték meg. Kortársai között népszerű volt ez a vélemény. Többen, természetesen politikai szempontból feldühített ellenfelei, svéd kémnek és ügynöknek gondolták ugyanis, vö. „Der Tod kam mit den Schritten einer Bettlerin. Man munkelte, Opitz' Tod sei mit Absicht herbeigeführt worden. Er sei auf der Straße mit Absicht infiziert worden, weil man diesen 'schwedischen Agenten' beseitigen wollte." Fac, Bolesław, *Martin Opitz' Danziger Jahre,* 2006, 13–24, az idézet: 20.; Fechner, Jörg-Ulrik óvatosabban fogalmaz, nem említi, de nem is zárja ki a szándékosságot: „Opitz steckt sich an, als er einem Pestkranken mit christlicher Nächstenliebe zu Hilfe kommen will." uő, *Martin Opitz 1597–1639,* 25–53, az idézet: 46.

364 „Wegen Ansteckungsgefahr wird sein Nachlaß zum Teil vernichtet. Immerhin wissen wir aus Briefen, daß die Freunde bei einer Auktion seiner Bibliothek dies und jenes in ihren Besitz bringen konnten. Ein Katalog dieser Auktion hat sich bis heute nicht auffinden lassen." Fechner, *Martin Opitz 1597–1639,* 46.

tatlan alakja, Martin Bircher (1938–2006).[365] Állományát több mint egy évszázada próbálják rekonstruálni, ám sem a véletlen, sem a rendszeres kutatás nem hozott igazán használható újabb eredményt.

Az árverezés néhány vásárlóját (bizonytalanul ugyan) mégis ismerjük. Martin Bircher nagy szorgalommal és kivételes erudícióval azonosított több nevet is, a könyvek további sorsa azonban még nem tisztázott.[366] A gdański akadémiai könyvtárban (Biblioteka Gdańska Polskiej Akademii Nauk) Bircher tíz kötetben húsz nyomtatványt és egy kéziratot talált meg Opitz gyűjteményéből. A nyomtatványok intenzív használatról tanúskodnak, Opitz jegyzetelt, utalásokat és kiegészítéseket fűzött olvasmányaihoz. Saját possessor-bejegyzésével látta el Quintilianus retorika tankönyvének 1544-es lyoni *(Institvtionvm oratoriarvm libri XII)* és 1549-es párizsi *(De institutione Oratoria)* kiadását. Azonosítható még (többek között) *Problema Aristotelis* (hely nélkül, 1554), Hugo Grotius: *Poemata Collecta* (Leiden, 1617), Theophratus: *Characteres Ethici* (Rostock, 1604), Matthias Bernegger: *Tvba pacis* (Straßburg, 1623), Lucanus: *Pharsalia* (Leiden, 1626). Ovidius *Fasti*jának 1581-es antwerpeni kiadását 1619-ben szerezte meg, valószínűleg Heidelbergben, Tacitus Lipsius által kiadott munkáit (Leiden, 1619) viszont éppen Erdélyben ajándékozta el (az előzéklapra írott dedikáció szerint 1623. június 8-án Gyulafehérváron) Weickard Schulitz (Weickard Schulitz von Schulitzau) nemes embernek, a fejedelem udvari orvosának.[367] Az eredményeit mindenkor rendkívül megbízható tudós alapossággal közlő Martin Bircher kutatási

365 Bircher, Martin, *Bücher aus dem Besitz von Martin Opitz,* Amsterdam, 1982, 689–698, „Es muß eine ungewöhnlich reichhaltige und schöne Gelehrtenbibliothek gewesen sein, zu der, nebst den eigenen Arbeiten und Manuskripten, auch eine Sammlung alter Handschriften gehörte (…) Auf diese Weise ist die gesamte Bibliothek des 'Vaters der deutschen Dichtung' in alle Winde zerstreut worden", uo., 689.

366 Uo., A német barokk költők könyvtárai általában nem maradtak meg, sajnálatos módon könyvtáraik jegyzéke sem. Andreas Gryphiusnak is mindössze öt könyvét sikerült például eddig azonosítani, Bircher, *Bücher aus dem Besitz von Martin Opitz,* 690.

367 Uo., 692–698, az ajándékkönyv részletes történetét lásd: Forster, Leonard, *Opitziana im Brukenthal-Museum Sibiu/Hermannstadt,* 1976, 3/254–256.

programot is megfogalmazott itt: „Ein weiteres und mühsames Arbeitsfeld öffnete sich, wollte man sich der ebenso wichtigen wie notwendigen Aufgabe unterziehen, sämtliche von Opitz erhaltetenen Briefe und Autographen zu verzeichnen und zu erschließen."[368] Azóta a levelek kritikai kiadásának hatalmas munkáját kézbe vehetjük, a már eddig is többször idézett nagy vállalkozás regisztrálta a levelekben említett saját művekre való hivatkozásokat és külön feltüntette a tulajdonában lévő könyvek említéseit is.[369] Érdekes és fontos tanulságokat rajzol ki a levelezésből kinyerhető – sajnos mégis meglehetősen szűkös – könyvlista, amely Bircher eredményeivel részben egyezik.[370] Quintilianus mindkét kiadására, Arisztotelész, Ovidius és Grotius könyveire találunk hivatkozásokat. Opitz possessor-bejegyzéssel *(Mart. Opitius)* és jegyzetekkel látta el az 1619-ben megszerzett Ovidius-kommentár kötetet,[371] amely fontos olvasmánya volt. Bizonyosan még diákként jutott hozzá Quintilianus 1549-es *Institutiones* kiadásához (tulajdonosbejegyzés: *Opitii*), egy korábbi, 1544-es *Institutiones* beszerzésének ideje (tulajdonosbejegyzés: *Mart. Opitii*) nem állapítható meg ilyen pontossággal.[372] Ugyancsak tulajdonosbejegyzéssel ellátott *(M. Opitii)* kolligátum kötetben volt

368 Bircher, *Bücher aus dem Besitz von Martin Opitz,* 690: „Egy további és fáradságos munka kínálkozik azzal, ha vállaljuk az Opitz által megkapott számos levél és autográf regisztrálásának és feltárásának fontos és egyben szükséges feladatát."

369 Opitz, *Briefwechsel…,* III, Martin-Opitz-Register, Erwähnte Bücher, 1957–1960, illetve Bücher in Opitz' Besitz (außer Pamphletten und eigenen Werken), 1960–1961.

370 A levelezés kétnyelvű kritikai kiadásának szerkesztői, Klaus Conermann és Harald Bollbuck, természetesen ismerték és hivatkozzák Bircher tanulmányának könyv- és olvasmánytörténeti tanulságait.

371 *HERCVLIS / CIOFANI / SVLMONENSIS / IN / P. OVIDII NASONIS / METAMORPHOSIN / EX XXIII. ANTIQVIS LIBRIS* / Obseruationes. ANTVERPIAE, Ex officina Christophori Plantini / M.D.LXXXIII. vö. Opitz, *Briefwechsel…,* I, 190600, 243–244.

372 M. FABII QVINTILIANI, *Oratoris eloqventissimi, de Institutione Oratoria Libri XII (…)* Parisiis, 1549; M. Fabii Quintiliani Institutionum oratoriarum libri XII. (…) Lugduni, 1544; vö. Opitz, *Briefwechsel…,* I, 150000 und 150000A, 209–210.

a *Problemata Aristotelis*, Frankfurt/Main, 1554, margináliák, egyéb bejegyzések itt nincsenek.[373] Janus Gruterustól még egészen fiatalon, 1619 körül (a levél nincs datálva) Julius Scaliger költeményeit kéri.[374] 1626. március 24-én Matthias Bernegger arról értesíti Straßburgból Opitzot, hogy igazán értékes ajándékát (ez feltehetően a *Klagelieder Jeremia* volt)[375] viszonozva megküldi neki Barclay költeményeit *(„Interim in vicem polcherrimi mihique valde preciosi muneris tui, mitto munusculum, Barclajana carmina forsan tibi necdum visa").*[376] Opitz még ebben az esztendőben kiadja Barclay *Argenis* című művét saját fordításában Breslauban.[377]

Saját kezű tulajdonos-bejegyzést tett a Fruchtbringende Gesellschaft programját, tagjainak neveit stb. tartalmazó nagy vállalkozás ajándékba kapott kötetének címlapjára *(Ex dono Celsissi[mi] Principis Anhaltini Ludouici. M. Opitius)*,[378] 1629. június 29-én Breslauból levelet írt August Buchner wittenbergi professzornak, többük nagyra becsült barátjának, hogy bár a legutóbbi könyvvásáron alig jelent meg érdemleges könyv, Philip Sidney angolból fordított *Arcadia* című pásztorjátékát mindenesetre várja *(„Libelli comparuerunt superioribus nundinis multi, sed pauci bonae*

373 Uo., I, 150000, 211.

374 Uo., I, 200000 ep, 250.

375 Szyrocki, *Martin Opitz,* 171–172.

376 Opitz két Bernegger-nyomtatványt is tulajdonosként jegyez, mindkettőt vélhetően 1623 után: PROAULIUM / TUBAE PACIS, / OCCENTAE / SCIOPPIANO / BELLI SACRI / CLASSICO (…) ARGENTORATI Anno M. DC. XX. (Opitii) és TVBA PACIS / OCCENTA, / SCIOPPIANO / BELLI SACRI / CLASSICO (…) ANNO M. DC. XXIII. (Opitij) vö: Opitz, *Briefwechsel…,* I, 230000 p[ost] q[uem] ins, illetve 260324 ep, 453.

377 *Johann BARCLAYENS Argenis Deutsch gemacht durch Martin Opitzen (…)* Inn Verlegung Dauid Müllers, Buchhändlers Inn Bresslaw, 1626.

378 *Der / Fruchtbringenden / Gesellschafft / Vorhaben / Nahmen / Gemählde / Vnd / Wörter (…)* Frankfurt am Main 1629–1630; Opitz, *Briefwechsel…,* II, 290629 ep, I, 715–725.

fruges. Arcadiam tamen Sidneij praestolor, ex Anglico sermone conversam").[379] Várta, talán meg is szerezte a fordítást, hiszen éppen ekkoriban foglalkozott a bukolikus prózaekloga témájával, és 1630-ban ki is adta az első német nyelvű pásztorjátékot, ami ugyan – a vonatkozó kutatások szerint – elsősorban Jacopo Sannasaro *Arcadia* című művére támaszkodott, de Opitz Sidney-ismerete semmiképp sem kizárható. A fordítást egyébként sokáig neki is tulajdonították.[380]

Hugo Grotiust nagyon jól ismerte. A *Syntagma Arateorvm* (Leiden, 1600) kötet címoldalán saját kezű tulajdonos-bejegyzés olvasható *(Mart. Opitii)*, a *Poemata Collecta* 1617-es leideni kiadását ajándékba kapta *(ex dono Mart. Opitius)*.[381] Fentebb már szó volt arról, itt röviden megismétlem, hogy 1629. március 23-án levelet írt Christophorus Colerusnak (Christoph Köhler)[382] és tőle anyagot kért a tervezett (és végül mégsem elkészült) *Dacia antiqua* számára. Stephanus Taurinus *Stauromachiá*jából remélt további adatokat, az 1519-ben Bécsben nyomtatott könyv bizonyosan nem volt meg a könyvtárában, ám tudomása

379 1629-ben az őszi frankfurti könyvvásárra megjelent Sir Philip Sidney, *The Countess of Pembroke's Arcadia* című pásztorregényének német fordítása (*ARCADIA / Der Gräffin von Pembrock. / Das ist; / Ein sehr anmüthige / Historische Beschreibung / Arcadischer Gedicht vnd Geschichten / mit eingemängten Schäffereyen vnd / Poesien (…) in vnser Hochteutsche Sprach / fleissig vnd trewlich übersetzt / Durch /* VALENTINVM THEOCRITVM von Hirschberg (…) Jn Verlegung Matthäi Merian / Anno M.DC.XXIX.). A nevét eltitkoló és álnévbe (Valentinus Theocritus von Hirschberg) rejtőző fordító nagy valószínűséggel a rózsakeresztes Daniel Mögling udvari matematikus volt.

380 *Martin Opitzen Schäfferey Von der Nimfen Hercinie,* Breßlaw, David Müller, 1630, Opitz, *Briefwechsel…,* II, 290629 ep, 713 és 719. 9. jegyzet.

381 Opitz, *Briefwechsel…,* I, 170000A ins., illetve 170000 p[ost] q[uem] ins, 227.

382 Christoph Köhler, Bunzlau, 1602. 12. 01. – Breslau, 1658. 04. 19. Iskoláit Bunzlauban és a breslaui Erzsébet Gimnáziumban végezte, 1624. május 19-én honfitársával, Caspar Senftlebennel (†1643), beiratkozott a straßburgi egyetem jogi fakultására. Opitz után őt tartották a legtehetségesebb költőnek, kapcsolatuk azonban csak lassan alakult barátsággá. 1629-ben visszatért hazájába, házitanítóként működött. 1634-ben a filológia és az ékesszólás tanára lett a breslaui Erzsébet Gimnáziumban, 1637-től haláláig *Professor Historiarum et Eloquentiae* ugyanott. 1639-től megbízták a Maria-Magdalena-Könyvtár vezetésével is. Ugyanezen évben (november 11-én) állította össze és mondta el az első Opitz-életrajzot.

volt róla.[383] Ugyanitt azt közli fájdalmasan, hogy a kitűnő könyvek hiánya rendkívül kínozza őt *(„Magnopere me torquet penuria optimorum librorum")*, a topikusnak látszó humanista mentegetőzés most nem teljesen valótlan: Grotiustól nem is olvasta még az *Apologiát* (*Apologeticvs Eorvm VVestfrisiaeqve Et Vicinis quibusdam nationibus ex legibus praefuerunt ante mutationem quae evenit anno MDCXVIII.* Sriptvs A. B. Hvgone Grotio … Heidelbergae, 1629), holland nyelven megírt, irénikus hangolású, igen népszerű könyvét is csak olvasásra kapta kölcsönbe, de később, 1631-ben, maga is lefordította.[384] Jó barátja, Colerus-Köhler, aki – saját nagyzoló tervei szerint – épp ez időben dolgozott Dudith András és Johann Matthäus Wacker von Wackenfels életrajzán, 1630. november 13-án Briegből keltezett levelében könyveket kér a *Germaniae delicium*-nak szólított Opitztól *(„Denique si tibi Sylva Grotii ad Fran. Thuanum, et Poëmata Simonidae, rogo meis usibus transmittas, aut ipse tecum afferas").*[385] Opitz, miután megkapta Colerustól a régóta várt Grotius-fordítást,[386] és mivel az ő nagy fáradsággal végzett fordítása is éppen megjelent,[387] 1631. május 9-én számolt be Colerusnak arról, hogy Grotius – affektált szerénységi formula után – tulajdonképpen nagy szabadságot ad a fordítónak: „Azt tanácsolom neked, itt is cselekedj szabadon és ne érezd

383 Opitz, *Briefwechsel…,* II, 290324 ep, 683–684; vö. 290–294. jegyzet.

384 *Bewijs van den waren Godsdienst /* In ses Boecken gestelt by Hugo de Groot, o. O., 1622; Később latin prózafordítása is megjelent: *Sensvs Librorum Sex, Qvos Pro Veritate Religionis Christianae Batavice scropsit Hugo Grotius,* Lugduni Batavorum 1627; Hugo Grotius / *Von der Warheit / der Christlichen / Religion* / Auß Holländischer / Sprache Hoch / deutsch ge- / geben. / Durch Martin Opitzen, In Verlegung / Dauid Müllers. 1631, Gedruckt in der Fürstlichen / Stadt Brieg / durch Augustinum / Gründern, 1631; vö. 259. jegyzet.

385 Opitz, *Briefwechsel…,* II, 301113 ep, 889–892; A szóban forgó kötetek: Hugonis Grotii *Silva, ad Franciscum Augustum Thuanum,* Lutetiae Parisiorum, 1621 és 1622, illetve Szymon Szymonowic, *Poemata aurea cum antiquitate comparanda edita ex bibliotheca Morsi,* Lugdunum Batav. 1619.

386 HUGONIS GROTII *Von der Wahrheit der Christlichen Religion.* Von Ihm Selbst. Auß dem Holländischen inn Latein, Vnd Auß Diesem in das Deutsche gezogen. Durch CHRISTOPH COLERVM, Breslau, David Müller, 1631.

387 Vö. 259. és 384. jegyzet.

magad megkötve a megadott szavakhoz."[388] Tacitus kötetéről már tettem említést: Opitz hízelkedő tisztelettel dedikálta Weickhard Schulitz von Schulitzau úrnak *(viro ad praeclara quaeque nato, fautori suo singulari, et amico unico)* 1623. június 8-án Albae Dacor[omanae], azaz Gyulafehérvárról való távoztakor.[389]

Opitz elveszett (szétszóródott) könyvtárának megmaradt köteteit vizsgálni, a levelekben említett olvasmányokat regisztrálni, majd azokat a meglévő könyvekkel szorosan összevetni jelentős tudományos program, a forráshelyzet jelenlegi ismeretében az eredmény mégis inkább csak tájékoztató jellegű lehetne. Azt valószínűsítem ugyanis (és ez lenne a fejezet legfontosabb tanulsága), hogy az ambiciózus fiatal költő és irodalomszervező az erdélyi útra *olvasmányai segítségével is* megpróbált felkészülni, ennek bizonyítására a nagyon hiányosan rekonstruálható könyvanyag azonban nem igazán elégséges. Ez a felkészülés, úgy következtettem, nemcsak poétikai előformákra és költői átvételekre *(imitatio auctorum)* irányult, sokkal inkább a népkarakterológiát közvetítő toposzokra. Olvasmányai nyomán könnyen talált kliséket épített várakozásaiba.[390] A propagandagépezet által felkínált klisék ismeretét és használatát mindenesetre elsőrangúan példázza a harminchét éves korában, 1622. május 13-án elhunyt Károlyi Zsuzsanna felett elmondott gyászbeszédének (1622. július 1.) számos eleme. Legnyilvánvalóbban az orációba ügyesen és hízelkedően beépített *Pannonia-dicséret*. Erre a beszédre, amelyre a vonatkozó hazai kutatás ugyan nem, de a legutóbbi években a németországi germanisztika felfigyelt, néhány mondatban még ki kell térni. A temetési ceremónia több hónapig tartott, a halotti beszédek és versek 1624-ben jelentek meg két önálló kötetben Gyula-

388 „Librorum nostrorum pro veritate Religionis Cristianae quod a scriptore est non meretur tantum interpretem: de ipso argumento idem dicere sine impietate non possim. Sed tamen hic quoque memineris suadeo liberum te esse, nec ita alligatum praeeuntibus verbis vt non liceat res easdem melius tibi dicere", Opitz, *Briefwechsel…*, II, 310509 ep, 1011–1012.

389 Tacitus, *Opera qvae exstant I. Lipsius postremum recensuit*, Leiden, 1619. Opitz, *Briefwechsel…*, I, 230608, 297–298; vö. 367. jegyzet.

390 Vö. Ötvös Péter, *Egy vers nemének módja…*, Budapest, 2009, 288–296.

fehérváron, bizonyosan Bojti Veres Gábor szerkesztésében.[391] A magyar nyelvű beszédek és versek (RMNy 1306) gyűjteményénél sokkal szerényebb terjedelmű az egy magyar kivételével (szerzője *Georgius Carolinus*, azaz Károlyi K. György, volt heidelbergi diák) kizárólag latin gyászbeszédeket és verseket tartalmazó kötet (RMNy 1307): itt a második részben *(Apoteoseos liber secundus)* szerepel, egyébként előkelő kontextusban, *Petrus Bethlen junior* és *Joannes Kemény* beszédei között *Martinus Opicius*.[392] A gondosan megszerkesztett beszéd *(Oratio D. M. Martini Opicii)* meglehetősen terjedelmes, a nyomtatvány 146–153. oldalain olvasható, ilyen formában nyilván nem hangzott el a temetési ceremónián.[393] Műfaja szerint *oráció,* azaz világi szónoklat, amelyet csak az előkelők temetésén volt szokás tartani, s amelynek legfontosabb része a halott dicsérete.[394] Az éppen akkor ismeretségek nélkül Erdélybe érkezett Opitz beszédének szerkezete kialakult sablont követett: először *a szavakba nem foglalható nagy szellemhez,* a gyászoló fejedelemhez szólt, ezután (természetesen ez a leghosszabb és legkidolgozottabb rész) az elhunyt asszony nemes lel-

391 RMNy 1306 és RMNy 1307;

392 MOGW, II/1, 50. Werke von 1621 bis 1626, Stuttgart, 1979, 48–55. Egy, műfajában jól elemezhető magyar nyelvű gyászbeszéd olvasható a kötetből (RMNy 1306) a *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból* című kiadványban (a szöveget gond. és a jegyzeteket írta Kecskeméti Gábor, Budapest, 1988), Velechius István kassai másodlelkész beszéde, 113–125. A kérdésekkel bevezetett, majd felkiáltásokkal folytatott, a 'romlásnak indult' Magyarországot is tematizáló beszéd kapcsán Kecskeméti Gábor felhívja a figyelmet a szerkesztés topikusságára és ennek kapcsán a retorikai hagyományrendszer általánosan hasonló használatára, uo., 29, illetve 388.

393 Vö. Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet,* Budapest, 1998, 42, és 5.2.3. fejezet: „a prédikáció kinyomtatott formája bizonyosan nem azonos a gyülekezet előtt ténylegesen elhangzott szövegével; az olvasmányul szánt prédikáció akaratlanul is magasabb műveltséget kívánóvá, több vonatkozásban szakszöveggé alakult át." Ez a megállapítás nyilván a világi szónoklatokra *(orációkra)* is igaz.

394 Uo., 162. Kecskeméti hozzáteszi azt is, hogy „a magyar nyelvű orációk a németországi halotti beszédek formáit és technikáit vették át, amelyeknek módszerét nem a retorikák halotti beszéd műfaját tárgyaló részeiben, hanem a *genus demostrativum* általános ismeretei között, *laus personarum, laus hominum* cím alatt kell keresnünk", uo., 164.

kületét, csodálatos jámborságát, éles elméjét és testi szépségét dicsérte, végül a hit vigasztalását kérte. „Te, a szavakba nem foglalható szellemeddel *(infatigabili animo)* a halandók által elérhető legtávolabbi határt is csaknem túlhaladtad" (147. o.), így kezdődik a szenvedélyes *laudatio,* amely az éles elme mellé, annak tényszerű következményeként, a fejedelem hadvezéri sikereit is társította: „a hadi művészet ügyes gyakorlásában téged még magasabbra kellene állítani a legnagyobbaknál" (uo.). A *kortársak dicséretének* leginkább már Horatiustól jól ismert alkalmazása kitűnően készítette elő a sikerei csúcsán lévő férfi nagy veszteségét *(contrarium):* „[é]ppen mikor a mi honfitársaink ujjongása is körülvett, külföldről érkező elismerés és üdvözlés is övezett, amikor a békét reméltük, akkor te, leghatalmasabb fejedelem, mély és súlyos sebet kaptál".[395] A legkitűnőbb fejedelem súlyos gyászának, az elhunyt erkölcsi nagyságának *kifejezhetetlensége* természetesen újabb, jól ismert klisékkel lett hatásossá: 'nem vagyok sem méltó sem alkalmas szavakba foglalni a veszteséget':

> [H]ogy e páratlan méltóságú asszony temetési ünnepén éppen én emelkedek szólásra, én, aki sohasem tudtam magaménak a beszéd bármely hatalmát, úgy be kell vallanom, bocsánatként egyedül a meghalt iránti kegyelet érzését tudom felhozni. Mert ha arról lenne szó, hogy a meghalt erényeit a dicséret méltó szavaival illessük, úgy senki nem lenne képes ezt kifejezni! (147. o.)

Itt affektált szerénységgel kért bocsánatot szónoki képzetlenségéért *(excusatio propter infirmitatem)* és bátran alkalmazta egyúttal a *kimondhatatlanság* általában meggyőző (mert retorikailag fokozhatatlan), de el-

395 *A kortársak dicséretéhez* lásd Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 8. Poesie und Rhetorik § 7. Lob der Zeitgenossen. Ismeretes, hogy Bethlen Gábor röviddel ezelőtt tért vissza a nikolsburgi (ma Mikulov, Csehország) béketárgyalásokról, a békefeltételek végrehajtása általában komoly reményeket támasztott. Opitz itt bizalommal szólt a lehetséges békéről. Horatius-ismeretéről az általa Erdélyből való visszatérte után szerkesztett verskötete kapcsán később még lesz szó.

koptatott, hiszen nagyon gyakran használt eljárását.[396] Nem is akart megválni az önmagát kicsinyítő, a ceremónián résztvevők nagy hadi érdemeit és tudós ismereteit egyúttal felnagyító szerénységi formulától: „feszélyez engem hallgatóságomnak ez a nagytekintélyű gyülekezete, akik közül néhányan már maguk is olyan halhatatlan tetteket vittek véghez, amelyek a történetírók ékesszólását és szorgalmát is meghaladják" (uo.). Ezután tért rá az elhunyt fejedelemasszony lelkesült dicséretére, életének és erkölcseinek főleg *exemplumként* való bemutatására.[397] Érvei a *probationes artificiales loci a persona* lehetőségeit precízen járták végig. Pannónia *(patria)* dicsérete adódó és ezúttal sem nélkülözhető lehetőség volt, toposzrendszere a 15. század óta jól kidolgozott. Opitz kitűnően ismerhette az évszázados propaganda által hagyományozott tanulságokat.[398] A dicséret, dicsőítés a *genus demonstrativum (genus laudati-*

---

396 Az *affektierte Bescheidenheit* példáiról és retorikai szerepéről: Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 5. Topik, § 3., a *kimondhatatlanság* meggyőző retorikai alkalmazásáról uő, *Unsagbarkeitstopoi,* Kapitel 8. Poesie und Rhetorik, § 5.

397 A laudációs eljárás exemplum használatáról vö. Kecskeméti, *Prédikáció…*, 5.4.2. fejezet.

398 *Pannónia dícséretének* nagyon gazdag hazai és nemzetközi szakirodalmát itt nem sorolom fel, csak a 15. századi előzményekre utalnék. A „védőbástya"-propaganda megerősödését általában Zsigmond (1368–1437) uralkodásával kötik össze a történészek, első okleveles említését *(murus et clipeus fidelium)* és humanista-retorikus szónoklatban való használatát Pajorin Klára tisztázta kitűnő dolgozatban: Pajorin, Klára, *Törökellenes irodalmi művek az 1440-es években* http://www.iti.mtahu/Gyula/TANULMÁNYOK/Pajorin_K.pdf. Legelső előfordulása, most úgy tudjuk, III. Ulászló lengyel királynak (később I. Ulászló néven magyar királynak) a lengyel–magyar összefogást sürgető (és ígérő) oklevelében olvasható, amelyben elfogadja a magyar királyságot (Krakkó, 1440. március 8: „murus et clipeus fidelium"). A bécsi kancellária „okleveleiben az 1440-es években többször megjelenik e titulus, s immár kizárólag Magyarországra értve": Marton József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében,* Budapest, 2006, 5/457–477, az idézet: 470. Enea Silvio először 1443-ban használta s később rendkívül hatásosan terjesztette el az európai keresztény közvéleményben a *fertilitas*nak a 'védőbástyánál' századokkal tovább aktív kliséjével együtt. Enea Silvio az intenzív magyar belpolitikai viszályok közepette bíráló és egyben lelkesítő levelet ír V. László királlyá választásának ügyében a magyar követeknek, innen már nagyon jól ismert és feldolgozott a toposztörténet.

vum) beszédnemének sajátja, itt először tehát a *laus patriae* kerül elő. Hosszabban idézem az eredeti szöveget, szükséges, a kritikai kiadástól néhol eltérő jegyzetekkel és itt a jegyzetekben szorosabb tartalmi fordítással. Fontos idéznem, hiszen Opitz *Pannónia-dicsérete* mind az európai propaganda-történet, mind pedig az úgynevezett külföldi 'magyarságkép' *(heterosztereotípia)* hagyományozódásának szempontjából fontos dokumentum:

> [148] Ac ut inde nostrum sumamus initium, unde foeminarum illustrissima suum, Pannonia eam raro Dei munere nobis donavit, illa omnibus coeli ac soli bonis tellus refertissima, quae frumenti luxuria, vini bonitate, nemorum et saltuum frequentia, fluminum amoenitate, metallorum divitiis quotquot usquam sunt regiones provocat, illa, quae tot Decios,[399] Aurelianos,[400] Probos,[401] Diocletianos,[402] Iovianos,[403] Valentinianos,[404] Valentes,[405] Gratianos[406] ad summam imperii sedem eduxit, illa, quae

399 A kritikai kiadásban nincs részletes, minden uralkodót bemutató jegyzet: „Decios bis Gratianos: Diese römischen Kaiser entstammen in der Tat Pannonien oder den benachbarten Provinzen Moesien und Dalmatien." MOGW, 50. A. 5. Ezúttal azonban az Opitz által követett és így valószínűleg *a felhasznált kézikönyvre* is jellemző szigorú kronológa szempontjából megadom a felsorolt nyolc 'pannóniai születésű' császár legfontosabb adatait. Természetesen nem minden esetben beszélhetünk valódi 'pannóniai származásról': Decius, Augustus Trajanus, 201k.–251, uralkodik: 129–251.

400 Aurelianus, Lucius Domitius, 214–275, uralkodik: 270–275.

401 Probus, Marcus Aurelius, 232–282, uralkodik: 276–282.

402 Diokletianus, Valerianus, 244–311, az utolsó könyörtelen keresztényüldöző, uralkodik: 284–305.

403 Jovianus, Flavius, keresztény császár, 331–364, uralkodik: 363–364.

404 Valentinianus, Flavius, 321–375, uralkodik: 364–375.

405 Valens, Flavius, 328–378, uralkodik: 364–378.

406 Gratianus, Flavius, 359–383, uralkodik: 367–383.

> Martinos, Hieronymos, Duditios, Sambucos,[407] ingentes ac divinos prope viros, in lucem protulit, illa, in qua Matthias Corvinus, illud fulmen belli, qui eodem et uno tempore Sarmatas, Bohemos, Getas, Austriacos domuit, nasci voluit et educari, illa, quae tot milites, quot alibi vix homines, in foecundissimo sinu aluit.[408]

A *laus patriae,* Pannónia dicsérete (európai ismertsége miatt éppen hatásosnak gondolt) érvrendszere után továbbra is a retorika által *loci a persona*

---

407 A kritikai kiadás (MOGW, II, 50.) a 7. lábjegyzetben ezt írja: Martinos *bis* Sambucos: Martinus starb 583 als Bischof von Braga. Hieronymus ist der 420 verstorbene Bibelübersetzer. Andreas Dudith, 1533–1589, ist ein zum Luthertum übergetretener Bischof, der mit Caspar Cunradus in Breslau bekannt gewesen war. Joh. Sambucus, 1531–1584, war Historiker, Arzt, Jurist und Dichter. Úgy gondolom most, Opitz nem a Portugália területén aktív térítő tevékenységet folytató *bragai püspököt,* hanem a püspök által is rendkívül tisztelt, kolostoralapításban is követett *Tours-i Szent Mártont* (316k.–397k.) emelte ki orációjában. Kettejük kultuszának korabeli ismertsége és pannóniai származásuk eltérően erős bizonyítékai is inkább ezt támasztják alá. Ezen kívül még az is, hogy Opitz a császárok felsorolásakor szigorú időrendet követ. Nem valószínű, hogy a *Jeromosnál* mintegy 150 évvel *később* működött *Bragai Szent Mártont* példázatában *Jeromos* elé helyezte volna. Ezzel tehát korrigálnám a kritikai kiadás jegyzetét: nem *Bragai Szent Márton,* hanem *Tours-i Szent Márton* szerepel a 'pannónia szentek' tablóján. *Sambucus* (Zsámboky) János és *Duditios* (Dudith) András művelődéstörténeti, kulturális és irodalmi szerepéhez nem akarok ehelyütt szakirodalmat adni, intenzív működésük hazai és nemzetközi ismertsége jól dokumentált.

408 OMGW, II, 50, 18–30 sorok, tartalmi fordításban: „És azzal az országgal akarom kezdeni, ahol az asszonyok legkiválóbbja született. Pannónia volt ez, amelyet Isten egészen különös kegyelme ajándékozott nekünk, egy ország, amelyet az Ég és a Föld minden javával megáldott, amely gazdagon termő gabonaföldjeivel, borának gazdagságával, számos erdejével és hegyével, nemes ércekben való bőségével a Föld összes országával vetekszik, egy ország, amely oly sok császári trónra került hőst adott, mint Decius, Aurelianus, Probus, Diokletianus, Iovianus, Valentinianus, Gratianus, egy ország, amely a világnak hatalmas és csaknem isteninek nevezhető férfiakat ajándékozott, mint Martinus, Hieronymus, Duditios, Sambucus, egy ország, amelyet az a Matthias Corvinus szívesen mondott szülő- és neveltetési helyének, aki egy és ugyanazon időben szarmatákat, cseheket, gétákat és osztrákokat igázott le, egy ország, amely termékeny öléből oly sok katonát szült, mint máshol talán lakos sincs annyi."

kínált sémák adták a bizonyítékokat: rövid említése a Károlyi családnak („nem is akarok most a nagyméltóságú és ragyogó Károlyi családról beszélni")[409] előhívta a *genus* és a *natio* erős bizonyítékait. A továbbiakban testi szépsége *(habitus corporis),* szemérmessége, mértékletessége *(animi natura)* és finom műveltsége *(educatio et disciplina)* került elő, követve tehát a retorikai kézikönyv *probationes artificiales* előírásait. Így ezekben nincsen különösebb egyéni ötlet. Az viszont már talán jellemző kialakuló és esetleg komolyabb olvasmányokra is támaszkodó, de lehet, mégis inkább közhelyeket sorakoztató világnézeti tájékozódására, hogy vigasztalásában kimondott keresztény-sztoikus elemeket is felhasznált:

> Confer aetatem hominis etiam longissimam cum infinito magni illius aevi cursu: vix momentum erit. Imo, confer totum hunc terrarum ambitum, cui tam superba Europae, Asiae, Americae nomina imposuimus, cum immensis coeli spaciis: pedis mensuarum non excedet. Nihilominus strenua nos exercet inertia. Quidam urbes fundat, quidam evertit. Hunc ambitio sua, magnarum plerumque animarum, pestis illum avaritia dormire non sinit. Est, qui quarit opes, est, qui lancinat. Ubique spes aut metus, ubique invidia, ubique luxus regnat et petulantia.[410]

409 „ne de illustri et splendidissima Caroliorum stripe verba faciam", uo., 51.

410 Tartalmi fordításban: „Tekintsd meg az ember életkorait, a leghosszabbat is a világidő futásához hasonlítva, és látni fogod, ez alig egy szempillantás. Vagy több: tekintsd az összes országot, amelyeknek mi Európa, Ázsia és Amerika büszke neveit adtuk és vesd össze az Ég végtelenségével, látni fogod, hogy ezek nem többek egy puszta lábnyomnál. És mégis kínoz bennünket a buzgó nagyravágyás: az egyik városokat alapít, a másik lerombolja azt. Ezt a nagy emberek züllött betegsége, a becsvágy nem hagyja nyugodni, a másikat a birtoklás vágya. Az egyik felépít egy vagyont, a másik elvesztegeti azt, mindenütt remény és félelem, mindenütt irigység, tékozlás vágya és pimasz gaztett" OMGW, II, 53, kritikai kiadás 151, 14–23 sorok. Keresztény-sztoikus világképe több művének is meghatározó eleme, így az erdélyi tartózkodását versekben és prózai ajánlásokban, előszavakban feldolgozó munkáinak is. Ezt később folyamatosan példázom.

Istenhez könyörgő imádságában (ez orációjának harmadik része) békét és biztonságot kér, az ellenségnek az egyház ellen *in nostra praesertim Germania* indított istentelen támadásainak kivédését.[411]

A hazai kutatás ugyan nem, de, mint fentebb jeleztem, a németországi germanisztika felfigyelt a beszéd esetleges művelődéstörténeti értékére: kitűnő tanulmányában Detlef Haberland e gyászbeszéd Zsámboki Jánosra és Dudith Andrásra egyszerre hivatkozó mondatait egyfajta vallási tolerancia jegyében értelmezi.[412] Opitz toleranciafelfogásáról, a sztoikus türelemhez való vonzódásáról komoly szakmunkák és monográfiák tudósítanak, irodalmilag értékelhető erdélyi vonatkozású műveiben igyekszem is ezeket később felmutatni. A gyászbeszéd Pannóniadicsérete, a 'pannóniai' császárok, szentek, tudósok és a híres király rövid említése mégsem több itt az erdélyi út előtt való gyors tájékozódás topikus termékénél.[413] Felkészülésről ugyanakkor több információt nyerhetünk az erdélyi tartózkodását érintő egykorú (tehát Erdélyben született) vagy későbbi, akár verses, akár más műfajú megnyilvánulásaiból.

---

411 OMGW, II, kritikai kiadás 54, a nyomtatvány: 153.

412 Haberland a vallási tolerancia lehetőségeit és szükségszerűségét a *Trostgedicht In Widerwertigkeit Deß Kriegs* nagyszabású, 2312 soros 'verseposz' (megjelent először 1633-ban) második részének néhány sorával igazolja: „Wir müssen lassen sehn gantz richt / klar und frey // Daß die Religion kein Räubermantel sey etc." majd megállapítja: „Die von ihm (d.h. von Opitz) formulierte religiöse Toleranz und Duldsamkeit hätte Dudith sicher ohne Abstriche mitgetragen": Haberland, Detlef, *Gelehrtenleben zwischen Humanismus und „Häresie"*, Szeged, 2014, 148–163, Zitat 163. A *Trostgedicht* alapos elemzése és Opitz sztoikus nézeteinek újabb (az irodalomban már fontos előzmények után született) értelmezése: Aurnhammer, Achim, *Martin Opitz' Trost-Getichte,* Berlin, Bd. 2, 2008, 709–727.

413 Haberland a temetési beszéd kapcsán azt írja: „Opitz zeigt in dieser konzentrierten geistigen Landeskunde, dass er ganz Wesentliches bereits rezipiert hatte, was er im Rahmen der *laudatio funebris* in konzentrierter Form umzusetzen verstand." Haberland, *Gelehrtenleben zwischen Humanismus und „Häresie"*, 153. Ez a *koncentrált forma* jellemzi az erdélyi útra való felkészülés *koncentrált* (összesűrített, azaz kevéssé árnyalt) kliséit is. Bizonyára nem véletlenül használja maga Haberland professzor is kétszer egy mondatban a *konzentriert* kifejezést.

2. *Zlatna,* avagy a lélek nyugalmáról *(Zlatna Oder von Ruhe deß Gemüths)*

A nem magyarországi művelődés- és irodalomtörténet Opitz archeológiai terve mellett az egyébként poétikai szempontból is értékelhető szövegeknek inkább politikai és eszmetörténeti tanulságai iránt érdeklődött. A *Zlatna, avagy a lélek nyugalmáról (Zlatna Oder von Ruhe deß Gemüths)*[414] című, erdélyi tartózkodásának legjelentősebb verses emlékművét (műfaja szerint leggyakrabban tankölteményként említett nagy tablóját) az utókor elsősorban forrásértékű művelődéstörténeti szövegnek tartja.[415] Magyar fordítása nincs, részleteiben sincs. A magyar nyelven olvasó közönség ezért csak lexikoncikkekből és (jellegüknél fogva) általánosabb ismertetésekből tájékozódhatott. Informatív sorok olvashatók például Bisztray Gyula egyetemtörténeti tanulmányának Opitz-fejezetében: „[k]ülönösen a közeli, aranybányájáról híres Zalatna környéke bájolta el. Erről, s nagyrészt Gyulafehérvárt írta 1622 őszén egyik leghíresebb művét, a horatiusi gondolatokkal tűzdelt 'Zlatna oder von Ruhe des Gemüts' c. költeményét. Verseiben többször zengi a környék románságának dícséretét,

414 Első önálló kiadása: MARTINI OPITII / ZLATNA / *Oder von Ruhe des / Gemütes* / o. O. o. J. [Liegnitz: Sebastian Koch, 1623], Az ajánlás Heinrich von Stange irodalmilag is aktív liegnizi tanácsosnak szól, keltezése: „Parchwitz [Prochowice] den 9. tag Augusti / deß 1623 [Jahrs]". Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* 59. A strassburgi (1624) gyűjteményes kiadásban: MARTINI OPITII / *Teutsche Poëmata / vnd ARISTARCHVS / Wieder die verachtung Teutscher Sprach,* Straßburg, Eberhard Zetzner, 1624, 225–240. A saját maga által átnézett és kiadott breslaui (Boroszló, 1625) gyűjteményes kiadásban: *Acht Bücher Deutscher Poematum / durch Jhn selber heraus gege- / also vermehret vnnd / vbersehen / das die vorigen / darmitte nicht zu uer- / gleichen sind* / Inn Verlegung Dauid Müllers Buchhandlers (Breslau, 1625) I = *Anderes Buch Der Poetischen Wälder In welchem die Getichte von Ruhe des Gemütes vnd dem Ackerleben,* itt: *Vorrede vber Zlatna,* Bernhardus Guilieelmus Nüsslerus ajánló költeménye (IN MARTINI OPITII *Viri Cl. & Amici unici Zlatnam sive De transquillitate animi*) ezután következik a *Zlatna* 532 számozott sora (2–17.), majd az *Erklärung vorigen Getichtes* 18–29; vö. MOGW, I, Anton Hiersemann, Stuttgart, 1968. 53. Sz. 41. 60–106. A két gyűjteményes kiadáshoz lásd: Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Zeitgenössische Sammelausgaben 1. Straßburger Sammelausgabe (A) és 2. Breslauer Sammelausgabe (B).

415 A kiadások szövegváltozatainak vizsgálatára később még hangsúlyozottan visszatérek.

mert nyelvükben a klasszikus latin nyelv zenéjét vélte felismerni."[416] Bitskey István is említi ezt a hosszú verset egy nagyobb ívű felsorolás részeként: „Opitznak Magyarország iránti érdeklődését a Gyulafehérvárott töltött egy év is jelzi, valamint az ott keletkezett Zlatna c. vers, amelyből – a stílusában egyébként jelentkező barokk elemek ellenére – a reneszánsz ember természetélményét s a későhumanista poéta történeti-néprajzi érdeklődésének megfogalmazását véljük kihallani."[417] Erdély ókori emlékeinek kutatásáról Bodor András számol be mintaszerűen. Itt ismerteti Szamosközy István epigráfiai munkásságát *(Analecta lapidum vetustarum in Dacia antiquitatum),*[418] majd megemlíti Opitzot is és vele a *Zlatna* című „tanítóköltemény": „Szamosközy után az Erdélyre vonatkozó ókorkutatásban hanyatlás mutatkozott (…) A lankadást bizonyos mértékben ellensúlyozták a hazánkban megforduló külföldiek feljegyzései. Közülük is messze kimagaslik *Martin Opitz* (Martinus Opitius), akit 1622-ben Bethlen Gábor a Gyulafehérvári Akadémiára hívott meg tanárnak (…) Ekkor írta *Zlatna oder Gedichte von Ruhe des Gemüthes* című tanítóköltemény*ét*, melyben a táj szépségeit énekelte meg."[419]

A szűkszavú magyar nyelvű ismertetésekkel szemben a hosszú költemény román prózafordítását 1885-ben folytatásokban közölte már a *Tribuna de la Sibiu* című napilap. 1888-ban az akkor még nagyon fiatal, nem sokkal később viszont már ismert és népszerű román költő, George Coşbuc (1866–1918) lefordította, ezután a *Zlatna – cumpăna dorului* a május végi, június eleji számokban jelent meg. Mihai Gavril

416 *Az erdélyi tudományosság és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919,* Kolozsvár, 1941, 58.

417 Bitskey István, *A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról,* 1979, 1/183–187, az idézet: 183.

418 RMK III. 835. Hasonmás kiadása: Szamosközy István, *Analecta lapidum 1593 Iscriptiones Romanae 1598,* Szeged, 1992, 37–203. (Adattár, 33).

419 Bodor András, *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig,* 1995, 3–4/65. Szamosközyt kitüntetett helyen említi Opitz a Zlatnához írott terjedelmes magyarázatának *(Erklärung etlicher Oerter Deß vorigen Getichtes)* etimologizáló bevezetésében a 15. sorhoz. Igaz, hibás névalakban. A mérvadó irodalom szerint Jan Zamojski és Szamosközy (Zamosius) neveit kontaminálta: „Dann Zlato das heißt Gold] Diß ist von hiesigen Ortes Namen meine meinung: Wiewol einer < Johannes Zamosius > darvor gehalten / Salatna sey so genant worden quasi Salatina" MOGW, I. 91–92.

1981-ben újrafordította a szöveget,[420] és ez a fordítás, alapos jegyzetekkel ellátva, 1993-ban könyvalakban újra megjelent Dumitru Micu előszavával.[421] „Sehol, még a román irodalomban sem találkozunk Románia valamely szögletének lelkesebb dicséretével, mint amiről a *Zlatna* című poéma kezdősorai szólnak" – olvasható mindjárt az *Előszó (Preliminarii)* első oldalán.[422] Ezután Martin Opitz élet- és alkotó pályájának rövid összefoglalása következik, majd részletesebben is bemutatja a költemény *eszmetörténeti* jelentőségét: „[b]ennünket irodalmi szempontok is vezetnek, de minket elsődlegesen mások, fontosabbak, különösen a vers eszmei és jelképes tartalma érdekel: azt szeretnénk megtudni, milyennek látta Martin Opitz országunk egyik szögletét és annak lakóit."[423] A „német költészet megújítója" az egyik legértékesebb kinccsel ajándékozta meg a román nemzetet: „[a] Zlatna nem versbe írott értekezés, de igazi, autentikus költői mű, amely a román nyelvre, a román nép életére és alkotóerejére vonatkozó dicséreteket, történeti emlékeket, archeológiai véleményeket, antropológiai utalásokat és költői párbeszédeket összegez (…) a tartalom utalásrendszere eléggé konzisztens ahhoz, hogy a költemény az 'ország könyvévé' *(carte a ţării)*, a román élettér és néplélek himnuszává váljon a jegyzetek nélkül is."[424] Egyszerűen nincs rá mentség, folytatja Dumitru Micu, hogy „Opitz költeménye, latinságunk lírai bizonyítéka, évszázadokig ismeretlen maradt a románság számára",[425] és csaknem bizonyos benne, hogy „Erdély *(Ardealul)* és a román föld *(şi toate ţinoturile româneşti)* már érkezése előtt sem volt számára 'terra incognita', bizonyosan ismernie kellett

420 *Zlatna. Cumpăna dorului*, Poem răsădit în româneşte de Mihai Gavril, Bucureşti, 1981.

421 Martin Opitz, *Zlatna. Sau despere cumpăna dorului poem răsădit în româneşte* de Mihai Gavril, Bucuresti, 1993. A Gavril-fordítás harmadik kiadása: Bucuresti, 1999.

422 Preliminarii, uo., 7; a kitűnő magyar fordítást Molnár János református lelkésznek (Szeged) köszönöm.

423 Uo., 17.

424 Uo., 17.

425 Uo., 15.

a románok történelmét és a latin nyelv differenciált fejlődését az egymástól eltérő földrajzi területeken."[426] Az erdélyi útra való felkeszülését, miként már jeleztem, fontos kérdésnek látom én is és hasonlóképpen gondolom: töredékes könyvtárának szórványos adatainál ebben a tekintetben sokkal több információval szolgálnak költői műveinek kliséi. Ezek pedig azt bizonyítják, hogy valóban igyekezett (olvasmányokból) felkészülni Erdélyből és vállalt hivatalára.

Tudjuk, hogy Opitz már 1623. szeptember 9-én dedikálta a *ZLATNA Oder von Rhue des Gemütes* önállóan megjelent nyomtatványát a liegnitzi tanácstag Heinrich von Stange und Stonßdorffnak.[427] Leveleiben ugyan visszatérően panaszkodott az udvarok veszélyeiről (egy helyütt bizonyosan Bethlen Gábor udvaráról volt szó),[428] ám egyéb műfajban több konkrét említést már nem tett a Zlatna-versről. Az *Erklärung etlicher Oerter Deß vorigen Getichtes* az egyes sorokhoz, azok számait feltüntetve, főként földrajzi, epigráfiai és szakirodalmi kiegészítéseket tett. A címhez mindjárt ezt: „*Zlatna]* < *oder Zalatna* > Ein Flecken oder Städtlein in Siebenbürgen / seines vornehmen Bergwercks halben sehr berühmet / drey Meilen von Weissenburg gelegen", a 11. sorhoz pedig ezt: „*Lisabo*n] Der Obriste Verwalter zu Zlatna / ein vornehmer auffrichtiger Mann / vnd mein bester Freund in diesen Orten."[429]

---

426 Uo., 14. A kora újkori és az újkori román latinitás szakszerű, kiterjedt szakirodalomra támaszkodó jellemzése: Nagy Levente, *Rómaiak, románok és latinul beszélő magyarok*, 2018, 3/261–287. A szerzőnek az Opitz-kutatás számára is fontos megállapítása: „Egyetlen adat sincs a 16–17. századi Erdélyből arra nézvést, hogy a reformációval kapcsolatba került román prédikátorok, vladikák, értelmiségiek (…) egyszer is szóba hozták volna a román nép római eredetét", 264., inkább arról volt szó, hogy a „19. században a román értelmiségiek egy nem latin kultúrát latinizáltak vissza a nyelv segítségével", 261.

427 Opitz, *Briefwechsel…*, I, 230809 ded, 306–307.

428 Vö. Opitz levele Georg Michael Lingelsheimnek Straßburgba 1624. december 28-án: „tervem szerint elutaznék hozzád", „cum relictis aulae periculis otio perfruar abundantissimo" (vagyis „mihelyt az udvar szeszélyeit magam mögött hagytam"), Opitz, *Briefwechsel…*, I, 241228 ep, 363–367.

429 MOGW, I, 91.

Az viszont mindenképpen szerencse, hogy egy tudós kortárs véleményét is megismerhetjük arról, miképpen olvasta ő a *Zlatna* című nagy költeményt. Caspar Barth (tudós-írói nevén Tarraeus Hebius, 1587–1658)[430] birtokában volt egy kolligátum, amely a *Buch von der Deutschen Poeterey* (Breslau, 1624) és az *Acht Bücher Deutscher Poematum* (Breslau, 1625) nyomtatványokat tartalmazta.[431] Az 1625-ös *Acht Bücher* – szemben az 1624-es strassburgival – immár Opitz jelentős szerkesztői-kompozíciós változtatásait mutatja. A kitűnő kritikus, fordító és költő, Caspar Barth, sokáig Opitz jó barátja volt, Heidelbergben nála is lakott, ám a húszas évek közepére eltávolodtak egymástól.[432] Barth a szöveget bő margináliákkal látta el, miközben megadta az általa ismert forrásokat és párhuzamokat is. A *Zlatna* 7. és 8. sora mellett („Vnd außer dieser Statt / auch nur auff einen Tag // Vnd

430 Eisenachban, majd Gothában tanult, 1607-től wittenbergi és heidelbergi diák. Nagy sikerű nyelvelméleti nyomtatványa: *Epistola de lingua latina,* h. n., 1608. Hosszú tanulmányúton vett részt (1609–1619) Németalföldön, Itáliában és Franciaországban. A 17. század elejének vezető irodalmi szereplője, vallásos meditációit (*Soliloquia rerum divinarum, eiusdem Anacreon Philosophus,* Frankfurt, 1623) a pietisták is olvasták és fordították.

431 A kötetet 1625-ben szerezte meg (vagy éppen Opitztól kapta) Caspar Barth, majd az a varsói Bibliotheca Zaluscia állományába került. II. Katalin cárnő innen mintegy 200 ezer kötetet Szentpétervárra szállíttatott. Itt ezt a kötetet 1852-ben duplum példányként eladták, a huszadik század elején a lipcsei germanista, Georg Witkowski (1863–1939) tulajdonában volt. 1967-ben az Opitz-kritikai kiadás aktív szerkesztője, George Schulz-Behrend szerezte meg: Schulz-Behrend, George, *Caspar Barth und sein Exemplar von Martin Opitz',* 238–245.

432 Vö. Opitz, *Briefwechsel…,* I, 250205 *ep* (Martin Opitz Augustus Buchnernek), o. O., 1625. 02. 05. A *fenomenális kritikushoz és filológushoz,* Caspar Barthhoz való viszonyára itt utal először, ám mindjárt megbántott szavakkal: „Binis meis, quas certe accepit, cum nihil respondeat, oblitus convictus nostri veteris et arctissimae amicitiae, quod cogitari debeam nescio." Ebben én nem vagyok hibás, folytatja, hiszen nevét és hírét mindig olyannyira terjesztettem, amennyire egy fivértől *(frater)* több nem is várható el, uo., 373.

einen noch darzu / mit Ruh erschnauffen mag.")[433] ott áll: *propositio.* A kortárs tudós olvasó vélhetően a kompozíció, a szerkesztettség részeit kereste elsősorban, inkább a retorikai megformálásra figyelt. A 13–15. sor mellé („Im fall wir nur es nennen // So kan man schon sein Thun vnd Eygenschafft erkennen, // Dann Zlato das heißt Goldt auff Windisch etc.")[434] azt írja: *nominare.* A 21. sor mellett („Das lehrt vns Weissenburg / wo Apulum vor Zeiten // Der Sarmitz Schwester stund etc.")[435] a margón megismétli (mintegy kiemeli) a városnevet: *Weissenburg,* a 23. sor mellett („vnd Thorda zeigt es an // Das sein Cristallen-Salz so reichlich geben kann")[436] ugyancsak kiírja a városnevet a margóra és kiemeli Opitz szavait: *Thorda,* majd a 24. sor mellé kiírja: *chrystallen salz.*[437] A 32–35. sorok mellé („da lag ein Stein darauff / In den fast dieses lauts Lateinisch war gegraben: / Hier liegt ein grosser Schatz; im Fall du ihn wilst haben / So kehre mich herumb")[438] két hosszabb, a forrásokat is feltüntető megjegyzést is fűzött: *„Wie Semiramis auch die leute hat verfuhrt besehe Cronic. Neandri"*,[439] illetve *„Sonsten schreibt Bernhard Hertzog in Ellsäßischer Chronik lib. I pag. 132. Tiberius Constantinus, filius adoptivus Justini fand in einer wand"*, és itt röviden el is meséli a kincskeresés

433 „És a városon kívül, ha csak egy napra is / vagy talán még egyre, a nyugalmat élvezném."

434 „Ha megnevezzük, megértjük lényegét és tulajdonságát, hiszen Zlato aranyat jelent a tótok nyelvén etc." (A „tót" itt korabeli jelentésében szerepel: *'windisch',* és a szlavónokra [vendekre] vonatkozik.)

435 „Ezt mutatja Fehérvár, ahol egykor Apulum, Sarmitz testvérvárosa állott etc." Itt Dacia provincia két fővárosáról van szó, Apulum (Gyulafehérvár) és Ulpia Trajana vagy Colona Dacica (Sarmizegetusa).

436 „És Torda nevezetessége az, hogy míly gazdagon adja a sókristályokat etc."

437 Később visszatérek rá, ám már fentebb többször említettem: Barth példánya már egy Opitz által átnézett, javított és újraszerkesztett szöveget tartalmaz.

438 „Ott egy nagy kőre ilyen szavak voltak latin nyelven vésve: Itt nagy kincs fekszik, ha meg akarod szerezni, úgy fordíts meg engem etc."

439 „Hogyan csapta be Szemirámis az embereket, olvashatod Neander Cronicajaban" (Michael Neander, *Chronicon sive synopsis historiarum,* Leipzig, 1586), illetve „Egyébként Bernhard Hertzog is írja az Elszászi Krónikában, lib. I. pag. 132".

történetét.[440] Olvasatának összefoglaló tanulsága Ovidiustól való: „Carmina desidiam scribentis et otium querunt. / Ovid."[441] Opitz szavait Barth kevéssé (vagy egyáltalán nem) értelmezi, inkább megismétli vagy a tartalom lehetséges felosztása szerint jellemzi. Így jár el például a 165. sornál is: „Nun solcher Wein wächst hier / der nicht den Leiber hitzet // Von dem nicht da ein Punct / hier wider einer sitzet",[442] a margón itt összefoglalja (poétikailag nem túl találóan értelmezve a sorokat) Opitznak a borra való utalásait: *Kupfernase* („rezes orr"), a 216. sor mellé („Wann offt ein Kraut nichts thut // In Vbung der Arzney da ist Metall doch gut"),[443] azt írja: *Chymica*. Legfontosabb volt számára tehát a kompozíció megfigyelése, néhány olvasott sor asszociatív kiemelése és az általa ismert források feltüntetése. Nem igazán informatívak, de margináliái mégis jól jellemzik a jegyzetelési szokásokat.

Johann Rist (1607–1667), költő, prédikátor és a legjelentősebb 17. századi német evangélikus énekeskönyv szerzője, 1653-tól *von Rist,* 1639. szeptember 22-én keltezte *Lob-Trawr- vnd Klag-Gedicht*jét a *mi időnk* legkitűnőbb költőjének, Martin Opitznak a halálára. Az 1640-ben kiadott 620 soros gyászversében hangsúlyozottan beszél a *Zlatna* költőjének csendes elvonulásvágyáról, kiemelve mindjárt (a cseh és a lengyel nyelvek előtt!) Opitz *kitűnő magyar nyelvtudását:*

„Damahls / wie man dich sah' in Siebenbürgen leben /
Als du der Bücher Lust dich hattest gar ergeben /
Vnd schriebest von der Ruh' vnd stillen Einsamkeit /
Der sich der Ackerman gebraucht zur Friedenszeit. /
Nun / *Vngrisch war dir kundt. Was die Böhmen sagten /*

440 „Másképpen írja ezt Bernhard Hertzog az Elszászi krónikában lib. I pag. 132. Tiberius Constantinus, Justinus fogadott fia egy falban találta" (Bernhardt Hertzog, *Chronicon Alsatiae. Edelsasser Cronic,* Straßburg, 1592, 132.)

441 Ovidius, *Tristia,* 1, 1, 41. „Nyugtot s elvonulást kíván a költő meg az írás etc.", ford. Erdődy János; Ovidius, *Keservek (Tristia),* ford. Adamik Tamás et al. Budapest, 2002.

442 „Oly bor terem, itt, amely nem a testet fűti / amelytől nem fogunk egy pontból kettőt látni etc."

443 „Mikor a fűszer már mitsem használ, a fém gyakran segít etc."

Verstundest du gar leicht. Wenn dich die Pohlen fragten /
So war die Antwort da: Drumb / wer dich eins gehöhrt /
Du Liecht der Sprachen du / der ward schier ganz bethört".[444]

Rist ehhez a helyhez kommentárt is fűzött (Bl. F iij v):

„Dieses ist auch des seligen Herren Opitzen Gedichte eins / Zlatna von jhn genennet / darin er handelt von der Ruhe des Gemüthes / als welche er damahls über alles gesuchet / wie er sich in Siebenbürgen Hat auffgehalten / vnd wird jetzerwehntes schönes Gedicht im andern Buche seiner poetischen Wälder gefunden".[445]

Elméletileg és történetileg is érzékeny, nem pártos és a verset nem életrajzi mozzanatokkal értelmező korszerű elemzés tulajdonképpen kevés született a *Zlatna Oder Von Ruhe deß Gemüths* című nagyszabású költeményről.[446] Azokat tartom sikeresebbeknek, amelyek a hosszú verset az antikizáló tárgyias epika műfajába illesztik és a szövegben az úgynevezett *tanköltemény* poétikai-retorikai szabályait keresik, nem erőltetve túl az

444 Johannis RISTII HOLSTATI *Lob-Trawr- vnd Klag-Gedicht / Vber gar zu frühzeitiges / jedoch seliges Absterben / Des weiland Edlen / Großachtbaren vnd Hochgelahrten Herren MARTINO OPITZEN,* Hamburg (…) im Jahr Christi MDCXL, tartalmi prózai fordításban: „Akkor, midőn Erdélyben éltél / és amikor a könyvek olvasásában lelted örömödet / és a nyugalomról s a csendes magányról írtál / arról, amit békeidőben a földmíves is élvez / *Akkor mestere voltál a magyar nyelvnek. Amit a csehek mondtak, könnyen megértetted, ha a lengyelek kérdeztek, azt válaszoltad, da:* ezért / aki valaha is hallott téged / téged, a nyelvek fényét / azt egyenesen rabul ejtetted." (kiemelések a versszövegben és a magyar fordításban tőlem – Ö. P.)

445 Vö. Opitz, *Briefwechsel…*, III, 390922 rel, 1655–1674. „A megboldogult Opitz úr egyik költeménye ez is, Zlatna címmel látta el, amelyben a lélek nyugalmáról beszél, amit ez időben, midőn Erdélyben tartózkodott, mindenek felett kívánt, az említett szép vers az alkalmi költemények második könyvében olvasható."

446 Jakab Béla és a tanulmányára erősen támaszkodó Karl Kurt Klein az életrajzi adatokat, mint az olyan gyakran szokásos, a versszövegből rekonstruálta: Jakab Béla, *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál…*, Pécs, 1909, illetve Klein, K. K., *Beziehungen Martin Opitzens zum Rumänentum,*1927, 7–8/89–116.

életrajzi vonatkozásokat. Természetesen Opitz hozta be a tanköltemény*t (Lehrgedicht)* is a német költészetbe, de az nem is élt tovább Opitz első nagy kultuszánál. Itt jegyzem meg, hogy a műfajt, annak első német nyelvű példái után, saját szövegeit is bemutatva, csaknem negyedszázaddal később definiálta – korántsem önállóan, leginkább Arisztotelész komédiameghatározására támaszkodva – Georg Philipp Harsdörffer:

> A tanköltemény palotát épített a világ szabad nézőterére, nagy nyitott ablakokkal, mint amiképpen azt a Római (*ti. Lucretius, De rerum natura,* – Ö. P.) kívánta. Kevés benne azonban a belső berendezés, mindössze egy vastag kerek tükröszlopból áll, amely olyan csodálatos tulajdonsággal bír, hogy az ember belső hibáit és formátlan testi terheit mintegy kristálytükörben mutatja meg.[447]

A mérvadó újabb szakirodalom szerint a tankölteményben fontos az uralkodó (vagy a kortársak) dicséretének és az erkölcsfilozófiának az összhangja. Ebből a szempontból a *Zlatna* viszonylag egységes, az erkölcsi (nem mondható filozófiainak) tanulság zavaró kitérők nélkül érvényesül. „Ez az első kísérlet német nyelven arra, hogy inkább egyszeri és individuális, mintsem tipikus és topikus leírását adja bármely megrendelő retorikai kiszolgálásának avagy hogy engedelmeskedjék az epideiktikus műfajok törvényeinek" – írja a tanköltemény műfaját és

447 „Das Lehrgedicht hat einen Palast, auf den freyen Schauplatz der Welt erbauet, mit grossen offnen Fenstern, wie jener Römer (ti. *Lucretius* – Ö. P.) erwünschet, in demselben aber wenig Ingebäu, und nur eine dicke runde Spiegel-seulen, welche die wunderbare Eigenschafft, daß sie der Menschen innerliche Fehler und ungestalte Laster, als in einem Krystallen Spiegel, zeichen kunte": Harsdörffer, G. Ph., *Nathan und Jotham,* II, Abschnitt Jotham: *Fabeln oder Lehrgedichte;* más előfordulásaival együtt idézi Albertsen, L[eif] L[udwig], *Das Lehrgedicht.* Aarhus, 1967, 12; lásd még: Harsdörffer, *Frauenzimmer Gesprächspiele,* VII, 1647, reprint, Tübingen, 1969: „Das Lehrgedicht ist insgmein eine fortgesetzte lange Gleichniß / ist die älteste / vnd dem gemeinen Mann anständige / als welche seinem Verstand gemäß / vnd von solchen Sachen angenommen worden die er für Augen / vnd erlernet hat" (uo., CCLVIII, 170.) és „[u]nter allen Lehrgedichten / können keine den Namen mit bessern Fug erhalten / als die / welche etliche gewisse Künste und Wissenschaften lehren" (uo., CCLIX, 187).

annak történetét monográfiában is feldolgozó, de Opitz *Zlatna* című költeményét egészen félreértő szerző, Leif Ludwig Albertsen.[448] Az Opitztól származó tanköltemények *(Lehrgedichte)* között négy, műfajilag egyébként szerinte is némileg eltérő költeményt sorol fel: *Vesuvius*, *Trostgedichte in Wiederwerigkeit des Krieges, Lust des Feldtlebens, Vielguet* és *Zlatna*.[449] A *Zlatna* című versről lendületes elemzést ad, miközben igyekszik felmutatni a szöveg többszintűségét: „A huszonöt éves költő a költemény négy részében történészként, barátként, poeta artifexként és morálfilozófusként lép fel."[450] Összefoglalása az, hogy a „Zlatna egy kirándulás: az elején megszabadul a tudományok porától, középen a különböző rendek vidéki élete ábrázolódik, a végén pedig fájdalmas búcsú a visszaút előtt."[451]

A költemény az epikai rövid forma sikerült mintája, írja egy másik, a szöveghez elméletileg sokkal közelebb került többszerzős összefoglalás: nem a magas nemességet és az égi erőket szólítja meg itt Opitz, hanem egy zsidó bányafelügyelőt, Heinrich Lissabont és ráadásul

448 Albertsen, i. m., 99; a monográfia tizennyolc nagy fejezetben tárgyalja a műfaj történetét és elméletét az antikvitástól egészen a 19. századig. Az 1. fejezet célja a műfaj értelmezése *(Der Begriff „Lehrgedicht")*, a 6. fejezet Opitz ún. tanköltemény eit elemzi *(Der Klassizismus. Opitz und das Lehrgedicht)*.

449 Albertsen, *Das Lehrgedicht*, 2; A *Zlatna* című nagy tablóról még ezt írja: „Ein früheres Werk von Opitz ist: ‚Zlatna, Oder von ruhe deß Gemüthes' stammt aus dem Jahre 1623. Es ist ein stilistisch einheitliches deskriptives Lehrgedicht der Kleinform, dessen moralphilosophische Lehre De tranquilitate animi nicht in heterogenen Exkursen angehängt, sondern unmittelbar ausgesprochen wird", i. m., 99.

450 „Der fünfundzwanzigjährige Dichter tritt in den vier Teilen des Gedichtes als Historiker, als Freund, als poeta artifex und als Moralphilosoph auf", Albertsen, i. m., 105.

451 „Zlatna ist ein Ausflug: am Anfang wird der Staub der Wissenschaft abgeschüttelt, in der Mitte steht das Leben auf dem Lande in verschiedenen Ständen, am Ende meldet sich der wehmütige Abschied vor der Rückfahrt". Albertsen, i. m., 105. A *tudomány pora (Staub der Wissenschaft)* végül is ellentmondana az ambiciózus fiatal költő humanistákat utánzó programjának, a *Zlatna* harmadik *(második gyűjteményes)* kiadásában (Breslau, 1625) meg is változtatta az erre utaló sort. Erről, a kihagyásáról és változtatásokról később, fontos helyeken írok.

olyan nyelven, amely közelít a levél- és prózanyelvhez.[452] A tanulmány szerint a struktúra elegáns esszéhez hasonlít. Ismertetem a gondolatmenetet: a költemény első része etnográfiai jellegű, miközben a szerzőt a román nép erős római kötődése érdekli. A második rész (117–332. sorok) a táj és Opitz legjobb barátjának, Lissabonnak (Heinrich Lisbona) dicsérete, itt a hiányok felsorolása után („Der Wein wächst nur nicht hier / die Häuser sind auch schlecht etc.")[453] bekapcsolja az epideiktika mechanizmusát és dicséri az elmúlt idők nagyságát.[454] Az antik morálfilozófiában az arany („dieser schöne koht") nem pozitív érték (egyáltalán, a fémek emlegetése technikai barbarizmust jelent, ismétli a tanulmány), Opitznál is csak dekoratív funkció. A harmadik rész (333–448. sorok) Horatius 2. episztoláját parafrazálja („Liebt nicht der Städte lust vnd jhren falschen schein / Da offte zwar mehr Geld /

452 Forster, Leonard, Gündisch, Gustav, Binder, Paul, *Henricus Lisbona und Martin Opitz,* 1978, 1/21–32. Az életrajzi forrásokat nagy erudícióval bemutató pontos tanulmány szerint az apa, a szefárd Gerard 1567-ben menekült el Antwerpenből, 1600 augusztusában megvette a nagybányai érem- és bányaüzemet. Egyik fia, János, 1599-ben a kolozsvári unitárius kollégium matrikulájában szerepel. Sajnos ez a matrikula jelenleg nem hozzáférhető. Gerard Lisbona 1609-ben elnyerte az erdélyi indigenátust. Másik fia, Henricus, közel egyidős lehetett Opitzcal, a nyolcvanas években született. Ehhez lásd még: Szemán Attila Gábor, *Bányapénzek Magyarországon és történeti hátterük…,* Budapest, 2013. Ebből a dolgozatból azt is megtudhatjuk, hogy Bethlen Gábor sokra tartotta a bányavárosok gazdasági szerepét és hogy ő alkalmazta először a bányapénzeket Erdélyben, sőt, bányászokat és bányatiszteket is vitt bányáihoz, i. m., 41.

453 „A szőlő nem csak itt terem meg, a házak is nyomorultak etc."

454 *laudatio temporis acti,* nélkülözhetetlen eleme az individuális és közösségi krízis kifejezésének a 17. század első felének nemzeti nyelvű irodalmaiban, vö. még: Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 8, Poesie und Rhetorik, § 4 Gerichts-, Staats- und Lobrede in der mittelalterlichen Poesie, 163–168.

doch auch mehr Sünden sey etc.").[455] A művelt olvasó számára ez egy ismert toposzláncolat artisztikus kifejezése. A negyedik részben (449–568. sorok) Opitz végül a környezet leíró megismerésének a szubjektum által történő morálfilozófiai megközelítését vezeti be Vergilius szavaival („Oh solte doch auch ich / nach solcher weiten Reise / Vnd so viel vngemach / bey euch sein gleicher weise / Ihr Thäler / jhr Gebirg / jhr Brunnen / vnd du Strand / des Bobers etc.").[456] A *Zlatna* műfajelméletileg itt is egy nagy kirándulás metaforája, formailag alexandrinusokban írott tanköltemény, tartalma szerint a falusi élet dicsérete.[457]

A korábbi és újabb értelmezéseket kritikusan összefoglaló, Opitz erdélyi működésére vonatkozó forrásokat legújabban újraolvasó Achim Aurnhammer azt a véleményt fogalmazta meg, hogy a *Zlatna* egy nagyszabású programatikus Ovidius-imitáció, miközben a szerző éppen így és itt, Gyulafehárváron találta meg saját költői hivatását

455 335–336. sorok: „Ne vágyjátok a város örömét és hamis fényét / Ott ugyan gyakran több a pénz / de a bűn is nagyobb etc." Sem Opitztól, sem a tanulmány szerzőitől nem követelt nagy erőfeszítést a Horatius-párhuzam megtalálása: Horatius második episztolájának vanitas-üzenete *(Epistolarum Liber Alter)* általánosan ismert iskolai tananyag volt és a földi hiúság értéktelenségét, a vagyon múlandóságát tanította (vö. például 180–183. sorok: „Gyöngy, márvány, elefántcsont, etruszk bronz, csoda képek / drága ezüst, bíborszínnel festett ruha – nem sok / embernek van ilyen, de nem is mind vágyik utána," *Az episztolák második könyve,* 573, ford. Muraközy Gyula.

456 „Oh, íly hosszú utazás után / és oly sok kudarcot követően / bárcsak nálatok lehetnék / ti völgyek / hegyek / források / és nálad, Bober-partja etc." 449–452. sorok. Az elszigeteltség és a honvágy *(Heimatferne)* visszatérő motívuma a folyó, a hazatérését ismételten a 'gyorsvizű Bober' szimbolizálja, vö. később az Erdélytől való búcsúversével.

457 Formailag a *Lehrgedicht,* tartalmilag a vidéki élet dicséretének műfajába sorolja a verset Wilhelm Kühlmann is, miközben Opitz „talán 'legszemélyesebb' művének" tartja: Kühlmann, *Martin Opitz,* 56: „Im fernen Siebenbürgen fühlte sich Opitz recht isoliert. Versprechungen wurden nicht eingehalten. Doch es gab einen Lichtblick, einen Freund, nämlich Henricus Lisboa. Er verwaltete die örtlichen Gold- und Silbergruben in einem Flecken namens *Zlatna*. Mit dem Namen dieses Orts bezeichnete Opitz sein vielleicht 'persönlichstes' Werk (1623). Formal ein Lehrgedicht in Alexandrinerversen, seinem Gehalt nach ein Lob des Landlebens etc."

s hangját *(poetische Selbstfindung)*.[458] Egyetért azzal a megállapítással, hogy a „Zlatna [bestimmt] als Wendepunkt in der Gattungsgeschichte der 'Landleben-Dichtung'",[459] azaz fordulópont a falusi költészet műfajtörténetében, a lírai szubjektum önreflexiója viszont újszerű és teljesen idegen a tanköltemény műfajától. Ez a beszélő első (nem retorikai) kérdésében máris megfogalmazódik: *„Wo wil ich aber hin?"* (*Zlatna,* 117. sor). Aurnhammer szerint ebben a kérdésben a költő saját identitásának problémáját, identitáskeresését fogalmazza meg.[460] A költemény zárása ('Schluss der Dichtung',[461] nevezzük ehelyütt most *peroratió*nak) alternatív lehetőséget kínál: „Mein Wundsch ist einig der / mit rhu da wohnen können // wo meine Freunde sein",[462] ez csupán lehetőség marad, vagy a szubjektum, így Aurnhammer, az ideális élet megtalálásához új szerepet, sőt, új identitást talál. A tanulmány szerzője erős párhuzamot lát Opitz erdélyi (és erdélyi vonatkozású) költészete és Ovidius emigrációs panaszkodásai *(keservei)* között: a beteg költő hideg barbár vidéken él nyomorult számkivetésben és nyelvét sem érti itt senki. Ilyen példákat hoz Ovidiustól a szoros megfeleltetésre: „Ezzel a vad néppel nem tárgyalok és nem is értem / nyelvüket, így minden nyugtalanít és elijeszt",[463] illetve „Csakhogy nincs itt senki, ki meghallgatja versem, / errefelé nincsen senki, ki ért latinul. (…) Gyakran töprengek: minek így kicsiszolni a művem? / Tán majd olvassák sauromaták s a geták?"[464]

---

458 Aurnhammer, *Tristia ex Transilvania,* 253–272.

459 Uo., 269, vö. Lohmeier, Anke-Marie, *Beatus ille,* Tübingen, 1981, 220–248.

460 Uo., 269, „In dieser Frage kommt mehr als die Gattungsnorm zur Sprache, die ein Nebendiskurs außer Kraft zu setzen droht – in dieser Frage kommt die Suche des Dichters nach Identität zum Ausdruck."

461 Uo., 269.

462 „Csak azt az egyet kívánom, hogy nyugalomban élhessek ott, ahol a barátaim vannak".

463 Ovidius, *Keservek,* III, 11. 9–10, ford. Polgár Anikó; Aurnhammer, *Tristia ex Transilvania,* 271.

464 Ovidius, *Keservek,* IV, 1. 89–94, ford. Tordai Éva; Aurnhammer, *Tristia ex Transilvania*, 271.

Igényes és nagyszabású, csaknem minden korábbi német nyelvű Opitz-irodalmat felhasználó tanulmányában Franz Schüppen a filozófiai gondolkozás kontextusába helyezte a *Zlatna* című, *szerinte* 568 soros (mert az első önálló kiadást használta és nem vizsgálta a későbbi elhagyásokat vagy azoknak okait) páros rímű verset, és leginkább szerzőjének modern polgári intellektuális tájékozódást hangsúlyozta.[465] Achim Aurnhammer előbb idézett nagy összefoglalását még nem ismerte, így az reflektálatlan maradt tanulmányában, de igaz az is, hogy koncepciója más volt: Schüppen a kialakuló és megerősödő polgári társadalom munka-étoszát és életfelfogását tematizálta Opitz és Lisabon bányafelügyelő új szoros kapcsolatában, illetve azt állította, hogy Opitz antik előformák nyomán immár egészen új szempontból dicsérte a vidéki életmódot.[466] A vidéki életet a jövő fontos modellje-

465 Schüppen, Franz, *Bürgerliche Moralistik und adliges Landleben,* 2006, 149–191; „Zlatna, Oder von Ruhe deß Gemüthes hat 568 paarweise gereimte lange Verse, die mit sechs Betonungen den damals modernen französischen Theater-, und insbesondere: Tragödienvers, den Alexandriner, nachbilden", Schüppen, i. m., 152. A tanulmány szerzője az év nélkül (1623-ban) önálló nyomtatványként, hely nélkül megjelent nyomtatványból dolgozott [Lignitz, Sebastian Koch, vö. Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Martin Opitz Nr. 59], de nem volt érzékeny a később kötetben többször is kiadott vers szövegváltozataira, főleg feltűnő rövidítéseire, illetve azok jelentésére.

466 „Opitz (…) bestimmt im 'Zlatna' deutlich die modern bürgerliche Figur des Heinrich Lisabon das Bild als ein sein Wesen technisch praktizierender naturkundiger Gelehrter", illetve: „Mit dem Gegensatz von Karlsburg und Zlatna, Residenz und Dorf, Stadt und Land markiert Opitz einen eigenen und erlebnisgesättigen Ansatz in der neuen Poesie vom 'Landleben'. Dem Verdruß über die Residenz tritt in dem enthusiastischen Lob des Marktfleckens und seiner Umgebung eine andere Welt gegenüber," Schüppen, i. m., 156, illetve 153–154; problematikusnak érzem az *erlebnisgesättiger Ansatz* hangsúlyozását, éppen azt szeretném később bizonyítani, hogy Opitz az erdélyi útra való felkészülés során szerzett klisékből építkezik itt is.

ként értelmezhetjük itt: „Das Modell 'Zlatna' ist vorgegeben, eine Weltsicht adoptiert."[467]

Ismeretes, erre eddig többször utaltam, hogy Opitz összegyűjtött költeményeinek első gyűjteményes kiadása 1624-ben jelent meg Strassburgban a barát, Julius Wilhelm Zincgref gondozásában.[468] Nevezetes nyomtatvány ez: az *Aristarchus* (1617) mellett 146 Opitz-versszöveget tartalmaz korábbi nyomtatványok alapján, közöttük a *Zlatna* című nagyszabású költeményt is.[469] Bár a címlapon fel van tüntetve a szerző, *Martini Opitii Teutsche Pöemata,* de Opitz későbbi reakciói (erős mentegetőzései) szerint a kötetet tudta nélkül adták ki. A *tudtom nélküli kiadás* toposzának nagyon komoly hagyományai vannak, ebben

467 Schüppen, i. m., 167; itt jegyzem meg, hogy Schüppen indokolatlanul használja Gyulafehérvár vagy Alba-Julia helyett következetesen a *Karlsburg* városnevet: ez tanulmányának másodlagos (nem 17. századi, hanem későbbi német nyelvű) forrásaira utal: köztudott, hogy az *Alba Carolina, Károlyfejérvár, Carolopolis, Karlsburg* stb. nevek III. Károly magyar király (VI. Károly-ként német-római császár) előtt tisztelegnek. Az újjáépített vár alapkövét „gr. Steinville 1715. nov. 4-én, mint az uralkodó III. Károly nevenapján roppant pompával tétetette le, s 1738-ban a vár jelen alakjában egészen készen állt", emlékpénzt is verettek, amelyen *ez vala írva:* „eddig Gyulafejérvár volt, de ezután Károly császárról Károly-Fejérvárnak fog hivatni (Kőváry László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei,* Kolozsvár, 1892, 69). Schüppen tehát modern, nem korhű topográfiai forrásokat használt a 17. század eleji Erdély bemutatásakor.

468 *MARTINI OPITII / Teutsche Poëmata / vnd ARISTARCHVS / Wieder die verachtung Teutscher Sprach / Item Verteutschung Danileis Hensij Lobgesang Jesu Christi / vnd / Hymni in Bachum/ sampt einen anhang / Mehr auserleßener geticht anderer / Teutscher Poëten / Der gleichen in dieser Sprach / Hiebeuor nicht auß Kommen* / Straßburg / In verlegung Eberhard Zetzners Anno 1624. Dünnhaupt, *Personalbibliographie…,* Viertel Teil, 3009. Julius Wilhelm Zinzgref (1591–1635) 1607-től filozófiát és jogot hallgatott Heidelbergben, majd 1611–1616 között tanulmányúton *(Kavalierstour)* vett részt Svájcban, Franciaországban, Angliában és Németalföldön, a Heidelbergi költői kör *(Heidelberger Dichterkreis)* aktív tagja.

469 A *Zlatna* című költeményt Zincgref az 1623-as (az előszó 1623. augusztus 9-én kelt) nyomtatvány alapján vette fel a gyűjteményébe: *MARTINI / OPITII / ZLATNA / Oder von Rhue des / Gemütes /* o. O. o. J. [Liegnitz, Sebastian Koch], Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Nr. 59, 3023/3024, vö. 414. jegyzet.

a dolgozatban fontos helyen vissza is térek rá: az Ernst Robert Curtius által már leleplezett és példákkal kellőképpen illusztrált felelősségáthárítás affektált szerénységéről lehet szó, a *materia futurae trepidatio* hangsúlyozásáról és ezzel a jóindulat megnyeréséről.[470] Mindenesetre a kutatás – valószínűleg mégis némi joggal – eddig nem vonta (teljesen) kétségbe Opitz állításának komolyságát. Egyáltalán nincs arra nézve forrásunk, mikor szerzett tudomást a strassburgi kiadásról, arról viszont van, hogy legalább egy példányt mégis dedikált e *tudta nélkül* kiadott nyomtatványból, igaz, visszafogott *(affektált)* szerénységgel: *„hos adolescentiae suae lusus ab aliis collectos et editos."*[471] *A Buch von der deutschen Poeterey* azután visszatért még az ifjúi éretlenség és a mások által túl sietve kiadott kötet kérdésére. Az *Echó*ról értekezve Opitz azt írta az ötödik fejezetben (éppen itt szakadt meg Bán Imre magyar fordítása), hogy „kettő található belőlük az én *Német Poémáim*ban is, amelyek nemrégiben Strassburgban jelentek meg."[472] A fejezet, immár saját fordításomban, így folytatódik:

> Az említett könyvről szólva, amit néhány esztendeje részint magam, részint távollétemben mások rendezetlenül és átnézés nélkül összeraktak, arra kell kérnem mindazokat, akik kezükbe veszik, hogy a temérdek hibát és tévedést egyrészt fiatalságomnak tulajdonítsák (tekintve, hogy sok olyan szöveg is van a könyvben, amelyeket én csaknem gyermekként írtam), más-

470 Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 5, Topik, 89–115.

471 A strassburgi kiadás egyik példányát ajánlotta így Georg Rudolf liegnici hercegnek (datálatlan); a kiadás megjelenése után az 1624-es frankfurti könyvvásár tavaszi katalógusa említi Martin Opitz könyvét.

472 *A barokk,* 302. jegyzet. Az eredeti szöveg: „So sind jhrer auch zwey in meinen deutschen Poematis/ die vnlengst zue Straßburg auß gegangen zue finden", OPITZ, *Buch von der deutschen Poeterey i.m. Das V. Capitel. Von der zuegehör der Deutschen Poesie / vnd erstlich von der invention oder erfindung / vnd Disposition oder abtheilung der dinge von denen wir schreiben wollen,* az idézet: D IIIr.

> részt azoknak, akik tisztességes nevemet rossz szándék nélkül akarták ismertté tenni.[473]

Ebben az 1624-es strassburgi kiadásban rendezetlenül következtek egymás után a szonettek, epigrammák, dalok és elégiák, kötetkompozíciós szándékot nem, vagy esetleg az elején és a végén lehetne csak rekonstruálni. Azt is tudjuk, hogy Opitz végül nem járult hozzá e strassburgi kiadás újranyomásához és 1624 őszén már egy új kiadás tervéről beszélt. 1624. november 6-án azt írta Zinzgrefnek latin nyelvű levelében, hogy a tervezett és saját maga által összeállított új gyűjteményben a költeményeket műfajuk szerint könyvekre osztja majd. Ha készen lesz, esetleg elküldi a kiadónak, Zetznernek Strassburgba *(aut Argentoratum ad illum)* vagy máshova adja kinyomtatni.[474] Az Opitz-filológia azt állítja, hogy „a strassburgi és a breslaui kiadás közötti idő kiváltképpen fontos Opitz elméleti és gyakorlati reformja szempontjából."[475] Éppen ezért tehát kü-

473 Breßlaw, 1624, DIIIr–v. Welchen buches halben / das zum theil vor etlichen jahren von mir selber / zum theil in meinem abwesen von andern vngeordnet vnd vnvbersehen zuesammen gelesen ist worden / ich alle die bitte denen es zue gesichte kommen ist / sie wollen die vielfältigen mängel vnd irrungen so darinnen sich befinden / beydes meiner jugend / (angesehen das viel darunter ist / welches ich / da ich noch fast ein knabe gewesen / geschrieben habe) vnnd dann denen zuerechnen / die auß keiner bösen meinung meinen gueten namen dadurch zue erweitern bedacht gewesen sein. Költői műveinek még életében megjelent kiadásaiból Opitz kettőt nézett át, az 1625-ben és az 1629-ben kijött két *Breslauer Sammelausgaben* verseit.

474 Martin OPITZ (Liegnitz) an Julius Wilhelm Zinzgref, Straßburg, 06-11-1624 = Martin OPITZ, *Briefwechsel…,* 1, Berlin, 2009, 231106 *ep.* Eberhard Zetzner (1586–1654) aktív strassburgi nyomdász, több fontos kora újkori nyomtatvány készítője.

475 „Der Zeitraum zwischen der Straßburger und der Breslauer Ausgabe bezeichnet so in besonderem Maße den Weg Opitzens zu seiner Reform in Theorie und Praxis. Die zwischen beiden Ausgaben liegenden Gedichte dürfen damit eine besondere Aufmerksamkeit beanspruchen": Fechner, Jörg-Ulrik, *Opitz auf dem Wege zu seiner Reform,* 442. A breslaui (Boroszló, ma Wrocław) kiadás: *MARTINI OPITII / Acht Bücher / Deutscher Poematum / durch Jhn selber heraus gege- / ben / auch also vermehret vnnd / vbersehen / das die vorigen / darmitte nicht zu uer- / gleichen sind* / Inn Verlegung Dauid / Müllers Buchhandlers / Jnn Breßlaw / 1625; Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* 3009. vö. 414. jegyzet.

lönös figyelmet kell szentelnünk azoknak a versszövegeknek, amelyek e két kiadás között születtek, illetve amelyeket – jelentősebb változtatásokkal – az általa gondosan átnézett és bővített kiadásba ismét felvett. Ezek fontos költői szándékot mutatnak, igazán jelentős, a magyar művelődéstörténetet szorosan érintő újdonságot azonban az itt később bemutatott tudatos kompozíció mutat. A második (breslaui) gyűjteményes kiadás nagyobb számban hagyott ki versszövegeket az első (strassburgi) kiadásból. Természetesen nem célom a két gyűjteményes kötet (eddig még kompozíciós és poétikai szempontból nem vizsgált) eltéréseit összehasonlító vizsgálattal elemezni, fontosnak gondolom viszont először most éppen a *Zlatna* (eddig még valóban nem vizsgált) szövegváltozásait alaposabban megnézni. Az 1623-as önálló szövegkiadás és az 1624-es strassburgi, állítólag *tudta nélkül* megjelentetett kötetben szereplő versszöveg természetesen megegyezik. A szerző a későbbiekben, az 1625-ös breslaui kiadásban viszont legjelentősebben *per detractionem,* tehát kihagyásokkal változtatott: az 568 alexandrin-soros tankölteményből 1625-re 532 sor marad, 36 sor tehát eltűnik. A kihagyásokat és a tartalmi változtatásokat valószínűleg nem csak poétikai meggondolások irányították.[476]

A *Zlatna* prózai ajánlása,[477] amely az általa kontrollált kiadásban csak enyhén és csupán néhány stilisztikai szempontból változott meg, azt a módot igyekszik (természetesen Lipsius nyomán) megtalálni, miképpen őrizheti meg idegen országban egy „privat Person" a *Leutseligkeit*et, azaz derűs nyugalmát. A humanista-hízelkedő előszó már a második mondatában felhasználja a *locus desertus* toposzát:

476 A hiányt természetesen Achim Aurnhammer is észrevette, de a változtatás okait nem értelmezte, Aurnhammer, *Tristia ex Transilvania,* 267, 55. jegyzet: „'Zlatna' umfaßt im Erstdruck, dessen Vorrede auf den 9. August 1623 datiert ist, 568 Verse, die Erklärungen und 'Paratexte' nicht mitgerechnet. Die zweite [helyesen: *a harmadik*, mert a második, 1624-es nyomtatvány megegyezik az önálló kiadás szövegével, vö. 414. jegyzet – Ö. P.] Fassung ist um 36 Verse kürzer, umfaßt also 532 Verse."

477 An Den WolEdlen / Herrn / Herrn Heinrich von Stange vnd Stonßdorff / auff Sasterhausen / Schwenckfeld / Raben / Piltzen / vnd Halberdorff / Röm. Käys. Majest. so wol J. D. ErtzHertzogs Caroli / Euch Fürst. Liegn. Raht / Meinem gebiettenden Herrn; MOGW II/2, 65.

Saját magamon is megtapasztaltam, hogy egyetlen ember sorsa sem lehet annyira keserű és hányatott, hogy magát – bármely rövid időre is – ki ne tudja pihenni. Mikor ugyanis az elmúlt esztendőben Erdélyben laktam s a levegő, a víz és minden, amit nem tudunk nélkülözni, rendkívül ellenséges volt, az ottani nép erkölcse, nyelve, beszéde és gondolkozása természetemmel teljességgel ellenkezett, mégis találtam ott olyan helyeket, amelyeket gyakran hiába keresünk. Hogy most ne szóljak a könyvekről, amelyek nagy hatalmukkal képesek a hozzájuk fordulót mindig eligazítani, Zlatna híres bányája, amelyet a bosszúságok elől menekülve néhányszor felkerestem, olyannyira tetszett nekem, hogy e tetszésemet azokkal is közölni kívántam, akik nem juthattak oda. A hely kellemes voltáról, ahol a szép Ompoly halakkal, a bányák arannyal, a bokrok vadakkal, a fák árnyékukkal és leveleik kedves suhogásukkal megteremtik a tanulás ideális feltételeit, Nagyságod itt bőven olvashat, ám az a hűséges szeretet, amit a bányafelügyelőtől (neki szól ez a költemény) és másoktól, jórészt németek barátságától kaptam, nagyobb volt annál, hogy ezt verseimben kifejezhessem.[478]

478 „WOLEdler Herr / das keines Menschen zustand so wiederwetig vnd böse sey / da er nicht bißweilen sich vmb etwas erholen vnd ergetzen könne / habe Ich auch an mir selbst erfahren. Dann ob mir wol verwiechenes Jahr als Ich in Siebenbürgen wohnete Lufft / Wasser vnd alles wessen vnsere Dürfftigkeit nicht entberen kan schienen zuwieder sein / ja auch deß Volckes daselbsten sitten / Sprachen / reden vnd gedancken meiner Natur gantz entgegen waren; habe Ich doch auch in jenen örtern gefunden / was wir zu zeiten in diesen vergebens suchen. Dann das ich der Bücher die mächtig genug sind einem jeglichen der sie anfleucht auffzurichten / geschweige: So hat mir sonderlich das berühmbte Bergwerck Zlatna / welches ich dem verdruß der zeit zu entgehen etlich mal besuchte / so wolgefallen / das ich mir auch / diese lust gleichfalls andern so dahin nicht gelangen mitzutheilen / anlaß genommen. Von deß Ortes bequemen gelegenheit / da der schöne Apulus Fische / die Berge Gold / die Büsche Wild / die Bäwme mit jhrem schatten vnd anmuttigem rauschen der Bletter anlaß zum studieren vollauff geben / Werden E. Gestr. hier nach der länge lesen: Aber das behagen welches ich auß deß Verwalters (auff den diß Getichte gerichtet ist) trewen liebe gegen mir / vnd der andern Leute / so mehrentheils Deutsche / Freundschafft schöpffte war grösser / als Ich es in meine reimen zu bringen vermöchte." A könnyebb áttekinthetőség érdekében a kritikai kiadás szövegét és apparátusát használom, nem utalok külön a korabeli kiadások oldalszámaira: MOGW, II/2, 65–66.

A kimondhatatlanság *(Unsagbarkeit)* elegánsan elhelyezett toposza után[479] (az élmény itt *war grösser / als Ich es in meine reimen zu bringen vermöchte*) a továbbiakban erőtlen sztoikus magatartásformát vázol fel, egyáltalán nem eredeti módon. Idézek tovább:

> Azokat a gondolatokat, amelyek pihenésem közben eszembe jutottak, nem akartam ehelyütt elhallgatni. Kiváltképp azoknak mutattam meg saját példámat, akik a hiúság csalóka fényében az evilági élet igaz célját keresik folyton hasztalan.[480]

E tágabbra nyitott tanulság után összegzése az idegen, ismeretlen és vad vidéken töltött idő lehetséges túlélési stratégiáját nyomatékosítja:

> Hiszen kizárólagos szándékom az volt, hogy akkori magányosságomban magamat a múlandó dolgok szemlélése *(betrachtung)* közben valami magasabbal némileg bátorítsam.[481]

A tudományok általános hanyatlásától beszél még itt, aggódását természetesen a pusztító nagy, később harmincévesnek nevezett háború is erősen motiválta („diese grausambe vnabläßliche Kriege auf einen allgemeinen vntergang vnd verwüstung der studien deuten").[482] Ez a végeredményben mégis affektált humanista toposz igazán a *Buch von der deutschen Poeterey* negyedik fejezetében válik helyhez vagy helyekhez köthetővé: „Nos a német költészetről szólva egyáltalán nem kell azt gondolnunk, hogy országunk levegője oly rideg, zord és kedvezőtlen

479 Vö. Curtius, *Europäische Literatur,* 1948, Kapitel 8, Poesie und Rhetorik, §5. Unsagbarkeitstopoi, 168–171.

480 „Die Gedancken / so mir bey solcher meiner Erlustierung eingefallen / habe ich auch dieses Orts nicht verschweigen sollen. Sonderlich stellete ich mir die jenigen fuer Augen / welche durch den Schein der Eytelkeit / als durch ein Jrrliecht verfuehret / den rechten Zweck deß zeitlichen Lebens allzeit suchen / vnd niemals erlangen." MOGW, II/2, 66.

481 „Dann mein vorsatz einig der gewesen / mich selber in der einsamkeit / darinnen Ich damahls strackte / durch die betrachtung der vergänglichen dinge zu etwas höhers auffzumunttern." uo., 67.

482 Uo., 67.

lenne, hogy a költői tehetség itt nem lehetne épp úgy jelen, mint a napfényes helyeken."[483] A klímaelméletet is bátortalanul érintő érvelés ugyan nem hangsúlyozódik tovább sem a *Zlatná*ban, sem poétikakönyvében, de az erdélyi népet *(Volk)* teljességgel kizárja a magas kultúrából.

483 *Buch von der Deutschen Poeterey,* Das IIII. Capitel, *Von der Deutschen Poeterey:* „Von dieser Deutschen Poeterey nun zue reden / sollen wir nicht vermeinen / das vnser Land vnter so einer rawen vnd vngeschlachten Lufft liege / das es nicht eben dergleichen zue der Poesie tüchtige ingenia könne tragen / als jergendt ein anderer ort vnter der Sonnen." Martin Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey,* Breßlaw, 1624, CIIr.

3. A kötetkompozíciók

Korábban már jeleztem, hogy az Opitz-filológia nagyon fontos kérdése a strassburgi (1624) és a breslaui kiadás (1625) alapos kompozíciós és poétikai összehasonlítása, a változtatások elméleti és gyakorlati értelmezése. Az ilyen jellegű vizsgálat éppenhogy megindult, az első eredmények biztatóak. Fentebb határozottan kijelentettem, nem célom a két kötet kompozíciós, szerkesztési, poétikai és stilisztikai eltéréseit összehasonlító vizsgálattal részletesen elemezni, kizárólag a megváltoztatott nyitó- és záróversek kompozíciós szerepe és a *Zlatna* szövegén végrehajtott módosítások és azok motivációja érdekel. Ismertetném az újabb Opitz-filológia ezen a téren mutatott legfontosabb tanulságait, majd azokat – saját szempontomból és saját észrevételeimmel – kiegészíteném. Az első komoly vizsgálatot itt is a nagyon aktív Opitz-olvasó, Achim Aurnhammer végezte el, igaz, mégsem előzmények nélkül.[484] A nyelvtani, metrikai változtatások fontosak ugyan, de az elhagyások, az újabb versek beépítése és a kompozíció megváltoztatása az igazán lényeges.[485] A 149 versből álló strassburgi kiadásból (A), az Opitz által átnézett, bővített és kiadott *(durch Jhn selber heraus gegeben vermehret vnnd vbersehen)* új gyűjteményből (B) 44 költemény kimaradt. A rendezetlen, hanyagul összeállított kötet helyett Opitz újat szerkesztett, amelyet immár könyvekre *(Bücher)* osztott, és amelyben a versek

484 Aurnhammer, *„Mihi et musis" oder „Exegi monumentum?"…*, kézirat. Az előadás szövegének szerkesztett változata: Aurnhammer, *Konkurrierende Autorschaftskonzepte in den Opitz-Editionen von 1624 und 1625*, Berlin, 2019, 13–45. Az előzményről vö. Häntzschel, Günter, *„Die Keusche Venus mit den gelerten Musis"*, Heidelberg, 1987, 45–63.

485 Aurnhammer, *Konkurrierende…*, a Függelékben *(Anhang)* nagyon jól használható listát *(Vergleichende Übersicht)* ad a két gyűjteményes kiadás verseiről, kötetbeli pozíciójukról, az elhagyásokról és az újak beépítéséről. A két kiadás ajánlásait elemezve fontos megállapításokat tesz, szerinte Zincgref (1624) *kulturpatriotisch argumentiert,* míg Opitz (1625) *international.*

számát 166-ra növelte.[486] A hazai, mármint az erdélyi szociális és politikai viszonyokat és a nemzetképet érintő átalakítás a legjelentősebb *kompozíciós* változtatás (a magyarságkép sablonjait kiemelt helyeken felhasználó költői eljárás szerepére Aurnhammer nem tér ki): kicserélte a strassburgi nyomtatvány (poétikailag feltétlenül kitüntetett helyzetű) nyitó- és záróversét. A strassburgi kiadás (A) élén *német nemzetéhez* szólt *(An die Teutsche Nation)* és a negyvensoros *dedikációban* magát jó hazafiként, hűséges polgárként, hangsúlyozottan viszont szerelmes férfiként és ambiciózus költőként pozicionálja.
Ezek az első sorok:

Der blinden Venus werck / die süsse gifft zu lieben /
Vnd schöne Zauberey / in dieses Buch beschrieben /
Nim erstlich an von mir / du werthes Vatterlandt /
Nim an der Liebe sach / als meiner Liebe pfand.[487]

Mint a szerelem és a hazafiság még ifjú költője (*Du deutsche Nation / voll Freyheit / Ehr und Tugend / Nimb an diß Buch / die Früchte meiner Jugend,* 33–34 sorok) megfogadja, hogy mihelyt *höher steig,* ha tehát mind a versszerzés szempontjából, mind az (ebből következő) elismertség tekintetében *magasabbra jut,* hazája dicsőségéről, nem pedig a szerelem édes kínjáról fog majd írni. És az a könyv sokkal jobb lesz, mint ez a mostani.[488] Ez a vers a második gyűjteményes kiadásban (B) a kötetnyitó első pozícióból a 39. helyre került, a *Deutsche Poematum* V. könyvének *(Amatoria und weltliche*

486 *A nyolc könyv (Acht Bücher)* szerkezete: 1. *Geistliche Sachen,* 2. *Kleinepen,* 3. *Allerhand Sachen (Personalschriften),* 4. *Hochzeitgetichte,* 5. *Amatoria und Weltliche Getichte,* 6. *Oden oder Gesänge,* 7. *Sonnete,* 8. *Deutsche Epigrammata.*

487 Lazább prózai fordításban: „Szeretni az édes mérget, a vak Vénus művét / és szép varázslatát leírni ebben a könyvben / vedd elsőként most tőlem, érdemes hazám / vedd kérlek a szerelem dolgát, mint szeretetem zálogát."

488 „Ein ander besser Werck / zu dem ich jetzt mich wende / Das soll vor diesem Buch so vielmahl besser seyn / Je besser Weißheit ist als Venus süsse Pein", 37–40. befejező sorok.

Getichte) élére.[489] Költői alkotásának idáig tartó (1624) periódusát tehát deklaráltan, a barátai szerint is, a szerelmi tematika határozta meg. A kutatás sok érvvel feltételezi, hogy az *exordiumhoz* illő zárás az arra formailag, tartalmilag és címe szerint is válaszoló *Beschluß Elegie* lehetett.[490] De mégsem ez került kötetzáró pozícióba az 1624-es kiadásban (A), hanem – minden bizonnyal Zincgref javaslatára és akaratából – egy kimondottan politikai, a spanyol katonákat *a mi szép Rajnánktól* elűzni igyekvő szonett: *Ein Gebet / daß Gott die Spanier widerumb vom Rheinstrom wolle treiben.*[491]

A „saját maga által kiadott, bővített, átnézett és így a korábbiakhoz nem hasonlítható" breslaui (B) kiadás élére a *Lobgesang über den freudenreichen Geburtstag unsers Herren und Heilands Jesu Christi* című 300 soros nagy himnuszát tette, amely az előkelő téma mellett azt is megmutatta, milyen fontos volt a kötet kompozíciója szempontjából is a szöveg reto-

489 *Martini Opitii fünfftes Buch Der Poetischen Wälder: Worinnen Amatoria vnd weltliche Getichte sind.* MOGW, Kritische Ausgabe II. [39] [131] 599. A kritikai kiadás természetesen pontosan feltünteti a breslaui kiadás (B) változtatásait, amelyek főleg grammatikai és stilisztikai jellegűek, nem érintik sem a prozódiát, sem a tartalmat.

490 A versről és magyar fordításáról vö. 303. jegyzet. A *Beschluß Elegie* a strassburgi (A) kiadás 145-ik verse (közel tehát a kötet zárásához), a breslauiban (B) a 161-ik (szinte azonos pozícióban). Opitz leszámol itt a szerelmi vágy által inspirált költészettel (Das blinde Liebeswerk / die süsse Gift der Sinnen / Vnd rechte Zauberey hat letzlich hier ein End etc.) Vidor Miklós szép fordításában: „A vak szerelmi láz, az érzék édes mérge / S bűvös varázslat itt végképp véget ér stb.", vö. 303. jegyzet. Idézem még az *elégia* zárósorait is, emlékeztetve majd később arra, hogy a breslaui kiadás (B) az *Exegi monumentum aere perennius* büszke átköltésével ér véget. Itt mintegy előlegzi már költészetének halhatatlanságát: „Ich laß' es alles stehn: das Ende meiner Jugend / Vnd Frucht der Liebeslust beschließ' ich gantz hierein: Ein ander höher Werck / der Anfang meiner Tugend / Ob diß gleich vntergeht soll nimmer sterblich seyn." 29–32. sorok. Vidor Miklós: „Lemondok róla, ím végén az ifjúságnak / Szerelmes kedvemet zárom, vigye a múlt; / Erényem kezdete: mű, mely magasba hághat, / Vesszen minden, ha él ez halhatatlanul".

491 Ez itt az 1624-es kiadásban (A) az *utolsó,* tehát kötetzáró 149. vers, a breslaui kiadásból (B) ez az indulatos imádság *(Ein Gebet)* kimaradt.

rikai és poétikai megformáltsága.[492] Ez a *Lobgesang* szintén megjelent már korábban, önálló nyomtatványként, hosszú és részletes magyarázatokkal *(Auslegung etzlicher örter des Lobgesangs),* néhány alkalmi vers kíséretében.[493] A Zingref-féle 1624-es strassburgi kiadásba (A) nem válogatták be, a breslaui gyűjteménynek (B) ugyanakkor a kompozíció retorikailag legfontosabb helyére, a *kötet élére* került. Itt röviden ki kell térni arra, hogy az önálló nyomtatványt (1623) már megelőzte a témával és a szöveg mintájával való intenzív foglalkozás. A közvetlen minta természetesen Daniel Heinsius holland reneszánsz költő (így, reneszánsz költőként tartja számon a szakirodalom)[494] himnusza volt: *Lofsanck van Jesus Christus den eenigen en eewigen Sone Godes.*[495] Opitz 1621-re lefordította Heinsius hosszú dicsőítő költeményét és viszonylag személyes szavakkal írt ajánlást unokabátyjának *(Mein Herr Vetter),* Caspar Kirchernek. Ebben röviden dicsérte a szöveg költői jelentőségét

492 Martini OPITII, *Acht Bücher / Deutscher Poematum (…)* Breßlaw, 1625, az első könyv: Martini OPITII Erstes Buch der Poetischen Wälder: Worinnen geistliche Sachen begriffen sind, [A2a]-[D2a]; a himnusz kritikai kiadása: MARTINI OPITII *Lobgesnag Vber den Frewdenreichen Geburtstag vnseres HErren vnd Heylandes JEsu Christi,* MOGW, II/2, 119–151; Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Vierter Teil, Nr. 61. (1623. 30. Dez.) A kritikai kiadás (MOGW) jegyzetei szerint „[D]ie ersten zwei der drei von Opitz selbst zusammengestellten Ausgaben beginnen (nach dem Vorstoß) mit unserem Lobgesang, eine Anordnung, die des Dichters hohe Bewertung dieses Werkes klar zum Ausdruck bringt.", illetve „dieser Lobgesang [ist] in Siebenbürgen entstanden. Er muß dann bald nach der Rückkehr durchgesehen und in den Druck gegeben worden sein. Die Auslieferung erfolgte jedenfalls fast genau zu dem in der Widmung angegebenen Datum, denn mit einem Brief von 7. Februar 1624 an den Rat Michael Bartsch schickte Opitz aus Liegnitz mehrere Exemplare zur Verteilung in Schweidnitz." MOGW, II/2, 121.

493 MARTINI OPITII / *Lobgesang / Vber den Frewdenreichen / Geburtstag / Vnseres Herren vnd Heilandes / JEsu CHristi /* Gedruckt in den Fürstlichen Druckerey / zu Liegnitz / Durch Sebastianum Koch o.j. [1623]. Az ajánlás 1623. december 30-án kelt, vö. Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* Martin Opitz, Zeitgenössische Einzelveröffentlichungen 61. (1623. 30. Dez.)

494 Vö. 361. jegyzet.

495 Az ajánlás szerint: Leiden, X. Aprilis MDCXVI.

(stelle ich mir das Werck für augen / so ist es Poetisch), értelmezést *(Auslegung)* írt, összefoglalta a tartalmat, majd közölte a fordítást.[496] Fordítása azután bekerült mind a strassburgi (Nr. 148), mind a breslaui (Nr. 7) kiadásba, az apparátussal (dedikáció, ajánlás, magyarázat, tartalom) együtt. A szakirodalom eddig nem tért ki (mert talán nem is lenne érdemes) az Opitz-fordítás és Heinsius holland szövegének alapos összevetésére, de ami fontosabb, nem foglalkozott az 1623-as Opitz-féle *Lobgesang*nak a mintákhoz való viszonyával sem. Mindössze annyit olvashatunk több helyen, hogy a *parafrázis (Nachdichtung)* sem költői, sem vallásos szempontból nem értékelhető nagyra. Saját gondolatmenetem szempontjából viszont, poétikai nehézségei ellenére, fontos szöveg és még jelentősebbnek látom kitüntetett szerepét a breslaui kötet (B) élén: erdélyi élményeinek keserű felidézésével kezdődik a nagyszabású himnusz, eltávolítja a parafrázis gyakorlatától és így teljesen új költeménnyé teszi. Ebben a gyűjteményben (B) elmaradt az önálló nyomtatványban olvasható *Auslegung* (ott összesen 41 sorhoz írt kommentárt), és elmaradt az egyetlen nyomatékosító marginália: a 19–20. sorok mellett *(In diesem wilden ort / da niemals keine gunst Gewesen / noch wird sein zu einer freyen Kunst)* azt írta, megjegyzésként és információként, az 1623-as (önálló) kiadásban a margóra: *In Dacien.* A breslaui kötet (B) első, nyitó pozíciójába emelt himnusz az *exordium*ban igen hatásos ellentéttel mutatja be a vigasztalan szerzői helyzetet: bár a szent karácsonyi ünnep mindenképpen megkövetelné, most mégsem tud illendőképpen sietni a jászolhoz, hiszen erejét és kedvét nagyon megviselték a *barbár vidéken* (ti. Erdélyben) töltött nehéz idők. A gondolatmenet logikája szerint hosszabban idézek a szövegből:

496 Dan. *HEINSII Lobgesang Jesu Christi des einigen vnd ewigen Sohnes Gottes. Auß dem Holländischen in Hoch-Deutsch gebracht durch Mart. Opitium,* Buntzlaw / zu außgange des MDXXI Jahres/ zu Görlitz im Marggraffthumb Oberlausitz druckts Johann Rhambaw MDC.XXI. Dünnhaupt, *Personalbibliographien,* 54.1.

Ich bin / O Jesu / zwar bereitet deine Krippen /
Vnd dich / du süsses Kind / mit diesen meinen Lippen
Zu preisen jnniglich / gleich wie ich vormahls pflag
Mit frewd vnd lust zu thun / wann dieser hohe Tag
Gewündschet kommen war (5) (…)

wie wann im Wettelauffen
Sich einer gantz bemüht vor dem gemeinen Hauffen (10)
Zu treffen auff den Zweck / sticht seinen Klepper an /
Der Siegeshoffnung voll / nicht minder als der Man /
Den Wind schier vberholt / vnd wann er vnterweilen
Ihm auff der Ferssen nach ein ander Pferd hört eilen /
Da gischt er / schäumt vnd schnaubt /
giebt auff den staub nicht viel (15)
Reist seinen Reuter fort / vnd bringt jhn an das ziel:
So solte mir auch seyn. Ach aber ich bin kommen
Wo fast mir aller fug zu singen ist benommen /
In diesem wilden Ort / da niemals keine Gunst
Gewesen / noch sein wird von einer freyen Kunst: (20)

Da alle Liebe liegt / die stimme zu erheben /
Auff art der schönen Schar die vmb die Wiegen schweben (…)

Kein Tempel ist hier nicht / in dem ich kondte hören / (25)
In meiner Sprachen zwar / diß dein Geburtsfest ehren /
An dem du worden bist das was wir Menschen sein /
Vnd bleibst doch wahrer Gott: bist Gott vnd Mensch allein.
So hab' ich auch bißher nicht wenig abgenommen /
Bin einen grossen Theil von meinen Kräfften kommen / (30)

Durch Kranckheit / welche mich noch jetzt nicht gentzlich lest:
Was sonsten mehr hier ist / ist grimmer Frost vnd Pest.[497]

A szöveg olyan jelentős a világnézetet felépítő klisék, az idegenség és otthontalanság, valamint a költői pályakép szempontjából, hogy most itt nem jegyzetben adok prózafordítást:

Ó, Jézus, kész vagyok ugyan jászolodat s téged, édes gyermek, ajkaimmal bensőségesen dicsőíteni, örömmel s kedvvel, épp úgy, mint korábban tettem, mikor e szent nap elérkezett (…) Midőn a versenyfutásban mindenki arra törekszik, hogy a közönséges tömeget megelőzve elsőként érjen a célba, megsarkantyúzza rossz gebéjét a győzelemben bízva, úgy, hogy a szelet is csaknem megelőzni kívánja és miközben sarkában vágtatva előzni hall egy másik lovat, saját lova tajtékzik, habzik, fújtat, nem törődik a porral, tovább vágtat lovasával és a célba ér: így akartam én is. Jaj! olyan helyre érkeztem azonban, ahol az éneklés teljességgel lehetetlen ezen a vad vidéken, ahol soha sem volt és nem is lesz soha érzék egy szabad művészethez [a gyűjteményes kötetben már elhagyott marginália itt volt olvasható: *Dáciában*], mikor mindenki arra vágyik, hogy a bölcső köré igyekvő szép angyalok módján hangját hallassa (…) számomra itt nincs olyan templom, ahol egyáltalán saját nyelvemen hallhatnám születésedet ünnepelni, hogy az lettél, amik mi, emberek vagyunk és mégis igazi Isten maradsz, egyedül te

497 MOGW, II/2, 128–129; az első egység (a hallgató *előkészítése,* Quintilianus, *Szónoklattan,* 4, 1, 5) 32 sora után a nyilvánvaló *ellentét* következik: „Doch richtet mich noch auff / das auch ein gutt gedancken / Dich ohne red‘ erweicht; das gar kein ziel / kein schrancken / Für deine Gottheit ist; du schleust dich nirgend ein / Lest dir ein reines Hertz‘ an statt der Kirchen sein” (33–36. sorok). Ez az *átvezetés* dogmatikailag veszélyes irányzatokkal is rokoníthatja Opitz tézisét: a „szavak nélküli” és az épített (Mauer) egyházon kívüli egyesülés lehetőségéről lehet itt szó az emigrációs környezet sablonjába helyezve. A költeményt magyarázó *Auslegung*ban 41 sorhoz 43 kommentárt fűz, a margón azonban egyetlen korábbi vagy további bejegyzés nincsen. A kommentárok a 28. sornál kezdődnek („Bist Gott vnd Mensch allein] Wieder Arium / dessen lästerliche rede von unserem Erlöser bekannt ist: Erat tempus, cum non esset etc.”), majd az 51. sornál folytatódnak, vö. MOGW, II/2, 129, illetve 138.

> vagy Isten és ember. Ily módon idáig is nem keveset veszítettem erőmből, erőim jó része elfogyott már abban a betegségben, amely most sem enged: ami egyébként itt van még, az ádáz fagy és pestis.

Ez a határozott és kirekesztően arisztokratikus megállapítás (*da niemals keine gunst gewesen / noch wird sein zu einer freyen Kunst,* 19–20 sorok) a kor rendkívül népszerű és hatásosan terjesztett propagandisztikus írásainak kontextusában jól értelmezhető.[498] Már az alkalmas tanárokat ajánló Johann Christian briegi herceg is nagy örömérő és megelégedéséről tudósítja Bethlen Gábort válaszlevelében, miszerint a haza, az ifjúság és az utókor számára létrehozandó *gymnasiumban* most végre Erdélyben is ápolni fogják a tudományokat.[499] Opitz ismerhette ezt a levelet és mivel bizonyosan ismerte, ez is fokozta aggódását az idegen földön rá váró műveletlen közeg miatt. Fél évtizeddel később, 1628-ban keltezte a *Lob des Krieges*

498 A *sohasem volt és nem is lesz* formula igen népszerű maradt évszázadokig. Jakob Friedrich Reimmann hallei evangélikus lelkész (1668–1743) sokat idézett és a hazai művelődéstörténetben már kellőképpen feldolgozott elítélő sorait ehelyütt én is idézem röviden: „Ich glaube auch nicht, *daß jemals einer von dieser Materie was geschrieben habe, oder auch was sonderliches habe schreiben können*. Denn die Ungarn haben jederzeit ein solches Naturell gehabt, dass sie mehr auf ein gewandtes Pferd und einen blancken Säbel, als auf ein curieuses Buch gehalten." (Reimmann, J. F., *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam sowohl insgemein als auch in die historiam literariam der Teutschen insonderheit*, Halle, I–V, 1708–1713, I. 435; kiemelés tőlem – Ö. P.). A témára vonatkozó, Reimmann ítéletét értelmező és a további vizsgálatok számára mindig kiindulópontként szolgáló standard irodalom: Turóczi-Trostler József, *A magyar irodalom európaizálódása,* illetve uő, *Czvittinger „Specimen"-jének német visszahangja,* Budapest, 1961, II, 5–63, illetve 64–75; Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita,* Budapest, 1969; Köpeczi Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége",* Budapest, 1976; németül uő, *Staatsräson und christliche Solidarität,* Budapest, 1983. A *magyarságkép ('Ungarnbild')* századok óta jelen lévő kliséire, a sztereotípiák természetére, terjesztésük mechanizmusára és a vonatkozó kutatások részleteire ehelyütt nem térek ki, a rendkívül gazdag magyar és nemzetközi irodalmat alább csupán néhány újabb dokumentum tanulságaival egészíteném ki. Most a dolgozathoz itt szorosan kapcsolódó egyetlen résztanulmányt és egy tanulmánykötetet említek meg: Ötvös, Péter, *Aktualisierung alter Klischees,* Heidelberg, 1999, 265–282. *Das Ungarnbild der deutschen Historiographie,* Stuttgart, 2004.

499 Vö. 281, 308, 327. jegyzet, illetve Opitz, *Briefwechsel…,* 230120 *ep,* I. Herzog Johann Christian zu Brieg a Gabriel Bethlen, 1622. május 14.

Gottes Martis nagyszabású (848 soros), sztoikus hangoltságú, ugyanakkor szatirikus elemeket is felmutató tablóját Mars uralmáról (incip. *O Mars, ich sinde dich / du starcker Gott der Kriege*). A magyarok itt is szerepelnek, Opitz itt is a németekkel szemben mutatott bizalmatlan rosszindulatukat emeli ki. Mindenkit a buzgóság, az irígység és a düh vezérel, mindenki gyűlölettel támadja a másikat és a magyar is szidalmazza a németet:

Ein jeder wird geregt (528)
Auff Eyfer, Neid vnd Zorn. Du machst / O Menschenwürger /
Daß jener diesen hier, der Juncker einen Bürger /
Vnd er den Bawersmann, der reich' ein armes haßt /
Ein Weltkind geistlichs Volk. Der Unger redet fast / (532)
Dem Deutschen übel nach / vnd Holland zürnt mit Flandern /
Mit Böhaimb Dennemarck. Ein Arzt verfolgt den andern /
Ein Kauffmann, ein Jurist, ein Singer, ein Poet /
Als ich dann sonderlich den, welcher nichts versteht / (536)
Vnd gleichwol lügen will etc. [500]

A hun–magyar kapcsolat természetesen számára is vitán felül állott, Opitz maga is, persze lekicsinylően, a nép *(Volk)* tudományokra alkalmatlan voltát kiemelve hunoknak nevezi gyulafehérvári tanítványait: az *Ad Copium* epigrammában arról ír, hogy az iskolában Horatius és Cicero műveiből olvasott fel hunjainak *(explicat Hunnis)*. De a hun–magyar rokonság, tudjuk, fontos érv volt a barbár kegyetlenség átszár-

500 *Lob des Krieges Gottes Martis,* Vratislaviae, April. An. M.DC.XXVIII. Hannibál Dohnának *(Carolo Annibali Burggravio Dohnensi)* ajánlva. Kötetben: Martini Opitii *Deutscher Poematum Anderer Theil. Zuevor nie beysammen, theils auch noch nicht herauß-gegeben,* In verlegung David Müllers Buchhendlers in Breslaw 1629, 244–269. A vers értelmezéséhez: Becker-Cantarino, Barbara, *Satyra in nostri belli levitatem…*, 1974, 291–317. Amikor Opitz a barbár népről, a durva tulajdonságokról, valamint a nép *(Volk)* erkölcseiről, nyelvéről, beszédéről ír, akkor bizonyosan a magyarokat, a magyar nyelvet beszélő *népet* érti ez alatt. A kor népszerű, ugyan mintegy száz évvel korábban született humanista történeti és földrajzi irodalmában még nem történt meg a Hungaria-fogalom további szűkítése, természetesen Erdélyt is a *totius regni Hungariae* részének tekintették. A Hungaria- és a Pannonia-fogalom 16. századi felfogásáról lásd: Klaniczay, Tibor, *Die Benennung 'Hungaria' und 'Pannonia'…* Budapest, 1993, 83–110. A kiemelés tőlem, Ö. P.

maztatására is: Attila kegyetlenségét és Dacia lágy szépségét a *Zlatná*ban is szembeállítja:

> Es [*ti. der gothen schar,* Ö. P.] hat das wüste Volck gantz Asien bezwungen //
> Die Griechen / Thracier / vnd Mysios verdrungen //
> Auch ewer Daciam / das jhnen doch verwandt //
> Von langen Jahren her / verheert vnd ausgebrandt. /
> Mehr hat nicht Attila mit seiner Scythen hauffen //
> Vnd dann die Wenden auch euch feindlich angelauffen?"
> (*Zlatna,* 93–98. sorok).

A *Lobgesang* tehát, láttuk, igen fontos kompozíciós szerepet kapott: a *Német költemények* (B) *nyolc könyvének* első könyvét, a vallásos énekek gyűjteményét vezeti be és ezáltal az egész kötet *nyitódarabja*.[501] Jól észrevehető itt továbbá a műfajok szerinti szerkesztésre való törekvés, valamint az egész kötetnek egy határozottabb szempontú elrendezése. A struktúrát röviden követve felvázolom a gyűjtemény további részeit: az alkalmi költemények *(poetische Wälder)* második könyve három nagyobb szabású költeményt tartalmaz *(In welchem die Getichte von Ruhe des Gemütes / vnd dem Ackerleben),* élükön a *Zlatna* áll, ezt követik a *Lob des Feldlebens,* illetve *Heinsii Lobgesang Bacchi*.[502] A harmadik könyvbe különféle témákról írott szövegeit rendezte (*Darinnen allerhand Sachen,* Nr. 11–25). A negyedik könyv az esküvői és lakodalmi verseké (*von Hochzeitgetichten,* Nr. 26–37), az ötödikben szerelmi és világi versek vannak (*Worinnen Amatoria vnd weltliche Getichte sind,* Nr. 38–56).[503]

---

501 Az első könyv további hat költeményének címe: (2) *Auff den Anfang des 1621. Jahres*; (3) *Auff den ersten Januarij / 1623*; (4) *Klagelied bey dem Creutze vnsers / Erlösers*; (5) *Auff das Creutze des Herrn*; (6) *Auff die Weise des hundert vnd vierdten / Psalms*; (7) *DAN. HEINSII Lobgesang Jesu Christi.* Ezek közül csak a Heinsius-fordítás szerepelt a megelőző (A) strassburgi gyűjteményben.

502 A (B) gyűjteményben a 8. 9. és 10. pozícióban.

503 Ez a könyv kezdődik az *An die Teutsche Nation* című, negyvensoros programadó versével, amelynek 33–36. sora az ifjúkort immár elhagyó, saját költői feladatát megtaláló öntudatos szerző ígérete: „Du Teutsche Nation / voll Freyheit / Ehr vnd Tugend // Nimb an diß kleine Buch / die früchte meiner Jugendt // Biß daß ich höher steig / vnd deiner Thaten Zahl // Werd vnablässiglich verkünden vberall", vö. 488. jegyzet.

A hatodik: *Oden oder Gesänge* (Nr. 57–74), a hetedik (Nr. 75–110) a szonettek könyve.[504] A nyolcadik, utolsó könyvbe 50 epigrammát rendezett, majd a *Beschluß*-elégiát (Nr. 161), ezt követően társaihoz írott köszöntő- és köszönőverseket (Nr. 162: *Auff Danielis Heinsii Niederländische Poemata*; Nr. 163: *Antwort auff Herrn Balthasar Venators Deutsches Carmen an jhn geschrieben*), a 164. pedig ismét egy szonett: *In ein Stammbuch*. A kötet nyolc könyve összesen 166 versszöveget tartalmaz,[505] az egész kötet utolsó, tehát a nyolc könyv kötetzáró verse a nevezetes *Exegi monumentum* 12 sora németül: Az *Ad Melpomenen* 16 sorát Opitz 12 sorba rendezte viszonylag szabadon.[506] Az erős Horatius-

504 35 szonett olvasható itt. A harmincnegyedik (a kötet számozásában XXXV.) mindenképpen figyelemre méltó a történelemszemlélet és a történetmagyarázat szempontjából: a nagyon megfáradt (és már egy évszázada inkább visszájára fordított), korábban Magyarországra alkalmazott toposz *(propugnaculum Christianitatis)* ellenében Opitz itt a *nemes, drága Bécset* jelöli meg *Mahomet zabolájaként:* „O Tonaw / sey gegrüst / du König aller Flüsse // Dem Nilus *selber weicht / vnd du /* ***du edles Wien || Du Zaum des Mahomets*** */ in das ich kommen bin //* Ich weis gewiß nicht wie (…) **Du Wien bist strak genug den Türken zu bestehn** / Ich aber viel zu schawach der liebe zu entghen etc." *Acht Bücher Deutscher Poematum,* 1625, S. 224, Kritische Ausgabe, Bd. II. 109. (S. 719) 1–4 és 9–10 sorok (kiemelések tőlem – Ö. P.).

505 Az időrendi szempontot követően már megjelent nagyobb költeményeket a kritikai kiadás (MOGW, II/2) nem veszi fel újra az *Acht Bücher etc.* gyűjteménybe, a kiadás legfontosabb bírálója szerint jogosan: „Daß die – dem chronologischen Schema entsprechend edierten – größeren Stücke wie der *Lobgesang über den freudenreichen Geburtstag Christi*, daß die Lehrgedichte *Zlatna* und *Lob des Feldlebens* sowie der *Lobgesang Bacchi* nicht erneut aufgenommen wurden, ist einleuchtend." vö. Garber, Klaus, *Martin Opitz: Gesammelte Werke. Kritische Ausgabe,* I, Die Werke von 1614–1621. Bd. III, 1.2: Die Übersetzung von Barclays Argenis. Bd. II, 1.2.: Die Werke von 1621–1626. – Stuttgart, 1968, 1970, 1978, 1979, [rezension] = *Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, 701–708, az idézet: 704.

506 *(166)* Horatii: Exegi monumentum. Ich hab' ein Werck vollbracht dem Ertz nicht zu vergleichen / Dem die Pyramides an Höhe müssen weichen / Das keines Regens Macht / kein starcker Nortwind nicht / Noch Folge vieler Jahr vnd flucht der Zeit zubricht / Ich kan nicht gar vergehen. Man wird mich rühmen hören / So lange man zu Rom den Jupiter wird ehren: / Mein Lob soll Aufidus der starck mit rauschen fleußt / Vnd Daunus wissen auch / der selten sich ergeußt / Dann ich bin der durch den der Griechen schönes Wesen / Was jhre Verß anlangt jetzt Römisch wird gelesen: / Setz' / O Melpomene / mir auff zu meinem Rhum / Den grünen Lorberkrantz / mein rechtes Eigenthumb. ENDE. MOGW, II/2, 748. vö. még a *Beschluß Elegie* öntudatos soraival, 490. jegyzet.

reminiszcencia büszke szerzői öntudatot mutat, jelzi a megtalált költői szerepet. Az *Exegi munumentum* kezdetű Horatius-emlékmű, tudjuk, *Az énekek harmadik könyvének (Carminum liber tertius)* rendkívül hatásos záró (XXX) darabja, az a könyv ezután már nem folytatható. Nos, Opitz értette a Horatius-szöveg szándékát és jelentését, a kissé rövidített német változatot, látjuk, saját nyolc könyvének (*Acht Bücher deutscher Poematum,* Breslau, 1625) végére, *kötetzáró helyre* tette. A „tudós elméből született", a felkészült olvasó elismerésére számító zárást *előkészítő,* tehát az utolsó verset megelőző szöveg, a kötet 165. darabja pedig egy szabályos *valedicit* költemény: *Midőn Erdélyből hazájába visszatért (Als er auß Siebenbürgen sich zurücke anheim begab).* A kritikai kiadás azt írja, hogy e viszonylag rövid, 48 soros vers tartalmilag a *Zlatná*hoz kapcsolódik, önéletrajzi elemeket is bőven tartalmaz, a kritikai kiadás szerkesztője és kommentálója szerint viszont költői szempontból nem tartozik a csúcsteljesítmények közé *(dichterisch keine Höchstleistung).*[507] A (szerintem mégis) gondosan és egy fiatal tudós ambíciójával megszerkesztett (a *búcsú* jól ismert toposzait halmozó, de építkezésében mégis arányos) költemény egy életmetafora igényével készült: utazás a római hősök (olvasmányokból már megismert) egyik gazdag terepére, Daciába,[508] ahonnan – kézenfekvő, éppen ezért kissé erőtlen *oppositio* – a most ott lakó emberek durva, féktelen természete ijeszti el *(Der rawen Menschen Art die jetzund bey dir wohnen).* Vágyott személyesen is megtapasztalni a görög mitológia, filozófia és irodalom már az iskolákban jól megtanult és azóta rendkívül tisztelt emlékhelyeit. Úgy gondolta, Daciából, ahol intellektuálisan majd felkészül az antik világ nagyszerű látogatására, könnyebben eljuthat Görögországba. A vers központi része a görög kultúra mitológiai emlékhelyeinek nem rossz ritmusú felsorolása. Terve viszont most már biztosan nem valósulhat meg: a *peroratio* retorikailag indokolt helyén betegségére, hidegrázásra és forró lázára hivatkozik és ezzel indokolja, miért is kell hazájába visszatérnie *(Die Kranckheit lest mich*

507 MOGW, II/2, 746: „Dies Gedicht, das sich inhaltlich an Zlatna (Nr. 53) anschließt, besitzt zusätzlich biographischen Wert."

508 Itteni tartózkodása, amit egyfajta „itáliai utazásnak" is felfoghatunk, egyenesen költészettörténeti cezúrát jelent működésében, így Achim Aurnhammer: „da Opitz sich wärend des 'siebenbürgischen Exils' seiner Berufung zum deutschen Nationaldichter bewusst wurde", Aurnhammer, *Trisia ex Transilvania,* 253.

nicht / des Febers kält' und Hitze: // Drumb ist es nur an dem ich daß ich zu Rosse sitze // Auff Deutschland wieder zu). A kényszerű, de a tárgyi és szellemi emlékek miatt mégis vonzó távollétet, a továbbutazás vágyát és a betegség okozta gyötrelmes, lelkileg viszont mégis megnyugtató hazatérést az idő felosztására hagyományosan alkalmas folyók, ezúttal *a szép Ompoly (DV schöner Apulus)* és *a gyorsvizű Bober (du schneller Bober)* keretezik.[509] Az antikvitásból ismert,

509 Meglepően naiv módon értekezik a versről átfogó igényű, de kíméletlen negatív kritikát kapó kötetében Gellinek: Gellinek, J. L., *Die weltliche Lyrik des Martin Opitz,* Bern – München, 1973, 212: „Mittelstück dieser Alexandrinerelegie bildet die Beschreibung seiner geplanten, aber einer Krankheit wegen aufgegebenen Reise nach Griechenland. Merkwürdig ist Tatsache, daß er beim Abschied von Siebenbürgen wie auch beim Gruß an Bunzlau die Landschaft anspricht, vornehmlich Quellen oder Flüsse, nicht aber Städte, kaum Menschen (vgl. aber Z. 39f.). Dichterisch ist das Gedicht keine Höchstleistung." Az antikvitástól átvett búcsútopikát sem ismerő szerző könyve zárszavában *(Schlusswort)* egyenesen zavarba ejtő naiv következtetést tesz (269): „Fehlen doch bei ihm überhaupt Gedichte, die um eigene Krankheit oder Todesnähe kreisen, wie etwa die bekannten Sonette des Andreas Gryphius. Nur das Gedicht 'Als er auß Siebenbürgen sich anheim begab' macht hier eine Ausnahme. Aber dieses Gedicht läßt sich mit den tiefreligiösen Krankheitssonetten von Gryphius nicht vergleichen." A topikus előformákat nem, azt azonban mégis észrevette Janis Little Gellinek, hogy Opitz esetében a 'persönliche Lyrik' árnyaltabb, a retorikai tankönyvek tanulságait is feltüntető értelmezést igényelne, erre azonban nem vállalkozott. Könyvének szakszerű, de a problematikus kérdések miatt néhol túlságosan indulatos kritikáját adja Klaus Garber az *Összes művek (Gesammelte Werke)* első három kötetéről írott recenziójában: Garber, *Martin Opitz: Gesammelte Werke,* i. m., 701–708; Garber „rémületes példának" *(erschreckendes Beispiel)* említi itt Gellinek datálási kísérleteit (uo., 704). Sajnálja, sőt nehézményezi, hogy míg a nagy munkát végző Schulz-Behrend igen visszafogott a szövegek kommentálásában, Gellinek kritikátlanul idézi mások véleményét (*„Um so unverständlicher muß es bleiben, daß der bescheiden zurücktretende Editor fremden Werturteilen in seiner Ausgabe Tor und Tür öffnet und eine kritische Sondierung vermissen läßt."* uo., 706). Gellinek könyvét és külön is megjelent vonatkozó tanulmányát a legélesebben vissza kell utasítani *(„aufs schärfste zurückgewiesen werden kann")* és reménytelen következtetéseit nem kellene immár harmadszor is megörökíteni (*„Hier sollen die trostlosen Exspektorationen von Gellinek nicht ein drittes Mal verewigt werden."* uo., 207.) A láz és a betegség kliséjét (sajnos) Marian Szyrocki sem értelmezte az antik és az antikizáló kora újkori költészet hagyományában, egyszerűen nem ismerte fel a toposzt: Opitz „hegte sogar die Hoffnung, daß es ihm, dank der guten Beziehungen, die damals zwischen Bethlen und der Türkei bestanden, gelingen würde, an einer diplomatischen Reise teilzunehmen, die ihn bis nach Griechenland bringen sollte (…) Eine Krankheit hinderte jedoch den Dichter daran, diesen Plan auszuführen." Szyrocki, *Martin Opitz,* 55.

Horatius által is használt, de erőteljesebben csak a kora újkori retorikákban definiált *apobatérion (partra szállás)* és kikötés képrokonságra ismerünk a vers zárlatában: „Elhagyva az utazást immár úgy remélem, / Életem maradékát békében nálad tölthetem: / Az ifjúság nyugtalanságát, gondjait, fáradságát és kínját / Megelégeltem már; itt legyen vége hát ennek."[510] Az Ovidius-hagyomány természetesen, legkésőbb a 15. századtól, folyamatosan jelen volt az északi humanisták úgynevezett '*Heimatferne*' ('számkivetés', az 'otthon hiánya') költészetében: az idegen, a költői inspirációt egyenesen kizáró környezetben fájdalmasan hiányolták az intellektuális életet, a barátokat, egyáltalán: a nyelvüket értő közönséget és panaszkodtak a barbár vidék és a szokatlan éghajlat okozta súlyos betegségükre. Opitz felhasználta ezeket a kliséket és a 'betegség', 'hidegrázás és a láz forrósága' toposzát azzal is kiemelte (és idegenítette el az úgynevezett „személyes lírától"), hogy ebben az állapotban *lóra ül (ich zu Rosse sitze)* és a jelentős távolságra lévő Németországba (közelebbről a Boberhez) indul.[511] A bevezetésben tehát az idegen, barbár népet jelöli meg kényszerű távozása okául, a verszárlatban pedig, mint már idéztem, kínzó betegségét okolja azért, hogy nem folytathatta útját Görögországba:

DV schöner Apulus (…) (1)
Gehabe dich nun wol / sampt deinen frischen Quellen (5)
Die reich von Golde sind / ich werde keine stellen
Bey dir / du helle Bach / mir suchen nach der Zeit /
Daß ich da ruhen mag; mein Sinn steht anderweit.
Der rawen Menschen Art die jetzund bey dir wohnen /
Die aller Tugend Feind / vnd jhr mit Hasse lohnen / (10)
Die zwingt mich daß ich dir muß geben gute Nacht /
Vnd auff mein Vaterland bin wiederumb bedacht.

510 45–48. sorok: „Bey dir verhoff ich nun den Rest von meinem Leben // Das Reysen beigelegt / in Frieden auffzugeben: // Der Jugend Wanckelmut / viel Sorgen / Müh' vnd Pein // Ist biß anher genug; hier soll das Ende seyn." A tartalmi fordítás tőlem [Ö. P.] származik.

511 Az Ovidius-hagyomány *(aetas Ovidiana)* középkor végi és kora újkori történetéről leginformatívabb magyar nyelvű összefoglalás jól orientáló további szakirodalommal: Jankovits László, *Accessus ad Janum,* Budapest, 2002, különösen 117–139.

> Szép Ompoly te […] Élj boldogul, arannyal bővelkedő friss vizű forrásaiddal együtt, ezután már nem keresek nálad nyugalmat, te tiszta patak, másra gondolok immár. A most itt lakó emberek durva természete minden erkölcsnek ellensége, tőlük gyűlölettel kapsz dicséretet, ez kényszerít arra, hogy jó éjt mondjak neked, és újra hazám jusson eszembe.[512]

Azt nem mondhatjuk ezután, hogy Martin Opitz sűrűn kiadott és a század első felében már a hazai németséghez is eljutott *Német poémái* hatás nélkül maradtak az Erdélyen kívüli német közösségekben, nem, inkább erősítették a már korábban erőteljesen jelentkező bizalmatlanságot.[513]

512 A versnek a kritikai kiadásból közölt német nyelvű szövege és az általam készített fordítása a 4. Függelékben, vö. még: Ötvös, *Egy vers nemének módja,* 288–295.

513 Sopronban, Lőcsén, Kassán és Eperjesen is találunk a könyvjegyzékekben német nyelvű Opitz-műveket, kilenc könyvtárban összesen tizenkettőt, ezekből kilenc a *Teutsche Poemata,* vö. Olvasmánytörténeti áttekintés, ebben a kötetben, IV. 1.

4. A magyarságképről

A *magyarságkép* hetero- és autosztereotípiáiról ezúttal – a hozzáférhető nagyon gazdag, többnyelvű és a legtöbb esetben színvonalas szakirodalomra való tekintettel – nem kívánok sem összefoglalást, sem elemzést adni. Az alábbiakban néhány új, a témában eddig nem említett szöveg esetleg tovább használható tanulságait sorolom fel, utána, ezekhez mintegy szorosabban kapcsolódva, visszatérek a *Zlatna, avagy a lélek nyugalma* című nagy erdélyi tablóhoz és annak szövegváltozaihoz.

Jól ismert, több alaptanulmányban is tematizált, hogy az európai nyilvánosságot már viszonylag korán tájékoztatták (elsősorban német nyelvterületről, először latinul, nem sokkal később német nyelven is) a magyarok úgynevezett *árulásáról*. A későbbi II. Piusz pápa, a jelentőségében és hatásában nehezen méltatható humanista tudós és politikus, Aeneas Sylvius Piccolonimi, valószínűleg minden más európai kritikát megelőző súlyos vádbeszéde szintén nagyon jól ismert és sokat idézett.[514] Úgy tudjuk az irodalomból, hogy Johannes Cuspinianus

514 A beszéd legkorábbi idézéséről vö. Szenci Molnár Albert, *DICTIONARIVM VNGARICO–LATINVM,* Norimbergae, Anno MDCIV (RMNy 919 (2), hasonmás kiadása: Bibliotheca Hungarica Antiqua, XXV, Budapest, 1990.) Szenci Molnár itt a négy magyar főúr (Ecsedi Báthori István, Rákóczi Zsigmond, Thurzó Szaniszló és Thököli Sebestyén) számára írott latin nyelvű *dedikációjában* Aeneas Sylviusnak a magyar követek előtt mondott impulzív beszédét idézi (A 2 – A 4), a szerző margináliája (A 3): *Epla. 78. An. circiter 1434.* RMKT XVII. század 6. *Szenci Molnár Albert költői művei…,* Budapest, 1971 (Szenci Molnár Albert ajánlásai és előszavai, 3.), 458–463., közelebbi kommentár nélkül, a szerző megjegyzését idézik: *Epistola, 78. Anno circiter 1434.* A magyarok értékvesztését, az ország meghasonlását elmarasztaló viszonylag hosszú betét jól ismert, ezért itt nem idézem újra. A *dedikáció (ajánlólevél)* magyar fordítása: *Szenci Molnár Albert válogatott művei,* Budapest, 1976, 176–189, ford. Borzsák István. Az Aeneas Sylvius beszéd: 179–181. Nagyon fontos összefoglalás és idézetekkel illusztrált pontos tájékoztatás: Marton József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében,* 2006, 5/457–477, a *De Europa* részleteinek magyar fordításáról: *Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa c. művéből,* ford., s.a.r., Nótári Tamás, Szeged, 1999, 3–43; Szilágyi Emőke Rita, *Vitéz János és Enea Silvio Piccolomini levelezése az 1450-es években,* Budapest, 2012, 195–205; Aeneas Silvius Piccolomini *válogatott leveleinek magyar fordítása: Pápa vagy zsinat?,* ford. Boronkai Iván, Budapest, 1980.

(Spießhammer, 1473–1529, humanista politikus és tanár, I. Miksa udvari orvosa és Magyarországon többször megfordult diplomatája) volt az első nagy hatású propagátora annak, hogy a kereszténység védőbástyája és védőpajzsa címre egykor érdemes bátor magyarok *(Hungari, quorum regnum antemurale et Christianitatis clypeus apellatur)* immár súlyos belső viszályokba keveredtek, és az európai kereszténységet elárulták. „Cuspinianus becsmérlő gyalázkodása a legfájdalmasabbat támadja: a magyarság harcias, katonai erényeinek elsilányulását s az azt tápláló heroikus eszményekből származó erkölcs széthullását", írta a korabeli külföldi kritikákkal és az ország panaszának különböző műfajokban történt artikulálásával legtöbbet és legszínvonalasabban foglalkozó Imre Mihály.[515] Az újabban megélénkült, a nemzetközi programokkal harmonizáló hazai imagológiai kutatások fontos eredményeket értek el, ezek monográfiákban és tanulmányokban jól követhetők.

A magyarokról kialakított, leginkább az úgynevezett kettős királyválasztás után Szapolyai (Zápolya) János török szövetségét elítélő véleményeket igen nagy hatással terjesztették tovább különféle irodalmi (és irodalom alatti) műfajok, de prédikációk, levelek, történeti beszámolók, útirajzok, a 16. század végétől az úgynevezett *Neue Zeitung*ok és természetesen olyan mozgékony formák is, mint a röpirat, röplap és a pasquillus,

515 A kérdés igen részletes, bőséges kortárs idézetet és modern szakirodalmat bemutató tárgyalása: Imre Mihály, *„Magyarország panasza"*. Debrecen, 1995. Imre Mihály itt hosszabban és pontos hivatkozással idézi Cuspinianus elítélő véleményét, uo., 32 ff és 45. jegyzet; és uő, *Der Topos „Querela Hungariae" in der Literatur des 16. Jahrhunderts,* Budapest, 1999, 39–117; uő, *Der ungarische Türkenkrieg als rhetorisches Thema in der Frühen Neuzeit,* Stuttgart, 2004; uő, *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban,* Debrecen, 2005, 66–123. A korábbi fejleményekre és az aktuális kutatási helyzetre is kitér: Deák Ernő, *„Jó kedvű, virgoncz emberek…",* Budapest, 2002, 441–458; Bitskey István, *„Militia et littera",* Debrecen, 2006, 141–156; uő, *Militia et littera,* Wien, 2007. Az általam is használt, de Imre Mihály könyvében és tanulmányaiban pontosan jelölt irodalmat ehelyütt nem sorolom újra fel. Részben Imre Mihály kutatásait is felhasználó saját vonatkozó eredményeim: Ötvös, Péter, *Klage und Hoffnung,* 1997, 103–108; uő, *Aktualisierung alter Klischees,* Heidelberg 1999, 265–282; uő, *Ungarn – Bollwerk der Christenheit,* Szeged, 2014, 359–370.

ez a „buján tenyésző irodalmi fattyúhajtás”.[516] A hosszú (a magyar historiográfiában *tizenötéves*) háború eseményeit különösen nagyszámú híradás kísérte. Az európai közvéleményt tájékoztató hírek egyre nagyobb terjedelemben épültek be a „rendszeres és pártatlan történelmi relációkba”.[517] Az 1594 kora nyarától megforduló hadi szerencse, illetve az Udvari Haditanács[518] közvetlen felügyelete alá tartozó Győr elvesztése (1594. szeptember 29.) természetesen felfokozott figyelmet kapott: a kudarcot „pártatlan”, de sok esetben teljességgel elfogult beszámolók egész sora értelmezte. A műfajok és beszédmódok különbözőek ugyan, de a vár főkapitánya, az alacsony termete miatt *Gräffleinnek (Gräffel, Graffel)* csúfolt Ferdinánd gróf zu Hardegg mindenütt áruló.[519] A két éve Szatmárról Győrbe helyezett Hardegg gróf és a frissen érkező, kellően tájékozódni még nem tudó Nikolaus Perlin mérnök-főtiszt bíróság elé került, a vár feladásában mind a kettő bűnösnek bizonyult és 1595. június 15-én Bécsben (Am Hof) mindkettőt lefejezték.[520] A rossz hadvezetés kudarcsorozata, a várvédő tisztek feltételezett, majd bizonyított hűtlensége természetesen kitűnő alkalmat adott a bírálatra, a számonkérésre és a gúnyolódásra. Az irodalmilag is értékelhető, gazdag humanista pasquillus-hagyomány a 16. század végére viszonylag igénytelenné, kevéssé invenciózussá vált, bár megőrizte annak poétikai minimu-

516 Téglás J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban,* Szeged, 1928, 3.

517 *Historicae relationis continuatio. Wahrhafftige Beschreibung aller fürnemmen vnnd gedenckwürdigen Historien so sich hin vnd wider […] verlauffen haben. Alle zum theil auß eigener erfahrung, zum theil auß vberschickten glaubwürdigen Schrifften von Tag zu Tag verfasset vnnd gestellet durch Iacobum Francvm der Historien vnnd Wahrheit Liebhabern* [Frankfurt am Main] 1591 óta megjelenő köteteivel, vö. 160. jegyzet.

518 Az Udvari Haditanács 1556-tól 1848-ig működött. A *Länderteilung* (vö. 12. jegyzet) után, 1565-ben, egy Bécstől független Hofkriegsrat is alakult Grácban.

519 Vö. *Historicae relationis continuatio: Wahrhafftige Beschreibung etc.* 1595. évi kötetével, ahol a törökkel való titkos traktálás előkészületeiről is van szó, i. m., 20–25.

520 Johann Ambrosius Siebmacher metszetén, 193. jegyzet.

mát.[521] Művelődéstörténeti és korismereti értéke azonban továbbra is tagadhatatlan.[522] A magyar nyelvű pasquillusok irodalmi és művelődéstörténeti szerepét Téglás J. Béla dolgozta fel először rendszeresen, munkájára minden későbbi szövegközlés és szaktanulmány hivatkozik.[523] *Buján tenyésző irodalmi fattyúhajtásnak, sűrű irodalmi bozótnak,* sőt, *irodalmi nadragulya bokornak* nevezte a műfajt, de kiemelte kortörténeti értékét, és nagyon fontos, ezúttal általam is példázott különbségre figyelmeztetett: a német „pasquillus-irodalom annyira nem egyezik a miénkkel, hogy néhány érintkező ponton való rokonságtól eltekintve teljesen eltérünk tőle."[524] Az eltéréseket műfajtörténeti szempontból ugyan nem részletezi (a különbségekről annyit írt, óvatosan, hogy

521 A humanista szatirikus irodalomról, legfontosabb közvetítőjéről *(Celio Secundo Curione)* és hazai recepciójáról kitűnő magyar nyelvű ismertetés: Balázs Mihály, *Teológia és irodalom,* különösen 120–130 és 133–142.

522 A műfaj tartós, nagyon szívós utóélete kapcsán feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a korszerűbb német poétikák a 17. század közepétől hevesen küzdöttek már az amorális gúnyirat, a paszkvillus, az ún. *Schmähschrift* ellen. August Buchner szerint a *Pasquillanten* olyan szerzők, akik „ehrliche Leute durchziehen und mit ihren Lästerversen den guten Nahmen, welchen sie erlanget, ihnen abzuschneiden bemühet seyn etc.", vö: Buchner, August, *Anleytung zur deutschen Poeterey,* Wittenberg, 1665; Daniel Georg Morhof határozottan elutasította a pasquillusokat, amelyek „ehrliche Leute anrüchtig machen und also billig nicht gelitten werden", vö. Morhof, D. G., *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie,* Kiel, 1682, Christian Thomasius szerint a pasquillus szerzője „bessert den Leser auch nicht damit, ja seine eigene heimliche Ehr- und Rachgierde wird dadurch nur gestärcket", vö. Thomasius, Christian, *Höchstnötige Cautelen,* Halle, 1713; és Gottsched, J. Ch.: „Wer bloß aus Neid, Rachgier oder andern Gemüthsbewegungen jemanden in seinen Schriften angreift, verdiene nicht den Namen eines satirischen Poeten", vö. Gottsched, Christoph, *Critische Dichtkunst etc.* 1730, *Satire, X. Pasquill.* Ismerünk azonban nehézkesen moralizáló és általában hatás nélkül maradt védelmi iratokat is, például: Michl, Anton, *Versuch einer Vertheidigung der Pasquille,* o. O., 1783, itt több pontba (paragrafusba) rendezve azt állítja a szerző, hogy a pasquillus nem személyeket, hanem csakis morális hibákat *(Fehler)* támadhat: *Das Pasquill muß nur moralische Fehler, nicht physische Gebrechen angreifen* etc., uo., § 3, 11.

523 Téglás J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban,* vö. 516. jegyzet.

524 Uo., 9.

nálunk megkülönböztető, sajátságos nemzeti vonások érvényesülnek),[525] számunkra azonban mégis nyilvánvaló a politikai indíték által előhívott kétféle poétikai meggondolás: a német pasquillus-irodalom megőrizte a műfaji hagyomány által közvetített szereplőket (Pasquill mint támadó, Marphorius mint védelmező, Argus, a tapasztalt, etc.) és azok párbeszédét. A magyar nyelvű pasquillus, ezzel szemben, egyáltalán nem dramatizált, de egyoldalú, monologizált, durva és gúnyolódó támadás, a szerző minden eszközzel az ellenfél megalázására, kigúnyolására, sőt, erkölcsi és fizikai megsemmisítésére törekszik.[526] Nem kívánok ezúttal a nagyon gazdag kortárs pasquillus-irodalommal és a nemzeti karakterrel foglalkozó újabb tanulmányokkal érdemben foglalkozni, a magyarok jellemét érintő egyre negatívabb kritika példázására most egyetlen szöveget szeretnék csak valamivel részletesebben bemutatni. Egy hosszú (a hazai germanisztika és általában a német nyelvű magyarországi irodalom számára eddig ismeretlen) 339 soros német nyelvű, ausztriai (pontosabban bécsi) provenienciájú pasquillus szomorú képét (és éles kritikáját) adja a magyarok harci moráljának.[527] A szöveg (igen gondosan tisztázott, de a másoló, esetlegesen a többszörös másolók értelmezési hibáitól sem mentes 17. századi eleji kézirat) még a századforduló előtt összeállhatott. Erről tanúskodik a Győr feladását hevesen elítélő indulat, de leginkább az, hogy miközben lelkesen helyesli Hardegg és Perlin kivégzését, az úgynevezett 'hosszú háború' végén történt hirtelen kegyvesztetteket már nem említi, és esetükben így

525 Uo.

526 Vö. *Hatvanhat csúfos gajd.* Budapest, 1983; Hargittay Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához,* 1989, 3/312–322; *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert.* Budapest, 1989.

527 *Extract auß dem Gesprech so der Arguß mit dem Paßquil gehalten alß er in Hungern geschickt vndt wider gen Rom kommen ist;* a pasquillus teljes szövege és bibliográfiai adatai: 4. Függelék. A paszkvillust a magyar olvasóknak is bemutattam (Ötvös Péter, *„Komb auß Hungern her",* Budapest, 1996, 201–215), majd később nemzetközi konferencián (2017. december 7–10. Drosendorf, Niederösterreich) tettem kísérletet kibővített dolgozatom megvitatására: Ötvös, Péter., *„Ich binß vndt khomb auß Hungern her / Wil dahin khommen nimmer mehr",* Wien, 2019, 15–24.

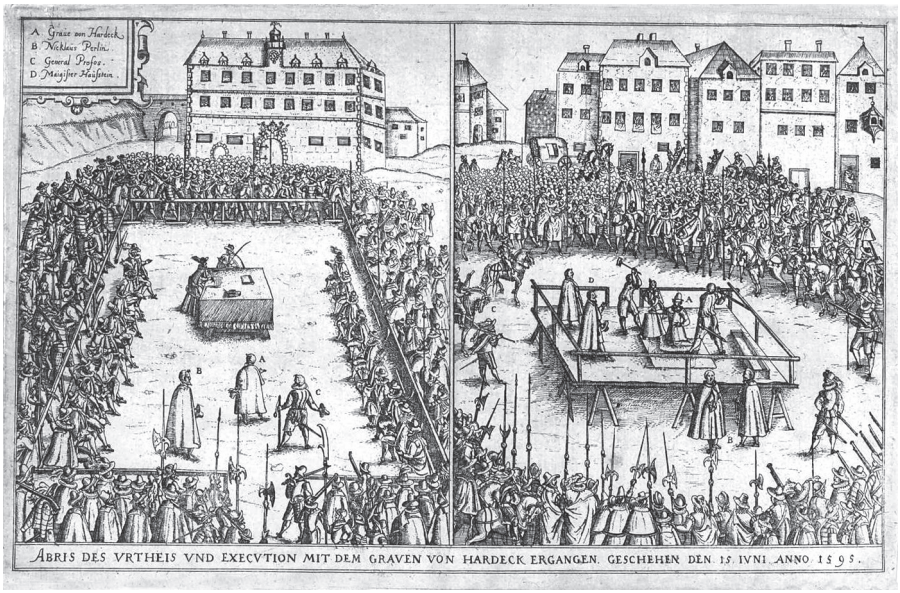

Hardegg gróf nyilvános kivégzése

nem is foglalhat (párt)állást. A *post quem* tehát 1595 júniusa, a kivégzések ideje, az *ante quem* pedig 1606, a bécsi, illetve a zsitvatoroki békekötést megelőző időszak.

A szerző(k) egyáltalán nem ügyetlen módon építi(k) fel a beszélgetést, a nem bonyolult, de láthatóan mégis átgondolt kompozíció a hierarchia mentén halad, így jutunk el a legmagasabb rangútól *(Khayser)* a katonák többnyelvű durva káromkodásáig (285–287. sorok), majd végül a bécsi lakosság felekezeti és érzelmi szabadságának elvesztéséig (299–311. sorok). A befejező rész ismét kitágul: szóba kerül itt a birodalmi segítség és Velence politikája is. A középpontban Győr eleste áll, a szöveg fikciója az, hogy a Magyarországra küldött és a birodalomba visszatért *Argus* elmondja tapasztalatait és jellemzi a hadi események legfontosabb szereplőit. *Pasquill* természetesen római illetőségű, ismert ájtatos

üdvözléssel *(beneueneritis)*[528] köszönti a megsebesült, csaknem nyomorék, sánta és koszos Argust *(zerrissen, halb khrumb lamb khottig vnd beschissen):*

Beneueneritis signior Arge glück zu
Verzeihe mir so Ich dir Vnrecht thue
Bist nit mein gesell den ich so weit
Inß Teutschlandt geschickht hab vor der Zeit
Vndt khombst herwieder also zerissen
Halb khrumb lamb khotig vnd beschissen
Sag bistues oder bistes nicht.[529]

A találkozás körülményei, a párbeszéd indítása ismert pasquillus-hagyományt utánoz: az egyik szereplő (ez esetben Argus) távoli és veszélyes helyről tér haza és beszámol ottani tapasztalatairól. Németországba indult, de a háborús és idegen Magyarországra került, ahová soha nem akar ezután visszatérni. Emlékeztetnék arra, hogy a már nagyon korán németre fordított és esetleg német nyelven műfaji

528 Heltai Gáspár 99. fabulájából is hivatkozhatjuk az ördög („a Sátán, kit Lucipernek nevezik") magabiztos (csúfolódva visszájára fordított) köszöntését: „Monda Luciper a kegyetlen nemeseknek: Bene veneritis Domini. Jó szerencsével jámbor hív szolgáim." (vö. Heltai Gáspár, *Száz fabula = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei,* Budapest, 1980, 235; Luther *Asztali beszélgetéseinek* latin fordításából, Rebenstock, H. P., *Colloqvia, Meditationes, Consolationes, Consilia* […], *D. Marth. Luth. piae & sanctae memoriae,* Frankfurt am Main, 1571, Waldapfel József ugyanezt a köszöntést idézi, ott ugyancsak az ördög köszön így a *gárdiánnak,* „mikor szolgálatába szegődik": Waldapfel József, *Heltai Gáspár forrásai,* 1934, 3/250. Hans Sachs ismert, az utóbbi időben fontos műfajtörténeti szempontból magyar irodalmi összefüggésbe is helyezett *Disputatió*jában (*Disputatio zwischen eynem Chorherren vnd Schumacher / darinn das Wort Gottis / vnd ein recht Christlich weden verfochten wirt,* Widemar, Eilenburg 1524) a Chorherr (kanonok) is így üdvözli a házához érkező cipészt: *Ah, beneveneritis, Meister Hans!* A disputa alapos ismertetése és magyar irodalmi összefüggései: Balázs Mihály, *Teológia és irodalom,* 184–196.

529 1–7. sorok: „Beneveneritis, signior Argus, üdvözöllek / Bocsásd meg, hogy zaklatlak / Nem az a társam vagy-e, akit és olyan messzire / Németországba küldtelek sok idővel ezelőtt / És most visszajössz rongyosan / félig nyomorékon, bénán, koszosan és sebesülten / Mondd, te vagy ez vagy nem?"

hagyományt is teremtő Pasquillus Extaticus et Marphorius[530] témája a képzeletbeli utazás, Pasquillus megjárja a mennyet, és igen vidám, amikor találkozik Marphorival. A most bemutatott paszkvillus mintegy visszájára fordítja az alaphelyzetet: a hazatérő éppen nem vidám, hanem sokat szenvedett nyomorult beteg, aki meggyötörten számol be utazásáról. Az ironikus *(visszájára fordított)* alaphelyzet feltételezheti a *pasquillus extaticus* még kitapintható hagyományát a 16. században. Argus bosszúsan és türelmetlenül válaszol:

Argus: Ey lieber schweich laß mich mit fridt
Ich binß vndt khomb auß Hungern her
Wil dahin khommen nimmer mehr
Ich bin auch einer auß dem Hauffen
Die wie die bößwicht seindt entlauffen
Von Raab vndt auß dem Veldt mit schandt
Alda wir haben verlohrn daß Landt.[531]

Pasquill érdeklődik a császárról *(Waß macht dan vnser Herr der Khayser),*[532] és hogy miért nem mozdul ki Prágából? *Argus* (itt még tisztelettudóan mérsékelt) válasza az, hogy a Haditanács szerint sem szabad a töröknek megadni azt a lehetőséget, hogy a császár esetleges elfutásán gúnyolódjanak és örvendjenek. A párbeszédbe itt lép be *Marphorius,* a védő, nélkülözhetetlen alakja a humanista pasquillusoknak.[533] Argust kérdezi Mátyás

530 *Pasquillus Extaticus et Marphorius,* először névtelenül és hely nélkül. Korai német fordítása: *Der verzücket Pasquinus. Auss Welscher Sprach inn das Teutsche gebracht. Ein Gesprech Marphorij vnd Pasquini,* Augsburg, 1543. Marphorius első kérdése éppen Pasquillus jókedvére vonatkozik: „was newes mein Pasquine / das du so ganz frölich bist?" i. m., Aij r.

531 8–14. sorok: „Ej barátom hallgass, hagyj békén / Én vagyok az és Magyarországról jövök / Soha többé nem akarok oda visszamenni / Egy vagyok abból a tömegből / Akik gazember módjára elfutottak / Győrből és szégyenszemre a csatamezőről / Elvesztettük ott az országot".

532 *Khayser* (16, 23, 47, 80, 108. és 250. sorokban említve): II. Rudolf német-római császár (1576–1612), I. Rudolf néven magyar király (1576–1608).

533 A műfajban példaadó Celio Secundo Curione is ilyen szerepben mutatja be.

főhercegről *(Wie geht eß Vnserm Hertzog Mathiaß?),* és a válaszban kezdetét veszi a hadvezetés (főleg Győr feladását elítélő) lesújtó kritikája:

Argus: Er ist im Khrieg gewest General
Hat wenig glückh schier über all
Daß Gräfflein sein marschalck wahr
An welchem guet ist weder haut noch Haar
Ein stoltz verhuets Mannlein khlein
Ein Schuesterle vndt Schneiderlein
Der Raab aus forcht vndt zaghayt frey
Auffgeben vndt mit Verraterey
Auß gelts hunger vndt auß Geytz etc.[534]

A Haditanács elnöke, David Ungnad, akit nem csupán a művelődés- és diplomáciatörténet, de a magyar nyelvű *vigasztaló irodalom* is számontart,[535] szintén erős (és viszonylag hosszú, 13 soros) csalódottan keserű elmarasztalást kap:

Argus: Der President haist der Vngnadt.
Daß gantze här regieret hat.
Sonsten wol ein verständiger man
Drey mangel ihm doch henckhen an
Das er sehr stoltz ist vndt verzagt

534 32–40. sorok: „A háborúban ő *(ti. Mátyás főherceg)* tábornok volt / Szinte sehol nem járt szerencsével / Tábornagya a grófocska volt / Aki szemernyi jót sem mutatott / Egy magát büszkén viselő kicsiny emberke / Egy kontár és naplopó / Aki Győrt gyáván és rémülten / Árulóként feladta / Pénzéhségből és mohóságból etc."

535 Magyari Istvánnak, Nádasdy Ferenc udvari papjának, Pázmány Péter vitapartnerének Beust-fordítását (*Kezbeli Könyuetske az iol és boldogvl valo meg halasnac mesterségeröl. Mostan vyonnan Bevst Ioachimnak irasabol magyarra forditatot Magyari Istuán saruari praedicator altal, mely minden keresztyen embernec felette hasznos és igen szükseges, Saruarat MDC Manlivs,* RMNy 869) Ungnad anyagilag is támogatta, Magyari István a fordítást neki ajánlotta. Joachim Beust Wittenbergben tanult jogtudós, élt 1522–1597 között, diplomáját 1548-ban szerezte. David Ungnad diplomáciai tevékenységének rövid, de jól tájékoztató összefoglalása, két konstantinápolyi útjáról készült három tudósításának fordítása és kiadása: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai,* Budapest, 1986.

Ein altes weib ihn leichtlich schreckt vnd jagt
Ist teglich wol beweint daß Ellendt
Wehr gern Obrister zu Wien gewesen behendt etc.[536]

Caesar Gall *(Gal)* tüzérkapitány *(magister artelariorum bellicorum)* részegessége és vezetői alkalmatlansága miatt ugyancsak nyers kritikát kap, ketten is sorolják hibáit. Most csak Marphorius indulatos szavait idézem:

Sag lieber waß der Gall doch gilt
Der Obrist soll werden zu Altenburg
Ich meint vil besser zu Straßburg
Auf der Thrinckstuben, da man zu radt
Frist, seufft, spilt, fluecht früe vnd späth.[537]

Igazán megsemmisítő véleményt a magyar nemesi résztvevőkről kapunk: *Pasquill* álnaiv, de nyilvánvalóan tendenciózus kérdésére válaszolva ideges és lehangolt képet olvasunk Pálffy Miklósról, a későbbi *győri hősről:*[538]

Pasquill: Was macht der Palffy sag mir schier
Ist er nit ein tapfer Caballier.
An deß Khaysers Hoff erzogen zart
Im frauen Zimer hoher art
All ehr vndt gelt als waß er hat

536 55–62. sorok: „Az elnököt Ungnadnak hívják / Az egész sereget ő irányította / Egyébként értelmes ember / De három hibája mégis van / Nagyon büszke és félénk / Egy öregasszony könnyen megijeszti és elűzi / Naponta mindig siralmasan be van rúgva / Szívesen lenne ezredes Bécsben, amint csak lehetne etc."

537 68–72. sorok: „Mondd, kedves, igaz-e még, hogy Gall / Ezredes lesz Óvárban / Úgy gondolom, sokkal jobb lenne Strassburgban / a kocsmában, ahol tanácskozáskor / zabálnak, vedelnek, játszanak, szitkozódnak reggeltől estig".

538 Pálffy Miklós (1552–1600), a későbbi győri hős, családjának első nagy alakja. 1581-ben bárói, 1599-ben grófi diplomát kapott, országbíró, alsómagyarországi főkapitány, 1598. március 29-én, mintegy fél évtized múlva, Adolf Schwarzenberg és Pálffy Miklós csapatai visszafoglalták a győri várat.

Khombt alles von Ihrer Mayestat
Wie soll er ihm dan nicht sein threu.

Argus: Ja lieber sey dir daß nit new
Er ist ein Hoffman vnd Gallan
Khan sich auf alle seytten drähen
Er waiß waß guet ist vndt auch recht
Wil doch den fuchß nicht beyssen recht.[539]

Ezután következik a szöveg legindulatosabb tizenhat sora, amelyben három magas rangú magyar tisztségviselő durva jellemzése közben a már korábbi kritikákból jól ismert és még sokáig ismételt tanulságot most is olvashatjuk: *Kheinem Hungern ist zu trauen gar!* A jellemtorzulásokat bemutató sorok olyannyira felindultak, hogy *Marphori* meg is szakítja a felsorolást *(Nuhn laß von deiner langen Predig).* Tizenhat (vers)sort idézek:

Pasquil: Waß dunckht dich dan in disem fahl sin
Von dem Herren Graffen von Serin.

Argus: Der Graff buelt gern schone Frauen
Dz Landt ist ihm nicht zuuertrauen
Er wehre lieber selbst Khönig zwar
Kheinem Hungern ist zu trauen gar
Ihr dichten ist vndt ihr begeren
Wie sie möchten der Teutschen ledig werden
Den Türckhen lieber huldigen schan
Alß sein der Teutschen Vnderthan.
Der Illeschasy ist ein gesell

539 78–89. sorok: „*Pasquil:* Mondd meg kérlek, mit csinál Pálffy / Ő nem egy bátor lovag? / A császár udvarában nevelkedett gyengéden / Finom nők között / Minden tisztségét és pénzét / A császártól kapta / Hogyan lehetséges, hogy mégsem hű hozzá? *Argus:* Ó, barátom, ez nem újdonság neked / Hogy ő udvarló udvari ember / Forogni tud minden felé / Tudja, számára mi a jó s a helyes / Nem akarja a rókát megharapni." *Den Fuchs nicht beißen ~ nicht zu tun wagen,* azaz gyáva a szembeforduláshoz, a támadáshoz.

Arg wie der Teüffel in der Hell.
Ein Heuchler, Wucherer vndt geitzhalß
Neydisch, Vntreu, verachtet alß
Deß Khaysers gesatz braucht er nicht recht
Jo Janisch ist eben diser Khnecht.[540]

A korábban ehelyütt már bővebben tárgyalt Unverzagt és Khlesl is szerepel a pasquillusban: Wolf von Unverzagt itt (ebben a politikai kérdésekben egyébként felekezetileg elfogultságot nem mutató, de általában protestáns hangoltságú szövegben) inkvizítorként jelenik meg, és a szerző(k) – éppen jelentős tájékozottságot mutatva – Bernard Gui (Bernardus Guidonis) dominikánus szerzetes hírhedt, az eretnek-üldözés számára évszázadokon keresztül mérvadó kézikönyvét is kezébe adják: „*Marphori:* Ich hör dz er daß Land regier / Auß eüfer vndt auß Rachgier / Daß er auch inquisitor sey / Heretice prauitatis frey" (114–117. sorok).[541] Khlesl (Klesel) pedig együttműködik vele, sőt, mondhatni a jobbkeze: „*Argus:* Der Klesel ist sein Andere handt / Wie lang eß nuhr wird haben ein bestand / Der Khlesel verhofft zu werden

540 94–109. sorok: „*Pasquil:* Mi a véleményed hát ez esetben / Gróf Zrínyi úrról? *Argus:* A gróf szívesen hajhász szép asszonyokat / Az országot nem lehet rábízni / Ő maga inkább király szeretne lenni / Egyetlen magyarban sem lehet megbízni / Ábrándjaik és kívánságaik célja az / Miképpen szabadulhatnának meg a németektől / Inkább hódolnának a töröknek / Minthogy a németek alattvalói lennének / Illésházy olyan legény / Gonosz, mint az ördög a pokolban / Képmutató, uzsorás, fösvény / Irigy, hűtlen, megvetéssel / Ellenkezik a császár parancsával / Jo János pontosan ilyen fickó"; *Graff von Serin:* Zrínyi György (Juraj Zrinski), tárnokmester, Zrínyi Miklós fia; *Illeschazy:* Illésházy István (1540–1609), 1587-től báró, királyi tanácsos, 1603–1605 között lengyelországi száműzetésben volt, döntő szerepet játszott később a bécsi, majd a zsitvatoroki béke megkötésében és a hajdúk ún. *leszállításában*, 1608-tól Magyarország nádora; *Jo Janisch:* Joó János, Padovában tanult humanista műveltségű hivatalnok, előbb a Haditanács írnoka, később személynök, ítélőmester.

541 „Úgy hallom, ő igazgatja az országot, indulattal és bosszúvággyal, s hogy maga is inkvizítor a Heretice pravitatis szerint", vö. Bernardus Guidonis, *Practica inquisitionis heretice pravitatis,* Paris, 1886. (Bernardus Guidonis, 1261–1331, dominikánus szerzetes, elhíresült buzgó inkvizítor.)

ein Cardinal / Der Vnuerzagt auch in dem fhall / Hett gern deß Khobenz als stelle / Auf erden wie auch in der Hölle" (128–133. sorok).[542] Szerepel még *Perlin* (136. és 225. sorok), *Caurian* (169. sor),[543] *Tieffenbach* (232. sor),[544] *Suldan Murath* (252. sor)[545] és *Babst,* illetve *Ihr Heyligkeit.* Ő egyszer sem mutatkozik itt szelíden vagy barátságosan, sőt, a 309. sorban egyenesen Luther nevezetes énekének a pápa vesztését is kívánó (egyébként általában elterjedt és jól ismert) variánsával ítélik el: „Erhalt vnß Herr bey deinem Wordt / Vnnd steuer deß Babst vndt Türcken mord etc." (267, 309, 331. és 334. sorok).[546]

Természetesen nem akarom azt mondani (mert hiszen erről nincs megfelelő forrásunk), hogy Opitz olvasmányai között ilyen, a magyarok jelleméről elítélően negatív kritikát megfogalmazó (és terjesztő) kortárs vagy közel kortárs (akár nyomtatott, akár kéziratos) szövegek is voltak. Azt azonban éppen e kiválasztott (és a német nyelvterületen elterjedt magyarellenes kritikákat jól jellemző) példa segítségével is állítom, hogy Opitz *ismerte* ezeket a sztereotípiákat és korabeli üzenetük szerint *értette is* azokat. A sztereotípiával kapcsolatban – a nyelvészek és a szociálpszichológusok szerint – egyáltalán nem fontos a szóban forgó néppel vagy népcsoporttal való kapcsolat. Elegendőek a kommunikáció révén továbbított információk. Éppen ezzel magyarázhatók a klisék nagy száma s az is, hogy hosszú ideig makacsul ellenállnak mindenféle

542 *Argus:* „Khlesel az ő jobbkeze / Ameddig csak az elér / Khlesel kardinális akar lenni / És Unverzagt úrral egyetemben / Lennének inkább ketrecben *(Koben)* / A Földön is és pokolban is etc." Melchor Khlesl 1615 decemberében kapta meg V. Pál pápától (Camillo Borghese, 1552–1621, 1605-től pápa) a kardinálisi méltóságot.

543 Octavio Cavriani (†1618) mantovai származású diplomata, Stallmeister (istállómester), Mátyás főherceg bizalmas tanácsadója Bécsben, Illésházy István sógora.

544 Christoph von Teuffenbach (†1598), ekkor felső-magyarországi főkapitány.

545 III. Murad török szultán (1574–1595), 1593-ban hadat üzent Rudolf császárnak.

546 VIII. Kelemen (Ippolito Aldobrandini) pápa (1592–1605). A rövid énekének első strófája Luther énekeskönyvében: „Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort / Und steure deine Feinde Mord / Die Jesum Christum deinen Sohn / Wollen stürzen von deinem Thron".

változásnak, kiváltképpen pedig olyan tapasztalatoknak, amelyek eredeti tartalmuk helytelenségét bizonyítanák. A sztereotípiák megkönnyítik a propagandagépezet működését és kiválóan rögzítenek ellenségképeket.[547] Úgy gondolom tehát, ez az a közeg, amelyben a fiatal Opitz mozogni tudott, erdélyi útjára való felkészüléséhez a propagandagépezet kínált könnyen hozzáférhető nagyszámú (de nem túl bonyolult, egynemű) klisét.

547 Barbarics Zsuzsa, *„Türck is mein nahm in allen Landen",* Budapest, 2000, 2/329–378; A kérdés természetesen nem az, hogy milyen jellemzői vannak az egyes nemzeti irodalmaknak, hanem az, hogy milyen vonásokat tulajdonítanak az egyes nemzeti irodalmaknak idegen szempontból. A témában érdekelt hazai kutatások azért is sürgetik az imagológiai kutatásokat, hogy a sztereotípiákat rögzítsék és elterjedésüket értelmezzék. Vizkelety András eredményei e vonatkozásban is mérvadóak, lásd: Vizkelety András, *„Du bist ein alter Hunne, unmäßig schlau",* München, 1996, 11–22. A magyarok negatív megítélése (mint több európai nép, például a germánok esetében is) alapvetően a késő antik historiográfiából származik, vö. Eckhardt Sándor, *A magyarság külföldi arcképe,* Budapest, 1939, 87–136. A magyarok jelleme kapcsán (a hun–magyar rokonságot is tematizálva) ezek a klisék a 15. századtól egyre felerősödtek (Aeneas Sylvius Piccolomini nevezetes beszédét például Szenci Molnár Albert is indulatos keserűséggel idézi: *Dictionarivm Vngaro-Latinum. Autore Alberto Molnar Szenciensi,* Norimbergae, anno 1604, Nvncvpatoria Epistola, 3v. „O regnum olim opulentissimum! O auream provinciam! O terrarum decus! Ubi vigor ille tuorum hominum? Ubi reverentia, quam tibi omnes gentes impendebant? Ubi majesas regis? Ubi gloria?") RMNy 919. vö. bővebben 514. jegyzet.

5. A *Zlatna* szövegváltozatai

Visszatérve most már végül a *Zlatna oder die Ruhe des Gemüths* című nagy erdélyi körképnek a magyarságképet is érintő változtatásaira, viszonylag egyszerű megoldásokat találunk. Opitz túlnyomórészt *per dectractionem*, azaz egyszerű elhagyásokkal javította szövegét, de tett néhány nem lényegtelen jelentésváltoztatást is. Először ez utóbbiakból mutatok jellemző példát.

Az általa átnézett kiadásban az úgynevezett *öncenzúra* azokat a helyeket illette, amelyek a becsvágyó, elismerést kereső, de ezért könnyen megalkuvó humanistát az érvényesülésben később zavarta vagy zavarhatta volna. Nem kihagyással, hanem átalakítással változtatta meg például az *expositio* (természetesen jól ismert képre épített) érvelését.[548] A változtatások helyét kiemelem, a változtatásokat (szintén kiemelve) a jegyzetekben közlöm:

Wie wann die Nachtigal / von Keficht außgeriessen (1.)
Kömpt wieder in die lufft / sich[549] an den kalten flüssen
Mit singen lustig **macht**[550] […]

So dünck mich ist auch mir / im fall ich vnterzeiten (5.)
Der schulen schweren staub[551] kan werffen auff die seiten /
Vnd ausser dieser Stadt / auch nur auff einen tag /
(**Dann viel verdächtig ist**)[552] mit rhue erschauffen mag. (8.)

548 Az önálló nyomtatványhoz és az 1624-es strassburgi kiadáshoz képest az 1625-ös gyűjteményben megváltoztatott szavakat, félsorokat és sorokat fett (félkövér) betűkkel jelzem, a javításokat ugyancsak félkövér betűkkel a jegyzetekben közlöm, a sorok számát megadom. Tehát a jegyzetekben mutatom meg az 1625-ös kiadás változtatásait.

549 **Hin in die Lüfften kömpt / vnd;**

550 **ist;**

551 **Diß was mich sonsten hält;**

552 **Vnd einen noch darzu;**

A Gyulafehérváron *professor doctissimus* titulust kapó költő itt valószínűleg nehezen tudta eldönteni, milyen álláspontot képviseljen: az együgyű, de inspirált számkivetett idegent, akinek nincs szüksége a nyomasztóan szabályozott iskolai rendre *(Der schulen schweren staub kan werfen auff die seiten)*, avagy éppen bízzon a tanítás hatékonyságában és biztasson másokat is tanulásra. Az előző meggyőződésnek is vannak korábbi, a 17. század elejére felerősödő gazdag hagyományai, kiváltképpen az *együgyű próféták* látomásait magyarázó népszerű spirituális irodalomban.[553] És persze a választott (előtte német nyelven még nem gyakorlott és ezért nem is definiált) műfaj követelményeire ugyancsak figyelnie kellett: legyen *pásztor,* vagy inkább az utókor kedvező ítéletére is számító elegáns *humanista?* Először úgy gondolta ugyanis, hogy az *iskola nyomasztó terheitől* fog elmenekülni, ráadásul *lopva,* de ez a magatartás, mint később maga is rájött, nem harmonizált az igyekvően utánozni kívánt tudós humanista ideálokkal. A saját maga által átnézett, javított és bővített kiadásban már nem akarta lenézni az iskolát és a tanítást: a nyomasztó terhektől való szabadulás helyett az szerepel tehát, hogy attól szabadul, „ami egyébként engem tartóztat" *(Diß was mich sonsten hält).* És nem is kell immár titokban, lopva, mert a szöveget így alakítja: egy napot / *s még egyet ráadásul (vnd einen noch darzu)* tölthet itt el, a városon kívül.

Ezeknél – a nem csupán stilisztikai – átalakításoknál jelentősebbnek tartom viszont a már említett *kihagyásait,* a *per dectractionem* változtatásokat. Ezeket is hasonló szempontból gondolom megítélni: a konspiratív igazodás fontos szerepet játszott Opitz taktikájában. A bevezető (tájbemutató részben) mindjárt kihagy négy, a Hunyadi

553 Az intenzív nemzetközi kutatásokat magyarul referáló és a vonatkozó hazai eredményeket ezek tükrében tovább elemző és fontos új tanulságokkal gazdagító tanulmánykötet több fejezete szólt újabban az ún. *prófétikus irodalomról* és a *spirituális rajongásról:* Keserű, Bálint, *Ráció és rajongás.* Budapest, 2018. Fontos kutatási előzmény: *A harmincéves háború prófétái és chiliasztái,* Szeged, 2003, vö. 95. jegyzet.

(Corvin) családra, illetve Dévára utaló sort (25–28. sorok).[554] Ennek egyrészt valószínűleg a Hunyadi-család és Mátyás király említése lehetett oka, másrészt Déva várának a versben is tematizált etimológiája valóban nehézkessé tette a versbeszédet. Jellemző továbbá a 213–216. sorok kihagyása. Úgy gondolom, eltúlzott és fölösleges lehetett ezúttal a zalatnai aranybányának egész Európával való vetélkedését hangsúlyozni: „wiewol vor wenig Jahren // Noch seine Gaben hier bey euch verborgen waren // Die nun so miltiglich sich brechen an den Tag / Das der platz wol hiermit Europa trotzen mag."[555] De a legnyilvánvalóbb kihagyás mégis a konklúzió előkészítését érinti (346–352. sorok):

Wann der Fürst mucken hat / so geht der Held zu grunde
Der hoch am Brete war / vnd kriegt ein newer gunst /
So bloß vom Glücke kömpt / nicht von verdienst vnd kunst /

554 „Wie auch ein Platz nicht weit von Huniad gelegen // Das wir nach dem Corvin jetzt so zu nennen pflegen; // Vnd Diva / welches noch Faustinen Namen hat // Die eine Göttin ward erkhoren durch den Raht." Az *Erklärung etlicher Oerter Deß vorigen Gedichts* a *Zlatna* több sorához fűzött fontos, olvasmány- és feliratismeretre is támaszkodó megjegyzést. A 26. sorhoz: Corvin, dem Matthia, welcher dieses Schloß entweder gebawet oder vernewert, a 27. sorhoz: Faustinen, Deß Antonini Pii Tochter / vnd Antonini Philosophi Gemahl; / wie Capitolinus erzehlt / vnd aus den alten Pfennigen die in Dacia häuffig gefunden werden / zusehen ist / nach jhrem Tode zu einer Göttin gemacht / vnd Diva von dem Rathe zu Rom genant ist worden. Diva Faustina, Diva Augustana Faustina Pia Marcus Aurelius felesége volt (†176), a naiv etimológia hagyománya szerint a dévai vár építtetője: Kenderesi Ferencz, *Vajda Hunyadi Vár és ennek környéke* = Tudományos Gyűjtemény, 1831 XVdik esztendei Folyamat. V. vagy Május kötet, Pesten, 80–93: „Nagy fénnyel dicsekszik a' Hunyadi roppant kemény Vár hajdon nagy erősség, most régiség dicső emléke, Fejedelmi Épület (…) Szemben a' Római Aurelianus Császár felesége Diva Faustina által pompáson alkatott mostanig fenn álló Dévai Várral* mint egy kérkedve fellenkedik az idő ellen.* Ezt mutatják ennek itten találtatott több rendbeli apró ezüst pénzei."

555 213–216. sorok: „Miképpen néhány éve / Kincseid még el voltak rejtve nálatok / Most pedig oly bőséggel törnek elő / Hogy ez a hely immár Európával is vetekedni képes etc."

Die hier dahinten steht. Wie wann ein Kind am rande
Deß Meeres niedersitzt / bawt bald ein Hauß vom sande /
Bald reist es wieder ein; so pflegt er hier zu gehn / etc.[556]

A hagyományos udvarkritika ismert elemei összefonódnak itt a fiatal humanista becsvágyával és (esetleges, de a szerepben jól mutató) megbántottságával. Az udvarkritika egyébként is igen sokszor és különféle műfajokban artikulált témája volt a kortárs irodalomnak, az *udvari ember* és a *tudós* ellentéte természetesen Opitz érvkészletében is fontos helyen szerepelt. Patrónusát, Karl Hannibal von Dohna grófot udvarló vallomásában például azt írta:

Ich bin ken Hofemann / ich kann nicht Rauch verkauffen /
Nicht küssen frembde Knie / nicht vnderthänig lauffen
Nach Gunst die gläsern ist; mein Wesen / Gut vnd Ziehr
Ist Lust zur Wissenschafft / ist Feder vnd Papier.[557]

A hosszabb versszöveg idézett része, nyilván a visszahúzódó modern tudós divatos életvezetési programja miatt, önálló epigrammává vált és albumbejegyzésben is felbukkant: Jónácsik László és Lőkös Péter kitűnő tanulmány-

556 „Ha a fejedelem elégedetlen ('mucken' = 'murren') / a hős, aki eddig // Nagy becsben volt / bukni fog és más kerül helyére // Csupán a szerencse szeszélyéből s korántsem érdemei és tudása miatt // Amelyek itt egyáltalán nem számítanak. Mint midőn egy gyermek // A tenger partjára ülve / homokból házat épít // S azt le is rombolja mindjárt; azonképpen folyik itt is az élet etc". A sorokhoz Opitz az ún. *Erklärung*ban nem fűzött értelmező megjegyzést. Marian Szyrocki (*Martin Opitz,* Berlin, 1956, 53) e sorok kapcsán úgy gondolta (nem érintve ugyanakkor a két kiadás poétikai és taktikai különbségeit), hogy személyes élményekről lehet itt szó, „daß die Worte dem persönliche Erleben des Dichter, seine am Hofe Bethlens erduldeten Demütigungen entströmen". Jelezte azt is, hogy Opitznak nem volt jó viszonya a fejedelemmel: „Es ist wahrscheinlich, daß diese Worte Bethlen Gabor betreffen, der eine überaus wankelmütige Politik betrieb.", uo., 54.

557 *An den Hochwolgebornen Herrn / Herrn Carl Annibal Burggraffen zu Dohna* = Martin Opitz, *Weltliche Poemata,* 1664; Tübingen, 1975, II, 23; „Nem vagyok udvari ember / nem tudok füstöt eladni // Nem csókolok idegen térdeket / nem futok alattvalóként // üvegként múló csalóka kegyekért; lényegem jó és ékes, a tudományhoz való kedv / s maga a toll és papír."

ban mutatta be újabb típusú funkcióját. Az 1651 és 1653 között Wittenbergben tanult erdélyi Johannes Hoßmann albumának 150r. oldalán kicsiny változtatással szerepel ez a négy sor, bejegyzője, egy még azonosíthatatlan bizonyos H. Weesemann *zum guten andenken* ajánlotta a tulajdonosnak.[558]

A *Zlatna* feltűnően udvarellenes sorainak kihagyását szerintem mégis taktikai szempontok indokolták: 1625-ben (tehát az általa átnézett és javított kiadás évében) még nem lehetett teljesen elvetni az egy esztendő múlva egészen konkréttá váló tervet, hogy ti. a feliratok gyűjtésére Opitz majd visszatér Erdélybe. És egy (a konkrét udvart ugyan gyakran kritizáló, de az udvar ideáját elfogadó) *udvari költő* sohasem tudhatja, mikor lesz szüksége ismét az egyszer (esetleg megbántottan) elhagyott udvarra.

Az 1630 januárjában kinyomtatott (ajánlása szerint „zu Außgange des 1629 Jahres" befejezett) pásztorjátéka, a *Schäfferey Von der Nimfen Hercinie*[559] most nem hatás- vagy műfajtörténeti szempontból válik itt fontossá, hanem épp az utazásról, annak hátrányairól, de inkább előnyeiről írott megfontolásai miatt. Az antik és kortárs irodalmi utalásokat bőségesen felvonultató, pártfogója előtt hízelkedő módon tisztelgő írás nem tartalmaz sem társadalom-, sem udvarkritikát. Opitz itt a megnyugvást keresi, az ideális helyet a háború zaklatásai elől. Egy újabb kori szövegkiadója szerint „a haza szeretete és az idegenséghez, a külföld új távlataihoz fűződő vágy végül összefonódik az otthoni Árkádiában, ami – az idő határain messze túlmutatva – a haza és az idegenség, egy biztató múlt és jelen képe is egyúttal."[560] Az újabb német kritika éppen műfaji szempontból tartja fontosnak a művet. Klaus Garber szerint például Opitz az európai hagyományban addig még ismeretlen, közvetlen előzmény nélküli *pásztori elbeszélő formát* valósított meg: „Mit ihr schafft Opitz eine

558 Jónácsik, László, Lőkös, Péter, *„Ich bin kein Hofeman". Ein als Stammbuchepigramm verwendetes Opitz-Zitat im Stammbuch des Johannes Hoßmann (Ungarische Széchényi-Nationalbibliothek, Oct. Lat. 453),* Budapest, 2009, 35–45.

559 Gedruckt zum Brieg / In verlegung David Müllers Buchhandlers in Breßlaw. 1630. Dünnhaupt, *Personalbibliographien*, Vierter Teil, Nr. 112.

560 Martin Opitz, *Schæfferey von der Nimfen, Hercinie,* Stuttgart, 1969, 79: „Liebe zur Heimat und Sehnsucht nach der Fremde, den neuen Horizonten des Auslandes, verbinden sich schließlich im heimischen Arkadien, das, weit über die Grenzen der Zeit hinaus, Zeichen der Heimat und Fremde, einer verheißungsvollen Vergangenheit und Zukunft zugleich ist."

zwischen Ekloge und Schäferroman angesiedelte pastorale Erzählform, die in der europäischen Tradition kein direktes Vorbild hat."[561] A német barokk irodalom többször idézett legjobb kortárs ismerője, Klaus Garber, műfaji és biográfiai szempontokat is figyelembe véve azt állította továbbá, hogy Opitz tervezett, Karl Hannibal von Dohna megbízására előkészített párizsi utazása ugyancsak motiválhatta a mű megírását.[562] A kérdést, vajon a szerelem miatt hazájában kell-e maradnia, avagy mégis az utazást fontosabb választania, taktikusan bölcs megfontolásból (és barátai tanácsára) végül az utazás mellett dönti el.[563] A magyarországi, erdélyi és felső-magyarországi helyek (például *Thorda in Siebenbürgen, Schmelnitz ~ Schmölnitz,* azaz Szomolnok, *Caschaw*) sűrű felemlegetésén kívül éppen az utazás mellett felhozott higgadt érvelés lesz számunkra érdekes: Opitz és legkedvesebb társai *(liebste Mitgesellen)*[564] a szükséges nemesi utazásról,

561 Garber, *Martin Opitz' Schäfferey von der Nimfen Hercinie…,* 547, a terjedelmes és rendkívül alapos tanulmány művelődés- és irodalomtörténeti szempontból is igényes rajzát adja a mű keletkezésének, forrásainak és felépítésének; Klaus Garber tanulmányára is hivatkozva újabb részeredményeket közöl: Harper, A. J., *Zur Opitz-Rezeption in Leipzig,* 605–612, illetve Tschopp, Silvia Serena, *Die Grotte in Martin Opitz' Schäfferey von der Nimfen Hercinie…,* 236–249.

562 Garber, *Martin Opitz' Schäfferey,* 576; Klaus Garber nehezményezi (és ez Szenci Molnár Albert utolsó, forrás nélküli éveit tekintve is nagyon fontos hiány), hogy Opitz párizsi tartózkodása még nincs kellőképpen feldolgozva: „Die Paris–Reise Opitzens, in der Biographien und der Literatur zur *Hercinie* immer wieder erwähnt (…) ist erstaunlicherweise im einzelnen nie gewürdigt werden"; uo., 576, 403. jegyzet. Újabban Wilhelm Kühlmann foglalkozott Opitz Cornelius Grotiusnak írott latin nyelvű verse és 1630. július 6-án keltezett levele kapcsán a párizsi tartózkodással: Kühlmann, *Martin Opitz in Paris (1630),* 191–221.

563 „Die Alternative, lieben und reisen, um die der ganze erste Teil der *Hercinie* kreist, wird zugunsten der Reise entschieden", Garber, *Martin Opitz: Gesammalte Werke. Kritische Ausgabe,* 1982, recenzió, 577.

564 A pásztorjátékban említett *legkedvesebb* társai valós személyek, közvetlen barátai: Wilhelm Nüßler, Georg Rudolf udvari tanácsosa, 1631-ben ő adta ki Opitz latin verseit: *Silvarum libri tres, epigrammatum unus*, Balthasar Venator, heidelbergi iskolatárs, valamint August Buchner költő és poétikaszerző (*Kurzer Weg-Weiser zur Deutschen Tichtkunst,* Jehna, 1663, *Anleitung zur deutschen Poeterey,* Wittenberg, 1663), akinél Wittenbergben egy egész nyarat töltött 1625-ben.

a patrónus utazási vágyát dicsérve és útvonalát részletesen felrajzolva a *kavalierstour*[565] szabályairól beszélgetnek. Nüßler ezeket mondja:

> Du bist in dem alter / da die besten reisegesellen wahl vndt vrtheil mitt dir ziehen / vndt wirst nicht nach art etlicher jungen leute / an stat der tugendt eine nichtige wißenschafft / einen leichten schatten der höffligkeit vndt gueter übungen ertappen; weßen die außländer / welchen man jhre leichtfertigkeit / laster vndt gauckeley thewer genug bezahlen muß / in die faust hinein lachen. Von welchen jungen purß newlich einer sagte; sie kämen jhm für / wie wann man etwan eine wandt ansiehet / vndt auß tunckelen striechen vndt zügen vermeinet / als ob köpffe von thieren / waßer vndt wälder daran stünden / da doch nichts dergleichen verhanden were: dann alle gebrechen mußten in jhren augen eine tugendt sein / also daß sie einen hoffertigen Spanier anders nicht als ehrbahr / einen vnverschämten Welschen freundtlich / einen leichtsinnigen Frantzosen beherzt / einen springerischen Engelländer hurtig / vndt einen versoffenen Deutschen lustig vnd verträwlich zue nennen pflegeten. Du hast die sitten der höfe / da so viel rauch vndt schmincke verkaufft wirdt / zimlich erfahren; vndt wirst wißn / daß wie daselbst / also auch auff reisen eine sparsame Zunge / vndt ein verschloßenes hertz hoch von nöthen sindt.[566]

A sok helyre utazó és sokfelé sokféle szolgálatot kereső Martin Opitz itt, érettebb felnőtt korára, olyan lényeges és bölcs megállapításokat tesz az utazásról, az úti élmények feldolgozásáról, a sztereotípiák tulajdonságairól, hogy Nüßlernek az általa megfogalmazott szavait most magyarul, saját fordításomban is igyekszem visszaadni:

---

565 Az ún. *Kavalierstour*hoz lásd: Csáky-Loebenstein, Eva Marie, *Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger…,* 1971, 408–434; Heiss, Gernot, *Integration in die höfische Gesellschaft als Bildungsziel,* 1982/83, 99–114; *Széchényi Zsigmond itáliai körútja (1699–1700)*, kiad. tanulm. Ötvös Péter, Szeged, 1988; Leibetseder, Martin, *Die Kavalierstour,* Köln, 2004.

566 *Opitz' Schæfferey von der Nimfen, Hercinie,* 24–25.

> Te abban a korban vagy, amikor a legjobb útitársak együtt hozzák meg veled a választást és a döntést, és nem fogsz némely fiatal emberek módjára az erény helyett valami haszontalan tudományt megismerni, nem fogsz a jó gyakorlásnak és az udvariságnak csak könnyű árnyékát követni, amitől a külföldiek, ha majd könnyelműségedért, bűnödért és a szemfényvesztésért drágán fizetned kell, a markukba nevetnek. E fiatal legények közül újabban egyikük azt mondta, úgy tűnik neki, mintha egy falra meredne és a homályos vonalakból meg vonásokból arra következtetne, mintha állatfejek, víz és erdők állanának ott, jóllehet nincsenek ott ilyenek: minden fogyatékosság a szemükben erénynek tűnik, tehát mintha a kevély spanyolt erényesnek, egy szemérmetlen taljánt barátságosnak, a könnyelmű franciát merésznek, az ugrándozó angolt fürgének, végül egy berúgott németet vidámnak és bizalmasnak mondanátok. Te már meglehetősen ismered az udvar erkölcsét, amely oly sok szemfényvesztést és álságot mutat, és fogod tudni, hogy miként ott, az utazás közben is igen nagy szükség van a kevés beszédre s a bezárt szívre.

Úgy gondolom most, hogy a hazai és külföldi udvari életben már elég tapasztalatot szerző Opitz azokat a kliséket utasítja vissza itt, amelyeket a falról *(wandt)* ifjan, erdélyi útja előtt, maga is lemásolt.

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 220 2021. 11. 16. 11:07:26

V. Győzelmi oszlop a Duna partján

1. Egy költőbarátság kezdete. A szavak pompája

A vallásuk miatt kiutasított alsó-ausztriai prédikátorok és tanárok fontos célterülete lett Nyugat-Magyarország. Ugyanakkor, természetesen, többen a birodalmi városok felé is tájékozódtak. Ennek a migrációnak jelentős eredményeket is felmutató, kiterjedt nemzetközi (és részben hazai) irodalma van. Nürnberg igazán fontos befogadó város lett, a 17. század közepére itt alakult meg a legnépesebb osztrák emigrációs közösség. Itt vette fel velük, pontosabban a második generációval, tehát a második hullámban érkezett osztrák menekültekkel a kapcsolatot az a *Sigmund Birken,* akit az újabb germanista szakirodalom úgy tart számon, mint a 17. század legaktívabb, legsikeresebb irodalomszervezőjét és legtermékenyebb szerzőjét. Irodalomalakító és műfajteremtő szerepét tekintve többen egyenesen Opitzhoz hasonlítják. Ennek ellenére még mindig nem került be érdemének megfelelően a német kultúra és irodalom történetébe. Az újabb germanisztikai kutatás abban látja ennek legfőbb okát, hogy az úgynevezett barokk irodalmat újra felfedező német romantika számára ez a nagyon termékeny és sokoldalú szerző nem volt elég érdekes, így a *poetae minores* közé került, és az általuk kialakított irodalmi kánon még azóta is mérvadó.[567] A 20. század második felétől nagyobb lendületet kapó, modernebb szemléletű irodalomfelfogás következtében mégis születtek biztató kísérletek arra, hogy a korábban nem ismert források segítségével is, de még inkább a korabeli irodalmi és kulturális kapcsolatok újraértékelésével szerepét immár jelentőségé-

567 Sigmund von Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Catharina Regina von Greiffenberg,* I, Die Texte, Tübingen, 2005, Einleitung, XV.

hez mérten kijelöljék.[568] 2013-ban, ugyan jelentősebb évforduló vagy megemlékezésre méltó esemény nélkül, első alkalommal rendeztek tudományos konferenciát a *Pegnesischer Blumenorden második elnöke,* azaz Birken többoldalú, szervező és irodalmi alkotó munkásságáról. A legfontosabb barokk-kutatók részvételével megrendezett konferencia anyaga később nyomtatásban, önálló kötetben is megjelent.[569] A vezető német barokk-kutatók tanulmányait tartalmazó kötet (más országbeli germanisták nem is szerepelnek az egyébként meglehetősen heterogén és így koncepciótlan összeállításban) előszava áttekintést ad ugyan Birken hatalmas irodalmi teljesítményéről és kivételesen gazdag hagyatékáról, de ezek értékelésében eléggé visszafogott: azt olvassuk itt, hogy a költő gyakorlatilag mindent megtett irodalmi vezető pozíciójának *(Wortführer)* megteremtéséért és az utókor jó emlékezetéért. De sikertelenül. Kevés 17. századi költőnek volt a 18. és 19. században olyan kedvezőtlen sajtója, mint neki.[570] A német barokk költészet talán legjobb ismerője és bizonyosan legtekintélyesebb élő kutatója, Birken hatalmas kéziratos hagyatékának egyik gondozója, a már többször idézett Klaus Garber szerint csak a pásztori költészet és a fejedelmi tükör műfajában alkotott maradandót.[571]

Sigmund Birken (1626–1681), eredetileg *Sigmund Betulius,* az Óriáshegységen született Wildstein (ma Skalná, Csehország) nevű faluban,

568 Rendkívül termékeny és nagyon sokoldalú munkásságát, irodalomszervező aktivitását, közéleti szerepét, óriási hagyatékának felmérését természetesen ez idáig sem lehetett minden forrást egyaránt bemutató feldolgozásban ismertetni. A régebbi kutatásokra támaszkodva és új megközelítéseket kijelölve így írt egyik méltatója: „Eine Beschränkung auf wenige Aspekte ist daher unvermeindbar; sie orientiert sich gerade auch an zahlreichen Forschungsbeiträgen, die in jüngerer Zeit vorgelegt wurden", vö. Mannack, Eberhard, *Die Stellung der Pegnitzschäfer…* Wiesbaden, 1995, 132–145, az idézet: 132. Hagyatéka Nürnbergben van a Germanisches Nationalmuseumban (Archiv des Pegnesischen Blumenordens K. 1–17), a hagyaték 4,5 folyóméter helyet foglal el, 360 levelezőtársától 2100 levelet őriznek itt. Blake Lee Spahr feldolgozta a hagyatékot és tizenkét levelező partnerét is bemutatta: Spahr, B. L., *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden,* Berkeley – Los Angeles, 1960; illetve: Andrian-Werburg, Irmtraud von, *Das Archiv des Pegnesischen Blumenordens,* Wiesbaden, 1995, 406–424.

569 *Sigmund von Birken (1626–1681). Ein Dichter in Deutschland Mitte,* Berlin – Boston, 2019.

570 Uo., 7.

571 Garber, *Schäfer und Poet,* 13–39.

ahol apja lutheránus lelkész volt. A család 1629-ben, vallási meggyőződésből és felekezeti kitartásból emigrált, így ő már Nürnbergben nőtt fel. Tizennyolc évesen, 1644-ben (éppen a nagy jövőjű *Pegnesischer Blumenorden,* a *Pegnitz-parti Virágrend* alapításának évében) már tagja a *nyelvzseni* Philipp von Zesen által létrehozott *Deutschgesinnte Genossenschaft*nak, egy esztendő múlva magának a *Virágrend*nek is *Floridan Floramor* névvel.[572] Nem volt még húszéves, amikor 1645 decemberében nevelői állást kapott Wolfenbüttelben: Anton Ulrich és Ferdinand Albrecht von Braunschweig und Lüneburg-Wolfenbüttel hercegek házitanítója *(Hofmeister)* lett. Anton Ulrich irodalmi ambícióit mintegy társszerzőként, műfaji útmutatásokkal segítette is.[573] 1658-ban *Der Erwachsene (A Felnőtt)* névvel tag-

572 Egy újabban megjelent német monográfia szerzője azt állítja, hogy „[M]it Birken wird der 'Blumenorden' in den Dienst der Frömmigkeitsbewegung gestellt (…) Birken wird zum eigentlichen Brückenbauer zwischen dem literarischen Anliegen des Nürnberger Dichterkreises und den Zielvorstellungen der lutherischen Reformorthodoxie". Wels, Volkhard, *Manifestation des Geistes.* Berlin, 2014, 334. A szerző állítása forrásokra nem támaszkodik, másodlagos hivatkozásokat közöl, de Birkennek valóban elsőrangú szerepe volt később az irodalmi ízlés és a vallási tolerancia alakításában.

573 Anton Ulrich *(princeps et poeta)* a német barokk egyik legjelentősebb alakja, az első német történelmi regény szerzője. Termékeny író, művészetpártoló, az ő hívására ment G. W. Leibniz Wolfenbüttelbe könyvtárosnak, az első önálló könyvtárépületet is Anton Ulrich építtette német területen (Wolfenbüttel, 1712). Irodalmi és művelődéstörténeti szerepéről konferenciát is rendeztek (Centre de Recherches Germaniques, Nancy II, 1983. december 2–3.), a kötet is rövidesen megjelent: *'Monarchus Poeta'. Studien zum Leben und Werk Anton Ulrichs von Braunschweig-Lüneburg,* Amsterdam, 1985. Birken és Anton Ulrich herceg irodalmi kapcsolata jól dokumentált, együttműködésük egyik igen fontos, ám műfajelméleti szempontból sem a germanisztikában, sem tágabban az irodalomelméletben még nem igazán kiértékelt terméke Birken viszonylag terjedelmes, 16 nyomtatott oldalas előszava Hans Ulrich *Aramena* című szövevényes cselekményű terjedelmes regényéhez (*Die Durchleuchtige Syreninn Aramena,* 5 Teile, Nürnberg, 1669–1673, *Vor-Ansprache zum Edlen Leser,* Xiijr–XXiijv). Az olvasóhoz intézett előszó jelentős tanulsága az, hogy Birken bevezette a *Geschichtgedicht* (úgymint *regény*) és a *Gedichtgeschicht* (úgymint *eposz*) terminusokat és tisztázni igyekezett azok műfajtörténeti szerepét. Birkennek az *Aramena* című regényen végzett munkájáról vö. Spahr, B. L., *Anton Ulrich and Aramena.* Berkeley, 1966 és Klemm, Christian, *Sigmund von Birken und Joachim Sandrart,* 189–313.

ja lett (a protokoll szerint 681. társként) a *Fruchtbringende Gesellschaft*nak, 1662-ben a nürnbergi *Pegnesischer Blumenorden* főpásztora *(Oberhirt),* 1665-től már nemességet kapott koszorús költő: *von* Birken. Szervezői és alkotói aktivitása rendkívül sokoldalú, ő volt az első úgynevezett barokk szerző, aki irodalmi tevékenységből és megbízásokból később már meg tudott élni.[574] 1660 tavaszától kitartóan vezetett naplóját már egyre több szempontból sikerül feldolgozni. Birken e téren is igen jelentős: ő az egyetlen barokk szerző, aki feladatairól, kapcsolatairól, bevételeiről, kiadásairól és általában magánéletéről évtizedeken keresztül naplót vezetett.[575] A napló (és Birken egyéb műveinek, kéziratos hagyatékának, illetve kapcsolatrendszerének) kiaknázatlan magyar vonatkozásaira Németh S. Katalin már több mint két évtizede felhívta a figyelmet.[576] Akkor azt írta, hogy „Sigmund von Birkenről magyarul szinte említés sem történik, munkásságával viszont gazdag német nyelvű szakirodalom foglalkozik, lévén a szerző a német barokk egyik – sok műfajban alkotó – jelentős szervező egyénisége."[577] Naplójának kiadása pedig, így Németh S. Katalin, „a barokk irodalomtörténet-írás valódi szenzációjaként hatott", és tanácsolta is mindjárt, hogy „a magyar kapcsolatok feltárásakor elsősorban ebből a naplóból kell kiindulnunk, ugyanis a névmutatóban találunk néhány magyar nevet és a szöveg is rejt a sajtó alá rendező által fel nem tárt érdekességeket."[578] Alaposabban azt sem

574 Van Ingen, Ferdinand, *Georg Philipp Harsdörffer und die Pegnitz-Schäfer,* Stuttgart, 1990, 195–211; illetve Laufhütte, Hartmut, *Poetenwürde und literarisches Dienstleistungsgewerbe…,* Wiesbaden, 1995, 155–177. vö. még: uő, *Sigmund von Birken als Förderer und Mentor jüngerer Kollegen,* Berlin – Boston, 2019, 233–258, „Mit jungen Leuten hat er zeitlebens gut gekonnt (…) Er muß pädagogisch begabt gewesen sein". Első tanítványai Herzog August jun. (1579–1666) akkor tizenkét és kilencéves fiai voltak (Anton Ulrich és Ferdinand Albrecht), i. m., 233. vö. 573. jegyzet.

575 *Die Tagebücher des Sigmund von Birken,* I–II, Würzburg, 1971, 1974.

576 Németh S. Katalin, *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai,* 1994, 1/78–82.

577 Uo., 78.

578 Uo., A napló számtalan átírási és félrevezető értelmezési hibát tartalmazó gépiratos kiadását a szakma sok – jogos – kritikával illette, feltétlenül szükséges lenne egy újabb, szakszerű, filológiailag megbízható kiadásra.

vizsgáltuk meg eddig (ezt már én mondom), milyen poétikai (fordítói) elvek szerint fordította le Birken az úgynevezett Nádasdy-Mausoleum *in stilo lapidario* írott latin nyelvű síremlék-verseit a „mostan szokásos újabb poétikai stílus" *(der jetzt gewöhnliche neuere Poetische Stilus)* szerint németre.[579] Birkennek a megrendelőhöz, Nádasdy Ferenchez, illetve a nürnbergi kiadóhoz fűződő termékeny (elsősorban üzleti) kapcsolatát, a *Mausoleum* kiadási körülményeit G. Etényi Nóra tisztázta nemrég a források szakszerű, a legújabb szakirodalommal szembesített elemzésével.[580] Utalt röviden Birken naplójának 1663/64-es bejegyzéseire,[581] jellemezte munkásságát, kiemelte műveltségét és kapcsolatrendszerét, valamint a *Pegnesischer Blumenorden*ben vállalt vezető szerepét. A szerzőnő nem tért ki azonban, mert hiszen nem is volt célja, a latin feliratok német fordításainak poétikai (vagy inkább eszmetörténeti) szempontú elemzésére. Ezt most én sem teszem meg, csupán regisztrálom az esetleg később elvégzendő feladatot. A 44 hun és magyar herceget, fejedelmet, magyar és *bécsi* királyt felsorakoztató tabló német fordításában Birken, úgy látom most, aggályos pontossággal járt el, igyekezett a latin verseknek még a tipográfiai képét is visszaadni és csak néhányszor tett

579 *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regnum & primorum militantis Ungariae ducum vindicatis è mortuali pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam (…) cum versione Operis Germanicâ,* Norinbergae, Apud Michaelem & Joannem Fridericus Endteros, 1664, RMK III. 2254.

580 G. Etényi Nóra, *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum,* Budapest, 2002, 121–137; uó, *Hadszíntér és nyilvánosság.* Budapest, 2003, 194–199; G. Etényi Nóra is használta a Pegnesischer Blumenorden levéltárának szakszerű ismertetését és katalógusát: Spahr, *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden,* valamint természetesen Rózsa György vonatkozó munkáját, vö. Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a XVII. században,* Budapest, 1973. Legújabban Viskolcz Noémi említi (igaz, röviden) Birken német fordítását: „Nádasdy is érzékenyen és tudatosan kereste, hogy kivel tudja a *Mausoleum*ot modern irodalmi németre lefordíttatni. Sigmund von Birken személyében meg is találta a megfelelő költőt etc.": Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban,* Szeged – Budapest, 2013, 167.

581 „Kitűnik, hogy nemcsak figyelemmel kísérte a török elleni háborút, hanem a törökökről kiadott nürnbergi röpiratok, beszámolók és könyvek egyik legaktívabb szerzője volt. A hírekre naplójában is reflektált." G. Etényi, *Hadszíntér és nyilvánosság,* 195.

kihagyásaihoz vagy éppen apró bővítéseihez lapalji megjegyzéseket. Mindenesetre kortársai igen nagyra becsülték ezt a munkáját, egyik *Blumenorden*-társa, a már említett Johann Rist, egyenesen azt írta *von* Birkennek, az akkor már elismert koszorús költőnek 1666 márciusában, hogy ha szeretett társa semmi hasznosabb és érdemesebb művet nem csinált volna egész életében, akkor „ez az egyetlen pompás munka elegendő lenne a nemes von Birken urat halhatatlanná tenni."[582]

Birken nem járt Magyarországon, ezt több forrásból tudjuk, ám sokat hivatkozott, igen népszerű, kalózkiadásokban többször is megjelent, magyar vonatkozásokat bőven tartalmazó munkája, a *Donau-Strand* fontos magyarországi (közvetett) ismeretekről tanúskodik.[583] A művet életében még kétszer kinyomtatták, 1665-ben és 1674-ben, a mellékelt *röviden foglalt* magyar–török krónikáját pedig halála után egészen a századfordulóig folytatták. „Mi most a Duna partján lefelé fogunk sétálni és a Duna partján fekvő települések, országok és uradalmak, illetve a mellékfolyók leírását adjuk majd", így kezdődik (a vonatkozó korabeli irodalom ismertetése után) a Duna eredetének a forrástól való „most már igaz leírása" *(jetzt schon wahre Beschreibung)*.[584] Az bizonyos, és ebben a kutatás is egyetért, hogy Birken valójában csak egészen kis szakaszokat tehetett meg (ahogyan írta, *sétálva*) a Duna partján: leírása nem személyes élményekre, hanem az utazási irodalom népszerűbb munkáira, a kortársak közül leginkább Martinus Zeiler nagyon olvasott művére

582 „Das Hungarische Mausoleum betreffend, so mus Ich bekennen, wenn mein liebwehrtester Herr Gesellschafter sonst nichts nützliches oder lobenwürdiges der Welt hette nachgelassen, diese einzige, herliche Arbeit genug were, den Edlen Herren von Birken unsterblich zu machen," Rist levele Birkennek 1666. március 2-án, kiadatlan, vö. Spahr, *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden,* 21; Risthez még: 444. jegyzet.

583 Birken, Sigmund von, *Der Donau-Strand mit allen seinen Ein- und Zuflüssen angelegenen Königreichen, Provinzen, Herrschaften und Städten, auch derselben Alten und Neuen Nahmen – vom Ursprunge bis zum Ausflüge: samt kurtzer Verfassung einer Hungarisch – und Türkischen Chronik und heutigen Türken-Kriegs, Nebenst XXXIII Figuren der vornehmsten Hungarischen Städte und Vestungen in Kupfer hervorgegeben* von Jacob Sandrart, Nürnberg, 1664.

584 Birken, *Der Donau-Strand, Ursprung der Donau,*18.

támaszkodott.[585] De hiszen már azt is tudjuk, Zeiler sem járt Magyarországon! Németh S. Katalin bravúros nyomozással felfedezte viszont és körültekintően feldolgozta azt a kéziratot, amely a Magyarországon legalább két évtizedet a Lazarus Henckel-féle kereskedelmi vállalkozás alkalmazottjaként valóban eltöltő Veit Marchthaler magyarországi úti beszámolóját tartalmazza. Németh S. Katalin meggyőzően bizonyította azt is, hogy Zeiler ezt az útirajzot használta fel, kezdetben hivatkozással, később hivatkozás nélkül.[586] A felfedezés a kora újkori német–magyar kapcsolatok történeti feldolgozásában tényleg valódi szenzációként hatott. Marchthaler német szövegének gondos átírása azóta megtörtént, magyar fordítása rendkívül figyelmes és szakszerű bevezetéssel a közelmúltban meg is jelent.[587] Sok fontos ismeretet közöl Németh S. Katalin igen jelentős szakirodalmi anyagot feldolgozó bevezetése, most azonban csak a két szerző, Marchthaler és Zeiler eljárásának legfontosabb, általa rögzített eljárására utalok: „amíg Zeilernél, aki nem járt magyar földön, a történeti tények és a bizonyított olvasmányok a fontosak, addig Marchthaler helyet ad a hallottaknak is és szubjektív megjegyzéseivel élénkíti mondandóját."[588] Igaz, Marchthaler semmi értékelhetőt nem ír például Gyulafehérvár történetéről, nevének *(Alba Julia)* eredetéről (nem vonja kétségbe a történetírók véleményét),[589] addig Zeiler, forrását is megjelölve, Opitznak a *Zlatna* című költeményhez írott magyarázatához hasonlóan *(Erklärung etlicher*

585 Zeiler, Martinus, *Newe Beschreibung Deß Königreichs Ungarn, und darzu gehöriger Landen, Stätte, und vornehmster Oerter,* Ulm, Balthasar Kühn, 1646; magyarul: Zeiller Martin, *A magyar királyság leírása,* Szekszárd, 1997.

586 Németh S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Matchthaler: Ungarische Sachen, 1558)*, 2002, 3–23; uő, *Eine wiederentdeckte Reisebeschreibung.* Stuttgart, 2004, 207–218; uő, *Veit Machthalers Reisebeschreibung und die Ungarn-Beschreibung des deutschen Barock. Aspekte vergleichender Untersuchung*, 2005–2007, 293–299.

587 Veit Marchthallers *Beschreibung Ungarischer Sachen von A(nno) 1588. Veit MARCHTHALER magyar dolgainak leírása az 1588 évtől,* ford. Németh S. Katalin, Budapest, 2020.

588 Uo., 25.

589 Uo., 136.

Oerter Deß vorigen Gedichtes) történeti olvasmányaira hivatkozva vélekedik a kérdésben:

> Valaha püspöki székhely volt, melyet Izabella királyné, I. János király özvegye megszüntetett, mint az ő idejében élt Georgius Reichersdorff Chorographia Transylvania című munkájában írja. Részletesen bemutatja továbbá ezt a települést, fekvését, valamint a régi várost, Zarmist. A város nevét Marcus Aurelius császár anyjának, Julia Augustának nevéből eredezteti egy, a Szent Mihály templomban található régi márvány sírfelirat alapján.[590]

Csakhogy Reichersdorffer több antik és humanista forrást felhasználó úti-leírásában nem szerepel a város nevének etimológiája, Zeiler rövid idézete így nyilvánvalóan több forrásra támaszkodott. Reichersdorffer ezt írta:

> Alba Iulia civitas vetustissima, atque sede episcopali celebris (…) olim Zarmiiz Dacia appellata (fuit enim regia Daciae regnum, quod ex veteribus monumentis, quae ibi copiose reperiuntur, cognescere liceat) incolle declivi sita, circumfusa undequaque ad duo fere milla passum planitie.[591]

---

590 Zeiler, *Newe Beschreibung…*, 200, 579. jegyzet. Megjelölt forrása: Reichersdorffer, Georg, *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appelata, aliarumque provinciarum descriptio,* Vienna, 1541 és 1550. Kétnyelvű kiadása és magyar fordítása az 1550-es bécsi kiadás alapján történt: Reicherstorffer, Georg, *Erdély és Moldva leírása 1550,* ford. Szabados István, Debrecen, 1994. Reichersdorffer Erdély és Moldva leírásának első kiadása 1541-ben, második kiadása 1550-ben jelent meg: *Moldaviae, quae olim Daciae pars,* Chorograpia Georgio a Reicherstorf Transylvano autore, Excusum Viennae Pannoniae per Joannem Singrenium MDXLI, illetve *Chorographia Transylvaniae, quae Dacia olim appelata,* Georgio a Reychersdorff Transylvano autore, Viennae Austriae excudebat Aegidius Aquila, Anno MDL. Szabados István kritikai *Függeléke* szerint „a két Chorographia kézirata nem maradt fenn. A mostani kiadáshoz az 1550-es bécsi kiadás szövegét (a kevésbé romlott szöveget) vettük alapul", Reicherstorffer, 89. Reicherstorfferről lásd még Taurinus és a dáciai feliratok kapcsán bővebben: 292. jegyzet.

591 Reichersdorffer, *Erdély és Moldva leírása 1550,* 42., „Gyulafehérvár, a legősibb város és híres püspöki székhely (…) valaha Dacia Zarmiz néven volt ismert (ugyanis egykor Dácia királyainak volt a székhelye, ahogy az ott bőségben található régi emlékekből kiderül) egy dombháton fekszik és mintegy kétezer kettős lépésnyi síkság veszi körül", uo., ford. Szabados István, 42–43. Egy *passus (kettős lépés)* 1,5 méter. Reichersdorffer forrásairól filológiai szempontból rendkívül alapos, kitűnően használható tájékoztatást ad i. m., *Jegyzetek a fordításhoz,* 95–113.

A forrásanyag, illetve annak többszörös áttételen keresztül ment hagyománya Sigmund Birken nagyszabású Duna-part *(Donau-Strand)* leírásában is szerepel (tudjuk, Birken sem járt Magyarországon!),[592] Gyulafehérvár kapcsán ugyanis megismétli a város nevének magyarázatát, majd, ami számunkra most fontosabb, Opitz erdélyi tartózkodását saját költészet- és tudománytörténeti szempontjából is, igaz, röviden, értékeli:

> Den Zusammenfluß der Marocz und Ompay / adelt die Siebenbürgische Teutsche Stadt und Fürstliche Residentz Weissen burg / auf Hungarisch Feyrwar / vorzeiten vom Kayser Marc. Aurelius Mutter / der Julia Augusta Alba Julia sonsten Apulum genannt. Drey Meilen davon / hinaufwarts gegen Clausenburg zu / liegt das Städtlein Zlatna: welches unser Teutscher Homerus / in deme er sein herrliches Gedichte von der Ruhe des Gemüths mit diesem Namen betitelt / auch darinn den Ort / und die gantze Gegend gar schön beschrieben / in das Ertz der Ewigkeit eingeschrieben und wäre zu wünschen / daß /das von diesem theuren Mann uns versprechene alte Dacien / nicht mit ihme wäre begraben worden. [593]

Sigmund Birken úr a viszonylag terjedelmes magyar–török krónikához a hadi események leírása mellé a magyar királyok és a török császárok részletes névjegyzékét is csatolta, krónikája pedig Attila hun és magyar király (természetesen negatív) ábrázolásával kezdődik: „Azt azonban tudnunk kell, hogy a magyarok most úgy szenvednek a törökök alatt, amiképpen hitetlen

592 Lásd 583. jegyzet.

593 Birken, *Der Donau-Strand*, 85. „A Maros és az Ompoly összefolyásánál áll a nemes erdélyi német város és fejedelmi székhely, Weissenburg, magyarul Feyrwar, amit korábban Marcus Aurelius császár anyjáról, Julia Augusztáról Alba Juliának, egyébként Apulumnak neveztek. Innen három mérföldnyire, Klausenburg irányában fölfelé található Zlatna városka, ahol is a mi német Homéroszunk pompás költeményét a *Lélek nyugalmáról* ugyanezen címmel látta el, és amelyben a helyet és az egész környéket egészen szépen megírta és magát az örökkévalóság ércében megörökítette. Csak kívánni lehetne, hogy e hű ember által nekünk megígért régi Dacia ne szállt volna vele együtt a sírba". Ehhez lásd: 554. jegyzet, Opitz magyarázatát *(Erklärung)* a *Zlatna* című költemény 27. sorához.

pogány elődeik 600 évnél is hosszabban elnyomták a keresztényeket."[594] A *kalandozásokról (Streifzüge)* kialakult rendkívül negatív klisék továbbra is fontosak és alkalmazhatók voltak számára: „901-ben, amikor a fiatal III. Lajos császár uralkodott (illetve sokkal inkább uralkodtatták), akkor ezek [ti. a magyarok, *Hungarn*] szörnyű módon feldúlták Morva- és Bajorországot, Ausztriát, Frank- és Szászországot. A legyőzöttek vérét megitták, a hullákon étkeztek, kitépték ugyanis nyers szívüket és fölzabálták azokat abban a hitben, hogy ezzel saját szíveiket megerősítik."[595] Ismert, a hunok kegyetlenségéről, a portyázó magyarok vérszomjasságáról már többször felhasznált kliséket alkalmazott itt: a 16. század közepe óta egyre erősödő német nyelvű magyarellenes kritika formuláit végig beépítette szövegébe.[596]

---

594 „Von hero aber zu wissen / daß die Hungarn ietzund von den Türcken leiden / was ihre unglaubige Heydinsche Vorfahren über 600. Jahr den Christen angethan", Birken, *Der Donau-Strand,* 1664, *Hungarische Chronik,* 118.

595 „An 901. als der junge Herr Kayser Ludwig III. regierete / oder vielmehr regiert wurde / hauseten sie erbärmlich in Mähren / Bäyrn / Oesterreich / Franken und Sachsen: so gar / daß sie das Blut der Erschlagenenen einander zutruncken / auf den Leichen Mahlzeit hielten / auch die Hertzen alo roh / in Meinung / behertzer davon zu werden / heraus rissen uns frassen", Birken, *Hungarische Chronik,* 126. A. *Nádasdy-Mausoleum* Atilla-fejezeténél természetesen nem volt lehetősége ilyen és hasonló, a hunok vérengzését bemutató pótlásokra, mindenesetre *per detractionem* erősen megrövidítette az Atilla által meghódított városok listáját: „Im Original wird hier etlicher alter Lateinischer Nahmen / unterschiedlicher Völker und Oerter in Gallien und Italien / gedacht / welche man ungeteutscht lassen müssen." *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regnum etc.,* 39, vö. 579. jegyzet. Birken itt bizonyosan *Ludwig der Blinde* (881 k.–928) uralkodásának kezdetére utal, őt 901-ben koronázta császárrá IV. Benedek pápa.

596 A barbár vidékről, az ott lakó barbár népről, durva szokásairól, nyelvéről stb. több szempontból volt már szó és a továbbiakban is történik még említés, vö. legerősebben az 500. jegyzet és a későbbiekben még 547. jegyzet. A fontosabb szakirodalom mindkét jegyzetben szerepel. Ezúttal a barbárokról szóló antik és középkori sablonok továbbélésének kitűnő bemutatására, minden magyarságkép-kutatás nélkülözhetetlen kiinduló pontjára hívom fel a figyelmet: Eckhardt, *A magyarság külföldi arcképe,* 87–136. Tanulmányát kontextusba helyezve értékeli: Újváry Gábor, *Az „osztatlanul kapott örökség",* Székesfehérvár, 2014, 39–52. Ebben így írt: „Már a honfoglaló őseinkről szóló első leírások olyan tulajdonságokat említenek, amelyek hosszú századokon át kijelölték a magyarságról alkotott képet. Legalábbis Eckhardt Sándor nagyszerű esszéje, *A magyarság külföldi arcképe* (1939) óta tudjuk, hogy ezek a jellemzések a barbárokról szóló antik sablonokra vezethetők vissza – de bizonyosan kellett, hogy legyen némi valóságalapjuk", i. m., 47.

Sigmund Birken (akkor még nem nemes, tehát nem *von* Birken) harmincöt éves éves volt, amikor 1660. március 25-én elkezdte naplóját vezetni. Latin és német bejegyzések váltják itt egymást, gyakorta csak a szókezdő betűket tüntette fel és másképpen is rövidített.[597] Ezen a napon, március 25-én, beszélt Gebhard könyvnyomtató úrral,[598] ivott egy korsó sört (étkezési szokásait, pénzforgalmát, találkozásait, szorongásait, betegségeit, feleségével való vitáit és ritkábban, de mégis szerencsére, olvasmányait is mindig precízen lejegyezte), majd elolvasott egy levelet. Nevezetesen Greiffenberg báró úr hozzá írott válaszlevelét, a báró unokahúgának, Catharina Reginának nyomtatás céljából Nürnbergbe, Endter úrhoz küldött verseskönyvéről.[599] A legfontosabb tények jól ismertek és már a szépirodalomban is izgalmasan tematizálódtak:[600] Az a Birkennel már korábban is kapcsolatban álló Hans Rudolf von Greiffenberg báró (1608–1677) írta ezt a levelet, aki harminchárom évvel fiatalabb féltestvére volt Catharina Regina apjának, Hans Gottfriednek (1575–1641). Az apa halála után, 1641-től, gyámja és jótevője *(Wohltäter)* lett az akkor nyolcesztendős kislánynak.[601]

A bárónő életéről, társasági és irodalmi kapcsolatairól, műveltségéről, valamint műveiről és lelkiségéről akkor még kiadatlan forrásokra támaszkodva nagyon olvasmányos, szinte regényes és példamutatóan lelkiismeretes monográfiát írt – elsőként – Horst Joachim Frank. Gazdagon idézett forrásanyaga, a kor vallási viszonyainak és Catharina

597 Birken, *Die Tagebücher,* I, 1.

598 „Bey H[errn] Gebh[ard] Buchr[ucker] eingesprochen", Birken, *Die Tagebücher,* I, 1.

599 „1 Kr[ug] Bier. Ein Antwortbriefl von H[errn] Baron von Greiffenb[erg] betr[effend] seiner Fr[au] Mume Gedichtedruck, durch die G[e]schw [ister] Anna Müllerin nach Nürnb[erg] geschickt, an H[errn] Endt[er]." Birken, *Die Tagebücher,* I, 1. Birken a margón megjegyzi, hogy ebben az évben ez a 42. megkapott levele. A több generációban könyvnyomtató és könyvkiadó műhelyt működtető Endter családból Birken legszorosabban Michael Endterrel (1613–1682) állt legtovább aktív kapcsolatban.

600 Schlag, Evelyn, *Die lustwählende Schäferin,* Salzburg – Wien, 1995, 137–198.

601 Catharina Regina von Greiffenberg, a 17. század legjelentősebb német nyelvű költőnője és egyúttal az osztrák irodalom legkiemelkedőbb nőszerzője 1633. szeptember 7-én született az Amstetten (NÖ) melletti Seisenegg kastélyban, †1694. április 10-én Nürnbergben, hatvanegyedik évében.

Regina lelki életének értő ábrázolása azóta is minden további feldolgozáshoz nélkülözhetetlen kiindulópont.[602] Tőle is tudjuk, igaz, csak következtetések nyomán, hogy Catharina Reginát már korán élénk művészeti-irodalmi hatások érték.[603] Horst-Joachim Frank az osztrák vidéki nemesség életmódjáról a szükséges háttérismeretre vonatkozó sűrű hivatkozásait természetesen Otto Brunner immár klasszikus

602 Frank, Horst-Joachim, *Catharina Regina von Greiffenberg*, Göttingen, 1967. Gazdagon idézett, az életrajzhoz és az életműhöz is felhasznált kéziratos forrásai az ún. *Virágrend (Blumenorden)* levéltárából származnak: Handschriftliche Quellen: Befindlich sämtlich im Archiv des Pegnesischen Blumenordens zu Nürnberg (Depositum des Germanischen National-Museums), uo., 182. A költőnő a 20. század második felétől, különösen a *Geistliche Sonette, Lieder und Gedichte* 1967-ben megjelent hasonmás kiadása óta kapott jelentősebb figyelmet és egyre részletesebb értékelést. A szakirodalmat is részletesen referáló nagy ívű, sokszor hivatkozott (a hazai germanisztikai felsőoktatásban tananyagként is kezelt) tanulmányában Hans-Georg Kemper igen használhatóan foglalta össze Catharina Regina von Greiffenberg költői munkásságát, kapcsolatait, illetve jelölte ki irodalomtörténeti jelentőségét: Kemper, Hans-Georg, *Ketzereien aus Rechtgläubigkeit (Greiffenberg)*, Tübingen, 1988, 245–278. Kemper az idézett szerzők *zum Teil konträren Forschungspositionen* képviselt művei kapcsán tette fel (a szakirodalomra mindig pontosan hivatkozó) kérdéseit: „Ist sie eine 'echte Mystikerin' (…) oder eine insgesamt eher glaubenstreue (wenn auch nicht durchweg orthodoxe) Lutheranerin (…) ist sie eine 'meditative Dichterin' (…) oder eine 'frühe Pietistin'(…)? Steht die Greiffenberg im 'Jahrhundert der Glaubenskämpfe noch ganz in der religiösen, mystischen, fast mittelalterlich anmutenden Tradition' (…) oder stellt ihr Gesamtwerk 'ein spätes Meisterstück der manieristischen Emblematik oder des emblematischen Manierismus' dar?" Kemper, i. m., 245. Tanulmányát fontosabb szakirodalmaival inkább egyetértve, semmint azokkal vitázva azzal zárja, hogy „bei der Greiffenberg [dringt] die Poesie ins Allerheiligste des christlichen Glaubens ein, usurpiert im magischen Gestus des 'Kunst-Gesangs' die priesterliche Funktion der Heilszuwendung und funktioniert diese zugleich zum poetischen Akt der Selbsterlösung des Subjekts um". A költőnő ezzel a költészetet szentté tette és a keresztény jámborságot esztetizálta, Kemper, i. m., 277–278.

603 Frank, *Catharina Regina von Greiffenberg*, Göttingen, 1967, 24: „Sie wuchs in einer literarisch interessierten Gesellschaft auf." Nagy műveltségét minden róla szóló életrajzi összefoglalás és résztanulmány kiemeli, könyvtáráról gyakorlatilag szinte semmit nem tudunk, olvasmányairól pedig csak közvetetten (a címzetteknél megőrzött leveleiből és egyéb írásaiból *vissza*-következtetve) szerezhetünk ismereteket.

feldolgozásából merítette,[604] kézirattári tájékozódása azonban valóban nagyon alapos: könyvének egymásra épülő kilenc fejezete mind imponáló forrásismeretről tanúskodik. Horst-Joachim Frank az életrajz köré építette a dokumentumokat, így a gyermekkortól egészen a bárónő haláláig követhetjük az empátiával megírt kalandos, a korabeli politikai és vallási viszonyokat olvasmányosan bemutató történetet. Könyvének különös érdeme az, hogy felhívta a figyelmet Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) és a Greiffenberg család (elsősorban természetesen Catharina Regina) szoros intellektuális kapcsolatára. A művelt társaságokat, a művészeti és irodalmi beszélgetéseket kedvelő von Stubenberghez korábban jutottak el a bárónő költői próbálkozásai, mint Birkenhez: 1659. november 13-án például egyenesen azt írta Birkennek, hogy „Greiffenberg kisasszony félig a tanítványom volt, az ausztriai Seiseneggben lakik, négy mérföld távolságra tőlem, így aztán többször részesültem abban a tisztességben, hogy írásait kezdetben javításra átküldte nekem."[605] Ebben a levelében azt is állította, hogy a bárónő neki küldte el egyik (első) szonettjét és ezt most továbbítja Birkenhez.[606]

Horst-Joachim Frank könyve után egy esztendővel, 1968-ban, az osztrák barokk irodalom akkor legjobb ismerője, az immár többször említett és hivatkozott Martin Bircher írta meg nagy ívű és a kutatásban máig sem nélkülözhető monográfiában von Stubenberg baráti

604 Brunner, Otto, *Adeliges Landleben und europäischer Geist…,* Salzburg, 1949.

605 Stubenberg an Birken, 1659. 11. 13. vö. Frank, *Catharina Regina von Greiffenberg,* 147, 433. jegyzet: „das Freülein von Greiffenberg (…) ist (…) Meine halbe Schülerinn gewesen, Zu Seisenekk in Oesterreich 4 Meilen von Mir wohnhafft, dahero Ich vielmahs die Ehre gehabt, daß sie Mir ihre sachen anfangs Zuverbessern übersändet." Spahr, *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden,* 46–47.

606 Ez a szonett később bekerült a három esztendő múlva, 1662-ben immár Birken együttműködésével és javításaival kibocsátott szonettkötetbe is, vö. 602. jegyzet: Nr. 47, *Uber Gottes unbegreiffliche Regierung / seiner Kirchen und Glaubigen* (incpit: Wer kan deinen Sinn ersinnen / unersinnter Gottheits-Schluß?).

és irodalmi kapcsolatait, kultúra- és ízlésalakító szerepét.[607] Ő is úgy tudta, hogy Stubenberg saját tanítványát *(seine 'Schülerin')* ajánlotta az akkor már ismert író, irodalomszervező és *költőtárs (Dichterfreund),* Birken figyelmébe, ám kísérőlevele, amiből többet megtudhatnánk, elveszett.[608] *Félig-meddig tanítványa* volt *(meine halbe Schulerinn gewesen),* de talán, úgy gondolom most, inkább pártfogoltja. Nem ismerjük viszont Stubenbergnek az általa említett esetleges javításait, de költői vagy egyéb irodalmi, akár műfaji tanácsait sem. Azt viszont tudjuk, hogy Catharina Regina Sopronban már hét esztendővel *korábban* kapott költészeti útmutatást, sőt poétikai kézikönyvet is.[609] Catharina Regina ugyanis, ez most a fejezet fontos kiindulópontja, gyakran járt Magyarországon és Magyarországra. Anyjával, gyámjával és egyetlen élő testvérével, Annával, főleg Pozsonyba és Sopronba utaztak: otthon lelki gondozó nélkül maradtak (tudjuk, a lutheránus lelkészeknek és tanítóknak már a század első harmadában el kellett hagyniuk Alsó-Ausztriát), egyre intenzívebb spirituális igényük jórészt a nyomasztó elszigeteltséggel magyarázható. Catharina Regina épp egy magyarországi útjukon, a pozsonyi dómban kapott döntő megvilágosodást. Ezt onnan tudjuk, hogy huszonegy évvel később, 1672-ben, lelkesült szavakkal, de mély aggodalommal számolt be éppen Birkennek, milyen nagy veszélyben van az evangélikus egyház és vallás Magyarországon, kiváltképp Pozsonyban, ott, ahol a *deoglori fény*

607 Bircher, Martin, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundenkreis…,* Berlin, 1968.

608 „Im Laufe des Jahres 1659 erachtete Stubenberg die Gedichte seiner 'Schülerin' für bedeutend genug, um eine Probe davon seinem für alle dichterischen Fragen kompetenten Dichterfreund Sigmund von Birken zur Begutachtung vorzulegen; sein Begleitbrief ist dazu leider verloren", Bircher, i. m., 99.

609 Vö. 614. jegyzet.

1651-ben először árasztotta el őt.[610] Mindeközben Sopronban is fontos felekezeti és intellektuális kapcsolatokat építettek ki: lelki vigasztalásért és úrvacsoráért rendszeresen járt – édesanyjával együtt – a soproni lelkészekhez. De a fiatal és ambiciózus Catharina Regina itt nyitottnak bizonyult egyéb inspirációk befogadására is: Klesch Dániel, ez a nagyon termékeny, sokat és több nyelven író nyugtalan tanár, prédikátor és próféta, később a *nyelvzseni* Philipp von Zesen közeli barátja és nyelvművelő társaságának tagja, egyenesen azt írta „együgyű, sietve összeállított úti- és vándorprédikációjának" ajánlásában, hogy soproni tanárként ő tanította meg az akkor tizenkilenc esztendős bárónőt a költészetre. A szepességi Klesch Dániel (1629–1697), nagyon termékeny prédikátor, író és tanító, Pukánszky Béla véleménye szerint „XVII. századbeli szellemi életünknek legérdekesebb, legkülönösebb alakja".[611] Zaklatott életét és gazdag munkásságát már a legelső magyar vonatkozású *(hungarus)* írói lexikon, Czvittinger Dávid úgynevezett *próbája (specimen)* is feltűnően sok oldalon keresztül tárgyalja.[612] A gazdagon rajzolt pályakép utolsó mondata metaforikusan összegez: *Kleschius in juventute fuit senex, in virili aetate Hercules, in senectus infanans.*[613] Azóta, Czvittinger feltűnő érdeklődése óta, minden fontosabb lexikon és egyháztörténet figyelmesen foglalkozik zaklatott

610 Birken, Martin, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 91. Seisenegg, 27. 7. 1672, „Ach! jetzt wer Es hohe Zeit [mármint az isteni buzgó szolgálatnak – Ö. P.], da das licht Des Ewangelij in hungarn Auß gelescht wird, sonderlich in Dieser Kirchen zu Preßburg wo dieses Deoglorj licht Erstlich in Mir vor 21 Jahren Angeglümet und Aufgegangen", 215, 46–48. sorok. Levelében nyilvánvalóan a Wesselényi-összeesküvést követő megtorlásokra és ezzel a kiélesedő protestánsüldözésre utal: „Ach, legfőbb ideje lenne most [ti. az isteni buzgó szolgálatnak], amikor is az evangélium fénye Magyarországon éppen kialszik, kiváltképp ebben a pozsonyi templomban, ahol bennem ez a deoglori fény 21 évvel ezelőtt először felizzott és megjelent."

611 Pukánszky Béla, *A magyarországi német irodalom története,* Budapest, 1926, 239.

612 Davidis CZVITTINGERI nob. Hung. *Specimen Hungariae Literatae, virorvm Ervditione clarorvm Natione Hungarorum, Dalmatorvm, Croatarvm, Slavorvm, atque Transylvanorum,* Francofvrti et Lipsiae, Anno MDCCXI, Kleschius Daniel Iglo-Hungarus, Dd-Ee2 (206–219).

613 Czvittinger, i. m., 219, az *in juventute fuit senex* nagyon kifejező, a kora újkorban sokat használt, az erős ellentétre építő toposz rajzához lásd: 104. és 126. jegyzet.

életútjával, nagyon termékeny írói munkásságával és nyelvművelő tevékenységével. Daniel Klesch különböző egyetemeket látogatva (Bécs, Prága, Marburg, Strassburg) 1649-ben magiszterként és koszorús költőként tért vissza Wittenbergből Magyarországra.[614] Itthon a soproni gimnáziumban tanított viszonylag hosszú ideig (1650–1659), majd Kőszegen, később, 1662-től Szentgyörgyön (ma Svätý Jur, Szlovákia) lelkész. Lelkészként impulzív volt, nyugtalan, kritikus és az egyházi merev hierarchia aktív ellensége: menekülnie kellett. 1665-től a Szepességben kapott hivatalt, ám végül, hat hónapos kassai börtönbüntetésének letöltése után, innen is elmenekült. Németországban viszont fontos állásokat kapott és költőként is elismerték. 1676-ban Jénában tanár lett, majd püspök Heldrungenben. Gyülekezetének gyenge hitéletét itt is nagyon hevesen bírálta. Tagja lett a *Fruchtbringende Gesellschaft*nak (*Der Kräftigste: A Legerősebb* névvel) és már 1676-ban, 123. társként, a Philipp von Zesen által alapított *Teutschgesinnte Genossenschaft*ba is felvették *(Der Huldende, A Hódoló)*. A nyelvművelés és a költészet megújításának területén szorosan együttműködött von Zesennel, maga is az úgynevezett *hősi-ősi-német anyanyelvet* akarta programszerűen szolgálni, ám egyre

614 A lexikonok és Pukánszky Béla bővebb bemutatása után a hazai tudományosság figyelmét először Kovács József László előadásai és tanulmányai hívták fel Daniel Klesch zaklatott életére, impulzív tanári tevékenységére, soproni kapcsolataira, a németországi nyelvművelő társaságokban vállalt és betöltött szerepére: Kovács, Josef Ladislaus, *Oberungarische Studenten und Seelsorger in Ödenburg…*, Bremen, 2007, 207–214, vö. még Eva Kowalska tanulmányát ugyanebben a kötetben, 244. jegyzet. Néhány évvel később P. Szabó Béla mutatta be Klesch egyik üdvözlő írását *(panegyris)*, amelyet hazai tanuló- és nyelvművelő társának (Johann Christoph Planckenauer, *Kittsee aus Ungarn*) jénai promóciójára készített (*Pentas doctorum iuris in Hungaria*, RMK III. 3500). A szerző kitűnő összefoglalását adja Klesch életrajzának, aktív egyetemi és nyelvművelő kapcsolatainak, valamint a *panegyris*nek: P. Szabó Béla, *Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból*, Szeged, 2010, 702–724. Legújabban Fajt Anita közölt részletes szakirodalommal ellátott nagy ívű dolgozatot a *történeti háttérről, a soproni nemesi családokról*, Daniel Klesch életkörülményeiről, vándorlásairól és a *Cynosura Peregrinantium* (RMK III. 2819) több hazai kutatót is foglalkoztató filológiájáról: Fajt Anita, *Otthon a hitben*, Sopron, 2020, 3/345–368. A P. Szabó Béla által ismertetett nyomtatványt nem említi, valószínűleg azért sem, mert tárgyán kívül esett és nem szerepel Klesch műveinek Fajt Anita által is használt, egyébként igen megbízható bibliográfiájában sem: *Bibliographia Kleschiana. The Writings of a Baroque Family*, Columbia, 1996.

jobban elhatalmasodó betegségével, misztikus-patologikus jóslataival elijesztette még megmaradt barátait is, a legtöbben rögeszmés elmebeteget láttak benne. Végül teljesen elhagyottan halt meg 1689-ben Berlinben.[615]

1677-ben Jénában adatta ki a fentebb említett „együgyű, sietős úti- és vándorprédikációját" arról, hogy *életünk során nem hagyhatjuk el a kereszténységet, nem tétlenkedhetünk, nem is tévelyeghetünk, hanem állandóan törekednünk kell kitűzött célunk elérése felé.*[616] A „sietősen és felkészületlenül tartott prédikációt" (így írta affektált szerénységgel) egy hazájából elűzött, számkivetett utazó *idegen,* az iglói Klesch Dániel, koszorús költő (a *Dichtmeister* szót használta, ami von Zesen találmánya), korábban magyarországi lelkész ajánlja Wilhelm és

615 Pukánszky, *A magyarországi német irodalom története,* 239; „Jövendölései szomorúan tárják elénk elméjének fokozatos elhomályosulását: szerinte 1700-ban lesz az ítélet napja, III. György szász választófejedelem minden segítség nélkül elfoglalja Franciaországot, a francia király pedig az Elba folyóba ugrik stb.", Pukánszky, i. m., 241. Daniel Klesch szepességi működéséről, konfliktusairól, illetve későbbi emigrációs aktivitásáról (az eddig már említetteken kívül) jó összefoglalást ad: Kowalska, *Das umstrittene Exil,* 51–62, vö. 244. jegyzet. Munkásságáról kevéssé árnyalt, a *Deutschgesinnte Genossenschaft*ban játszott aktív szerepéről viszont újabb információkat közöl: Otto, K. F., Jr., *Daniel Klesch und die Deutschgesinneten,* Amsterdam, 1995, 233–243; lásd még: Glosíková, Viera, *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus dem Gebiet Slowakei,* Wien, 1995, 86–88; Klesch magas beosztást kapott a *Deutschgesinnte Genossenschaft*ban *(absonderlicher Schreinhalter)*, feladata a tagtoborzás lett. Rövid idő alatt nyolc új tagot szerzett, hetet a Szepességből, egyet Nyugat-Dunántúlról. Felsorolom felvételi számaikat, neveiket, származási helyeiket és társasági nevüket: 129. Christoph Klesch, Igló, *Der Dichtende* (Christoph Daniel Klesch, Daniel Klesch fia, 1678-ban iratkozott be Jénába, a társaságba saját apja vette fel); 133. Philipp, Heutsch, Szepesváralja (Kirchdrauf), *Der Liebende;* 134. Augustin Serpilius, Késmárk, *Der Schleuchende;* 135. Paul Cuncius, Kakas (Nagy) lomnic, *Der Wärkliche;* 142. Johann Christoph Plankenauer, Köpcsény (Kittsee) vö. P. Szabó Béla, *Magyarországi jogi doktorok…,* 614. jegyzet, *Der Geschmückte;* 150. Matthias Christophori, Krompach, *Der Sterbende;* 153. Johann Kaspar Keßler, *Der Bewegende;* 162, Christoph Adami, Lőcse, *Der Lustige;* vö. Otto, i. m., 237.

616 RMK III. 2819, illetve: *Bibliographia Kleschiana,* 1996, DK-61, *Cynosura Peregrinantium,* Jena, Johann Jakob Bauhöfer, 1677, *Einfältige und eilfertige Reis- und / Gast-Predigt / Daß man in dem Lauff seines Christenthums nicht / laß werden / nicht still stehen / sich nicht umbsehen / auch nicht / fürübergehen; sondern hin- und fortgehen soll / nach dem vorgestreckten Ziel etc.* Fajt Anita gondosan tisztázta a sokszor emlegetett, részeiben idézett vendég-prédikáció *(Gast-Predigt)* filológiáját, majd az OSZK állományában található kolligátum kötetből (RMK III. 3303. 29) hasznos annotált biográfiákkal egészében közölte a nyomtatványt: Fajt, *Otthon a hitben,* 360–364.

Heerwarten von Regall báróknak. Az önigazolásként valóban talán kissé kapkodva, de saját szerepét szokott tudatossággal kiemelő ajánlásában *(előszóban)* név szerint felsorolta előkelő hivatalt kapó egykori soproni tanítványait. Különösen büszke azokra, írta, akik saját latin és német nyelvű alkaioszi, illetve pindaroszi ódáinak utánzásához a soproni gimnáziumban kedvet kaptak, majd, akár egy misszilis levélben, üdvözletét küldi az akkor már ismert költőnőnek, Greiffenberg bárónőnek is:

> Euer Gnaden erlaube mir doch / daß ich auch hier die Hochwohlgebohrne Frau / Frau Catharina Regina freyin von Greiffenberg / meine gnädige und gebietende Frau / unterthänig grüssen dürffe. Ihre Gnaden scheuen sich nicht zu bekennen / daß Sie im Jahr 1652. in Oedenburg die deutsche Dicht-Kunst / innerhalb von 14. Tagen erlernet. Mit ihrem gegenwärtigen hochbetrübten Zustand habe ich ein herzlich Mitleiden: Denn ich weiß / daß sie Gott da angegriffen hat / da es ihr am wehesten thut. Er hat Ihr ihren liebsten Freund von dieser Welt hinweg genommen. Dieser Schmerz ist eines sondern Trostes wehrt / welchen ich auch ehestes zu senden verspreche.[617]

617 RMK III. 2819, 4v., a nyomtatvány alapján közöltem a szöveget: „Méltóságtok engedje meg / hogy itt ezúttal a méltóságos asszonyt / Catharina Regina von Greiffenberg bárónő asszonyt / nagyságos és tisztelt asszonyomat / alázatosan köszönthessem. Őnagysága nem vonakodott beismerni azt / hogy Sopronban 1652-ben a költészetet / 14 nap alatt megtanulta. Mostani legszomorúbb gyászában szívemből együttérzek vele: hiszen tudom / Isten ott próbálta meg őt / ahol a legfájdalmasabb számára. Isten legkedvesebb barátját ragadta el e világból. Ez a fájdalom különös vigasztalást kíván / s megígérem, hogy én a legrövidebb időn belül elküldöm ezt a vigasztalást." Mindkét von Regal báró, Wilhelm és Herwart, tagja lett a von Zesen által alapította *Deutschgesinnte Genossenschaft*nak, így tehát Daniel Klesch ún. *Gesellschafterei (társai)* lettek: Az ún. *harmadik* vagy *Näglein Zunft* hatodik és hetedik helyen regisztrálta őket: „Nr. 6. Der Ehrenreiche, Ehrenreich Wilhelm von Regal, ein Österreicher", illetve „Nr. 7. der Währte, Herwart Freiherr von Regal, aus Österreich". Az osztrák protestáns Regal családról csak annyit tudunk, hogy „wegen ihres evangelischen Glaubens aus ihrer Heimat [NÖ, Schloß Gleiß bei Amstetten – Ö. P.] ausgewandert war und in Regensburg Zuflucht gefunden hatte" A Regal fiúk esetleges soproni tanulásáról (kapcsolatáról) kizárólag ebből az ajánlásból értesülünk, Bircher, Martin, *Unergründlichkeit,* Bern – München, 1973, 185–223, a családra vonatkozó mondat: 186. vö. még Fajt, *Otthon a hitben,* 367.

A tizenkilenc éves bárónőt, így írta, tehát ő tanította meg tizennégy nap alatt a német költészetre Sopronban, mostani nagy fájdalmában ugyanakkor vigasztalást is ígért: Isten legkedvesebb barátját ragadta el e világból, olvashatjuk a fentebb idézett ajánlásban, „ez a fájdalom különös vigasztalást kíván és megigérem, hogy én a legrövidebb időn belül elküldöm ezt a vigasztalást." Nem tudjuk egészen biztosan, vajon elkészült-e végül ez a vigasztaló *(Trost)* irat. Egy igényes kiállítású és pompázatos nyelvi erővel, Philipp von Zesen együttműködésével megírt négy lapos *Greiffenberg-laudáció* viszont megjelent 1678-ban Hamburgban.[618] Műfaja szerint azonban ez nem vigasztalás *(Trostschrift).* Az antik *consolatio* hagyományos, a kora újkori poétikákban is érvényesített elemei egyáltalán nem jelennek meg itt, nem esik szó az egy évvel korábbi prédikációban már említett nagy veszteségről, a költőnő legkedvesebb barátjának haláláról, nem szólal meg a halott és nincs megszólítva az utókor sem. A címlap, a hat *elmés* versszöveg, valamint a viszonylag terjedelmes magyarázat mind a dicséretet és magasztalást szolgálja, tehát a műfaj *elogium.* A címlap szerint Catharina Reginát az 1677-es esztendő szeptember 8-án megválasztották a *Deutschgesinnte Genossenschaft*hoz tartozó *Lilien-Zunft* elnökének és legelső céhmesterének, a társaság pedig ezúton fejezi ki alázatos nagyrabecsülését. Az új elnök céhbeli neve *Der Tapfere (A bátor),*[619]

618 *Lobklingende Ruhm- und Nahmen-Reime / damit Der Hoch- Wohlgebornen / zum Zierrat und Preise der Deutschgesinneten Welt auserkohrnen / FRAUEN Katharinen Reginen / Frauen von Greiffenberg / gebohrnen Freiherrin von Seissenegg / u.a.m. Seiner Gnädigen Frauen / als Dieselbe von der Hochpreiswürdigen Deutschgesinneten Genossenschafft in ihrer Zweiten oder Liljen-Zunft / am 8. Tage des Traubenmohndes im 1677sten Heil-Jahre / zur Obervorsitzerin und Oberzunftmeisterin / unter dem Zunftnahmen Der Tapferen / erwehlet / und Ihr zum Zunftzeichen ein Greif / mit drei einfach-weissen Liljen in den Klauen / auch darbei das Zunftwort / Zwar Muhtig / doch Guhtig / zugeeignet ward / unterthänig aufwarten wollen der Färtig-Wohlsetzende / Hochgemeldter Genossenschaft Erztschreinhalter,* Gedruckt in hochgemeldter Genossenschaft Stiftungs-Stadt Hamburg im 1678sten Heil-Jahr; *Bibliographia Klescheliana,* i. m., DK-70. RMK III. 2819, RMK III. 3033 (29), példányok: Hamburg, New Haven, Wolfenbüttel. A wolfenbütteli példányt használtam, jelzete: Lo 266 4° (3).

619 A céhnevek itt nem mind himnemű ek.

jele egy maroknyi (Greif)[620] három liliom a jelmondatával: „Bátran, de jóságosan". Philipp von Zesen 24 soros verse magyarázza mindjárt a nevet és a jelmondatot: rafinált *akroteleuton* (akrosztichon és telesztichon együtt) adja ki az ünnepelt nevét: FRAUKATARINE / GREIFFENBERG // REGINEFREIFRAUVON / GREIFFENBERG. A szerző a kifejezés díszítésére biztatja a szavak pompáját inspirált nyelvként beállító bárónőt (Reime richtig! Schreibe flüchtiG // Götze SIE / der Frauen ZieR! // In der Lilien ersten ReihE, 13–15. sorok), majd végül összegzi a jelkép s a jelmondat tanulságait: „Rund umher erschalt sein LoB / Auf der Lilien ersten SchildE / Unser Edlen Lilien –gliedeR: / VON geburt gantz TapfermühtiG" (21–24. sorok).

A következő három *Kling-Gedichte,* azaz műfajilag szonett, Daniel Klesch munkája: I. Satz – II. Gegen-Satz – III. Nachklang: az antik és keresztény-mitológiai tézis-antitézis után az utóhang *(Nachklang)* Catharina Regina von Greiffenberg és egyúttal a szerző, Daniel Klesch dicsérete:

> So lang die Bäche rinnen // Und in das tieffe Meer zum Abgrund fliessen hin: // Soll auch das Lob bestehn der Reinen Königin. // Ihr Ruhm ist schon gebracht bis an des Himmels Zinnen // Durch Ihrer Schrifften Ruf. Dennoch ich mich erkhün // Ein Lob zu fassen ab der Reiner Tichterin // Umb einen Ruhm für mich / durch Ihren / zu gewinnen.[621]

Klesch magát együttműködőnek, sőt tanítónak jelöli meg itt ismét (mint már máshol is gondosan jelezte, általa híresült el ugyanis a *Szűzi Királynő*). A kultuszteremtés legfontosabb (első) mozzanatát látjuk itt: a kisajátítást, a fennhatóság önkényes kiterjesztését.[622] Két madrigál kö-

620 Kissé mesterkélt, de mégis leleményes stilisztikai utalás *Greiffenberg (A Bátor)* nevére. A dicsőítő szöveg, amiképpen a címben a *lobklingende* jelző is mutatja, a szavak eddig nem ismert pompájára, a *jól-hangzására (Wohlklang)* és a szavak meglepő sorrendjére törekszik.

621 Tartalmi fordításban: 'A szűzi királynőt mindaddig kell dicsőíteni, amíg a patakok a mély tengerbe folynak, írásai által szerzett hírneve már a mennyei magasságokig ér, de a szűzi költőnő dicsérete saját híremet is gyarapítja'.

622 Vö. Bloom, Harold, *Költészet, revizionizmus, elfojtás,* 1994, 1–2/58–76.

veti még a szonetteket. Klesch a második darabhoz fűzött jegyzetében hosszasan, meggyőzően fejtette ki Catharina Regina költészetéhez való viszonyát. Következő sorokat írta még e kommentárban: „Ich schreib' und schreye / was ich kann: // Wenn unsre Tapfere bestärcket Ihre Geister // So übertrifft Sie weit die meisten Dichter-Meister".[623] A hosszú jegyzet megfontolandó tanulsága számunkra most ez:

> Még messze túlszárnyalja a legtöbb költőt! Ez nem hízelgés: ami engem illet, igazán szívesen adom az elsőséget a Tekintetes Bátornak, hiszen 1652-ben elsőként én mutattam meg Őnagyságának e költészet alapjait. Ezt a derekas útmutatást (egyúttal megajándékoztam Őnagyságát a Zesen-féle Helikonnal is) a következő évben mindjárt tett is követte, mikor is a Tekintetes Bátor a szonettek könyvét, avagy a zengedező költemények alapos nagy művét kibocsátotta és a római császárnak ajánlotta. Következő években jöttek ki nyomtatásban a mi urunk Jézus Krisztus keserű kínszenvedésiről írott elmés imái. És 1674-ben A hit és a bűnbánat győzelmi oszlopa című gyönyörű műve, amelyet dicsérni túl kevés vagyok. Őnagyságának régi alázatos szolgája, Daniel Kleschen.[624]

---

623 „Azt írom s kiáltom, amit tudok: ha a mi Bátorunk megerősíti elméjét, még messze túlszárnyalja a legtöbb költőt". A *Dichter-Meister* kifejezés von Zesen találmánya. *Unsre Tapfere* itt, helyesen, nőnemben van, bár társaságbeli neve: *Der Tapfere.*

624 „**So übetrifft Sie weit die meisten Dichter-Meister.** Dieses ist keine Flatterey: was mich anbelanget / gebe ich der Hochwohlgebohrnen **Tapferen** gar gerne den Vorzug / ob ich schon Ihr. Gn. im 1652. Jahr zu erst den Grund zu dieser Dichtkunst gewiesen. Gerecht solcher wohlangeschlagenen Unterweisung / (da ich zugleich **Ihrer Gn.** den Zesischen Helikon verehret /) hat sich alsobald das andere Jahr in der That gezeiget / als die **Wohlgebohrne Tapffere Ihr Sonneten-Buch;** oder ein ausführliches grosses Werk von **Kling-Gedichten** herausgegeben / und solches **Röm. Kais. Maj.** zugewidmet. Folgende Jahre kamen die **geistreichen Andachten** über das bittere Leiden unsers Herrn Jesu Christi im Druck heraus. Und im 1674. Heil-Jahr die Herrliche **Sieges-Seule der Busse und des Glaubens** etc. welches Werk zu rühmen ich viel zu gering bin." – A jegyzet további részében ő is *Helden Gedicht*nek mondja a művet. *Das andere Jahr* valószínűleg egy *másik esztendőt,* nem a *következő évet* jelenti a szövegben, mert különben Klesch sok esztendőt tévedne.

Daniel Klesch 1677-ben tehát külön vigasztalást *(sondern Trost)* ígért Catharina Regina mély fájdalmára. Ehelyett azonban rajongó dicséretet (műfaja szerint tehát *elogiumot*) állított össze a következő esztendőben von Zesennel közösen a költői társaságba felvett új elnöknőről. Az írás kapcsán két fontos dolgot erősebben hangsúlyoznék most is: azt, hogy Klesch ismételten, nyomtatásban immár *másodszor* emelte ki saját költő-tanári szerepét és azt, hogy *Philipp von Zesen poétika könyvéből* tanította az ifjú bárónőt költészetre és egy példányt oda is ajándékozott kézikönyvként Catharina Reginának.[625] Ezt eddig nem ismertük, mert hiszen sem könyvei, sem könyvtárának és olvasmányainak jegyzéke nem maradt fenn. Ez a poétikai tananyag, von Zesen *Helikon*ja, a költőnő költészetfelfogása és költői gyakorlata szempontjából ugyanakkor igen fontosnak látszik: költészetének Zesen irodalmi programjához való igazodása egyáltalán nem érdektelen vizsgálatot ígér. Végül mégis valószínűnek tartom azt is, hogy éppen ez volt a megígért vigasztaló irat: a *laudáció* retorikája a hagyományos vigasztaló eszközök nélkül is alkalmasabb lehetett ugyanis a vigasztalásra.

Jól tudjuk már azt is, milyen fájdalmas veszteségre utalt „úti- és vándorprédikációjában" Daniel Klesch: a költőnő gyásza széles körben váltott ki részvétet, figyelmet és indulatot. Ebben az évben, 1677 áprilisában halt meg ugyanis *férje,* korábbi gyámja és *jótevője,* apjának féltestvére, az idős Hans Rudolf von Greiffenberg. E rendhagyó házasságnak fontos, a hazai kultúrtörténet szempontjából is lényeges tanulságai vannak.

---

625 Philipp von Zesen először nagyon fiatalon jelentette meg költészeti tankönyvét (*Deutscher Helicon*, Wittenberg, 1640), a Klesch által megadott időpontig, 1652-ig már harmadik, teljesen átdolgozott és bővített kiadása is megjelent (*Durch-aus vermehrter und zum dritt- und letzten Mal in dreien Teilen aus gefärtigter Hoch-deutscher Helikon, oder, Gründ-richtige Anleitung zur hoch-deutschen Dicht- und Reim-Kunst,* Wittenberg, 1649). Klesch utalása nem tartalmaz pontosabb információt, és mivel a bárónőnek sem könyveit, sem könyvjegyzékét nem ismerjük, nem tudható, melyik kiadás került hozzá. Az azonban mégis igen fontos forrás, hogy Catharina Regina könyvei között ott volt az őt Sopronban költészetre tanító Daniel Klesch ajándékaként a *Deutscher Helicon* is. Valószínűsíthető, hogy saját poétikai példái mellett dominánsan ebből, von Zesen kézikönyvéből tanította őt anyanyelvű (német) költészetre.

Geistliche
Sonnette / Lieder und
Gedichte /
zu
Gottseeligem Zeitvertreib /
erfunden und gesetzet
durch
Fräulein Catharina Regina /
Fräulein von Greiffenberg / geb.
Freyherrin von Seyßenegg:
Nunmehr
Ihr zu Ehren und Gedächtniß /
zwar ohne ihr Wissen / zum
Druck gefördert /
durch
ihren Vettern
Hanns Rudolf von Greiffenberg /
Freyherrn zu Seyßenegg.
Nürnberg /
In Verlegung Michael Endters,
Gedruckt zu Bayreuth bey Johann Gebhard.
Im M. DC. LXII. Jahr.

A Geistliche Sonnette *1662-es kiadásának címlapja*

A forrásokkal igazolható élettörténet, az úgynevezett *esetismertetés* ezúttal jelentős szerepet játszik, ezért erre is kitérek: az 1664. október 12-én megkötött házasságuk kezdetben hivatalos és személyes ellenállásba ütközött, együttlétük mindvégig vitatott volt. Az történt ugyanis, hogy Hans Rudolf, a gyám és *Wohltäter (jótevő),* szerelmes lett a nála huszonöt évvel fiatalabb unokahúgába. Amikor az alig harmincesztendős Catharina Regina visszautasította közeledését, nagybátyja – a kortársak így emlékeztek – mély pszichikai és fizikai válságba esett, ugyanakkor aktív tevékenységbe is kezdett a kisasszony jóindulatának megnyeréséért.

Úgy tudjuk most, hogy a báró Catharina Regina *tudta nélkül* kérte meg von Birken urat unokahúga szonettjeinek és vallásos énekeinek kiadására, majd a család soproni lelkészeit, elsősorban Christoph Sowitschot (1622–1692) igyekezett megnyerni házassági tervének. A *szonettek és egyéb versek* kinyomtatását jegyajándéknak szánta, Birken (amiképpen naplója tanúsítja) mintegy másfél esztendeig dolgozott a kötet szerkesztésén és az előszón. A *Geistliche Sonette Lieder und Gedichte* 1662-ben jelent meg Nürnbergben, címlapján az szerepel, hogy a kötetet a kisasszony *tudta nélkül* gondozta nagybátyja, Hanns Rudolf von Greiffenberg, Seisenegg bárója.[626]

A báró, Hans Rudolf rövid előszava *(Zuschrifft)* dicséret és rajongás, Birken terjedelmesebb, mintegy harmincoldalas bevezetője *(Vor-Ansprache zum edlen Leser)* költészettörténeti és -elméleti kérdéseket tárgyalva emeli földöntúli dimenzióba Catharina Regina költészetét. Egész könyvet igényelne „von der Geist- und Kunstfähigkeit / des lieblöblichen Frauenzimmers zu schreiben". A „Geist-Reichtum dieses Edlen Geschlechts" példázatára felsorolja az inspirált bibliai és klasszikus irodalmi nőalakokat, majd hozzájuk hasonlítja az *Urania* nevet méltán viselő „himmelgeistige KunstSängerin / die Wolgebohrne Freulein / Freulein Catharina Regina von Greiffenberg / gebohrne Freyherrin von Seisenegg" költészetét, aki nem csupán olyan, mint az édesen éneklő hatytyú, de olyan, mint a magasan repülő sas, messze előtte száll más költőknek és ezeket meghaladja.[627] „Régi és igaz szólás az, hogy a költészet szelleme és maga a költészet a Mennyből származik és csakis az égből alábocsátott

626 *Geistliche Sonnette / Lieder und Gedichte / zu Gottseeligem Zeitvertreib / erfunden und gesetzet durch Fräulein Catharina Regina / Fräulein von Greiffenberg / geb. Freyherrin von Seyßenegg: Nunmehr Ihr zu Ehren und Gedächtniß / zwar ohne ihr Wissen / zum Druck gefördert / durch ihren Vettern Hanns Rudolf von Greiffenberg / Freyherrn zu Seyßenegg,* Nürnberg / In Verlegung Michael Endters, Gedruckt zu Bayreuth bey Johann Gebhard. Im M.DC. LXII. Jahr, illetve Catharina Regina von Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* I, reprint, Millwood, N.Y, 1983.

627 Greiffenberg, *Geistliche Sonnette*, vjv és vijr., „welche nicht allein vor süßklingende Schwanen / sondern auch vor hochfligende Adler / (inmassen sie / neben andern ihres gleichen / in dem preißwürdigdten Adlerland gehecket worden) zuachten / als die da andern Dichtfedern weit vorfligen und dieselben übergeistern" A sas és az apró madarak nemzetközi *toposzát* vö. a Rimaytól származó jól ismert klisével: „mint az sas az több apró madarak előtt", Rimay, *Összes művei,* 3. sz. 40.

Orfeusz-hárfán vagy lanton tudjuk magunkat ebben gyakorolni. De nem minden kéz alkalmas ezen a hárfán játszani."[628] Jóllehet sokan vannak, akik képesnek tartják magukat erre, mégis annyit értenek csak hozzá, mint a szamár a harangöntéshez. Mert nagy különbség van

> Opitz és Hans Sachs, egy műköltő és egy rímragasztó, Apollo lantjátéka és Marsyas [Marszüasz] éktelen sípolása között. És amiképpen egy puszta kép nem maga az ember, hiszen hiányzik belőle a lélek: azonképpen az egyszerű sorhalmozást *(Zeilengebäude)* sem lehet művészi költészetnek *(Kunstgedicht)* nevezni, mert a beszédfonal nélkülözi a lelket, a kivételes invenciót és a művészi szónoki díszítést. Sokan vannak még manapság, akik üres rímelést és fércelést a tanító célzat és a szavak derék pompája nélkül kovácsolnak és odakennek, egész könyveket megtöltve ezzel (…) A valódi és igaz költészet hasznos tartalomból és a szavak nem közönséges, gyönyörködtető gazdagságából *(Wortpracht)* áll.[629]

És a *Teutsche Uranie* (a fiatal Catharina Regina) ugyancsak mennyei költő-hárfán játszik finom szép kezével és

> amiképpen az isteni költészet a mennyből származik, azonképpen annak a földről is a menny felé kell lobognia. Az égből alá

628 „Daß der Poetische Geist und die Dichtkunst von Himmel einfliesse / ist ein alter und wahrer Lehrspruch: dannenhero man sie mit einer von Himmel herabgelassener Orfeus-harffen oder Leyer / ausbilden kan. Es sind aber nicht alle Hände geschickt / auf dieser Leyer zuspielen," Greiffenberg, *Geistliche Sonnette, Vor-Ansprache,* XX, vijr.

629 „zwischen einem Opitz und Hanns-Sachen / zwischen einem Kunstdichter und Reimleimer / zwischen des Apollo Lautenspiel und des Marsyas Schalmeyen-gelirl. Und sowenig ein blosses Bild / weil ihm die Seele mangelt / ein Mensch ist: sowenig ist ein blosses Zeilengebäude ein Kunstgedicht zunennen / weil ihm die sonderbare Ausfündigkeit und rednerische Kunstzier / als die Seele eines Redgebändes / abgehet. Noch sind heutzutage derer viele / welche nur ein leeres Gereim und Geleim / ohne lehrhafften Nachdruck und dapfren Wörterpracht / daherschmieren und schmieden / und wol ganze Bücher damit anfüllen (…) Die rechte und echte Dichtkunst / bestehet / in nutzbarem Kern-innhalt / und in ungemeinem belustbaren Wortpracht", Greiffenberg, *Geistliche Sonnette, Vor-Ansprache,* XX, vijr–viijr. Marszüasz fuvolajátékával negatívan volt elfogult Birken, de kötötte őt nyilván a szabályokat nem tisztelő vadabb dionüszoszi hagyomány negatív megítélése.

> bocsátott Orfeusz-hárfán csakis a menny s az Isten dicséretét szabad játszani. A költői láng nem földi, így nem is éghet földi módon. E láng nem a Parnasszuson, hanem a Paradicsomban született (…) És ezt teszi a mi mennyei hangú Urániánk is: menynyei dicsvágytól lobog az erény és a bölcsesség vágyától, szerelmi lázban ég örök lelki szeretője iránt s ennek dicsőségére nem is szavakat, hanem egyenesen lelki szikrákat lehel ki magából.[630]

Ez a lelkesült és a költészet emelkedett, ontológiai szempontból kizárólagosan szakrális célját megfogalmazó *Vor-Ansprache zum edlen Leser* Nürnbergben kelt 1662. január 30-án,[631] de itt mindenképpen utalnék (inkább nyomatékosan emlékeztetnék) arra, hogy Birken tizenhét év múlva, 1679-ben kibocsátott nagy hatású, máig sokat idézett költészetelméleti összefoglalása, a *Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst*[632] szinte pontosan így fogalmazta meg a költészet lényegét és a költő feladatát. Poétikájának alapgondolata tehát kiformálódva olvasható már a Greiffenberg-előszóban. Most úgy gondolom, a szonettek gondos olvasása és irodalmi helyük kijelölése segített megfogalmazni később már nem sokat vagy éppen alig változott poétikai elképzeléseit.

---

630 „gleichwie aber / die Göttliche Dichtkunst von Himmel stammet: also soll sie hinwiederum / von der Erden / gen Himmel flammen. Auf der / von Himmel herabgelassenen Orfeus-harffe / soll man / dem Himmel und seiner Gottheit zu Ehren / Lieder spielen. Die Dichterflamme / ist nicht irdisch: darum soll sie auch nicht im irdischen brennen. Sie wird / nicht auf dem Parnassus / sondern im Paradeis / gebohren (…) Diß thut unsre Himmel-klingende Uranie: Sie brennet von Göttlicher Lobbegierde / und von Verlangen nach Tugend und Weißheit. Sie flammet in himmlischer Liebesglut gegen ihrem ewigen Seelen-Liebhaber / deme zu Ehren sie allhier / nicht Worte / sondern lauter Geistes-funken ausseuffzet." Greiffenberg, *Geistliche Sonnette, Vor-Ansprache,* XX, viijv–ixr.

631 Mit diesem Opfer hat sich der Hochfürtrefflichen Teutschen Kunst-Göttinn zu Gnaden empfehlen sollen **der Erwachsene.** *Geistliche Sonnette, Vor-Ansprache,* XX, xiv.

632 „Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst / oder Kurze Anweisung zur Teutschen Poesy / mit Geistlichen Exempeln: verfasset durch Ein Mitglied der höchstlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft Den Erwachsenen. Samt dem Schauspiel Psyche und Einem Hirten-Gedichte." Nürnberg / 1679.

A *Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst* bevezetésében ugyanis nagyon hasonlóan, esetenként változatlanul fogalmazott:

> amiképpen a fentről érkező vizet a csatornák elvezetik a vizes hordóhoz, amelyből az ismét a magasba távozik, azonképpen a Mennyből származó költészetnek ismét a Menny felé kell törekednie és Isten dicsőségét kell szolgálnia. A költők tehát mennyei szökőkutak, vagy legalábbis azzá kell válniuk, a mennyei tűzfolyamot nem szabad földi célokra használniuk.[633]

Birken szerint Catharina Regina inspirált mennyei szerző. Igen, mert a költőnő is megírta eksztatikus vallomásában, hogy a szavakat maga Jézus diktálja neki: „én csak az ecset vagyok, az ő keze festi a gyümölcsöt."[634] Felértékelődtek a szavak, felértékelődött a szöveg úgynevezett „kistafirozása" *(ausstaffierung)*, azaz felékesítése *(elocutio)*, hiszen a Mennyből érkező és a Mennybe fellobogó művészi hangzás *(Kunst-Klang)* egy angyal szájából csendül fel, aki egészen angyalian *(englisch)* szól és énekel. A szonettek poétikája tehát (ezt hiteti el Birken az olvasókkal) a vallásos inspirációra épült.

A kötet ennek ellenére sem kapott kedvező fogadtatást. A kortársak nem értékelték eléggé a rajongó szonetteket. Catharina Regina ugyanakkor 1662 nyarán választékos szép szavakkal köszönte meg von Birken szeretetét és segítségét:

---

633 Birken, *Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst,* 1679, 14., vö. Alt, Peter-André, *Das Imaginäre und der Logos,* Berlin, 2010, 335–371. „In der Vorrede zu Catharina Regina von Greiffenbergs *Geistlichen Sonetten* (1662) rekurriert Birken (…) mit Wendungen, die den antiken Gedanken des poetischen Enthusiasmus an christliche Topoi anschließen, auf das Konzept des poeta vates, das seinerseits hermetisch fundiert wird". 267. „Die spezifische Leistung der Poesie besteht darin, dass sie als 'Spring-Brunnen' fungiert, der von Gott gespeist wird, seinerseits aber seine Säule in die Höhe zurücksteigen lässt", 368.

634 5. szonett: *Sehnlichster Weißheit-Wunsch / zu vorgenommenen löblichen Lobenwerk.* Ich bin der Pinsel nur: sein Hand mahlt selbst die Frucht; *Geistliche Sonnette,* 1662, Aiijr.

✽(5)✽

Sehnlichster Weißheit=
Wunsch /
Zu vorgenommenem löblichen
Lobewerk.

ACh daß die Weißheit wär ein Pfeil / und
mich durchdrüng'/
ein glantz und mich erhellt'; ein wasser / und mich
tränkte /
ein abgrunds=tieff / und sie mich ganz in sie ver=
senkte /
ein Adler/der mit mir sich zu der Sonne schwüng:
ein helle Quell'/so in die Sinnen rinnend sprüng'!
Ach! daß den Kunst= Geist sie mir aller Weißen
schenkte!
daß nur was würdigs ich zu Gottes Lob erdenkte
und seiner Wunder Preiß nach wunsch durch
mich erkling!
Ich such' je nicht mein Lob / die selbst=Ehr sey
verflucht!
GOtt! GOtt! GOtt! ist der Zweck/den ihm mein
kiel erkohren.
Ich bin der Pinsel nur: sein Hand mahlt selbst die
Frucht;
Ihr zimt die Ehr / wird was aus meinen Sinn
gebohren.
Aus GOttes trieb kan ja kein Teuffels Laster flies=
sen.
mein einigs flugziel ist/zu Jesus Christus Füssen!

A iij Eise=

A Sehnlichster Weißheit-Wunsch *kezdetű szonett az 1662-es kiadásból*

> nem tartom magam méltónak ily nagy dicséretre, de tartoznám mégis megköszönni egy alaktalan torzszülött művészi kidíszítéséért és kiformálásáért végzett nagy munkáját, ez azonban művészi magasságú köszönet-tollat *(dankes-feder)* igényelne és oly rendkívüli lélekismeretet, amelynek nem vagyok birtokában; de arról biztosíthatom a tisztelt urat, hogy én kiolthatatlan köszönettel és a viszonzás vágyával őrzöm meg ezt a nagy tisztességet, fáradságot, művészi igyekezetet, amelynél nagyobbat nem is kívánok.[635]

Ezzel a levéllel indult a szavak pompáját *(gekünstelte Wortwahl)* sokáig vigyázva érvényesítő, eleinte felfokozott, keresett udvariassággal hízelkedő levelezésük. Mivel azonban a bárónő kéziratos hagyatéka (könyvtárához hasonlóan) elveszett, csak azok a levelek állnak rendelkezésünkre, amelyeket a címzettek megőriztek, vagy lemásoltak. Von Birkenhez (levelezésük egy szakaszában nagyon bizalmasan szólítva *lovagomhoz, angyalomhoz, bensőséges barátomhoz*) írott levelei, most így tudja a vonatkozó irodalom, teljes számban megmaradtak: Birken hagyatékában 174 hozzá írott Catharina Regina von Greiffenberg-levél található. A kutatás régóta (a kritikai kiadás óta most már talán eredményesebben) sürgeti e levelek irodalmi szempontú és érdekű vizsgálatát. A bárónő és von Birken levelezése kapcsán ehelyütt viszont *most kizárólag magyarországi vonatkozású kapcsolataik kerülnek előtérbe.* Azok a kapcsolatok, amelyek azonban mégsem partikuláris érdekűek, hanem azon túlmutatva jel-

635 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 1, C. R. v. Greiffenberg S. v. Birkennek, Seisenegg, 1662. június 21. A német nyelvű levél betűhív átírásban: „Wie Wohl Ich mich des Hohen Loobes unschuldig Achte, erkenn' Ich mich doch schuldig davor zu danken, So große bemühung durch künstliche außzier- und Aufführung Einer ungestaltten Mißgeburt, erfordern kunst-hoohe dankes-federn, und Eüsserste gemüth erkäntnus, weilen Ich jener nicht theylhafft, kann sich mein geEhtrer herr versichern, daß Ich so hoohe – Ehrbeteügung, Tugend – Müh, und kunst fleiß in unausleschlicher dank gedächtnis, und ersetzungs begierde behaltten, und höhers nichts verlangen werde."

lemzik és meg is határozzák a 17. század második felének közép-kelet-európai eszmetörténetét.[636]

A 250 szonettet, valamint ötven, rajongóan vallásos éneket és *mindenféle művészi gondolatot* tartalmazó kötet[637] megjelenése után sem von Birken, sem Greiffenberg bárónő nem foglalkozott extrém individuális szövegekkel és azok spirituális poétikájával. Birken a *Donau-Strand*on és magyar–török krónikán dolgozott ez időben, Catharina Regina pedig egy egészen más retorikai és poétikai tradíció felé fordult: hosszú, 7000 soros verses buzdító elogiumot írt a török ellen küzdő hazá-

636 A részletesebb tárgyalás *előtt* itt meg kell említenem, hogy a soproni lelkészekkel való (dolgozatomban később fontos helyen elemzett) konfliktusukat még a nagyszabású levelezés-kiadás előtt bemutatta a levelek sajtó alá rendezésével akkor már hosszabb ideje foglalkozó Laufhütte, Harmut, *Der Oedenburgische Drach,* 1991, 355–402. Bár támaszkodom feldolgozására, szempontjaim jelentősen eltérőek. Leginkább az érdekel, milyen változás állt be kettejük bizalmas viszonyában a védőirat *(Apologia)* elküldése és a soproniak elutasító válasza után. Laufhütte hosszan idézett az akkor még nem publikált forrásokból, elsősorban Catharina Regina elküldött leveleiből, izgalmas kutatómunkával rekonstruálta az eseményeket és lépésről lépésre tárta fel a teológiai vita kimenetelét. Mindeközben azonban nem tért ki például arra, miért voltak kénytelenek az osztrák protestánsok (más városok mellett) Sopronba is elutazni úrvacsorát venni. Erről mindössze egyetlen, kevésbé árnyalt következtetése tájékoztat: „Ödenburg, einer derjenigen Orte, zu welchen die österreichischen Protestanten zum Gottesdienst und Sakramentenempfang reisten", uo., 358. Helmut Laufhütte összefoglalta a problémás házasság ismert történetét és egyházjogi következményeit, ismertette (levelekkel és életrajzi adatokkal tovább értelmezve, de nem követve annak átgondolt logikáját) a Birken által fogalmazott *Apologia* fontosabb pontjait és nagyszabású, rendkívül inspiratív bemutatásának fontos helyén így fogalmazott: „eine inhaltliche Charakterisierung der Apologie kann hier ebensowenig gegeben werden, wie vollständige Präsentation oder Auswertung der Briefe gemeint war", azaz tartalmilag sem az apológiát nem mutatta be, sem a leveleket nem elemezte ebből a szempontból, uo., 383.

637 *Der Teutschen URANIE, Himmel-abstammend-und Himmel-aufflammender Kunst-Gesang / in Fünfzig Liedern: untermischt mit allerhand Kunst-Gedanken*; Greiffenberg, *Geistliche Sonnette,* 251.

járól.[638] A 250 nyomtatott oldalas, *ez ideig még nem regisztrált hungarika-anyag* (magyar kutató mindeddig nem is értékelte) műfaja leginkább rímes historiográfia, de méltatták már hősköltemény ként vagy éppen politikai vitairatként is.[639] Forrásai nem tisztázottak, de most nem is ezért, hanem azért érdekes számunkra, mert a terjedelmes versszöveget semmiképp sem lehet beilleszteni egy inspirált, Jézus diktálására paszszív-befogadóként *(gelassen)* figyelő, a vele való egyesülésért misztikusan rajongó költőnő poétikájába. A szöveg már 1663-ban készen volt (ekkor Catharina Regina a gyors török előrenyomulástól megrémülve hosszabb időt töltött Nürnbergben), előszava azonban csak 1674 nyarán készült el *(In Schloß Seyssenegg den 20. Julij 1674)*, a mű pedig a következő évben jelent meg Nürnbergben.[640] A kiadás ideje nyilvánvalóan összefügg bécsi utazásaival, négyszer próbált ugyanis a császárnál audienciát elérni: úgy gondolta, meggyőzheti őt arról, hogy a török (a protestáns világ- és történelemkép szerint) a bosszúálló Isten büntetése bűneink

638 *Sieges-Seule der Buße und Glaubens / wider den Erbfeind Christliches Namens: aufgestellet / und mit des Herrn von Bartas geteuschtem Glaubens-Triumf gekrönet* / durch Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / Freyherrin auf Seisenegg, Nürnberg, In Verlegung Johann Hofmann / kunst- und Buchhändlers, Gedruckt bey Christoff Gerhard, Im Jahr Christi 1675; illetve Catharina Regina von Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* II, reprint, N.Y, 1983.

639 Vö. Kemp, Friedhelm, *Nachwort,* Nürnberg, 1662, illetve Millwood, N.Y., 1983, 495–535, uo., 500–501: „Das nächste, umfangreichste Verswerk, die *Sieges-Seule*, das einzige 'Epos' der Greiffenberg und ihre einzige erhaltene 'politische' Dichtung, verdankt seine Entstehung der Türkengefahr von 1663. Es zeigt die Dichterin bereits auf der Höhe ihres Könnens und wäre wohl, auch im Hinblick auf seine 'Quellen', einer näheren Untersuchung wert. Es dürfte jedoch ein Unikum sein, daß ein Poem von solcher Lange (6500–7000 Verse) ohne eine Aufteilung in 'Gesänge' oder 'Bücher' gedruckt werde."

640 1663 nyarán Köprülü Fázid Ahmed nagyvezír hadat indított az Alsó-Duna mentén, július 17-én Budára érkezett, 39 napi ostrom után szeptember 25-én elfoglalta Érsekújvárt, majd Nyitra, Léva és Nógrád is elesett. A veszteség komoly pánikot okozott a hadvezetésben és a lakosságban is, vö. Ágoston Gábor, Oborni Teréz, *A tizenhetedik század története,* Budapest, 2000, 198–201.

miatt.[641] Természetesen egyszer sem engedték a császár elé. Először 1666 késő nyarán akart elébe járulni, másodszor 1667 elején,[642] utoljára éppen 1673 telén akart neki átadni verseket, de akkor is sikertelenül:

641 Catharina Regina von Greiffenberg életcélja a *Deoglori* beteljesülése volt, így írta nagy tanulmányában az életművet legjobban ismerő Laufhütte, Hartmut, *Emblematische Spiegelung eines Deoglori-Unternehmens,* Wien, 1996/1997, 179–192; a császár megtérítését is a *Deoglori* szellemében remélte, von Birkenhez írott leveleiből erre következtet Laufhütte igen szellemes tanulmánya. Catharina Reginának az udvarral való találkozásához viszont ennél konkrétabb forrást ő sem talált.

642 Az első, szándéka szerint ún. *Bekehrungsreise* bátorító fogadtatásáról (de végső soron sikertelenségéről) 1666. szeptember 27-én kelt levelében számolt be Birkennek, már otthonról, Seiseneggről: „hab Ich nichts verschwiegen, sondern recht Deutsch geredt, wo Ich Aber gesehen daß Sie mich list fangen wollen", és ezt a ravaszságot észrevéve akkor mézes udvariassággal *(mit Süsser Höflichkeit)* válaszolt nekik, azaz „Sie Befriediget, meynst theyls Aber frey Ernstlich und Aufrichtig, Von der Allgemeynen Andacht geredet welches, (weil Ich diesen Pater Müller vor Einen Andächtigen Mann halte) Ihme ser wohl gefallen, Also daß Ich Gott' lob, mit Gutter Freündschafft-hoch Achtung und wohlgewogenheit von Ihm kommen, mit dem Erbitten mich, wann Ich wieder komme zu besuchen, welches Ich nicht Achte, weil Ich gehöhrt, daß Er Selbst schon zweyfelt, und bereit die hoffnung Mich zugewinnen verlohren" vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 28, 33. A figyelmes és *áhítatos,* nyájas jezsuita *Pater Müller* a nagy befolyású császári gyóntató, Philipp Müller (1613–1676) volt. Második bécsi útjáról 1667. február 25-én kelt levelében (Seisenegg) számolt be Birkennek: „Meine jezige Wiener-Reise Betreffend ist Selbe Aller dings wie die vorige Abgeloffen", P. Müller többször meglátogatta őt, igyekezett is meggyőzni saját véleményéről („und versucht, Auf Ihre meinung zu Bringen"), ezúttal azonban sokkal ravaszabb és agyafúrtabb volt, mint korábban („viel schlauer, und Spizfindiger gewesen Alß vorhero"), vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 30, 36–40. Az 2012. június 28/29-én Berlinben tartott nemzetközi Greiffenberg-konferencián (*Scharfsinn und Frömmigkeit. Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg*) Barbara Becker-Cantarino előadást tartott Greiffenberg állítólagos (a szakirodalomban forrásokkal nem kellően igazolt) bécsi útjairól: *Frömmigkeit und Konversion. Zum Werk Cathatina Regina von Greiffenberg* címmel. Előadásának tanulsága az volt, hogy a bárónő bécsi útjai nem a 'megtérítést', sokkal inkább a hódolatot *('Huldigung')* szolgálták. Legfontosabb célja és ideája a vallási ellentétek és viszályok megszüntetése lett volna. Becker-Cantarino tanulmánya azóta kötetben is megjelent: *Frömmigkeit und Konversion. Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg,* Frankfurt, 2013, 13–38.

„Ich habe wohl bey dem weißen Schwan losirt. Aber Meine Gedichte bleiben jmer Schwarze Raben. Nun: wehr thut, was müglich ist hat Alles gethan."[643] Megtett tehát mindent, de legvégül, mint tudjuk, csak a császár gyóntatójáig, Philipp Müller jezsuita páterig jutott. A tisztázó szó, amelyben lelkesen, de irracionálisan reménykedett, nem érte el a császárt, de az udvari papok előtt megjelenhetett, ők nagyon nyájasan viselkedtek vele, alaposan kikérdezték és megvizsgálták szándékát.

A *Sieges-Seule* ajánlásában *(Zuschrift An mein wehrtes Teutsches Vatterland)* azt írta, hogy nő létére „téged, szeretett hazám, karddal, lándzsával és pajzzsal nem szolgálhatlak és nem óvhatlak meg a bajtól és pusztulástól",[644] csak egyet tehetek: megírom, amit a mennyből hallottam. Nagyszabású művének, saját műfaji meghatározásával: *Helden-gedicht*jének célja *(Haubt-Zweck)* nem egyéb, mint folyamatos intés a bűnbocsánatra és „Reitzung zum starken all-überwindlichen Glauben: durch vielfältige Gleichnissen und Beispiele".[645] Bár, mint ígérte, meglepő retorikai (ezen belül váratlan elokúciós) megoldásokat is használt, mégis úgy tűnik, ezúttal nem tudott ebben a műfajban megfelelni a mennyei inspirációnak. A *Blut-Glut-Flut-Lüfte Kreuz,* a *Sorg ohne Sorgen* és a szavak hasonló pompája és csengése *(Wortpracht és Wortklang)* ellenére a török elleni harcok

643 C. R. Greiffeinberg Sigmund von Birkennek, 1674. január 18-án, Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 106, 242. „A Fehér Hattyúnál szálltam meg. Ám költeményeim mindig fekete hollók maradnak. Nos: aki megteszi, ami lehetséges, az megtett mindent". Von Birken az elmúlt esztendő telén házasodott meg másodszor, az 1674-es évre viszont egyáltalán nincsen naplóbejegyzése.

644 Greiffeinberg, *Sieges-Seule,* iijv.

645 „folyamatos bűnbánat és az erős, győzedelmes hit bemutatása különböző hasonlatok és példák által", Greiffeinberg, *Entwurf der Sieges-Seule,* oldalszám nélkül (X r.) Nürnberg, 1675. Itt Luther legismertebb törökellenes írásából *(Türkenschrift)* veszi az érveket: „Denn wo vnser Könige vnd Fürsten eintrechliglich einander beystünden / vnd hülffen / dazu der Christen Man auch für sie betet / wolt ich vnuerzagt vnd grosser Hoffnung sein / Der Türcke solte sein toben lassen, vnd einen Man an Keiser Carol finden / der ihm gewachssen were" = Martin Luther, *Vom Krieg wider den Türcken D. M. L. sampt einer Vorrede = Der Vierdte Teil aller Bücher vnd Schriften des thewren seligen Mans Gottes D. M. L. vom XXVII. jar an bis auffs XXX. (…) Gedruckt zu Jhena durch Donatum Richtzenhan,* Anno 1574, 430v–446v.

ábrázolása általában nélkülöz minden bátrabb poétikai megoldást.[646] Von Birken naplójából azt is tudjuk, hogy ő már 1672 őszén megkapta a kéziratot és megint csak mintegy másfél esztendeig javította, igazította azt: „Am 5. mensis Oktober 1672 Urania mir Bögen gesendet",[647] 1673. március 6-án pedig azt jegyzi fel, hogy „Urania mir den Rest ihres Türkengedichtes gesendet".[648] Urania (von Greiffenberg bárónő) nem feledkezett meg a méltó honoráriumról sem: „Am 14. mensis Aprilis 1675 Urania mir 20 Florenus verehrt, davon Uxori 1. Fl., in die WeinCasse 1. Fl".[649] Azt bizonyosan állíthatjuk tehát, hogy a *vallásos szonettek* javítása, kötetbe rendezése és költészetelméleti előszóval való ellátása után a török elleni védelmi (és győzelmi) kiáltvány, képszerűen: *a diadaloszlop a Duna-parton (Sieges-Seule* an dem *DonauStrand)* ugyancsak közös munka.

Visszatérve most már a levelezés segítségével bemutatott szorosabb életrajzhoz és a házasság tervéhez, az teljesen nyilvánvaló volt, hogy

---

646 A török támadások ellen írott nagyszabású védelmező és buzdító művét, saját szavai szerint, már tíz évvel korábban megírta: „Dann du must / Edler Leser / wissen / daß ich diese Schrifft schon vor Zehen Jahren 1663 und 1664 verfertiget", Greiffenberg, *Sieges-Seule,* Vorrede an den Edlen Leser, viijv. A kevés retorikai díszítéssel ábrázolt, Magyarországot a kereszténység védelmezője (védőbástyája) helyett annak árulójává tevő propaganda újabb kliséihez igazodó, a korábbi kritikákat most már az aktuális (a Wesselényi-féle összeesküvés) történéseivel is megerősítő leírása például szenvedélyektől mentes, igen száraz. Egy mutatvány: „Das Unglück durch die Wahl erst recht im Land entsteht. // Der Land=verrähter ward / Johann von Zyps / erkohren; // auch König Ferdinand / dem billich ward geschworen. // Sie schlugen sich darum. Johann büst ein / und rufft // denselben *[ti. a törököt]* an um Hülf / den man hin in die Klufft // dafür verrigeln solt. Das blinde Herrsch-verlangen // hat seinem Vatterland den Säbel aufgehangen // an ein Haar / ob dem Haubt. / Der Türk war eilend auf." vö. Greiffenberg, *Sieges-Seule,* 115; ehhez lásd még a korábbi irodalmat is összefoglaló: Ferdinand van Ingen, *Wort-Theologie und Wort-Kunst in den Gedichten der Catharina Regina von Greiffenberg…,* 1996/1997, 147–158.

647 Birken, *Die Tagebücher,* II, 149. A kiadó 201. jegyzete szerint: „Manuskriptteile der 1675 erschienenen Sieges-Seule der Buße und Glaubens / wider den Erbfeind Christlichen Namens."

648 Uo., 187; a kiadó 63. jegyzete szerint: „Catharina Regina von Greiffenberg, Sieges-Seule der Buße und Glaubens etc., Nürnberg im Jahr 1675".

649 Birken, *Die Tagebücher,* II, 276, „1675. április 14-én Uránia 20 florénusszal tisztelt meg, ebből 1 florénusz a feleségé, a borkasszába 1 florénusz."

Ausztriában nem kaphatnak engedélyt. Hans Rudolf ezért Sopronban tájékozódott az engedélyezés ügyében. Itt korábbi és aktuális lelki gondozóik visszautasították az együttműködést, legelszántabban az a már említett Christoph Sowitsch, aki az ideig a legtöbbet tette az anya és leánya lutheránus lelkiségének megőrzésében és gondozásában. Kevés elfogulatlan információnk van Sowitsch hosszú soproni működéséről, életrajzának legfontosabb tényeit viszont (elsősorban Regensburgban kinyomtatott három halotti prédikációból) ismerjük: 1622. május 24-én született Sopronban, itt végezte elemi tanulmányait, 1641-től 1651-ig, kereken tíz esztendeig, jogot és teológiát tanult a königsbergi egyetemen. Nem szerzett akadémiai fokozatot, tanulmányai után, 1651-ben, Sopronba tért vissza és elfoglalta a megüresedett prédikátori állást. 1657-ben feleségül vette Johann Föggler bécsi kereskedő lányát, Mária Borbálát, 1674-től 1675-ig Kismartonban (Eisenstadt) szolgált, végül Sopronban halt meg 1692-ben.[650] Saját könyvgyűjteménye volt, Conrad Barth halotti prédikációja szerint egyenesen ritka és értékes könyvtárat hagyott hátra *(eine rare und kostbare Bibliothec hinterlassen)*. Ezt a könyvtárat sajnos nem ismerjük, jegyzéke sem maradt ránk.

650 Halotti prédikációk Christoph Sowitsch emlékére: 1. *SERVUS BONUS Der fromme Knecht / Reich begabt / sehr getreu / wol belohnt. Jn einer Christlichen Leich-Predigt… Herr Christoph Sowitsch (…) seel. Gedächtnüß / Welcher An. 1692. den 18. Februar, als den Tag Concordiae in der Nacht / seelig verschieden (…)* vorgestellet von M. Johann Conrad Barth / Predigern daselbst. Regenspurg / gedruckt bey Joh. Georg Hofmann (év nélkül). 2. *SERMO FUNEBRIS IN EXEQUIIS VIRI Plurimum Reverendi, atque Doctissimi DOMINI CHRISTOPHORI SOWITSCHII, BEATISSIMAE MEMORIAE / Habitus à JOHANNE FRIDELIO, Semproniensi Cive* (hely és év nélkül). 3. *Priesterliches Grabmahl / Welches Dem weiland Wohl-Ehrwürdig-Großachtbar-und Hochgelehrten Hn. Christoph Sowitsch … Am Tage seiner Volckreichen Beerdigung (war der 2. Martii, des 1692sten Heil-Jahres) … In einer kurtzen und und einfältigen Leichen-Lehre … Aufgerichtet Ferdinand Dobner / des Innern Raths / und der Zeit Evangel. Kirch-Vatter daselbst.* Regenspurg / Gedruckt bey Johann Georg Hofmann (év nélkül). Conrad Barth közeli munkatársa volt Sowitschnak, 27 éven keresztül dolgoztak együtt. Az ő halotti prédikációja közli a legtöbb értékelhető (természetesen túlzásoktól sem mentes) információt életéről és munkásságáról, vö. Laufhütte, Hartmut, *Der Oedengurgische Drach*, 392–399. A *Priesterliches Grabmahl* szerzője, Ferdinand Dobner, soproni polgármester, fontos szereplője a soproni (és egyúttal a hazai) német nyelvű művelődéstörténetnek: 1698-ban Regensburgban Johann Georg Hofmann kinyomtatta a soproni városbíró *(Herr Stadt-Richter)*, Ferdinand Dobner, *Frey- Und Trauben-Schiessen* című emblematikus füzetét (ma két példánya ismeretes). Dobner szerepéről, műveinek művelődéstörténeti jelentőségéről vö. *A céltáblákat szőlő díszítse!*, a német szövegeket ford. Kovács József László, Budapest, 2009.

Apjának, a cipész és kereskedő Simonnak, valamint egyik menyének, Anna Rozinának könyveiről viszont jól orientál a *Lesestoffe in Westungarn* első kötete.[651] Christoph Sowitsch a régi evangélikus temetőben nyugszik, sírfelirata szerint „a tiszteletreméltó és tanult Christoff Sowitsch itt, szülőföldjén minden igyekezetével, szorgalmával és szeretetével negyven évig prédikált és 1692. február 18-án, hetvenévesen hunyt el".[652]

---

651 *Lesestoffe in Westungarn,* I; Verlassenschaft des Simon Sowitsch (20. September 1659) Bücher: Zwölff stückh in folio, sechste kleinere stuckh, uo., Nr. 362, 240; valószínűleg ő és felesége tartozott Andre Löffel könyvkötőnek (Schuldten so auß Andre Löffels Buechbinders Register extrahiret worden, vndt noch einzubringen seindt, beschrieben den 28. Julij Anno 1649.): H. Sobitsch vmb 2 Calender –27, valamint fr. Sobitschin vmb ein früe gebeth –15, uo., Nr. 195, 144; az ifjú Christoph Sowitsch 1694-ben szerezte meg a soproni polgárjogot. Feleségének, Anna Rozinának a hagyatékát 1697. április 23-án írták össze. Huszonegy könyve volt, ezek nagyobb részét csak említik (14 Stuck groß und kleine bücher), a többit listázzák is, köztük Luther zsoltárait és egy negyedrét formátumú kötetet Hans Sachstól *(Comedien buch),* uo., Nr. 609, 373–74.

652 Hier hat zur Ruhe beÿgelegt die gebeine der / Wohl Ehrwürdig Großachtbar und Hoch- / gelährte Herr Christoff Sowitsch als Er / in Christo Jesu den Er hier in seinen Vatter- / Land mit allen Fleiß Treue und Lieblichkeit / Vierzig Jahr andern Geprediget auch selbst see- / lig Verschied A: 1692. 18. FEBRUARI in / sibenzigsten Jahr seines Alters und der Seele / nach eingieng zur ewigen Belohnung dahin / der Leib folgen wird in der Aufferstehung der / Gerechten, vö. Kiss Melinda, *Késő reneszánsz és kora barokk síremlékek Sopronban,* Sopron, 2005, 3/283; Kiss Melinda rendkívül alapos és pontos tanulmánya külön alfejezetben tárgyalja az *előkelő menekült személyek síremlékeit* (uo., 266–270), és itt fontos névsorát adja (Payr Sándor nyomán) a Sopronba menekült osztrák (és német) főúri családoknak: „Sok főúr nemcsak temetkezni jött Sopronba, hanem itt is telepedett le. Ilyen családok például: Althan, Amon, Auersperg, Ehrenau, Eibelswald, Eitzing, Gaisruck, Globitz, Gloiach, Grassauer, Greissen, Herberstein, Heritsch, Jörger, Königsberg, Leyser, Mandorf, Mossheim, Polheim, Prank, Preinberg, Preuner, Putz, Raumschüssel, Samnitz, Schellenberg, Speidel, Trautmannsdorf, Windischgrätz, Welz (Weltz), Zetschker", uo., 266–67; Az alfejezet összefoglalásában a szerző újra kiemeli a Sopronba menekült családok művelődéstörténeti szerepét: „A sírfeliratok vizsgálatából kiderül, hogy nemcsak az ausztriai örökös tartományok területéről, hanem a birodalmi tanácsban képviselt királyságokból és országokból, illetve Szászországból is érkeztek Sopronba betelepülő, *menekült evangélikus nemesek.* Az előkelő, sokszor magas rangú tisztségviselők a városi társadalomba *vallásukon keresztül épültek be* (kiemelések tőlem – Ö. P.). Elsősorban az ő jelenlétüknek és tevékenységüknek köszönhető, hogy Sopron megőrizhette korlátozott vallásszabadságát", uo., 270.

A soproniak visszautasítása után Hans Rudolf megpróbált Ausztriában diszpenzácót szerezni.[653] A bevett gyakorlat szerint meg is kapta volna, ha áttérnek a katolikus hitre. Ezt nem tették meg. Buzgó igyekezete végül mégis eredményes lett, a bayreuthi szuperintendens, dr. Caspar Lilien (1632–1686, von Birken bizalmas barátja, ezt naplójának rendkívül gyakori hivatkozásaiból is tudjuk) elintézte az engedélyt: a protestáns, tudomány- és művészetpártoló őrgróf Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth *speciális parancsa* szerint a legszentebb szentháromság nevében házasságot köthettek, tekintettel arra, hogy (az őrgróf így gondolta) rövidesen úgyis brandenburgi területre költöznek.[654] Catharina Regina is beleegyezett a házasságba és Isten próbájának fogta fel azt, de talált is olyan Luther-helyet (pontosan ugyan nem jelölte meg), amely nem zárná ki az ilyen házasságot. Kevés időt még Nürnbergben töltöttek, majd 1665-ben hazautaztak. Az akkor ötvenhét éves férjet azonban július 18-án Bécsbe idézték és az érvényes törvények szerint megvádolták azzal, hogy elhunyt bátyja urának leányával szerelembe bocsátkozott *(er habe sich mit seines verstorbenen Herrn*

653 A házasságról s annak törvénybe ütköző következményeiről a szakirodalom régóta tud, igazán megbízható információkkal azonban csak azóta rendelkezünk, amióta a helytörténet, a család és Catharina Regina von Greiffenberg fáradhatatlan kutatója, Heimo Cerny (Amstetten) 1986-ban elsőként hozzáférhetett a seiseneggi kastélyban őrzött levéltári anyaghoz. Ez a becses anyag lényegében Hans Rudolf hagyatéka, a házasságot, annak előkészületeit és a pert tartalmazó hivatalos akta: *Proceß in causa des Herrn Rudoph Frh. v. Greiffenberg seiner vollbracht unerlaubten Heurat,* vö. Cerny, Heimo, *Neues zur Biographie der Catharina Regina von Greiffenberg…*,1996/1997, 111–129. A seiseneggi dokumentumok 1990 óta a Niederösterreichisches Landesarchivban vannak és kutathatók. Heimo Cerny igényes, jól használható összefoglalással, levél- és versválogatással jelentkezett már korábban is: Cerny, Heimo, *Catharina Regina von Greiffenberg geb. Freiherrin von Seisenegg (1633–1694),* Amstetten, 1983.

654 Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth (1644–1712) katonai sikerei, tudomány- és iskolapártolása mellett leginkább azzal szerzett maradandó jó emlékezetet, hogy 1686-ban (igaz, gazdasági kényszertől is motiválva) befogadta az elűzött hugenottákat. Catharina Regina és Hans Rudolf vitatott házasságát úgy engedélyezte, hogy akkor már három éve (1662 óta) házasságban élt unokahúgával (Erdmuthe Sophie von Sachsen).

Bruders Tochter in Lieb eingelassen). Letartóztatták, a császár nevében tudatták vele, hogy komolyabb büntetést kapna, ha együtt akarna élni továbbra is házastársával. Hans Rudolf nem tehetett immár semmit: július 23-án börtönbe zárták, onnan csak jó három hónap után szabadult ki, ám ezután sem hagyhatta el az országot (ez volt az úgynevezett „Land-Arrest"). Catharina Reginát mélyen megrendítették az események, von Birken segítségével nagyon aktív védekezésbe kezdett, írt a bayreuthi őrgrófnak, a svéd követnek Regensburgba, sőt magának a császárnak, I. Lipótnak is.[655]

Hans Rudolf letartóztatása idején Catharina Regina nagy szomorúságban írta lehangolt leveleit Birkennek. 1665. október 6-án például egy cédulácskán *(Zetelein)* küldi neki azt, hogy *szerencsétlenségének legmélyebb tengerfenekén lebeg éppen és kedvetlensége miatt még ma meg akarna halni.*[656] 1666 januárjában végül megszüntetik a vádat és a bárónő férjének írott hosszú, szinte túlzottan lelkesült, de retorikailag ezúttal kevésbé kidolgozott levelében ünnepli megszabadulását. A szabadulást egyenesen a császárhoz írott kérelmeinek és így a császár kegyelmének tulajdonította.[657] Egyébként ez az egyetlen ismert levele, amit férjének, Hans Rudolfnak írt:

> Jesus! Deogloria propter Victoria! Wohlgebohrner Freyherr! Englischer Allerliebster Herr Gemahl Jesus Sey Ewig gelobet und gebenedeyet daß Er Mich diesen gewünschten Prief hat Empfangen machen, und mein Engel habe 1000 Dank daß Er mir so fröhliche Zeittung Schreibt.

---

655 Vö. Cerny, *Neues zur Biographie…,* 115–116; a császárhoz írott hétoldalas levelében (1665. augusztus 12., *An dero Röm. Keys. Mayest. Unterthänigstes Flehen und Bitten. Diese unterthänige Schrift, aus wichtigen Ursachen Eygener Lesung zu würdigen*) védelmezi kapcsolatukat, és kitűnő hazafiságának bizonyítására saját műveit is előhozza: „daß Ich mein leben in flammenden Flehen für Ihre Mayestät und Mein Vatterland Zubringe, beweisen Meine Gedichte und Schriften etc.", uo., 116.

656 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 5, 10: „Ich schwebe jezt Eben in dem tüffesten Meer-Abgrund Meines Unglükks (…) und Ich Aber heüt vor unlust Sterben möchte."

657 Vö. Laufhütte, *Emblematische Spiegelung…,* 186: „Offensichtlich hat Frau von Greiffenberg den Erfolg des Befreiungsunternehmens, der den verschiedenen zu ihren Gunsten unternomennen Interventionen beim Kaiser zu verdanken war, als Ermutigung zu ihrem Hauptunternehmen aufgefaßt."

Így kezdődik a levél és többször is utal arra, hogy nagy boldogságát *nem igen tudja szavakban kifejezni:* „Ich kan nicht Sagen was Ich vor Freüde gehabt, Alß Ich die völlige und in Ehren Außgehende Endung unßers Traurspiels gesehen, Herr von Bürken ist Mein und Ich Sein Zeüg daß Er Sichs so Erfreüt Alß Wanns Ihm selbst Angienge."[658]

Hans Rudolf kiszabadulása után újra közeledni akartak soproni lelki gondozóikhoz. Fontosnak gondolták ugyanis önigazolásukat és megromlott kapcsolatuk helyreigazgatása után annak további fenntartását. Catharina Regina édesanyja továbbra is (és folyamatosan) Sopronba járt úrvacsoráért: 1668. július 6-án a bárónő arról értesítette például Seiseneggből von Birkent, hogy „anyám csak augusztusban utazik Sopronba".[659] Ugyanitt a szavak keresett, lefordíthatatlan pompájával beszámol arról, hogy mélyen levertnek érzi magát a soproniak visszautasításai miatt: „irigylem a hársfámat, amely alatt ülök, hiszen neki több lombja van, mint ahány dicséretet én a Mindenhatónak tudnék mondani".[660] És ezt nagyon nehéz olyannal közölni, „aki maga is az isteni szeretetnek és dicséretnek szökőkútja".[661] „De éppen ez a mennyei egyetértés lehet barátságunk alapja, folytassuk tehát tovább ezt az *angyali munkát, legkedvesebb barátom!*"[662]

Ezt a viszonylag rövid levelet igen fontosnak tartom kapcsolatuk szempontjából: bár a kritikai kiadás csak szövegkritikai szempontból jegyzeteli meg,[663]

---

658 Catharina Regina von Greiffenberg Johann Rudolf von Greiffenbergnek, Nürnberg, 1666. január 20–30. vö. Cerny, *Neues zur Biographie…,* 118–122, az idézetek: 118: „Jesus! Deogloria propter Victoria! Tekintetes Báró! Legszeretettebb angyali férjem uram, Jézus legyen örökké dicsőséges és áldott, mert megengedte, hogy ezt a vágyott levelet megkaphassam és az én angyalomnak legyen 1000 köszönet azért, hogy nekem íly boldogságos hírt küldött (…) Nem tudom elmondani, mit éreztem örömemben, amikor megtudtam a mi szomorújátékunk tökéletes és becsületes kifejletét, Birken úr az én tanúm és én pedig az ő tanúja vagyok, hogy ő is olyan nagyon örült, mintha őróla lenne szó stb."

659 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 33, 43: „Meiner Frau Mutter Reise gehet Erst im Augusto nach Oedenburg".

660 Uo., az alliterációt és a szójátékot magyarul nem lehet visszaadni (kiemelés tőlem – Ö. P.): „Ich Beneide Meine *Linden*, unter der Ich size, daß Sie mehrer *Laub*, Alß Ich *lob* habe Solches dem Höchsten zugeben etc."

661 Uo., „Der Selbst Ein Spring-brunn Göttlicher lieb-und lobes ist", vö. 627. jegyzet.

662 Uo., „lasset uns derwegen liebster Freund, in dieser Englischen übung fortfahren etc."

663 Uo., XII/2. Apparate und Kommentare, Text 33, 467.

a közölt információk együttműködésükre és irodalmi ízlésükre is fontos anyagot nyújtanak. A már idézett költői rajongás és elhivatottság *(der Selbst Ein Spring-brunn Göttlicher lieb-und lobes ist)* mellett arról is tudomást szerezhetünk most, hogy a bárónő már dolgozott ekkor a később nagyon terjedelmessé növelt és *Andächtige Betrachtungen* címmel összerendezett áhítatos *(ájtatos)* elmélkedésein, és hogy az addig megírt szöveg átolvasásához, javításához ismét csak von Birken segítségét kérte: ő ugyanis, ahogyan mentegetőzött, folyamatosan el volt foglalva az állandó látogatásokkal és a társasági élettel, nem is tudta hát folytatni tervezett munkáit, de most, egészen egyedül lévén, újra előveszi „ezt vagy amazt megkezdett munkái közül".[664]

664 A kritikai kiadás kötetszámai nem követik sem a *megírás,* sem a *megjelenés* időrendjét, ezúttal nem a megírás, hanem a korabeli megjelenés sorrendjében mutatom be a köteteket: *Der Allerheiligsten Menschwerdung / Geburt und Jugend Jesu Christi / Zwölf Andächtige Betrachtungen:* Durch Dessen innigste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin / Catharina Regina Frau von Greiffenberg / gebohrne Freyherrin auf Seisenegg (…) Nürnberg / In Verlegung Johann Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers Im 1678. Christ-Jahr; az *Unterthänigste Zueignungs-Schrift* **1678. január 17/27**-én kelt a seiseneggi kastélyban; kritikai kiadása: Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* III–IV. A sorozatban ez a *Betrachtung* másodikként készült el, de Catharina Regina elsőként publikálta: *Des Allerheiligist- und Allerheilsamen Leidens und Sterbens Jesu Christi / Zwölf andächtige Betrachtungen:* Durch Dessen innigiste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / Freyherrin auf Seisenegg (…) Nürnberg. Verlegts Johann Hofmann / Buch- und Kunst-händler, 1683; az *Unterthänigste Zueignungs-Schrift* **1672. október 4**-én kelt a seiseneggi kastélyban; Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* IX–X. Az előszó szerint ez volt az *első kötet* a sorozatban, ám csak tizenegy év múlva, a *Betrachtungen* második köteteként jelent meg. *Des Allerheiligsten Lebens JESU Christi Sechs Andächtige Betrachtungen Von Dessen Lehren und Wunderwercken* / Durch Dessen indigste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin Catharina Regina Frau von Greiffenberg (…) Nürnberg / In Verlegung Johann Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers 1693., az *Untertänigste Zueignungs-Schrift* **1692. április 16**-án kelt Am Steinbühl; Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* V–VI. *Das Allerheiligusten Lebens JESU Christi Ubrige Sechs Betrachtungen Von Dessen Heiligem Wandel / Wundern und Weissagungen / von- und biß zu seinem Allerheiligisten Leiden und Sterben. Denen auch eine Andacht vom Heiligen Abendmah (!) hinzugefügt* / Durch Dessen innigste Liebhaberin und eifrigiste Verehrerin Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / gebohrne Freyherrin auf Seysenegg (…) Nürnberg / in Verlegung Joh. Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers. 1693., a *Vor Ansprache an den geneigten Leser* **1693. február 14**-én kelt Nürnbergben, Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* VII–VIII.

Kéri is tisztelt Birken urat arra, hogy miután elküldte írásait neki, világos ítéletével vizsgálja meg és tökéletesítse is azokat, mert hiszen nincsen annál szerencsésebb dolog, „mintha az Ön tanácsa és segítsége áldaná meg munkáimat".[665] Az *Andächtige Betrachtungen* előszavainak datálásából jól követhető a téma, Jézus születésének, majd kereszthalálának feldolgozása: legkorábban szenvedéstörténete és halála inspirálta írásra és csak ezután elmélkedett emberré válásáról, születéséről és ifjúságáról. 1668-ban, amikor Birkentől alapos szövegjavításokat kért, bizonyosan a passió megrendítő élményét, Jézus halálát igyekezett írásba foglalni. A szenvedélyes *Zueignungs-Schrift* újra csak isteni inspirációról beszél, teljesen Birken korábbi és már évtizedek óta formálódó, alig valamivel később nagyszabású összefoglalásban is megfogalmazott poétikája szellemében: „Weil nun nicht allein der Inhalt / sondern auch die Schreib-Art und Erwehlungs-Gnade dieser allerheiligsten Materi / von dir herkommen / als soll ich es billig mit Millionen Preis-Worten wieder in seinen Ursprung giessen".[666] A *VorAnsprache an den Edlen Leser* (datálatlan, C. R. F. V. G.) ismételten kitér arra, hogy együgyű, tanulatlan nőként magányosan írta elmélkedéseit és ezernyi *(tausenderley)* okból meg kellett szakítania írását, hetekig nem talált ugyanis alkalmat és lehetőséget a folytatásra.[667]

---

665 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 33, 43: „Meinen geEhreten herrn Bitten, (Ihme solche [*ti. die passions Andachten* – Ö. P.] zu sendend) Sie mit Seinen hellen Urtheil zuerleüchten und vollkommen zu machen, weil mich nichts tüchtig noch Glükklich dunkt, Alß was mit Seinen Rath oder hülff geweyhet wird."

666 *Andächtige Passion-Betrachtungen,* Nürnberg, 1683, Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* IX, xiiijr: „Mivel e legszentebb anyagnak nemcsak a tartalma, hanem maga a megírás módja és a kiválasztás kegyelme is tőled származik, ezért milliónyi dicsőítő szavam azok eredetét illesse tehát" = *Unterthänige Zueignung-Schrift,* Gegeben in Schloß Seisenegg den. 4. Oktobr. A. 1672., Allergetreueste und gehorsamste Dienerin Catharina Regina Frau v[on] Greiffenberg.

667 Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* IX, vii. r. „also daß mir oft in vielen Wochen kaum ein Tag / und in viel Tagen mit Noth eine Stunde / zu theil wurde / hieran zu schreiben."

2. Egy költőbarátság válsága – A hallgatás mint kommunikációs stratégia

De nem nyugtatták, inkább továbbra is izgatták egymást Sowitsch soproni lelkész elzárkózása, merevsége, szerintük egyenesen álnoksága miatt. 1668. augusztus elején Birken a megszokott emelkedett és választékos szavak helyett már *más hangnemben* írt levelet Catharina Reginának és éppen mentegetőzött, hogy megfelelő inspiráció nélkül inkább *hallgatni kényszerül:*

> Komolyabb ok késztetett arra, hogy ez ideig hallgassak. Minden nap reméltem, tudok időt szakítani arra, hogy tollammal mennyei módon szólhassak a Mennyei Urániával. Ám végül be kellett látnom, hogy hiábavalóan reménykedtem. Hogyan is szólalhatna meg a föld égi módon?

Arra sem talált most megfelelő *(honestus)* szavakat, csak *niedere Worte,* hogy jókívánságait illendőbben fejezze ki:

> Ezért hát az ilyen földről felszálló porként azzal kell beérnem, hogy Őnagyságát alacsony szavakkal odaadóan biztosítsam arról, miszerint rendkívül örülök szerencsés és egészséges hazatérésének.[668]

A bárónő 1668. augusztus végén pedig arról tudósította a *tisztelt urat,* von Birkent, hogy *azt a bizonyos írást elkészítette és a mondott személynek egy levél kíséretében elküldte, amelyben tettének és vigaszának minden alapját és okát értésére adta.*[669] A *mondott személy* természetesen Christoph Sowitsch soproni

668 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 34, 44, S. v. Birken an C. R. v. Greiffenberg, Nürnberg, Anfang August 1668: „Demnach muß ichs bey den Stäublein bewenden lassen, die von solcher Erde auffliegen, und Euer Gnaden mit / niedren Worten gehorsam versichern, wie ich höchst erfreut worden zu vernehmen, wie daß Euer Gnaden gesund und glücklich anheims gelanget."

669 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 35, 47, C. R.v. Greiffenberg an S.v. Birken, Seisenegg, 28. 8. 1668: „Erindere demnach Meinen geEhrten herrn daß Ich Die Bewuste Schrifft Aufgesetzet, und der Selben Persohn benebens Einen Brief geschriben, in welchen Ich Alle gründ und ursachen so mich dazu Bewogen, auch hierinnen Trösten, zu verstehen geben."

lutheránus lelkész, az irat pedig Catharina Regina saját védőbeszéde: az igazat írta, s ha ezzel sem elégszik meg a címzett (a nevét mindvégig gondosan kerüli) és további nyugtalanságot szít, akkor a továbbiakban békén hagyja őt, hadd mondja a magáét *(lass' Ich Ihn fahren)* és saját lelkiismeretének tisztaságával vigasztalja magát. Írta itt, hogy közvetítőn keresztül Birkennek is elküldi majd a levelét és apológiáját *(solche Meinen GeEhrten herrn zuweisen),* kéri is véleményét, vajon alkalmasnak és elegendőnek tartja-e azt *(Bitte mich zuberichten, ob Er solche täuglich, und genugsam befindet)?* Ebben a levelében mentegetőzött maga a *Mennyei Uránia* is, hogy sem a levélben, sem a mellékelt írásában *nincsen elegendő szellem és művészet,* ezek nem valók ide ugyanis, de mindent az igaz fundamentumba, úgymint Istenbe és az igazságba, valamint a lelkiismeretbe remélt vetni.[670]

Igen fontosnak tartom ezt a két levelet és különösképpen a legutóbb idézett megjegyzést: a költőnő úgy ítélte ugyanis ott, hogy saját írásában nincsen elegendő szellem és művészet! Von Birken és a bárónő ezekkel a levelekkel kezdenek ugyanis eltávolodni a korábbi nyájas modortól és választékos stílustól. Catharina Regina megjegyzése ugyanakkor a retorika műfaji hagyományának kiváló ismeretéről tanúskodik: a művészet és az elmésség (az *elme éle*) a költőnő szerint sem alkalmas eszköz az úgynevezett *törvényszéki ügyek* tárgyalásában. Itt ugyanis a hasznos-

670 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 35, 47 „[I]n diesen Brief und Schrifft wird Mein geEhrter herr zwar nicht einigen Geist oder kunst finden (Es taugt nicht dahin) Aber hoffend Alles Auf guttem Grund, Alß Auf Gott, die Waarheit, und das Gewissen gesetzet." Sigmund von Birken és Catharina Regina von Greiffenberg levelezését körültekintően és rendkívül megbízható módon sajtó alá rendező Hartmut Laufhütte korábban idézett tanulmányában (Laufhütte, *Emblematische Spiegelung…,* 182) még azt írta, hogy „Im Januar 1669 hatte Sigmund von Birken eine umfangreiche Schrift verfaßt, (…) hatte diese Schrift nach Seisenegg geschickt, damit Frau von Greiffenberg sie dort abschreiben und bei guter Gelegenheit nach Ödenburg senden konnte, was kurz vor Ostern 1669 geschah." Az időközben megjelent levelezés jelentősen árnyalta ezt az egyszerűsítő összefüggést: először ugyanis a bárónő fordult írásban a „soproniakhoz", megjegyezve Birkennek, hogy egy ilyen írásban, amit küldött, ne keressen *ékesszólást (Geist und Kunst).*

ság kerül előtérbe, nem pedig *az ékesszólás minden fortélya:* „ott viszont, ahol a valóságról van szó, és igazi csatározás folyik, a dicséret az utolsó helyre kerüljön. Azon kívül bizony nem is illik, hogy ahol igen jelentős dolgokról folyik a vita, *szavakkal bíbelődjünk*."[671] Catharina Regina bárónő poétikájának jelentős, az úgynevezett *Heldengedicht* költészeti szerepét is igazoló gondolatról van itt szó: inspirált, az angyalok által diktált nyelvet használ a dicséret, magasztalás, könyörgés műfajában, de az *igazságról* szólva nincs szerepe a mennyei inspirációnak.[672]

Von Birken 1688. november 8-án hosszú levelet írt a bárónőnek, amelyhez még egy terjedelmes, 17 strófás vigasztaló verset is csatolt. Ekkor még nem értesült a *soproniak* (egyébként a bárónő *fellebezését* elutasító) válaszáról. Ez a levél védekezés és egyúttal szemrehányás is:

> Az oly sok félelem között, amelyek elviselésére születtem, az a legfájóbb, hogy azt kell gondolnom, Őnagysága a hálátlanok közé sorol, mert hiszen válaszom késedelme miatt arra következtethet, talán bizony elfeledkeztem Őnagyságáról. Igaz! Egy ilyen sok kegyelemmel lekötelezett ember nem hallgathat sokáig.[673]

A *hallgatás,* az *elhallgatás* lehetősége és kényszere már jelentkezik tehát az újabb levelekben, ez kapcsolatukban később retorikai szinten tematizálódik: a szavak feletti uralom elvesztése és a megfelelő kifejezés hiánya komoly problémát jelent, mint amiképpen itt von Birken írta, „a folyamatos alantas fecsegés nem engedi szóhoz jutni."[674] És keserűen szól ugyanitt a világ s a vallás menthetetlen zülléséről:

---

671 Quintilianus, *Szónoklattan,* 8.3. *Az ékességről,* 520. (Kiemelés tőlem – Ö. P.)

672 Vö. 640. jegyzet.

673 S. v. Birken an C. R. v. Greiffenberg, Nürnberg, 1668. 11. 8. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 36, 48: „Unter sovielen Aengsten, die ich zu leiden gebohren bin, ist der Zeit wohl meine gröste, daß ich gläuben muß, Euer Gnaden setzen mich unter die Zahl der Undankbaren: weil Sie aus meinen Antwort-verzug fliessen, ich habe deroselben vergessen. Es ist wahr! ein mit soviel Gnaden verpflichteter, soll nit so lang schweigen."

674 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 36, 48, Birken an Catharina Regina, Nürnberg, 1668. november 11. „wie wann ihn ein immerwährendes Pöbelgedrösche, nicht zur Rede kommen lässt?"

Olyan időt élünk igazából sajnos, mint hajdan Noé. Isten az utolsó prófétája, **Luther** által ismét felgyújtotta a fényt, de egyesek nem akarták azt fogadni és akik fogadták, azok is bűnre használják, avagy az ész sötét lámpásába helyezik. Itt Isten már semmit nem tehet, a világot átadta kedves Sátánjának.[675]

A levélhez mellékelt[676] hosszabb, tizenhét hatsoros strófás, összesen 102 soros, a verselési hagyományból jól ismert, egyszerű metrumú költemény Istenhez való fohászkodás *Um Geist / Weißheit und Gesundheit*. Legfontosabb, a költészet spirituális célját itt megismétlő kívánsága az, hogy engedje meg gyarló szavakkal való magasztalását:

Hier sind / Hand / Verstand und Wissen:
Gaben / die du gabest mir /
die ich wieder gebe dir.
Laß mir EngelDinte fleissen /
und vom HimmelsTäubelein
eine Feder werden mein.[677] (10. vszk)

Egy hónap múlva, ugyancsak versben, ezúttal még terjedelmesebb versben, huszonkét tízsoros strófában válaszolt a bárónő időközben kézhez kapott levelére.[678] Ezalatt megérkezett már ugyanis az elutasító

675 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 36, 49: „Warlich eine solche Zeit ist es, die wir leider, wie weiland Noach, erlebet. Gott hat durch seinen letzten Profeten **Lutherum** das Liecht wieder aufgestecket: aber ein Theil wolte es nicht annehmen, und die es angenommen, gebrauchen es zu Sünden, oder stecken es in die finstere Latern der Vernunft. Hier hat Gott nichts mehr zu thun, er hat die Welt ihrem lieben Satan übergeben."

676 Birken, *haubt zweck,* i. m., I, 405: 1668. november 7-én ezt írja naplójába: „An die Fürtreffliche Uranie samt dem Lied, Bin ich nicht von dir etc."; bejegyzése szerint ez a 168. elküldött levele ebben az évben.

677 „Itt van kéz, értelem és tudás // adomány, amit te adtál nekem // s amit én ismét visszaadok neked // folyasd belém az angyal-tintát // és a mennyei galambok által hadd várjak írótollá."

678 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 37, 53–56; S. v. Birken an C. R. v. Greiffenberg, Nürnberg, 1668. december 14: *Antwort Thon auf der Hochgebohrnen Nymfe* Urania *Klag-Lied*.

válasz Sopronból, Catharina Regina védekező írása sikertelen maradt.[679] Von Birken voltaképpen erre a hírre reagált az alcíme és műfaja szerint *panasz*versével.[680] Az első két versszak az *önmagunk kicsinyítésének* az antikvitásból jól ismert, az Ótestamentum által felerősített, ám a korban már nem túl erős toposzát használja:[681]

Eine Göttinn nennt mich Freund.
Bässer würd' ich Knecht genennet.
Wie daß sie sich so verkleint,
indem Sie mir grösse gönnet?

1–4. sorok: Egy istennő nevez barátjának / inkább szolga lenne a nevem / Hogyan kisebbítheti magát / miközben engem felnagyít?
A nyolcadik strófa már egyértelműen utal a *soproniak* igaztalanságára:

Allen Beyfall, Eure Schrifft,
alsbald hat bey mir gefunden.
Aber, daß das Lästergift
eines Feindes ihr empfunden,
diß erfuhr' ich iezt zuletzt.

71–75. sorok: Írásod rögvest elnyerte minden tetszésemet / De egy ellenségnek az azt gyalázó mérgét / csak most tapasztaltam meg.
A tizenkilencedik strófában felkínálta együttműködését, a huszadikban és a huszonegyedikben már vigasztalást is adott:

Schickt mir doch sein Schreiben zu.
Ich will diesem Mose sagen,
daß er selber Sünde thu,
nicht die Unschuld müsse plagen.

679 Vö. 669. jegyzet.

680 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Text 37, 479–483.

681 Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 5, Topik, §3, Historische Topik, 94.

will er donnern; mag er hin
auf verruchte Herzen knastern:
diß hier ist ein Engel-Sinn,
der nit Flecken hat von Lastern.

181–188. sorok: Küldd el nekem ezt az írását / Meg akarom mondani ennek a Mózesnek / hogy saját maga esik bűnbe / nem a bűntelenséget kell támadnia / ha szitkozódni akar, tegye / ezt elvetemült szíveken: / ez itt egy angyali lélek / aki teljesen bűntelen.
Ez a Júdás megfélemlítette barátnőjét, de le fogják győzni, hiszen egy csepp sárkányvér mégsem mérgezheti meg az egész tengert:

Kan ein Tröpflein Drachenblut,
Eüch das ganze Meer vergiften?
Lasst ihr Eüch, der wölfe wut,
locken also aus den Tristen?
denkt, wann Eüch die Schnake drängt,
daß kein Adler Mucken fängt.

205–210. sorok: Vajon egy csepp sárkányvér / megmérgezheti Nagyságod számára az egész tengert? / a farkas dühöngése a pusztából / talán csalogatja Nagyságodat? / mikor a szúnyog fenyeget, gondoljon arra / hogy a sas nem vadászik légyre.

Kapcsolatuk elején a levelek, mint már erre többször utaltam, gondosan, egyenesen művészien (művészi igénnyel) voltak megformálva, és mindig számítottak az irodalmi szempontból is rangos címzettek *(WohlEdler Ehren-Vester, HochgeEhrter Herr, Werther Freünd,* illetve *Hoch und Wohlgeborne, Gnädige Frau)* kitüntető és egyetértő figyelmére. Ez a retorika 1668 nyarán megváltozott, von Birken a *hallgatásba* látszott menekülni, a bárónő viszont, miképpen saját maga közölte Birkennel, már csak *elmeél és művészet nélküli* írásokat tudott produkálni.

Catharina Regina von Greiffenberg elfogadta az együttműködést vagy legalábbis nem utasította vissza *(Schickt mir doch sein Schreiben zu. /*

Ich will diesem Mose sagen, / daß er selber Sünde thu etc.),[682] Birken tehát maga is elkezdett dolgozni egy nagyobb szabású védelmi iraton, amit azután 1669 januárjában fejezett be *(Apologia Connubialis Illustris Uraniae)*. A megszólítás[683] körültekintően udvarias *(WohlEhrwürdiger, in Gott Andächtiger, Hochgelehrter, sonders Hochgeehrter herr!)* és mivel nem ismerte személyesen a címzettet, magát Christoph Sowitschot, írását az ügy[684] (számára fontos) bemutatásával kezdte:

> Euer WohlEhrwürden mit diesen Zeilen, zwar unbekandter, zu ersuchen, beursachet mich dasjenige Misvernehmen, welches in verwichenem Jahr, zwischen Ihro Gnaden der Hoch- und Wohlgebohrnen Frauen Frauen Catharinen Reginen vermählten und gebohrnen Frauen von Greifenberg, Freyinn auf Seyssenegg etc. und Euer WohlEhrwürden durch einigen von dero EheSache gepflogenen Schreiben-Wechsel sich angesponnen. Ihro Gnaden gläuben und bezeugen sich unschuldig: Euer WohlEhrwürdigen zweifeln, und wollen Sie zur Sünderinn machen.[685]

A kéziratoknak közelmúltban történt leggondosabb vizsgálata szerint a tisztázott példányt maga Catharina Regina is megkapta.[686] Birken

682 Birken Greiffenberg bárónőnek, Nürnberg, 1668. 12. 14-én: Birken, *Werke und Korrespondenz*, XII/1. 56. 19. strófa,

683 Vö. Curtius, *Europäische Literatur,* Kapitel 4, Rhetorik, §8. Ars dictaminis, 85–86; illetve lásd még: Quintilianus, *Szónoklattan,* 4. 1. 63: „sokkal természetesebb, hogy elsősorban azokat szólítsuk meg, akiket meg akarunk nyerni ügyünk számára", ford. Adamik Tamás.

684 Quintilianus, *Szónoklattan,* 3. 6. 7: „Minden egyes főkérdéshez kell hogy tartozzék ügyállás – hiszen támadásból *(intentio)* és hárításból *(depulsio)* áll", ford. Kopeczky Rita.

685 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 64: „Hogy Nagyméltóságodat, jóllehet ismeretlenül, megkeresem ezekkel a sorokkal, annak az a nézeteltérés az oka, amely az elmúlt esztendőben a méltóságos és tekintetes asszony, Catharina Regina, született és házassága szerint von Greiffenberg asszony, Seisenegg bárónője etc. és Méltóságod között a házassági ügyre vonatkozó írásváltás kapcsán adódott. A nagyságos asszony ártatlannak hiszi és vallja magát, Méltóságod ezt kétli és bűnösnek mondja őt". Ez az *apológia* első pontja.

686 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 39a, 492–512.

a vitatott (és a *soproniak* által visszautasított) házasság lehetséges védelmének 42 (megszámozott) pontba foglalta érveit. Elsősorban, bár néhányszor hivatkozás nélkül, a Bibliára, több hivatkozással Luther írásaira, valamint az ártatlan költőnő megható szenvedéstörténetére építette védőiratát és ezt küldte el Sopronba: 17 összefűzött dupla lap, azaz 34 oldal. Az érvelés jól áttekinthető, a nem mindig arányos terjedelmű pontok egymásra épültek, maga az *apologia* viszont mégis túlírt és éppen ezáltal (retorikai szempontból ítélve) kevéssé erőteljes: 42 pont 34 oldalon (a kritikai kiadásban nyomtatva 19 oldal) nehéz és zsúfolt szöveg.

Ezúttal csakis azért foglalom – röviden – össze e negyvenkét pontot, mert a védőbeszéd felépítése és retorikai eszköztára (érvek, egyházi és világi példák, elokúciós megoldások stb.) jól jellemezhetik Birken tájékozódását és (túlméretezett, aggályos) felkészültségét a *védőbeszéd* műfajában.

A *második pont* a házasság előtörténetének (természetesen elfogult és *perszuazív*) felrajzolása *(exordium, a jóindulat megnyerése):*

> Lasst uns dann, die Historie dieser mariage, und zugleich dieser Unschuld, betrachten! dieser Engel, verlohre, in seiner Kindheit, seinen Irdischen, aber nicht seinen himlischen Vatter. Sie kame, mit der Frau Mutter, von der Leiche des Herrn Vatters, zu der Leuchte eines treuen Herrn Vettern und PflegVaters.[687]

(felosztás) A méltóságos báró, Johann Rudolf von Greiffenberg úr viszont megalkotta *(erschaffen)* saját unokahúgát (ez a *harmadik pont*), tanította őt és istenfélelemre buzdította, azon kívül dicséretes művészetek ismeretére és nyelvek tanulására buzdította. Egy Pygmalion ő, aki kiformálta a bárónő képét és hát vajon csoda-e, ha (miként a Pygmalion-történetben) „der Schöpfer in sein Geschöpfe, der Meister in sein herrliches werk, sich verliebet? (…) wer solte nicht verliebt werden in einen

687 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 64: „Vizsgáljuk meg hát e házasság történetét és egyúttal a bűntelenséget! Ez az angyal gyermekként elveszítette földi atyját, ám nem veszítette el a mennyeit. Anyjával együtt apja ura halotti testétől *('Leiche')* eljutott hű nagybátyja urának és nevelő apjának világító fényéhez *('Leuchte')*."

Engel, mit dem er oft umgehet?"[688] A szerelem olyan erős, mint a halál és az Úr lángja: így szól az Énekek éneke,[689] ez a *negyedik pont* legerősebb kijelentése. A szeretet, *csudaképpen,* az Istenségtől árad az emberiségre, csoda-e hát, ha az felizzik az emberek között is? És bár nem hasonlítja ezt a szeretetet a mennyeihez, de miért is kellene büntetni akárkit is az evilági szeretet miatt? A szerelmes gavallér egy angyalt szeretett meg angyali módon és húsz esztendeig szolgált neki odaadóan.[690] A szerelem nem cselekvés, hanem szenvedés, passió. A báró úr nem tehet arról, hogy bátyja ura meghalt, és annak leánya az ő gondnoksága alá került *(ötödik pont).* A *Baronesse* sem vonhatta ki magát nevelője felügyelete alól, az ő *conversatiojá*ban élt, nem tehetett arról, hogy a báró

688 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 65: „[A]z alkotó az alkotásába, a mester saját csodálatos művébe beleszeret? (…) Ki nem szeretne bele egy angyalba, akivel gyakorta találkozik?" A Pygmalion-történetet (Ovidius, Metamorphoses, X. könyv) nem kell most felidéznem, csak annyit: „Az ámult Pygmalion az utánzott testtől gyúl szerelemre", ford. Devecseri Gábor.

689 *Énekek éneke,* 8,6, „mert erős a szeretet, mint a halál, kemény, mint a sír a buzgó szerelem; lángjai tűznek lángjai, az Úrnak lángjai" (ford. Károli Gáspár); *Hohelied,* 8,6, „Denn Liebe ist stark, wie der Tod, und Eifer ist fest, wie die Hölle. Ihre Glut ist feurig und eine Flamme des Herrn" (ford. Martin Luther).

690 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 65: a bibliai helyeket, nyilván szándéka és az írás műfaja szerint, itt csak *ráutalóan,* nem szó szerint idézte: „Die Liebe, ist stark, wie der Tod, und eine Flamme des Herrn (…) Da die Liebe, die Gottheit gegen der Menschheit entzündend, im himmel Wunder gethan: was ist wunder, wann sie auch Menschen gegen Menschen entzündet? (…) Also hat, der verliebte Cavallier, einen Engel Englisch geliebet." Von Birken fontosabb olvasmányait, társadalmi kapcsolatait és hosszabb ideig kitüntetett levelező partnereit (levelezéseiből és jórészt naplójából) megismerve védhető az a meggyőződés, hogy felekezetiségét és világnézetét az új kegyesség és a platonikus-hermetikus gondolkozás jelentős mértékben megérintette. A témához lásd (jól tájékoztató bibliográfiával és programadó ötletekkel): Keserű, Bálint, *Spiritualismus und neue Frömmigkeit im mittleren Donauraum",* Budapest, 2001, 184–198.

belészeretett, csupán annyiban, hogy kedves volt hozzá, hogyan is lehetett volna más, mint amilyen?[691]

(narratio, elbeszélés) Lasst uns nun auch, den Fortgang dieser Liebe, betrachten! – így kezdődik a *hatodik pon*t – a méltóságos kisasszony évek múltával megtapasztalta ezt a szerelmet, de egyúttal azt is megtudta, hogy ez a *mariage* jog szerint nem engedélyezhető. Megpróbálta tehát nagybátyja urát *zu Million-malen*, azaz milliószor lebeszélni erről a szerelemről. Ez azonban semmit nem számított. Birken szerint Hans Rudolf szerelme *olthatatlan* volt:

> Er hätte ja gern diß Feuer wieder ausgelöscht; aber es hatte geschwind um sich gegriffen, und sein ganzes Herz in Brand gebracht, also kein Löschen mehr verfangen kondte (…) Ist also, der Fortgang dieser Liebe so Unschuldig als der anfang, gewesen.[692]

És nem csak a báró ártatlan az események alakulásában, de természetesen a fiatal bárónő is: be kellett ugyanis látnia, hogy Hans Rudolf elemészti magát a viszonzatlan nagy szerelemben *(hetedik pont)*. De ez egyáltalán nem ismeretlen a világon (itt kezdődik a részletes és igen körültekintő *argumentáció*): „Alle Historien sind voll solcher Beyspiele, daß, auch Gottsfürchtige und Tugendhafte Personen, sich sterblich verliebet." Amnon és Támár ismert (a báró számára ugyan éppen nem kedvező) történetére emlékeztet *(exemplum)*, amely „inkább a szerelem hatalmáról szól, mint sem hogy erkölcstanként szolgálna" (Sámuel II. 13.). Jákob sem tudott élni Ráhel nélkül és Pál is arra tanít, „die irdische

691 Birken, *Werke und Korrespondenz*, XII/1, Nr. 39a, 65–66: „Die Liebe, ist nicht ein Thun, sondern ein Leiden, eine Passion. Herr Baron thäte nichts darzu, daß sein Bruder gestorben, und dessen Freulinn Tochter unter seine Erziehungs-auffsicht gerathen (…) auch die Freulinn Baronesse, kondte sich ihrem Erzieher nicht entziehen, und muste in seiner conversatiun leben (…) Sie thäte nichts darzu, Ihn verliebt zu machen, als daß Sie liebreich ware, wie kondte Sie aber anderst seyn, als Sie ware?"

692 Birken, *Werke und Korrespondenz*, XII/1, Nr. 39a, 66: „Ő [Hans Rudolf von Greiffenberg] eloltotta volna ezt a tüzet, de az oly hirtelen körülvette őt és szívét is felgyújtotta, hogy semmi oltás nem segített volna (...) E szerelem lefolyása épp oly ártatlan volt, mint kezdete."

Braut- und EheLiebe mit der Liebe Christi gegen seiner Liebe zu vergleichenden".[693] Az akkori helyzet, ráadásul, anyagilag is kilátástalannak látszott *(nyolcadik pont),* Catharina Regina korán elhunyt apja, Hans Gottfried, adósságot örökölt, azt még tovább halmozta, amit aztán öccsének, gyermekei gyámjának kellett kezelnie.[694] Birken ezt a körülményt is alkalmasnak találta az érvelésre:

> Ihr Vetter liebte Sie, und hatte Millionen Aengste um ihrentwillen erlitten. Er verdiente auch, wieder geliebt zu werden; weil Er Sie treulich erzogen, schönst bedienet, reichlich versorget, und durch seinen Fleiß, die von ihrem hochseeligen herrn Vatter mit grossen Schulden beschwert-hinterlassene Freyherrliche Güter, wieder in Wolstand gebracht.[695]

Az emberek között nem talált sem tanácsot, sem segítséget, ezért, miként a 91. zsoltár mondja, az Úrban talált oltalmat *(kilencedik pont):* parancsa szerint *„mit gläubiger Gelassenheit"* adta át magát az Úr gondviselésének. A tekintetes báró diszpenzációért folyamodott „bey dem Päpstlichen Stuhl zu Rom" *(tizedik pont),* meg is kapta volna, ha megtér a *pápista egyházhoz és a római katolikus felekezetbe.* A régebbi és újabb történetek sok olyan emberről számolnak be, akik felcserélték volna Istenüket szerelmükért; vagy a pápista hamis hitet (legalábbis a látszat kedvéért) felvették volna és nyilvánosan a hazugságnak, titokban azonban az

693 Pál levele az Efézusbeliekhez, Ef 5,25. „Ti férfiak szeressétek a ti feleségeteket, miképpen a Krisztus is szerette az egyházat, és önmagát adta azért", ford. Károli Gáspár. „Ihr Männer, liebet eure Weiber, gleichwie Christus auch geliebet hat die Gemeine, und hat sich selbst für sie gegeben" (ford. Martin Luther).

694 A család adósságairól, Hans Gottfried sikertelen gazdasági ügyeiről és a birtok körüli perekről a legmegbízhatóbb összefoglalás: Cerny, *Neues zur Biographie…,* 112–114.

695 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 67: „Nagybátyja szerette őt s miatta milliónyi aggodalmat szenvedett is el. Megérdemelte, hogy viszontszeressék: hiszen Catharina Reginát odaadóan nevelte, a legmeszszebbmenőkig szolgálta, mindennel ellátta, és megérdemelte azért az igyekezetért is, ahogyan a bárói birtokot, az apa által hátrahagyott tetemes adósságot kezelve, újra virágzó állapotba hozta."

igazságnak hódoltak volna. De sem az elszakadásra, sem a képmutatásra nem volt képes ez az istenfélő gavallér *(Cavallier)* és inkább pusztult volna bele a szerelembe, mint sem hogy elszakadjon Istentől.[696] Mikor a kitűnő bárónő megtapasztalta, hogy a hamis hitű egyház megadná az engedélyt *(tizenegyedik pont),* arra gondolt, ami a legtermészetesebb, hogy ezt a jótéteményt az ő igaz egyháza is gyakorolja majd. Lutherrel együtt azt vallotta *(auctoritas):* Ha Mammon a pápaságban Isten szava nélkül is diszpenzálhat, úgy ezt Isten szava a Mammon nélkül is megcselekedheti.[697] Akihez ezt követően írt, Nagyságotok előtt jól ismert, és azt is tudják, milyen szívhez szóló volt a bárónő írása! Erre a könnyeket fakasztó őszinte írásra rettenetes és rémületes válasz jött Sopronból *(tizenkettedik pont).* Birken itt saját megdöbbenését artikulálta hatásosan: a római (világi) jog alaptételét idézte latinul, ezzel kezdte és zárta érvelését: *Fiat Justitia, et pereant nequam!* és közben döbbenetét fejezte ki, hogy egy ilyen méltóságos úri személyt gonosztevőkhöz és gazemberekhez *(Ubelthäter und Bösewichter)* hasonlították Sopronból. De hol lennénk mi, szerencsétlen emberek *(tizenharmadik pont),* ha Isten ezt mondotta volna: Fiat justitia! Pokolba ezekkel a gonosztevőkkel! Ó, nem! Isten nem olyan könyörtelen az emberekkel, mint amiképpen, sajnos, éppen az emberek az emberekkel! És amikor a nagyságos kisasszonyt ott *drunten* [ti. Sopronban] oly lélektelenül elutasították, itt *(hieroben)* keresett s talált olyan lelki gondozóra *(tizennegyedik pont),* aki ezt a házasságot *(EheSache)* nem utasította el és aki azt is vallotta, hogy ez a terv Isten

696 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 67–68: „Ein anderer, wie man dann derer viele aus alten und neuen Historien benennen köndte, hätte Gott um seine Geliebte vertauschet; oder doch wenigst den Päpstlichen Irrglauben zum schein angenommen, und offentlich der Lügen, heimlich aber der warheit, beygepflichtet. Aber weder Abfall noch Heucheley, fande platz in dem Herzen dieses Gottsfürchtigen Cavalliers, und wollte Er lieber sich zu todt lieben, als von Gott abweichen."

697 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 68: „Sie dachte mit Luthero: Kan, im Papstum, der Mammon ohne Gottes Wort dispensiren, so soll es auch Gottes Wort ohne den Mammon thun können." Itt Birken megadja az idézet helyét is: T[omus] V. Jena *von EheSachen,* 255. Ezt a kiadást használtam én (Ö. P.) is.

igaz és tiszta szavával nem ellenkezik. A nagytiszteletű kolléga úr (*Euer WohlEhrwürden Herr Collega,* mármint Sowitsch*)* is azt mondta korábban, hogy ha találnak a Birodalomban olyan istenfélő lelkészt, aki e házasságot megkötné, akkor ez őt megnyugtatná és örülne is neki. Hogyan nevezheti hát a szertartás lehetőségét kivizsgáló ottani *consiliumot* most aljasnak és méltatlannak? Éppen a *consilium* (az egyházi tanács) hivatkozásai érintik e házasság legfőbb kérdését *(tizenötödik pont)*, hiszen

> das Consilium erläutert den Text **Levit.** 18, und erweiset, daß zwar daselbst des Vatters und der Mutter Schwester benennet, aber des Bruders und der Schwester Tochter nicht gedacht werde: und muß man per analogiam dem Text nichtes andichten oder zusetzen.[698]

Isten ugyanis a legszigorúbban megtiltotta, hogy parancsaihoz valamit is hozzáadjanak. Az Írás szerint tehát feleségül vehetem unokanénémet *(meine Mume),*[699] persze lefelé s nem pedig a fölfelé való ágon, azaz nem az atya vagy az anya fivérét, avagy nővérét. Ezt pedig Isten rendelte így, azért, hogy nagyobb tiszteletet tanúsítsunk az öregebbekkel, mintsem a fiatalabbakkal szemben. De erősebb érveket is találhatunk: hogyan is tilthatta meg Isten az ilyen házasságot, mikor Ábrahámnak, népének és minden hívő atyjának esetében ezt elnézte? Ő fivérének, Háránnak lányát vette feleségül. De még ennél is többet akarok mondani *(tizenhatodik pont)!* Isten és a természet törvénye szerint, amelyeket megváltoztatni nem lehet, ember azokat meg nem szüntetheti, a házasság kizárólag a közvetlen le- és felmenők között tiltott, ám semmiképp sem az oldalági rokonok között. Ezt bizonyítja Ádám fiainak példája, akik saját nővéreiket és húgaikat vették feleségül. Ha ez Isten és a természet szerint tiltott lett volna, úgy Isten ezt nem engedte volna meg és ezért két pár embert teremtett volna. Az Méltóságod előtt is ismert *(tizenhetedik pont),*

698 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 69; hivatkozás a *léviták könyvére* (3Móz – Lev 18 – Ö. P.): „az egyházi tanács magyarázta a Lev 18. szövegét és bebizonyította, hogy ott az apa és az anya nővére szerepel [18,12–13 – Ö. P.], de a fivér és a nővér lánya nem: per analogiam pedig semmit sem szabad a szöveghez hozzákölteni, avagy hozzáadni."

699 *Muhme* (rég.) = Tante, ältere Verwandte, idősebb nőrokon.

hogy az izraelbelieknek adott isteni parancs háromszintű, ti. *Lex moralis*, *Ceremonialis* és *Forensis*. A mi evangélikus egyházunk azt tanítja e két utóbbiról, hogy a zsidó állam megszűnésével *(zugleich mit der Jüdischen Republic abrogirt und aufgehoben worden)* ez a keresztényeket már nem kötelezi, csupán külső fegyelmet és erényt tanítanak számukra.[700] Mit mondhatunk most Isten parancsolatairól? Vajon éppen nem a harmadik parancsolat-e a legfontosabb, éspedig azon az első táblán, amely Istenhez való viszonyunkat szabályozza *(tizennyolcadik pont)?* Itt az áll, hogy a hetedik nap „a te Istenednek szombatja" és ezen a napon *semmi dolgot* sem szabad végezniük sem az embereknek, sem a barmoknak. És lám, a kereszténységben, a keresztényi szabadság következtében, a hetedik napnak ez a szombat-ünnepe tökéletesen megszűnt. „A szombat lőn az emberért, nem az ember a szombatért", érvel tovább Márk szavaival, a helyet maga is megadja (Mk 2,27). Ha tehát a szombat parancsolatát is meg lehetett változtatni, annál inkább meg lehet változtatni a rokonsági parancsolatot, ami tulajdonképpen csak mellékes parancsolat és a dekalóg szerint érdemben messze a másik alatt áll. Azt mondom tehát, amit Krisztus a szombatról: nem az ember van a házassági parancsolatért, hanem a házassági parancsolat van az emberért.[701] A többször említett egyházi konzílium erre a két utóbbi szilárd tételre alapozta véleményét *(tizenkilencedik pont),* ez megnyugtatta Nagyságuk lelkiismeretét s engedélyezte a házasságot. A fejedelem maga is, mint *jure Episcopali Ipsi competente,* beleegyezett saját területén a nyilvános ceremóniával járó *copulatió*ba.[702] Ezek után teológusok és jogászok a császári udvarban is megvizsgálták *(ponderirt)* és megerősítették *(conformirt)* a házasságot, miért akarja tehát Nagyságtok a házassági ítéletet semmisnek mondani, miért akarják „privatim zu annulliren, was publicè decidirt worden?" Nagyságod szíveskedjék egy kevéssé

700 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 70. vö. Mk 2,27: „A szombat lőn az emberért, nem az ember a szombatért".

701 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 71: „Ich kan, wie Christus von Sabbath, sagen: der Mensch ist nicht um des Ehegebots willen, sondern das Ehe Gebot ist um des Menschen willen gemacht."

702 Vö. 653. jegyzet.

a mi Lutherunk írásaiban *(in den Schriften unsers Lutheri)* lapozgatni *(huszadik pont),* ott azt találja majd, hogy az egyház szolgáinak nincs megengedve *propriam és privatam autoritate* házassági ügyekben dönteni. Sokkal inkább az a dolguk, hogy a lelkiismerettel törődjenek és a törvény helyett, a világi törvények ellenében, az evangéliumot prédikálják.[703] Luther az *Asztali beszélgetések*ben is azt mondja, hogy a házassághoz nincs köze az egyháznak, az ügy a világi felsőbbséghez tartozik.[704] Méltóságod tehát egyenesen Luther szavai ellenében cselekedett? Inkább a lelkiismeretnek, mintsem a jognak kell engedelmeskednünk: a jog időleges, a lelkiismeret viszont örök. Nagyságos bárónőnk abban a tudatban utazott férje urával együtt Sopronba *(huszonegyedik pont),* hogy a nagytiszteletű kollégák ígérete szerint ügyük rendben van és hogy ott gyóntatójuktól a szent *absolutiót* és a szent úrvacsorát megkaphassák. A bárónő azt hitte,

703 Luther több írásában foglalkozott a házasság kérdésével, legrészletesebben a *Vom Ehelichen Leben* című 1522-es művében. A harmadik jénai Luther-összkiadást használtam, ebben: *Der Ander Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren / seligen Mans Doct. Mart. Lutheri / vom XXII Jar an, Gedruckt zu Jhena / durch Christian Rödigers Erben M. D.* L. VII, fol. 162b–174b. Itt indulatosan szállt szembe a katolikus egyház házassági tiltásaival. A rokonságra vonatkozót idézem: „Der erste Vrsach ist die Blutfreundschafft. Hie haben sie [*ti. a pápisták*] die Ehe verboten / bis ins dritte vnd vierdte Glied (...) Kanstu dich nu wider diese Tyranney schützen / so wil ich dir zelen die Personen / die Gott verboten hat Leuit. 18. Nemlich / Mein Mutter. Mein Stieffmutter. Mein Schwester. Mein Stieffschwester. Meins Kindsrecht / oder Stiefftochter. Meins Vaters Schwester. Dieser Person kan ich keine nemen. Daraus folget / Das sich Geschwister kinder zusamen nemen mügen göttlich vnd christlich." Az írás végén nyolcpontos táblázatba is foglalja: „welche Person verboten sind zu ehelichen in der Heiligen Schrifft", uo., 164b–174b. Újra visszatért a témára: *Von Ehesachen / D. Mart. Luth. M.D.XXX = Der Fünffte Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren seligen Mans Doct. Mart. Lutheri / vom XXX jar an / bis auffs XXXIII.* Gedruckt zu Jhena / durch Christian Rödigers Erben, M.D. L. VII, fol. 238a–257b. Itt nyomatékosan figyelmeztet arra, hogy a házasság a világi hatalomra tartozik: „Ir seids nicht allein lieben Herrn / welche mit den Ehesachen viel mühe haben / Es gehet den ander auch so. So habe ich selbs auch alle plage damit / Ich wehre mich fast / ruffe vnd schreie / Man sol solche Sachen der weltlichen Oberkeit lassen", uo., 238a.

704 Vö. Ehesachen gehören vor weltliche Obrigkeit. „Ehesachen geben die Gewissen nicht an, sondern gehören vor die weltliche Obrigkeit; darum schlage sich euer keiner drein, die Obrigkeit befehle es denn" sprach Doctor Martin Luther zu den Predigern = *Dr. Martin Luthers Tischreden,* Leipzig, 1878, 256.

hogy a gyóntatószékben Jézus szolgáját és saját bűntelenségének tanúját találja majd, ehelyett Mózes szolgáját találta, aki őt bűnösnek mondta és megtagadta tőle az *absolutiót*. Az evangéliumi vigasztalás helyett leírhatatlan rémülettel kellett megtapasztalnia, hogy törvényekkel fenyegették és rémisztgették. Csodálkoztunk volna azon, ha őnagysága, miként finom lelkét ismerem, a rémülettől holtan esett volna össze?[705] Méltóságod azt kívánta *(huszonkettedik*, igen terjedelmes *pont)*, hogy a bárónő ismerje el, miszerint házassága bűnös és továbbá azt is, hogy ez az isteni törvény ellen való házasság egyházunkban nagy felháborodást keltett. De ha így történt volna, Méltóságod ezt a vélt bűnöst ugye semmiképpen sem engedte volna feloldozni, még kevésbé megerősíteni. Előzőleg meg kellett volna ígérnie, hogy többé nem él bűnös kapcsolatban férjével, hanem elhagyja őt. Ha a nagyságos bárónő bűnösnek ismeri el magát, akkor ez nyilvánvalóan csak látszat lett volna és csupán szóban, szájával történt volna meg, így hát hamis bűnvallomásról lett volna szó, ami viszont igazán nagy bűn! Ha szívből jött volna, akkor e vélt bűntől úgy szabadult volna meg, hogy elhagyja férje urát. Nyilvánvaló, hogy Őnagysága igazán istenfélően cselekedett, amikor ebben a házasságban nem ismerte el magát bűnösnek. A szent pogány apostol, Pál, a Galatáknak *(Galátziabelieknek)* írott levelének 6. részében (első vers) azt parancsolja, hogy ne taszítsátok el azt, aki hibázik, hanem legyetek jó akarattal hozzá.[706] Birken itt Luther tekintélyét ismétel-

705 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 73: „Wäre es auch wunder gewesen, wie Ihr Gnaden zartes Gewissen mir bekandt ist, daß Sie vor Schrecken wäre todt dahin gefallen?"

706 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 74: „Der Heilige Heiden Apostel befihlet, im 6 Capitel seiner Epistel an die Galather: So ein Mensch etwan mit Einem Fehler übereilet würde, so helfet ihm recht mit sanftmütigem Geist, ihr die ihr geistlich seit." Birken csaknem szó szerint, vélhetően nem emlékezetből, hanem magából a forrásból idézi Luther megfelelő helyét, ez módszerét (az *apológiára* való felkészülését) is minősíti. Luthernél: „Liebe Brüder, so ein Mensch etwa von einem Fehler übereilet würde, so helfet ihm wieder zurecht mit sanftmüthigem Geist, die ihr geistlich seid." Magyarul Károli Gáspár fordításában: „Atyámfiai, még ha előfogja is az embert valami bűn, ti lelkiek, igazítsátok útba az olyant szelídségnek lelkével, ügyelvén magadra, hogy meg ne kísértessél te magad is", Pál levele *A Galátziabeliekhez,* Gal 6.

ten felhasználja az érvelésben: „**D. Lutherus** ezt így magyarázza: ha egy embert *előfogja is* valamely bűn, úgy ne keserítsétek és szidalmazzátok őt tovább, ne vessétek el és ne kárhoztassátok, hanem vigasztaljátok és irányítsátok inkább."[707] A Nagyméltóságú bárónő Méltóságodnak korábban mindent megvallott és feloldozást kért *(in der Beicht)* azokért, amikre a konzílium végzése kötelezte *(huszonharmadik pont)* és nem vélte, hogy e házasság miatt ismételten bíróság elé kell állnia. Amikor Őnagysága a bárónő Méltóságodat az abszolúció után megkérdezte, vajon a továbbiakban is megkaphatja-e, azt a választ kapta: igazán szívesen *(Gar gerne)!* Hitt az ígéretben és ezért nem is tartotta szükségesnek tovább igazolni önmagát. Remélte is, hogy e házasság *(EheSache)* kapcsán nem áll fenn végül több *scrupel.* És nem is keresett mást azon lelki gondozója helyett, akitől oly sok tüskét kapott, hanem barátságát nagyra tartva semmiképpen sem akarta, hogy Méltóságodnak kétsége legyen felőle és azt sem, hogy keménységével megsértse Méltóságodat: ezért ragadott tollat. De mit írt Őnagysága végül, amire oly szörnyű választ kapott *(huszonnegyedik pont)?* Legfőbb célja az volt, hogy magát e házasságban ártatlannak mondja, amiképpen valójában az is. Isten mindenhatóságával bizonyította, hogy semmiképpen sem lett volna hajlandó e házasságra, ha nem vette volna figyelembe legkedvesebb urának (Hans Rudolfnak) rendkívüli kétségbeesését. Jóllehet továbbra sem akart Isten akarata ellen cselekedni, így írta maga is, de a Szentírásból és Luther könyveiből nyert világos szavak meggyőzték arról, hogy Istennek tetszően tiszta lelkiismerettel házasodhat. Igaz becsülete *(ihre wahre Ehre)* nem sérült meg, evilági boldogulását *(Wohlfahrt)* és látszat-becsületét *(Schein-Ehre)* áldozta csupán fel. A megbocsáthatatlan és kárhozatos bűn az lett volna, ha Őnagysága egy lelket, Hans Rudolfét, elveszni hagyott volna. Ekkor Őnagysága Istenhez való tántoríthatatlan bizalmában *(huszonötödik pont)* Isten dicsőségére és saját üdvösségére cselekedett ez ügyben. Többek között a következő igaz hitel-

707 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 74: „**D. Lutherus** gibt hierüber diese Auslegung: So ein Mensch übereilet wird, so verbittert und betrübet ihn nit weiter, verwerft und verdammet ihn nicht, sondern erquicket und unterweiset ihn." Birken itt megadja ismét a lelőhelyet: Tom. I. Wittenb. p. 316 sq.

veket követte: hogyan is lenne lehetséges az, hogy egy igaz barát és atya a gyermekét, aki teljes megadással reá bízta magát, hagyja elveszni, ha hatalma és eszköze van megtartására? Ezt az árulást nem követné el tisztességes ember, legkevésbé a jóságos Isten, aki inkább megszűnne annak lenni, aki, ami viszont lehetetlen, hogy azzá legyen, ami nem ő, azaz áruló, mert ez még inkább lehetetlen. Ezt a találó érvet Őnagysága a következőképpen zárta: abban a hitben és bizalomban vitte véghez e házassági ügyet, hogy ha ez Isten ellen lenne, nem engedné meg, ha pedig nincs ellenére, megengedné. Ami tehát a hitből következik, az nem lehet bűn. Az a csodálkozás és az az őszinte döbbenet *(huszonhatodik pont)*, hogy Méltóságod kemény szíve (amelyet méltán nevezhetünk Mózes eltörött és szétdobált táblájából egy kődarabnak) e hit tüze nyomán nem olvad meg, arra késztet engem, hogy e mostan készített válaszlevelemben rámutassak arra a mennykőre, amely Őnagyságát ezen az egyébként sebezhetetlen babérfán *(Lorbeerbaum)* és sziklán megsértette és megszúrkálta. Méltóságod azt írja *(huszonhetedik pont)*, hogy Őnagysága a bárónő szép szavai, amelyekkel a szent mű, az *absolutio* és a *communio* iránt buzgón kívánkozott, Méltóságodat nem hatotta meg, sőt kívánsága egyenesen ellenkezést váltott ki. Én most azt válaszolom, hogy e szavak nem csupán szépek, hanem hívő, igaz szavak voltak. Olyan szavak voltak ezek, amelyekkel urával, Jézussal kívánta az úrvacsorát venni. De ki indította ezt a kívánságot és ki diktálta *(dictiret)* neki ezeket a szavakat? Nyilván a Szent Lélek, aki előtt nyilvánvaló volt, hogy Őnagysága Isten kedves gyermeke! Jézus testét kívánta megkapni, ez jele volt annak is, hogy lelkileg őt már a szívébe zárta. De Nagyságtok kerubként viselkedett a lángpallossal, aki Jézust nem engedi őhozzá és Őnagyságát sem engedi Jézushoz, sem a Paradicsomba. Tud emiatt Jézus előtt felelősséget vállalni? Mi oka volt Méltóságodnak az *excommunicatió*ra *(huszonnyolcadik pont)?* Méltóságod azt írja, hogy Őnagysága azt csakis önmagának köszönheti. Azt válaszolom, hogy ártatlanságát egyedül az a bizonyíték igazolja, ami számára a tiszta igazságot közvetítette. Gyermekkorában annak volt nevelt leánya, aki belészeretett. Nem adott neki alkalmat erre, sőt több ezerszer *(viel tausendmal)* kérte őt, hogy ne szeresse. Húsz évig ellen is állt nagybátyja kívánságának. Ennyi esztendeig kérte Istent e szerelem eltávolítására. Végül magát és az ügyet *(diese*

Sache) átengedte az isteni rendelésnek és megadta magát sorsának. Rettegéssel mélyen sújtott lelke végül megkönyörült, alaposan átgondolva az ügyet Isten szavából merített erőt, úgy gondolta, hogy Istent és saját lelkiismeretét sértené meg, ha másként cselekedne. Aki ártatlanságának e bizonyítékait nem tartja elegendőnek, az saját ártatlanságában is kételkedik. Melyek viszont most már azok az állítólagos bűnök és hibák *(huszonkilencedik pont),* amelyekkel a bárónő a Jézushoz vezető ajtót bezárta? Nagytisztelendőséged azt hozza elő, hogy mocskos módon viselkedett és ezzel csak lelkifurdalást és hiú üdvösséget szerzett. Mire gondolt Méltóságod ezzel a 'mocsokkal' *(Unflat)?* Őnagysága a bárónő egy panaszversében *(Klaglied)* fájdalmasan így szólt:

Mein schneeweisses Unschuld-Tuch
lästert man mit schwarzer Dinten,
sagt: der Edle Glaubensruch
sey, wie der, so geht von hinten.[708]

Nem ütközik törvénybe, ismétlem (így Birken), nagybátyánkhoz férjhez menni *(harmincadik pont),* ezt fentebb a Szentírás és Luther szavaival kellőképpen bizonyítottam. Őnagysága nem tehet arról, hogy mások ezt nem akarják vagy nem tudják megérteni. Mit tehet a jámbor Hanna (Anna) arról, hogy Éli részegséggel vádolta?[709] És Mária mit tehet arról, hogy József tisztátalannak gondolta?[710] Éppen ez a két példa

708 Prózai fordításban: „Hófehér ártatlanság-kendőmet / fekete tintával mocskolták be / mondván: a hit nemes illata / olyan, mint az, ami hátulról jön ki."

709 Vö. 1Sám 1,13: „És mivel Anna szívében könyörge (csak ajka mozgott, szava pedig nem volt hallható), Éli gondolá, hogy részeg. 14: Monda azért neki Éli: Meddig leszel részeg? Távolítsd el mámorodat magadtól. 15: Anna pedig felele, és monda néki: Nem, Uram! bánatos lelkű asszony vagyok én; sem bort, sem részegítő italt nem ittam, csak szívemet öntöttem ki az Úr előtt. 16: Ne tartsd a te szolgáló leányodat rossz asszonynak, mert az én bánatomnak és szomorúságomnak teljességéből szólottam eddig", ford. Károli Gáspár.

710 Vö. Mt 1,18: „A Jézus Krisztus születése pedig így vala: Mária, az ő anyja, eljegyeztetvén Józsefnek, mielőtt egybekeltek volna, viselősnek találtaték a Szent Lélektől. 19: József pedig, az ő férje, mivelhogy igaz ember vala és nem akará őt gyalázatba keverni, el akarta őt titkon bocsátani", ford. Károli Gáspár.

szolgálhat a bárónőnek vigaszul. Méltóságod kettős bűnnel vádolja Őnagyságát *(harmincegyedik pont),* miszerint nemcsak e házasság esetében cselekedett bűnösen, hanem akkor is, amidőn az isteni rendelésre bízta magát. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez esetben sem hibázott: magát és az ügyet Istenre bízta. Isten úgy akarja, hogy a világi rendnek engedelmeskedjünk, de kegyelme és uralkodása nincsen emberi szabályokhoz kötve és beavatkozik akkor, ha látja, uralma megsérülne. Ezt tette volna e házassági ügy *(EheSache)* kapcsán is. Kérem Méltóságodat *(harminckettedik pont),* vizsgálja meg alaposan saját teológiai ismereteit és kérdezze meg saját magától, vajon éppen nem maga követett-e el kettős bűnt? Hiszen nem csupán az ártatlant tartotta bűnösnek, hanem az isteni rendelést és az abban való bizodalmat is mocsoknak *(Unflat)* nevezte. Isten előtt természetesen minden méltóságunk bűz és mocsok. De ha bennünket ártatlan tetteinkért más ember mond bűnösnek és gazembernek, akkor méltán mondhatjuk Dáviddal: „Ártatlanságban mosom kezemet" és Jóbbal, hogy tiszta a lelkiismeretem.[711] Már akkor elátkozták Őnagyságát, amikor még nem is látták világosan ezt a házassági ügyet és most sem akarják nézetüket megváltoztatni *(harmincharmadik pont).* Azt várják, hogy a bárónő ismerje be bűnösségét és ne mentegesse többé magát. Máshol kell tanácsot és lelki vigasztalást találnia, mert a kolléga *(Collega)* megtagadta tőle a vigasztalást.[712] Tisztelendőséged nem Istent, hanem csakis saját elismerését szolgálja *(harmincnegyedik pont),* ez abból is kiderül, ahogyan az úrvacsora kapcsán vélekedik. Őnagysága ismételten könyörgött, hogy részesítené őt az úrvacsorában: jóllehet lelkiismeretem tiszta, mondta, mégis megtagadom ártatlanságomat, igazamat ocsmánynak és tetteimet bűnösnek tartom, csak hogy élvezhessem az úrvacsorát és még ha a világ összes bűnét is én követtem el, fogadjon kegyelmébe. Ha ez bűn, úgy Krisztus sebeiben hiába várok megbocsátást, de ha nem, akkor az én uram Jézus

711 Vö. Zsolt 26,6: „Ártatlanságban mosom kezemet, és oltárodat gyakorlom, Uram!", illetve Jób 31: „Jób bizonyságot tesz az ő ártatlan életéről", ford. Károli Gáspár.

712 Birken itt, ebben a pontban immár másodszor szólította *kollégának* (Collega) az írás címzettjét, Sowitsch Kristófot, vö. *tizennegyedik pont*.

ártatlanságomat megbizonyítja. Krisztus sebeire kérem, hogy ne tagadja meg tőlem az úrvacsorát! Valóban nem tudom belátni, Nagyméltóságod hogyan tudja ezt az ügyet Isten előtt képviselni *(harmincötödik pont),* félek, hogy Isten előtt *poena talionis* büntetést kap, s ahogyan életében az abszolúciót és a *kommuniót* megtagadta, halálakor se kap majd feloldozást. A keresztényeknek és a Krisztus szavát szolgálóinak *(harminchatodik pont)* Krisztus szavát kell követniük. Krisztus azt mondja: aki hozzám jön, nem taszítom el.[713] Nagyságod azt írja és mondja: ne gyertek hozzám! Én és kollégám *(College)* eltaszítunk téged! Jézus azt mondja: gyertek hozzám mindnyájan, akik meg vagytok (a törvény miatt) terhelve és elfáradtatok és én megvigasztallak benneteket.[714] Méltóságod azt írja: maradjatok távol tőlem! Én, én hozok rátok törvényeket és nem vigasztallak meg benneteket. Krisztus együtt evett a bűnösökkel,[715] Méltóságod ez állítólagos bűnösnek nem engedi meg, hogy Krisztussal egyék. Mikor a farizeusok Krisztus elé vitték a házasságtörő nőt, Krisztus azt mondta nekik: aki közületek nem bűnös, az vesse rá először a követ.[716] Ezt a példát *(exempel)* most erre az esetre alkalmazva *(appliciren)* azt kell mondanom, hogy Őnagyságát mind az egyházi, mind a világi törvények ártatlannak mondták ebben a házassági ügyben, ezért Méltóságod sem ítélheti el őt. Isten szava egyetlen hívőt sem ítél el, még ha

713 Vö. Jn 6,37: „Minden, amit nékem ád az Atya, én hozzám jő; és azt, aki hozzám jő, semmiképpen ki nem vetem", ford. Károli Gáspár. Birken, hivatkozás nélkül, ezt írta: „Christus sagt: Wer zu mir kommet, den will ich nicht hinausstossen", Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 79: jóllehet hivatkozás nélkül, de csaknem szó szerint idézi Luther fordítását: „Alles, was mir mein Vater gibt, das kommt zu mir; *und wer zu mir kommt, den werde ich nicht hinausstoßen*", Ev. Johannis 6,37 (kiemelés tőlem – Ö. P.).

714 Vö. Mt 11,28: „Jöjjetek én hozzám mindnyájan, akik megfáradtatok és megterheltettetek, és én megnyugosztallak titeket", ford. Károli Gáspár. Birken, hivatkozás nélkül: „Kommet her zu mir, alle, die ihr (mit dem Gesetze) beladen und mühseelig seit, ich will euch erquicken", Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 79: Birken itt szó szerint, kicsiny kommentárral *(mit dem Gesetze)* idézi Luther fordítását: „Kommet her zu mir Alle, die ihr mühselig und beladen seid, ich will euch erquicken." Ev. Matthäi 11,28.

715 Vö. Mk 2,16; Lk 15,2.

716 Vö. Jn 8,7.

bűnözött is, mi alapján ítéli el tehát Nagyságod ezt a lelket, aki Isten előtt egyáltalán nem bűnös. Mi mindannyian hibázunk és bűnösök vagyunk, ezért mindannyiunkat ki kell zárni az abszolúcióból és az úrvacsorából? Krisztus szavai szerint ne ítéljetek, hogy meg ne ítéltessetek![717] Nagyméltóságod egyetlen lelket sem tud megváltani *(harminchetedik pont)*, így egyetlen, Jézus szeretetébe merült hívő lelket sem tud kiátkozni. Azt írja Méltóságod, hogy a bárónő teológiai lelkiismerete Isten szavával ellenkezik és hogy ezért az abszolúciót soha nem szolgálja ki neki. Elnézést kérek, hogy azt mondom: Őnagysága a bárónő sokkal lelkiismeretesebb, mint Nagyméltóságod. Őnagysága ugyanis csak egy lelket akar megmenteni, Nagyméltóságod lelkiismeretét pedig nem bántja, hogy nem csupán ezt a két lelket, hanem *consequenter* még több, e házasságot elfogadókat és ezekkel Krisztus bárányainak egész nyáját a pokol vágóhídjára küldi. Ha Isten és Jézus nem nyújtott volna vigasztalást, úgy Nagyméltóságod ezt a finom lelket szörnyű átok-pallosával *(BannSchwerd)* végképp és örökre földre sújtotta volna, egyúttal több lelket is elpusztítva. Isten akaratából történt *(harmincnyolcadik pont)*, hogy Őnagysága egy másik helyen állt ellen annak, amit Nagyméltóságod tiltott. Csak azt ismerem el a mindenható Isten előtt *(harminckilencedik pont)*. Itt újra első személybe vált a beszélő: Birken tehát *közvetítő* lesz, *paraklétoszi* szerepet vállal, megváltozik ezzel az úgynevezett *retorikai szituáció*, az eddig szigorú érvelésre épített gondolatmenet lendületes imádságba fordul.[718] Ártatlanságom védelmét nem gőg, becsvágy, nyakas önzés vagy dicsekvés vezérelte, mint amelyek éppen Nagytisztelendőséged ellenem irányuló indulatát vezették, hanem a tiszta igazmondás és együgyűség *(Einfalt)*, mert hiszen a kinyilatkoztatásban hiszek. Ha Jézus dicséretére szolgálna, ez ártatlan, számomra korántsem tudatosan felmért helyzetben bizony örömmel megtagadnám igaz ügyemet és lelkiismeretemet is. Visszavonnék és megtagadnék min-

717 Vö. Mt 7,1.

718 Ez az *Apologia* legterjedelmesebb, immár az ún. *perorációt*, az érzelmektől majd leginkább mentes befejezést előkészítő fejezete. Az elmélyült, de egyúttal erős hangú imádságot ezúttal csak kivonatosan ismertetem.

dent, amit Isten ellen szavakban vagy tettekben vétettem, akár akaratlanul, akár tudatosan. Számomra irtózat, ami Jézusom ellen történik és ez az ügy is ilyen lehetne. De a Mindenható tudja, milyen szívvel cselekedtem: tanúm az ég és aki engem ismer, az ott van fenn. Arcom sírástól duzzadt, bár nincsen vétkem és imádságom tiszta.[719] De végül minden igazságomat szennynek *(Koht)* tartom s ártatlanságomat magam is mocsoknak *(Unflat)* Krisztus túláradó igazságosságával szemben, csak az a cél, hogy Jézusban győzzek. Ezt a házassági ügyet, sőt, egész életemet sok könnyhullatással és könyörgéssel Jézus sebeinek áldoznám, hogy őt megbocsátásra és bűnbocsánatra kérjem. Jézus! Költöztesd szívembe mindazt, amit a Te dicsőségedre és az én üdvösségemre fontosnak és hasznosnak tartasz. Minden saját vélekedésemet, tudásomat, lelkiismeretemet, ártatlanságomat, képzelődésemet el akarom magamtól vetni. Világosíts, változtass, irányíts és kormányozz tetszésed szerint. Komolyan és bizakodva remélem, hogy Isten végtelen kegyelmében engem meghallgat és Jézusom, amennyiben szükséges, megbocsát. Jézusom hívebb annál, hogy ártatlanságomat, tisztességemet és üdvösségemet elpazarolná. Isten nevében ezekkel a gondolatokkal indulok a szent úrvacsorára, meggyőződve, hogy abban boldogan s méltán részesülök, hiszen Jézusom felemeli a bűnösöket és együtt eszik velük.[720] Nem lett volna csoda (*negyvenedik pont,* Birken itt ismét *külső,* azaz *saját író pozíciójából* érvel), ha Isten, meghatva az ily buzgó bűnbánati és hittel teli sóhajoktól, valóságos angyalt küld a Mennyből lelkének vigaszta-

719 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39a, 81: „Mein angesicht ist geschwollen von Weinen, und ist doch kein Fresel [sic!] in meiner hand, und mein Gebet ist rein (Hiob. 16.); A kritikai kiadás adott helyén szereplő *Fresel* egészen biztosan hibás (figyelmetlen) olvasat a *Frevel* helyett. Birken itt összszevonta Jób könyvének két versét, valójában a 16. és 17. vers egy-egy sorát illesztette össze, vö. Luther fordításával: „16: Mein Antlitz ist geschwollen von Weinen, und meine Augenlider sind verdunkelt; 17: Wiewohl kein Frevel in meiner Hand ist, und mein Gebet ist rein." Károli Gáspár fordításában: „16: Orczám a sírástól kivörösödött, szempilláimra a halál árnyéka szállt; 17: Noha erőszakosság nem tapad kezemhez, és az én imádságom tiszta."

720 Vö. Mk 2,16; a bárónő, Greiffenberg *nevében imádkozó* Birken itt nem hivatkozik bibliai helyekre, sem forrásokra. Ezt a szenvedélyes imahelyzet nem is engedné.

lására. De Őnagyságának nem angyalt, hanem Jézust magát és Szent Lelkét ültette szívébe és e szent tettet boldog áhítatossággal hagyta véghez vinni. Tisztelendőséged alaposan vizsgálja meg ezt a lelket *(negyvenegyedik pont),* vajon Istentől származik-e és Istenben létezik-e? Nem használják az emberi szemeket, melyek úgy látják a dolgot, amiképpen az kívülről látszik. Isteni szemeket kapnak, amelyekkel a szívbe és a szándékba látni. Magukra vesznek könyörületes Jézus-szemeket, amelyekkel a hitre tekintenek, mégsem átkozzák meg azokat, akiket Krisztus a törvény átkától megszabadított (Gal 3,13).[721] Nem hozzák elő a kézírást, amely szabály szerint *(ex jure positivo)* keletkezett és ellenünk volt, ám amit Krisztus eltörölt és megsemmisített (Kol. 2,14).[722] Nem vonják törvény alá, ami a kegyelem alatt van (Rom 6,14)[723] és nem kárhoztatják azokat, akiket nem lehet kárhoztatni, mert Krisztus Jézusban élnek (Rom 80,1).[724] Nem kísértik az Istent, hogy a keresztények nyakába olyan igát tegyenek (ApCsel 15,10),[725] amit nem hordozhatunk, hanem amit Krisztus hordott érettünk és magával vitt a sírba, mert ő a törvény vége s igaz az, aki benne hisz (Rom 10,4).[726] Hiszik, hogy nem vagyunk többé Mózes, a vezető alatt, mert a hit eljött (Gal 3,25).[727] Krisztusnak a szeretetről való parancsára gondolnak és nem gyalázzák az ártatlanságban izzó tiszta szerelmet és csak az a szándékuk, hogy a Krisztus szeretetéből megváltott lelket ne hagyják elveszni.

---

721 Gal 3,13: „Krisztus váltott meg minket a törvény átkától, átokká levén érettünk."

722 Kol 2,14: „Az által, hogy eltörölte a parancsolatokban ellenünk szóló kézírást, a mely ellenünkre volt nékünk, és azt eltette az útból, odaszegezvén a keresztfára."

723 Róm 6,14: „Mert a bűn ti rajtatok nem uralkodik; mert nem vagytok törvény alatt, hanem kegyelem alatt."

724 Róm 8,1: „Nincsen azért immár semmi kárhoztatásuk azoknak, akik Krisztus Jézusban vannak, kik nem test szerint járnak, hanem Lélek szerint."

725 ApCsel 15,10: „Most azért mit kísértitek Istent, hogy a tanítványok nyakába oly igát tegyetek, melyet sem a mi atyáink, sem mi el nem hordozhattunk?"

726 Róm 10,4: „Mert a törvény vége Krisztus minden hívőnek igazságára."

727 Gal 3,25: „De minekutána eljött a hit, nem vagyunk többé a vezérlő mester alatt."

Ilyen lendületes, az Újtestamentum tekintélyét halmozottan érvényesítő előkészítés után következik immár az utolsó *(negyvenkettedik)* pont: Őnagysága a bárónő abban reménykedik, hogy e terjedelmes és elégséges írás hatására a Nagytiszteletű Úr őt többé nem vádolja, hanem visszafogadja barátságába, imájába és lelki gondozásába. A lélekkel nem lehet játszani vagy viccelni *(Mit Seelen lässt es nicht spielen oder scherzen):* mindenkinek ügyelnie kell a sajátjára és amennyire lehetséges, a felebarátjáét sem szabad elhanyagolnia. Nagyságodat Isten oltalmába ajánlja alázatos szolgája S[igmund] V[on] B[irken]. Dátum Nürnberg, den 21 mensis Januarij Anno 1669.

Birkennek még ugyanezen a napon *(den 21 JesusMonats im ChristJahr 1669)* kelt, igen gondos ékesszólással fogalmazott, új szóösszetételeket alkotó[728] és a szavak pompáját mindvégig kereső, újévi jókívánságait imádságként megformáló kísérőlevéllel küldte el a bárónőnek ezt a már kész *Apologiát*.[729] Beláttuk már korábban, de tudjuk is ebből a levélből (más, már itt is tárgyalt források ezt csak megerősítik), hogy Catharina Regina Birken segítségét kérte a soproni lelkészekkel való feszült vitájához.[730]

728 Például: *Gnad-bittseelig*; *Ungnad-Wetter*; *Gnad-Sonnenschein*; *Gnad-Freundschaft*; *Schreib-kiel*; *Ehren-herzFreundinn*; *Gnaden-beharrlichkeit-Meer.*

729 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39.

730 Susanna Popp, a levelezésekben gyakran felbukkanó *Isis,* Catharina Regina igen közeli barátnője volt, és egészen bizonyos, hogy *ő is* biztatta Birkent az *Apologia* megírására: „Susanna Popp muß C. R. v. Greiffenberg von ihrer Absicht, Birken zum Handeln in der Oedenburger Angelegenheit zu motivieren, Mitteilung gemacht haben", vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, 485. Susanna Popp (szül. Priefer) az ausztriai Enns város nemesi méltóságú tanácsosának, később városbírójának, Stephan Priefernek leánya, egyidős lehetett Greiffenberg bárónővel. Az ötvenes évek elején Seiseneggből Nürnbergbe költözött és 1659-ben (második házasságával) a tekintélyes borkereskedő, Georg Popp felesége lett. Birkennel bizalmas kapcsolatot ápolt. Birken és Catharina Regina barátságát ő kezdeményezte és mindvégig ápolta. A bárónő kitüntetően *Innigfreundin*nak nevezte őt, az *Innigfreund* viszont mindig Birken volt számára: egyforma ragaszkodással emlegette őket. Irodalmi tevékenységéről nincs forrásunk, kapcsolatteremtő aktivitása viszont több forrásból (így például Birken naplójából is) jól ismert. Birken 1660. január 1. óta vezett naplójában az 1664-es évtől szaporodik meg Susannával és férjével való találkozásainak dokumentálása, vö. Birken, *Die Tagebücher,* I. és Cerny, *Catharina Regina von Greiffenberg…,* 38–39.

Birken hosszabb hallgatása azonban (mert hiszen ő éppen ez időben dolgozott az *Apológián* és kevesebb baráti levelet írt) már türelmetlenné tette a bárónőt. Birken így mentegette magát:

> Nagyságodnak volt oka – írta a bárónő megbántottságára utalva –, hogy *elnémult* hűségemnek azt kiáltsa: *beszélj, hogy lássalak!* És ez a végtelenül *néma* hűség bűnös volt, de nem azért, mert nem kérdezte meg, hogyan és mit kell beszélnie, azt gondolom mondani most alázatosan bocsánatot kérve, hogy e próbára tett hűségnek el kellett volna olvasnia az ellenségeskedés és a támadás történetét is.[731]

Legbensőségesebb hűséget *(Innigst-Treue)* ápol régóta a bárónő iránt, aki viszont elszomorodott azon, hogy ezt ő maga (azaz Birken), talán nem tudta igazán kimutatni. Most azonban egy tengeri vihar készteti megszólalni és sóhajtani, ahogyan mondani szokták: *„Noht lehret beten"* (azaz a szükség tanít meg fohászkodni)! A méltóságos bárónő immár nem csak legodaadóbb hűségét akarja elfogadni saját szolgálólányaként, hanem az írás-súlyát is *(Schreib-kiel)* lovagjaként, *„ach! angenehmster Befehl"* (ó, legörvendetesebb parancs)! Mennyei hőstett a mennyei Uránia becsületét és bűntelenségét megmenteni!

Bizonytalan azonban, hogy kései megszólalása miatt nem lesz-e ismét kegyvesztett és nem kap-e újabb szemrehányást. A bárónő arra kérte őt, hogy ellenségét *bizonyos szelídséggel* győzze meg, igyekezett is magát ehhez tartani, de az ártatlanságot védve elveszítette néha a szelídséget, sőt türelmét is. Arra kéri továbbá a nagyságos bárónőt, hogy tetszése szerint „…"-jellel vagy másképpen, a margón jelölje meg, amit az ő (*Ihn,* azaz őt, Sowitschot, nevét a továbbikban egyikük sem említi) meggyőzéséhez kiváltképp fontosnak tart és kérdezi egyúttal azt is, hogy vajon ismeretlenül, de akár ismerten

731 „Ihro Gnaden hatten ursach, meiner *verstummten* Treue zu zu ruffen: *Rede, daß ich dich sehe!* Und diese all zu *stumme* Treu hat gesündigt, wenigst darinnen, daß sie nicht angefraget, wie und was sie reden solte, doch hoffe ich mich Gnad-bittseelig, sagen zu dörfen: da sie, gegen einen Feind, auf die Probe gesezt worden, hätte sie zugleich die Historie von dessen Befeind- und befehdung lesen wollen." Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39, 61. (kiemelések mind a fordításban, mind a német szövegben tőlem – Ö. P.).

is, adhatja-e saját nevét az ügyhöz?[732] Aláírta ugyan a nevét, de Sowitsch barátságára nem számíthat. Mert milyen örömet és hasznot jelenthet egyáltalán az a barát, aki vádol, bepanaszol, el- és kiátkoz? Nem más tehát, mint a pápáknál megszokott becsvágy vezette Sowitsch átkozódásait.

Birken említi még, hogy *unsere wehrtiste Isis* (Susanna Popp), akit neki a bárónő mutatott be és aki azóta is megbecsült szívbéli barátnője, a mostani évszak hatására erős fejfájásban szenved, kéri tehát a kitűnő *Urániát* (Catharina Reginát), imádkozzon érette, nehogy Jézus elvegye, nehogy Jézus idejekorán *mit ihr nach haus eile!* A levelet hűséges-legalázatosabb szolgája *(Treu-gehorsamsten Knecht)* SvBirken írta alá.

A gondosan, tárgyszerűen rovatokra (eseménytörténet [Tag-Verlauf], kiadások és bevételek, elküldött levelek, megkapott levelek) beosztott naplójában az 1669-es évnél az elküldött levelek *(Schreiben-Abgang)* táblázatában szerepel: Janvarius 21, 13. An Ill[vstrissimam] Vraniam, samt der Apologia.[733]

Következő levelét (naplója tanúsága szerint) pontosan egy hónap múlva, február 21-én írja Catharina Regina von Greiffenbergnek: Febr[uar] 21, An die Fürtreff[liche] Uranie. Ez volt ebben az évben a 35. levele, de *még csak második* a bárónőnek, egy hónappal az *Apologia* elküldése után. *Die liebe Isis* (Susanna Popp) viszont immár *ötöt kapott* tőle, az *Apologia* postázása (január 21.) után ez időre már éppen a harmadikat.

Catharina Regina és Birken egymáshoz írott levelei tehát feltűnően megritkultak. Ismerjük viszont – Birken másolatában – Catharina Regina bárónő lelkesült beszámolóját barátnőjének, Susanna Poppnak, amelyet korábban, röviddel a védőirat kézhezvétele után keltezett (Seyseneck den 7 Februarii St. N. 1669).[734] Az elmúlt szerdán, így írta,

732 Birken ezt a kérdést például így fogalmazza meg a század közepére kidolgozott, *művelt* irodalmi nyelv keresett igényességével, de nem a szavak pompájával *(Wortpracht):* „auch ob Sie (ti. a bárónő) mich, als einen unbekandten Ritter, oder als bekandt, zu plan reiten lassen wollen?" Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39, 63.

733 Ebben a hónapban, januárban, ez volt a 13. elküldött levele, az előzőt, a tizenkettediket, Johann Gebhard nyomdásznak küldte január 12-én. Naplója szerint január 12-től január 21-ig még három levelet kapott, de időközben nem jegyzett egyetlen elküldöttet sem. Vélhető, hogy az *Apologián* és a bárónőnek írott hosszabb levelén ebben a tíz napban dolgozott. A *Tag-Verlauf*ban nem említi ezt a munkáját, vö. Birken, *Die Tagebücher,* I, 417–441. Az *Apológia* datálásáról vö. 729. jegyzet.

734 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39b, 83–84.

kivételesen boldog és gyönyörű napja volt: legkedvesebb házastársa elé utazott, aki a bányákat látogatta meg és igen jó hírekkel jött meg onnan.[735] Estére pedig utána küldtek egy levelet Seiseneggből, benne a *kedves von Birken úr* levelével és a kitűnő írással, amely olyannyira gyönyörködtette és megörvendeztette, hogy azt *nem is tudja kellőképpen megírni* (kiemelés tőlem – Ö. P.).[736] Figyelemre méltó itt a szavak alkalmatlanságára való hivatkozás, nem is a beszéd *(kimondhatatlanság),* hanem az írás *(beschreiben)* nehézségének jelzése és az, milyen közel van egymáshoz a korszerűnek vélt, keresett egyéni retorikai ötletekkel kimunkált artisztikus (művészi) próza és az elhallgatás.[737] Ugyanazon órában tudta meg férjétől (reményei ellenére nagy megelégedéssel), hogy bányáikból 100 gulden értékű ezüstrészt megőrizhettek, de ennek, esküszik,

735 Hans Rudolf, mint már említettem, rendkívüli adósságokat vett át féltestvére halála után, és bár sokat munkálkodott a válságos anyagi helyzet megoldásán, a bányaügyeket nem sikerült rendbe hoznia. 1673-ban végül a kastélyt és uradalmát, Seisenegget is el kellett adnia. Catharina Regina ezúttal csak egy átmeneti javulásnak örül, vö. Cerny, *Neues zur Biographie…,* 113; illetve az ismertetett *Apologia* 8. pontja és a 694. jegyzet.

736 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39b, 83: „Zu Abend kame ein Brief von Seisseneck, der brachte mir des lieben Herrn von Birken Brief, darinn die treffliche Schrifft gelegen: welche mich dermassen vergnügt und erfreuet, daß ichs *nicht gnug beschreiben kan.*" (kiemelés tőlem – Ö. P.)

737 A *nyelvi krízis* kapcsán több (hazai és külföldi) elméleti munka értelmezi újabban Hugo von Hofmannsthal 1902-ben Lord Philipp *Chandos* nevében írott fiktív levelét: Hugo von Hofmannsthal, *Ein Brief,* Frankfurt am Main, 1991, 45–55. A hazai irodalomtörténetben is fontos poétikai kérdéshez, a kifejezés nehézségeihez, az elhallgatás kérdéséhez kitűnő dolgozatok születtek például Rimay János költői programja és életműve kapcsán, vö. Zemplényi Ferenc, *Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai,* Budapest, 2002, 129–146; Ács Pál, *A hallgatás művészete,* Budapest, 2010, 11–32; Bene Sándor, *Rimay múzsája,* 2011, 271–339. A nyelvelméleti és retorikai megközelítések évtizedek óta hivatkoznak a *hallgatás retorikáját* elsőként monografikus formában feldolgozó műelemző munkára: Hart-Nibbrig, Christian L[ucas], *Die Rhetorik des Schweigens,* Frankfurt am Main, 1981. A *Chandos-levél* itt is fontos helyen szerepel (IX. fej., 154), számunkra is használható megközelítéssel: *Krise der Rhetorik als Rhetorik der Krise.* Szintén a *Chandos-levél* középpontba állításával fontos nyelvi-filozófiai értelmezése az elhallgatásnak, jól használható irodalommal: Orosz Magdolna, *„A szavak ismét cserben hagynak",* 2009.

a kézhez kapott íráshoz képest egyáltalán nem is örült annyira.[738] Még az anyja *(Meine Frau Mutter)* is számonkérte, miért nem örül ennek a gazdasági hírnek jobban, de amikor a levelet és magát az írást megkapta, nem volt többé nyugalma, míg el nem olvasta mindkettőt, és az írást (az *apologiát*) olyan pompásnak találta, hogy lelkét egészen megörvendeztette. Von Birken úr szeretete olyannyira lekötelezte, hogy *nem tudja eléggé kifejezni* (néhány sor után ismét a szavak alkalmatlanságára, ezúttal a *kimondhatatlanságra* való hivatkozás: „Ach der Liebe herr von Birken hat mich so obligirt damit, daß ichs *nit genug aussprechen kan*", kiemelés – Ö. P.). A bárónő, aki éppen Birken kultikus jellemzése szerint *mennyei költő-hárfán játszik,*[739] ezúttal Birkent hasonlítja az angyalokhoz, nyelvét pedig még a mennyei *(englische Sprache)* fölé is emeli. Az igazságot mondhatom teljes joggal:

> kein Engel hätte es bässer machen können. Er ist wohl der sichtbare Engel gewesen, den mir Gott, wie Er schreibet, hätte schicken sollen. Ó, mily szépen mutatta be ártatlanságomat, jobban, mint egyáltalán kívánhattam volna!

Ígéri, legközelebb megírja kötelező köszönőlevelét Birken úrnak, most csak sietősen ír *(ist iezt zu eilends),* ezúttal csak a fő-írás *(HauptSchrifft)* feletti öröméről kívánta barátnőjét (Susanna Popp) tudósítani. Idővel köszönetét és elismerését valóban ki fogja fejezni, jóllehet saját kívánságának és Birken úr érdemeinek *sohasem lesz képes eléggé megfelelni* (kiemelés – Ö. P.). Birken örök emlékezetet szerzett nála és barátságukat a legszorosabbra kötötte – így zárja (ismétlem, február 7-én keltezett) levelét

738 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39b, 83: „Es ward mir selbige Stunde, wider alles Verhoffen und gedenken, von meinem Gemahl ein Silberblick, aus unserm Bergwerk zur gedächtnis zu behalten verehret, der etlich 100 Gulden wehrt ist. Nun schwöre ich, daß er mich, gegen diese Schrift zu rechnen, keinen augenblick erfreuet."

739 Vö. a szonettekhez írott *Vor-Ansprache* poétikai gondolatmenetével, különösen 629. jegyzet.

a bárónő.[740] Ezt a Susanna Poppnak írott C. R. von Greiffenberg levelet is csak Birken saját kezű másolatából ismerjük, nem tudni, miképp és mikor került hozzá, a másolat nem datált.[741] De a bárónő maga végül ezután csak *egy hónap múlva* (szokatlanul hosszú idő után) március 7-én, írt hosszú levelet Birkennek is, amelyben igyekszik *mit Sondern Freüden* megköszönni *deßen Angenehmstes Schreiben*. Levele elején mindjárt biztosította legkedvesebb és legbensőségesebb barátját *(wehrtest- und Innigsten Freund),* hogy azonnali választ és szárnyaló köszönetet *érdemelt volna* az ügy:

> Aber Eben das *Stillschweigen,* zeiget deren Hochachtung An! und rühret Auß lautter unentschlossenheit her, welche Wort Ich Erwählen solltte, Meine dank-gedanken, Sattsam Auszusprechen, *Ich müste Ewig schweigen,* wann Ich meinen Sinn nach, hiezu genugsame wort, erwartten wollte, das Schweigen hat zwar Etwas verEhrendes An Sich.[742]

Örökké hallgatnom kellene: a nyelvi krízis itt a dicsőítő beszédben *(genus demonstrativum)* artikulálódott. Isten szavával és *Luther úr* írásaival alaposan, szorgalmasan és tökéletesen érthetően bizonyította ártatlanságomat, írta tovább a bárónő. Egyúttal ígérte is, hogy ezt a drága írást rövidesen, az első adandó alkalommal *leküldi [hinab]* Sopronba. De erről, utóiratban, mégis gyors tanácsot kér Birkentől, mert három

740 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 39b, 83–84: „Werde auch mit der Zeit meinen dank und Erkenntnis würklich erscheinen machen: wiewohl ich nimmermehr meinen Verlangen und seinen Verdienst ein genügen werde leisten können. Es hat ihm wol recht ein Ewigs gedächtnis bey mir zugerichtet, und die Schlingen der freundschafft völlig zugezogen."

741 Vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 39b, 512.

742 A levélrészlet igen fontos a *kimondhatatlanság* és az *elhallgatás* poétikai szerepe miatt: Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 42, 86: „de éppen a *hallgatás* mutatja meg a tiszteletet és valódi bizonytalanság okozza azt, melyik szót is válasszam ahhoz, hogy köszönetemet elégséges formában kifejezzem, *örökké hallgatnom kellene,* ha most érzésemnek megfelelő szavakra várnék, a hallgatás már magában hord tiszteletet" (a levélrészlet kiemelései tőlem – Ö. P.)

héten belül kívánkoznék már alkalom és vajon ez nem korai-e? Március 15-én keltezte újabb levelét, amelyben Birkennek az *apológia* miatti szerénykedését[743] ugyancsak affektált szerénységgel utasítja vissza: „nagy ügyek kicsinyítésével nem tudok egyetérteni, nem szenvedhetem tehát, hogy nem csupán legszebb védőiratával, de velem is igazságtalan".[744] *Bona Causa Triumphat,* lelkesedik levelében, de ha mégsem, akkor sem fog többé félni a sárkánytól *(drach),* azaz Sowitschtól: „die Forcht is todt, Er so viel Alß Todt, Ja: vor Mich Todt."[745]

Ugyanezen a napon, tehát március 15-én válaszolt Birken a bárónő hosszú és a *kimondhatatlanságot* tematizáló előző levelére: „jóindulatáról való biztosításának fenti ékszerét térden állva fogadtam azzal a legmélyebb köszönettel, *amit a hallgatás jobban kifejez, mint maga az ékesszólás*".[746] Azt már Catharina Regina írta meg barátnőjének, Susanna Poppnak (1669. március 21.), hogy úgy másolta le a védőiratot, hogy Birken szerzősége ne derüljön ki, és ezt a maga által leírt tisztázatot küldte el Sowitschnak.[747] Következő levelében (1669. március 28.) Birken újra csak szolgálatának készségéről írt, megint keresetten szép szavakkal, és egyúttal panaszkodott is felesége folytonos békétlensége miatt:

---

743 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 41, 85: „Ha egyáltalán van valami olvasásra méltó a védőiratban, az annak legméltóbb tartalma, amely mint igazi fehér kő, szavaim ólmát arannyá változtatja: mert a kitűnő Uránia nem fogad el más fémet és aranyat csinál, ahol nem talál."

744 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 43, 90: „Ich kann die Verkleinerung großer Sachen, Einmahl nicht zugeben, Dahero nicht leiden, daß nicht Allein Seiner Schönsten Schuz-Schrifft, sondern auch mir dieses Unrecht gethan wird."

745 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 43, 91. „A rettegésnek vége, ő nem más, mint halott, igen, számomra halott."

746 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 44, 93: „Obiges kleinod dero fästen Gnad-Versicherung empfahe ich auf den Kniehen, mit solchen tieffen dank, den das *Stillschweigen bässer ausredt, als die selbste Beredsamkeit*" (kiemelés tőlem – Ö. P.).

747 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 45a, 95: „Ich schriebe gleich gestern Am besten die bewuste Schrift Ab"; illetve II, Text 45a, 526.

> Mit kívánhatnék buzgóbban, minthogy 10 életem lenne, és Nagyságodnak 10 oka lenne azt megparancsolni nekem, hogy Nagyságod szolgálatában ezeket mind feláldozzam (…) Ha Nagyságod ismerné bosszúságos életem körülményeit, tudom, kegyetlenségnek tartaná, ha több életévet kívánna még nekem.[748]

A retorikai *elhallgatás* kényszerének kölcsönös és többszörös bejelentése után megint szokatlanul hosszú, *hónapnál is hosszabb* szünet következett levelezésükben. 1669. május 11-én először Catharina Regina írt zaklatott levelet Birkennek. Első mondata éppen *hallgatását* mentegeti („ha az írás olyan folyamatos lenne, mint a gondolatok, avagy a gondolatok olyan láthatóak lennének, mint a levelek, nem lenne szükségem a mulasztásért elnézést kérni"),[749] de ekkor erősen izgatta már a soproni válasz. Megkapta ugyanis Sowitsch értesítését arról, hogy kezéhez vette immár az iratot (az *apológiát*), és ezt nemcsak visszajelezte *(recepisse),* hanem egyúttal levelet is írt neki. Ebben azt közölte, hogy saját áhítatát nem akarván megzavarni, húsvét előtt nem is fogja elolvasni azt és ha majd ezután egyáltalán érdemesnek találja a válaszra, akkor válaszolni is fog rá.[750] Sowitsnak ez a levele sem maradt fenn, ismerjük azonban tartalmát Birken összefoglaló másolatában, amit a bárónő által neki küldött Sowitsch-levélből készített:

---

748 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 45, 97: „Was solte ich wohl eifriger wünschen, als daß ich 10 Leben hätte, und Ihro Gnaden 10 Ursachen bekämen, mir zu befehlen, solche dero diensten aufzuopfern? (…) Wann auch Ihro Gnaden die Umstände meines verdrüßlichen Lebens wissen solten: ich weiß, Sie würden eine grausamkeit nennen, mir mehr LebensJahre zu wünschen."

749 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 46, 98: „Wann das schreiben, so ununterbrüchlich, Alß das gedanken, oder die gedanken so sichtbar Alß die Briefe weren, wurd Ich keine unterlassung-Entschuldigung."

750 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 46, 99; Sowitsch március 30-án kapta meg a védőiratot, említett levele mindjárt másnap, március 31-én kelt. Húsvét április 21-én volt ebben az évben. Catharina Regina májusban és júniusban Nürnbergben tartózkodott, ezt Birken naplóján kívül (vö. Birken, *Die Tagebücher,* I.) ez időben írt leveleik több utalása is tanúsítja.

Verba Christophori Sowitsch. Az írást a maga méltóságában vagy méltatlanságában hagyom, a legcsekélyebb mértékben sem kívánom szerzőjét megsérteni. De már az első sorokból látom, hogy a szerző *inkább figyel a szavak és a beszéd ékességére,* mintsem a dolgok fontosságára. Már az elején hirtelen nagyot téved, amikor Mózest és Krisztust el akarja egymástól választani és Őnagyságát feloldozza *ab obligatione Mosis* (...) Egyetlen szerző sem tagadhat úgy, bárki is legyen ő, hogy ne venné magára egy reményvesztett ügy védelmét. Ezt az írást, amennyiben érdemes rá, és a consiliumot, egyszerre kell megtisztítani. Mások készítsenek Őnagyságának kötéseket a csuklóra és takarókat a fejre[751] és mondják, béke van a lelkiismeretben, amikor nincs béke: úgy én, más lelkiismeretes lelkésszel együtt, ezt nem teszem, amíg az igazság ellen cselekszünk, hanem csakis az igazságért. Oedenburg. 31. Martij. postridie des Empfangs meiner Apologie.[752]

751 Vö. Ez 13,18: „És mondjad: Így szól az Úr Isten: Jaj azoknak, akik kötéseket varrogatnak minden kézcsuklóra, és takarókat készítenek akármilyen termetűek fejére, hogy lelkeket vadásszanak", ford. Károli Gáspár; illetve: Hesekiel, 13,18: „Und sprich: So spricht der Herr: Wehe euch, die ihr Kissen macht den Leuten unter die Arme und Pfühle zu den Häuptern, beiden, Jungen und Alten, die Seele zu fangen" (Luther fordítása). Birken másolatában: „Es mögen andere Euer Gnaden Küssen machen unter die Arme, und Pfüle zu den häupten."

752 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 48, 540: „Ich lasse die Schrift in ihrer Würde und Unwürde, begehre auch derselben Autorem nicht im geringsten anzutasten. Sehe aber aus den ersten Zeilen, daß er *mehr auf die Zierlichkeit der Worte und Reden*, dann auf die Wichtigkeit der Sachen sihet, und geschwind im anfang gewaltig stolpere wann er Mosen und Christum will voneinander reissen, und Euer Gnaden ab obligatione Mosis absolviren (…) der Autor mag seyn wer er wolle, so kan doch niemand verneinen, daß er nicht solte das patrocinium einer desperaten Sache auf sich nehmen. Soll diese Schrift, so sie es meritirt, und das Consilium mit einer mühe strigilliret werden. Es mögen andere Euer Gnaden Küssen machen unter die Arme, und Pfüle zu den häupten, und sagen, Friede im Gewissen, so doch kein Friede ist: so kan ich und andere gewissenhafte Seelsorger es nicht thun, als die wir nichts können wider die Wahrheit, sondern vor die Wahrheit." (*A szavak ékességére* való utalás kiemelés tőlem – Ö. P.)

E néhány soros kivonat után Birkennek már olyan (a szavak megformáltságában és a poétikai eszközök használatában *költői*) levele olvasható, amelyet mély keserűségében írt a bárónőnek május 19-én. Magánélete, hite és méltósága egyaránt válságban volt ekkor: „[S]emmi sem okoz már örömet. Semmit nem remélni, az a reménységem. Hitem a halállal viaskodik. Isten kegyetlenné változott számomra."[753] Azon kívül az is nyilvánvaló immár, hogy „a soproni védőirat nyilával sziklára céloztunk". Sowitsch bizonyosan elolvasta már az írást, tudja is, hogy valójában ki írta, különben az első sorok után nem támadná meg a szerzőt *(den Autorn)* gyalázkodva, üres szócséplőnek, botladozónak, eretneknek és *patronum desperatae causae* szidalmazva azt, aki éppen tisztítást (*Strigel = csutakolást)* érdemel. Ebből lehet megismerni a soproni pápát, aki állandóan eretnekségekkel dobálózik, ha nem tud válaszolni. Ilyenekből van most, sajnos, a legtöbb. Ők nem Krisztust keresik, hanem saját tisztességüket, nem a báránytot, hanem annak gyapját.

> *Szócséplőnek* nevez engem, mert én nem az ő közönséges szószékretorikájával beszélek. Talán a gyónási pénz beszedése gátolta meg, hogy az írást teljesen átolvassa. Nem fogjuk őt megnyerni magunknak, de ő sem fog bennünket téveszméjének megnyerni. A nemesség túlságosan magasra emelte ezeket az embereket, ezért lesznek olyan gőgösek és ezért gondolják magukat pápának: és éppen ilyen forrásból fakadt a régi pápaság.[754] (kiemelés – Ö. P.)

753 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 48, 105: „Mich erfreuet nichtes mehr. Nichts hoffen, ist meine hoffnung. Mein Glaube, ringt mit dem Tode. Gott ist mir verwandelt in einen Grausamen."

754 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 48, 107: „Er nennt mich einen Wortfechter: weil ich nicht nach seiner gemeinen Cancel Rhetoric rede. Er hat, vor den Beichtpfennigen vielleicht, nit Zeit gehabt, die Schrift ganz zu durchlesen. Wir werden ihn ja nicht gewinnen: aber doch sol auch er nach seinen Wahn uns nichts angewinnen. Der Adel macht gar zu viel von diesen Leuten; daher werden sie so stolz, und achten sich für Päpste: und eben aus solchen Brunn ist das alte Papstum geflossen."

Catharina Regina a hit vigasztalásában bízott:

> az Isten szerelmére, ne vegyen mindent olyan mélyen a szívére, inkább gondoljon arra, hogy minden földi dolog semmi Jézus tökéletes mindenségéhez képest! (…) Félre nyugtalanság, félre kedvetlenség! jöjjön nyugalom és *édes csend* etc. erőt kell venni magunkon és a saját vérünkig küzdeni.[755]

Levele tulajdonképpen erőt adónak és vigasztalásnak készült prózai imádság, ahogyan ő maga mondja, *Trostvermahnung,* majd ugyanitt poétikai tanácsot is kért Birkentől néhány verssorához és szimbólumához, amelyeknél nem érzi magát elég ötletesnek. Itt vázlatos, de mégis fontos képét kaphatjuk Catharina Regina költészetről való gondolkozásának. Terminusai a fordításban eltorzulhatnak, ezért most az eredeti mondatokat idézem:

> Ich Wolte Ihn [*ti. Birkent* – Ö. P.] wegen Einiger Verß und Sinnen bilder zu Raht ziehen dennen Ich nicht gescheyd genug bin, Sie sollen zu gleich klaar und dunkel seyn, verständlich und unverständlich nach deren Erfüllung sollen Sie deüttlich seyn, davor nicht Ein Mahl Eine An deüttung geben, zugegen Ein mehrers, von Meinen passions Betrachtungen verlang Ich Ein so unpartheyisches Urtheyl Alß Ich über Seine klag gegeben, Weil Ich Ein Heilig und Ernstliches werk vor habe.[756]

---

755 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 49, 111: „Aber um Gottes wihlen Er [t. i. *Ein Jesus (und Folgbar Mein) Freund,* azaz Birken – beszúrás tőlem – Ö. P.] zieh Ihm nicht Alles so tieff zu herzen, sondern Denk daß Alles Irrdische Ein Nichts ist, gegen Jesus vollkommenen Allheit! (…) Wegg unruh, unlust wegg! hehr Ruh und Süsse Stille etc. mann Muß Ihm Selber gewalt thun biß Aufs Blut mit Ihme selber kämpfen" (kiemelés tőlem – Ö. P.).

756 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 49, 113–114. Azt szeretné tehát, ha írásai (verssorai és szimbólumai) egyszerre lennének világosak és homályosak, érthetőek és nehezen érthetőek, valamint több szinten értelmezhetőek (a *Vers* itt verssort – *Zeile einer Strophe* – jelent, vö. Opitz, *Buch von der deutschen Poeterey,* GIVv: „Ein jeglich Sonnet aber hat *viertzehen verse* etc."; kiemelés tőlem – Ö. P.). A költőnő ezzel a poétikai eszménnyel *(egyszerre világosak és homályosak)* az intellektuális írásalkotásnak és -értésnek már a 16. század utolsó harmadától elterjedt (a hazai irodalomban a manierizmus vitában tematizált) programjához közelített. Ekkor készültek a bárónő Jézus szenvedését és halálát feldolgozó „áhítatos elmélkedései", a kéziratot Birken javította, vö. *Des Leidens und Sterben Jesu Christi,* 658. jegyzet.

A levél olyan sietősen született, írja a bárónő, hogy nem volt ideje tisztázni se. Feszültség, bizonytalanság, válsághangulat és szorongás jellemezte ezt a kora nyarat, levélváltásuk rendszertelenné vált: hosszabb hallgatásokat sietős írásokkal pótoltak, amelyekben egymást – kölcsönösen – *Antwort-Schuldner*nek, azaz *válasz-bűnösnek* nevezték. Birken az *Aramena* előszaván dolgozott ekkor, ez sok idejét, energiáját és egyéb témáját is lekötötte,[757] Catharina Regina pedig „áhítatos elmélkedéseinek" első témáján, Jézus szenvedésein és halálán dolgozott éppen. Ezenközben üres és kedvetlen magányosságról *(leer- und unlustvolle Einsamkeit)* panaszkodott Birkennek. Augusztusból csak két levél ismert, mindkettőt a bárónő írta. A másodikban örvendezett Birken még július 10-én keltezett és most (augusztus 9-én) kezéhez kapott levelének *(Bin Ich zu gleich-hohen dank verpflichtet),* egyenesen a *magyar gabonaföldekhez* hasonlította barátját. Ezek a földek ugyanis csupa rozsszemekből is félig búzát teremnek, az anyag Birken kezeiben is hasonlóképpen válik mindig nemesebbé.[758] Konkrétumok azonban alig vannak a levélben. Annyi mindössze, hogy igen szeretné, ha „die Schöne

757 Vö. 573. jegyzet; az előszó elkészültéről (és továbbra is nyomott hangulatáról) szeptember 11-én kelt levelében számolt be Catharina Reginának; Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 56a, 123: „Ich erfreute mich, unter endung dieser Arbeit (…) aber es hiese bey mir: Nach gethaner Arbeit, ist gut (nit feyern, sondern) Leiden." Magyarul kb. így: „Örültem, hogy befejeztem ezt a munkát (…), de nálam ez azt jelenti: a megtett munka után jó (nem ünnepelni), de szenvedni".

758 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 55, 120: „Er ist wie die ungarischen äecker, die vor lautters korn, halb weizen Bringen, die Materi wird in Seinen Händen jmer Edler." A szólást a kritikai kiadás apparátusa (Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2. Apparate und Kommentare) *nem értelmezi,* a jegyzetben az olvasható: „Dieser Vergleich könnte durch die Saat-Metaphorik angeregt sein, deren sich S. v. Birken im Konzept Nr. 53. bedient". Itt, a kiadó által megjelölt helyen, Birken vigasztalást keres az isteni próbatételben és azt írja: „Aber, weil ja natürlich ist, daß Ernte auf Saat folge: so lasst uns dann getrost säen!" („Mert hiszen az nyilvánvaló, hogy az aratás a vetést követi: így tehát bizakodva vethetünk", uo., Nr. 53, 117). A szólás valódi értelmének megfejtésében Franz Patocka professzor (Fachbereich Germanistische Sprachwissenschaft am Institut für Germanistik der Universität Wien) volt segítségemre. A *lautters Korn* esetében talált ugyanis 'rozs' jelentést, a szólást (amit szerinte sem ismer a mai osztrák nyelvtudomány) így írta át: „Er ist wie die ungarischen Äcker, die aus Roggen zur Hälfte Weizen hervorbringen. Die Dinge werden in seinen Händen immer wertvoller": Magyarul megközelítőleg: „Olyan ő, mint a magyar szántó, amely a rozsból felerészben búzát terem. A dolgok az ő kezében egyre értékesebbé válnak". Franz Patocka segítségét köszönöm.

Aramena Färtig were" és „meine Betrachtungen gehen gar gemach fort, bin Erst Bey dem **Verzweyfelten Juda**" és gyorsan halad munkájában: „Ich wurde geschwindet Fort kommen".[759] Szeptember 29-én kelt Birken újabb levele (szeptember 11-i keltezéssel ismert ennek egy fogalmazványa, azt akkor nem küldte el), most a *mein Hauß-Creutz* panaszában saját álmát is értelmezte: azt remélte, hogy sóhajtásait *(Seufzer)* a leheletkapu *(Odempforte)* majd megállítja. Tegnapelőtti álma megerősítette ebben a reménységben: egy nagy teremben találta magát, amelynek falain fehér színű tálalók voltak több ezer étellel mennyezetig megrakodva. Házigazdája Ingelstetter volt, régi jó barátja.[760] Ebből a teremből egy szoros nyíláson keresztül egy másik, alsó terembe került, ott csupán ágyak voltak és azokon mezítelenül alvó emberek. A távolban látott még egy termet ennek alatta, amely mint egy kert, fákkal pompázott. A negyedik terembe jutott ezután, ott talált egy csodálatos művészi kutat, amely csillagirányban szórta körbe a vizet rá és társaira. E különös álom megfejtéséhez József és Dániel segítségére lett volna szüksége.[761] De végül maga fejtette meg: az angyalok városa (EngelStatt)[762] az én otthonom lesz, a mennyei atyai ház, amelynek sok lakása van, ott a nagy vacsoraasztal, az élet ligete *(LebensHayn)* és a paradicsomkert, ott áll a csillagvár *(Sternenburg)*. Ide, ehhez a helyhez kell nekem a sír szoros ajtaján keresztül bejutnom és itt kell aludnom. És ha a bárónő ezért álmodozónak tartja, azt feleli, hogy a pokolbéli óriások által számtalan gond, bosszúság, csalódás, hiú remény, kellemetlen ügy, méltatlan áskálódás és üldöztetés iszonyú tömegével kell szembeszállnia, honnan vesz majd erőt ellenállni

759 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 55, 122; a kiemelés Catharina Reginától származik.

760 Andreas Ingolstätter (1633–1711) nürnbergi tehetős polgár, 1672-től *Poliander* névvel a Pegnesischer Blumenorden tagja.

761 Vö. 1Móz – Ter 40 (József a tömlöcben álmokat magyaráz), illetve Dán 2,4–7.

762 A kritikai kiadás jegyzete szerint ez Ingolstetter (Ingelstetter) nevének 'merész' átalakítása *(„waghalsige Herleitung")*, vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Text 56a, 559.

és megmaradni? És ezután levele átmegy szenvedélyes imádságba, amely, reméli, feljut a mennyei szószékig *(in die Himlische Canzley)*.[763]

Ebben az évben több levelük már nem ismert, el nem küldött fogalmazványuk sem maradt már ez időből ránk. A bárónő csak három hónap után újévre (1670. január 1.) írt újabb levelet: „Legkedvesebb barátom! A kimondhatatlan (*unausprechliche* [sic!]) mindenség *(Allheit)* áldja meg magát!" Ezután az *Aramena* kapcsán az isteni csodákról *(Göttliche Wunder-Schickung)* írt és hogy a szerző, Anton Ulrich „der Durchleuchtige Prinz macht die welt viel Schöner Alß Sie ist,"[764] barátját, Birkent, ezután már nemcsak *Edler Ehren-Vester Hochgelehrter Herr*nek szólítja, hanem *Wehrtester Jesus-Freund*nak is, levelezésükben ezután legfőképpen az *ima,* az *áhítat* dominál és Catharina Regina készülő *Andächtige Betrachtungen* lelki és irodalmi problémái.

Nem szeretném ezután már további, igen terjedelmes, 1681 márciusáig folytatott levelezésüket még éppoly vázlatosan sem ismertetni.[765] Célom eddig egyrészt az volt, hogy Birkennek és a bárónőnek a soproniakkal megromlott viszonyát forrásokkal dokumentáljam, másrészt pedig annak bemutatása, miképpen reagáltak (egymást is biztatva) a soproni lelkészek elutasító határozatára. Az erősen túlretorizált, szép szavakra törekvő levélváltás mögött fontos közleményt találtunk. Láttuk: az ügy kiteljesedésének idején egymástól inkább a *hallgatás,* az *elhallgatás* megértését kérték. A retorika jól ismeri az *elnémulás (aposziopészisz)* esetét: „valamilyen indulatot, például haragot fejez ki (…) gondot vagy vallásos aggodalmat",[766] itt azonban, úgy gondolom, az elnémulás *(kimondhatatlanság)* nem retorikai, inkább pszichológiai jellegű. A kortárs poétikák tovább tematizálták az *elnémulást (elhallgatást),* a 18. század végétől pedig egyre gyakrabban a költészet lehetséges esélye-

763 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 56, 128.

764 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 57, 130–133: „A felséges herceg sokkal szebbnek ábrázolja a világot, mint amilyen az valójában van."

765 A kritikai kiadás összesen 180 keltezett levelet (és Birken esetében természetesen levélvázlatot) tart nyilván, nem datálhatót még hatot, vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, XXXI.

766 Quintilianus, *Szónoklattan,* 9. 2. 54.

ként épült bele az alkotásokba. A nemzetközi elméleti irodalom főleg kora romantikus példákon mutatja be a nyelvi krízist, legtöbbször nagyon használható anyagot adva a nyelvi szkepszis és a misztikus gondolkozás (illetve megszólalás) szoros kapcsolatához.[767] A leginkább mérvadó, a kérdéssel nagy nemzetközi szakirodalmat mozgató hazai modern irodalomelmélet is éppen arról tájékoztat, miszerint „[é]rdekes, hogy az utóbbi években ugyan nem özönszerűen – ez némileg paradox is volna –, de megszaporodtak a hallgatással foglalkozó konferenciák és tanulmánykötetek. Például már 'a hallgatás nyelvészetére' vonatkozóan is tettek javaslatot".[768] A nyelv kommunikációs ereje jelentősen korlátozódott, így vélekedett a *kimondhatatlanság* kérdésében a modern irodalomelmélet számára leginkább mintaadó radikális gondolkozó, Friedrich Schlegel az *Athenaeum* folyóirat első kötetének első

767 Nem ismertetném most az irodalomelméletben is jól használható megállapításait a *csend*ről, csak hivatkozom könyvére: Picard, Max., *A csend birodalma,* Budapest, é. n. Itt olvassuk az *elhallgatást* (most számunkra is megjelenő) fontos tanulságait: „A szerelem inkább hallgat, mint beszél (…) A szerelmesek szavai feldúsítják a csendet, a hallgatás növekszik a szavaik mögött", Picard, 71. Igen tanulságos, pontos és körültekintő, ugyanakkor szórakoztató elemzés: Liede, Alfred, *Dichtung als Spiel*, Berlin, 1992, Bd. 2. C: *Das Spiel der Resignation. Sprachskepsis und Mystik,* 248–354; Amiképpen a vonatkozó német szakirodalom az *elnémulás* kapcsán elsősorban Hölderlinre hivatkozik (*Heimkunft: An die Verwandten:* „Schweigen müssen wir oft; es fehlen uns heilige Nahmen, // Herzen schlagen und doch bleibet die Rede zurück?"), azonképpen a magyar irodalomelmélet leggyakoribb hazai hivatkozása Berzsenyi Dániel legutolsó, valószínűleg befejezetlen verse *(A poézis egykor és most)*. Ez utóbbi problematikához lásd például: Kulcsár Szabó Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom,* Budapest, 1995.

768 Lőrincz Csongor, *„nem valaminek a hiányát akartam evvel jelölni",* 2018. szeptember, Lőrincz Csongor megfontolásra ajánlott, az elemzésben később újra előkerült kiemelt kérdései közül most hármat idézek: „Miként működik a hallgatás retorikája a textualitásban? Hogyan tanúskodnak elbeszélő szövegek a hallgatásról, hogyan hagyják ezek a szövegek tanúskodni magát a hallgatást?", Lőrincz, i. m., 1.

számában: „ich wollte zeigen, daß die Worte sich selbst oft besser verstehen als diejenigen, von denen sie gebraucht werden".[769]

Az előzőekben utolsóként bemutatott (és részben idézett) Birken-levél 1669. szeptember 29-én kelt Nürnbergben. Catharina Regina bárónő tehát hónapokkal később, már az új esztendőben, 1670. január 1-én datálta következő levelét.

Most érkeztem viszont el arra a kitüntetett pontra, amikor az 1669-es események és kettejük levelezésének hátterével ismertetni (és értelmezni) kellene Catharina Regina egy kimondottan rejtélyes versét, egy szonettet, amelyet, datálása szerint *(Seisenegg den 20 Februar 1669 Jars um 5 uhr Abends),* az elkészült védőirat feletti öröme és meghatottsága idején írt. Az apológiát Birken január 21-én postázta, a bárónő éppen férje elé ment, amikor Seiseneggből utána küldték azt, Birken levelével együtt. Erről barátnőjének, Susanna Poppnak számolt be igazán lelkesült

769 Schlegel, Friedrich, *Über die Unverständlichkeit,* Berlin, 1798 (Auswahl, Leipzig, 1978, 234–245, az idézet: 235). Fontos emlékeztetni itt arra, hogy az elméleti írásokban gyakran hivatkozott *Chandos-levél* ugyanezt a nyelvi problémát tematizálja. Például a fogalmak *(Begriffe)* megfoghatatlanságáról: „Ich konnte sie umschweben und sehen, wie zu zu einander spielten: aber sie hatten es nur miteinander zu thun, und das Tiefste, das Persönliche meines Denkens blieb von ihren Reigen ausgeschlossen". A levél több magyar fordítása közül most Joó Katalinét idézem: „Körbe tudtam lebegni őket és láthattam, hogyan játszanak egymással; de csak egymáshoz volt közük, és gondolkozásom legmélye és személyessége kívülrekedt körtáncukon" = *Levél,* Pompeji, 1997, 4/11–20, az idézet: 16. A *levél* részletes, a korábbi megközelítésekkel szembesített új elemzése: Lőrincz, Csongor, *Poetik der Medialisierung…,* Budapest, 2004, 192–276, különösen 200–205. A számomra fontos tanulságot röviden idézem: „Eher konstatiert der tragische Akzent den durch die traditionellen Formeln nicht erfassbaren unfeststellbaren und unbeherrschbaren Charakter der kontingenten Performativität der Sprache. Noch wichtiger aber ist, wie der Prozess der Medialisierung der Transformierung die herkömmlichen Formationen der Sprachauffassung impliziert. Aus dieser Sicht kann es auffallen, dass der Chandos-Brief nicht nur über die Destabilisation der semantischen und pragmatischen Verhälnisse der Sprache Rechenschaft ablegt, sondern im selben Maße auch die Illusion der Selbstbehauptung des Subjekts, vor allem das diese begründete *orale* Paradigma mit einem impliziten Fragezeichen versieht", uo., 204.

hangon,[770] Birkennek majd csak március elején írt köszönetet. Ebben a levelében tematizálta legnyomatékosabban a szavak *felesleges pompáját* és az *elhallgatás* jelentéstelített természetét:

> De éppen a hallgatás *(Stillschweigen)* fejezi ki a nagyrabecsülést! és teljes bizonytalanságban tart, vajon melyik szót kellene használnom, hogy köszönetemet megfelelően kifejezhessem. Örökké hallgatnom kellene azonban, ha én, szándékom szerint, ehhez megfelelő szavakat keresnék. A hallgatás *(das Schweigen)* ugyanis tiszteletet is magában rejt.[771]

Időközben azonban megírta szonettjét: „*Über den betraurens-Wehren Todfahl Der beiden vortrefflichen poëten Herrn Harsdörffers und Herrn von Bürken beder Seeligen gedächtnus!*" Ezt, a bárónő keltezése szerint 1669. február 20-án *(este 5 órakor)* elkészült szonettet azért nem rendeztem (már korábban) keltezésének idejébe és azért nem idéztem ott, azaz 1669 *februárjában,* mert Birken csak jóval később, kilenc hónap múlva, *novemberben* kapta kézhez. Novemberben kelt levelük egyébként nem ismert, levelezésüket ez időből egyáltalán nem ismerjük (Catharina Regina sem volt ősszel Nürnbergben), a vers, szabályos szonett, a bárónő korábbi üzeneteihez hasonlóan, bizonyosan Susanna Popptól került tehát Birkenhez. Ezt talán az is megerősíti, hogy Birken naplójában van egy feljegyzés: november 18-án „Bey Frau Poppin […] eingesprochen".

A levelezéskötet nagyon alapos felkészültségű sajtó alá rendezője, Birken és Catharina Regina kapcsolatát több tanulmányban is bemu-

770 Vö. 734. jegyzet.

771 Vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 42, 86. „Aber Eben das Stillschweigen, zeiget deren Hoch-Achtung An! und rühret Auß lautter unentschlossenheit her, welche Wort Ich Erwählen solltte, Meine dankgedanken, Sattsam Auszusprechen, Ich müsste Aber Ewig schweigen, wann Ich meinen Sinn nach, hiezu genugsame wort, erwartten woltte, das Schweigen hat zwar Etwas verEhrendes An Sich"; vö. 767–769. jegyzet az *elhallgatásról,* a nyelv szétesésének *(krízisének)* folyamatáról: az ékesszólás a fogalmak és a szavak erősen korlátozott értelemközlő funkcióját tekintve kimondhatatlanul jelentéstelen.

tató Hartmut Laufhütte nem értette sem a szonett célját, sem a szöveget. Tanácstalan volt és *irritálóan rejtélyesnek* tartotta azt. Az a tény, hogy valóban Susanna Popptól került volna (kilenc hónap késéssel) Birken kezéhez, „erklärt ist damit freilich nichts", azaz semmit sem magyaráz meg. Az viszont már tökéletesen érthetetlen, írta, hogy Birken költői szempontból megelőlegezett elvesztését miért kellett az 1658-ban meghalt Harsdörffer halálával párhuzamba állítani.[772] Georg Philipp Harsdörffer (1607–1658) az Opitz poétikáját és verselési technikáját követő német barokk szerző, a korszak nagyon jelentős alakja, szervező készsége és költészete, a nyelvi játékhoz való érzéke és nevezetes poétika tankönyve mindmáig fontos kutatási téma.[773]

A szonettet, a német nyelvű eredeti után, saját magyar (nem irodalmi) fordításomban is közlöm itt:

---

772 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 40, 514: „Ein irritierend rätselhafer Text. Die Verfassenschaft ist durch Handschrift und Diktion gesichert, authentisch ist auch der Empfangsvermerk. Da dieser direkt unterhalb der Datumszeile angebracht wurde, darf als sicher angenommen werden, daß der Text S. v. Birken im November 1669, also nicht während des Besuchs der Greiffenbergs im Mai/Juni 1669, zu Händen gekommen ist (…) Völlig rätselhaft ist auch, weshalb das poetisch vorweggenommene Ableben Birkens mit demjenigen des bereits 1658 verstorbenen Harsdörffer parallelisiert wird." Egy irritálóan rejtélyes szöveg. A szerzőség a kézírás és a dikció alapján bizonyos, eredeti a címzett bejegyzése is. Mivel ez rögtön a dátum alá került, bizonyosra vehető, hogy a szöveg 1669 novemberében, azaz nem Greiffenberg 1699 május/júniusában történt nürnbergi látogatása idején került Birken kezébe. (…) Teljesen rejtélyes az is, Birken költőileg megelőlegezett halálát mért hasonlította az 1658-ban elhunyt Harsdörffer halálához.

773 A hazai germanisztika is kiemelten foglalkozik munkásságának néhány fontosabb fejezetével. Működését és műveinek jelentőségét most nem jellemzem. Köztudott, hogy társalapítója volt a máig működő nyelvművelő társaságnak, a *Pegnesischer Hirten- und Blumenorden*nek (Nürnberg, 1644), az is jól ismert és gyakran hivatkozott, hogy gyakorlati kézikönyvet állított össze a költészettanból (*Poetischer Trichter,* Wolfgang Endter, Nürnberg, 1648–1653). Ezúttal egy újabb, munkásságát középpontba állító tanulmánykötetre hívom fel a figyelmet: *Georg Philipp Harsdörffers Universalität. Beiträge zu einem uomo universalis des Barock,* Berlin, 2011.

Nürnberg an S[igmund] v[on] Birken
Seisenegg; 20. 2. 1669; November 1669; –

über den betraurens-Wehrten Todfahl
Der beden vortrefflichen poëten
Herrn Harsdörffers und Herrn von Bürken
beder Seeligen gedächtnus!

Ach! Erz-Ach! haubt verlust! unwiederbringlichheit!
o! Schaden Welchen nicht die ganze Weltt ersezen
mitt Allen schäzen kann! Solltt denn der tod verlezen
das himmlisch' Auff der Erd, das Ewig' in der Zeitt?
ist denn die Engel Aarth, des Sterbens nicht befreyt?
langt in die Sternen kreys der tod mitt seinen Nezen
Ach Nein: dem Himmel Selbst der Neid pflegt Anzuhezen
gutts
der Erden Was so hochs zu haben Er verbeutt!

Schöns
Will deren Seele selbst der gaben Er genossen

Die höchste Tugend Soll Auch bey dem höchsten seyn!
krafft
Der Geist durchfeürte leib ist Von der hiz zerflossen
hiz
Ein jede herrlichkeit hatt gleichwohl Ihre Pein!
Der Tugend Recht Eur lob läst Eure Nähm nicht Sterben
Es wirds die Ewigkeit von diesen Zeitten Erben!

Seisenegg den 20 Fe(bruar) 1669 Jars um 5 uhr Abends[774]

774 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 40, 84.

Magyar fordításban:

A két kiváló költő, a boldog emlékezetű Harsdörffer úr és von Bürken úr szomorú halálára

Óh, fájdalom, legmélyebb fájdalom, legnagyobb veszteség!
Vissza nem hozható!
ó, oly veszteség, amelyet az egész világ
összes kincse sem pótolhat! Megsebesítheti-e vajon a halál
a mennyeit ezen a Földön, az örökkévalót?
Az angyali lélek hát nem halhatatlan?
a csillagok körébe jut a halál hálójával,
Óh, nem: Az égiek irigysége kéri,
hogy ami a Földön oly becses (jó, szép), birtokba ő vehesse,
Az adományt maga akarja élvezni,
Hogy a legfőbb erény a Leghatalmasabbé legyen!
A szellemtől átizzott testet a forróság (erő) elemésztette,
Minden pompázatos ugyanakkor kínban is részesül!
Az erény nem hagyja neveiteket elveszni,
Mostantól az örökkévalóság a ti részetek!

Seisenegg, 1699. február 20-án, este 5 órakor

A szonett formailag teljesen szabályos, Martin Opitznak az egész 17. század folyamán rendkívül hatásos gyakorlata és útmutatása nyomán készült.[775] *Formája és rímképlete szerint* tehát nem különbözik egyéb, Krisztus születését, életét, kínszenvedését és halálát feldolgozó 250 Greiffenberg-szonettől,

775 Opitz, *Buch von der Deutschen Poeterey,* Das VII. Capitel. Von den reimen / jhren wörtern vnd arten der getichte, G IVv: „Ein jeglich Sonnet aber hat viertzehen verse / vnd gehen der erste / vierdte / fünffte vnd achte auff eine endung des reimens auß; der andere / dritte / sechste vnd siebende auch auff eine (…) Die letzten sechs verse aber mögen sich zwar schrencken wie sie wollen; doch ist am bräuchlichsten / das der neunde vnd zehende einen reim machen / der eilffte vnd viertzehende auch einen / vnd der zwölffte vnd dreyzehende wieder einen."

amelyekben (természetesen) nem eshet szó világi elődök vagy kortársak szomorú haláláról. Tartalma viszont éppen ezért egyedülálló: a sajtó alá rendező Hartmut Laufhütte (aki 1994-ben megkapta az alapítása óta, akkor már 350 éve folyamatoson működő *Pegnesischer Blumenorden* becsületkeresztjét is) tanácstalansága indokolt. Catharina Regina kitűnő ismerője ugyanis nem tudta megérteni és megmagyarázni, mért kellett *von Birken* urat 1669-ben (tizenkét évvel halála előtt) gyászversben elsiratni és miért került közös szövegbe az akkor már tizenegy éve halott Harsdörffer mellé. Nem is keresett lehetséges magyarázatot. Most én több szöveg segítségével megpróbálom megkeresni.

Valóban nyugtalanító, hogy az ismert (és megismerhető) retorikai és a poétikai hagyomány szerint vajon mégis mi motiválhatta a bárónőt, illetve a (most nehezebben megközelíthető) lélektani állapot adhat-e magyarázatot?

Mindkét említett költő nürnbergi lakos volt és mindketten jelentős szerepet töltöttek be a város szellemi-kulturális életében (Harsdörffer 1644-ben a *Blumenorden* társalapítója, Birken ugyanitt 1645-től tag). Ez utóbbi nagyon aktívan művelt hatalmas levelezésében – határokon átnyúlva – a kor legfontosabb alkotó szellemeit szólította meg, a társaság elnökségében is ő lett Harsdörffer utóda. De mindez valószínűleg még nem magyarázza Catharina Regina rejtélyes eljárását.

Megvizsgáltam, miképpen lehet követni Harsdörffer és Birken írásba is rögzített viszonyát. Kezdetben, feltűnően kis időkört átfogva, voltak levélváltásaik. Erről majd később. Naplójában viszont Birken csak elvétve, egyáltalán nem kitüntetett helyen említi Harsdörffert, néhány nyomtatott művét szerezte meg az idők folyamán, azok címeit rögzítette is. Catharina Reginával folytatott intenzív levelezésében Harsdörffer neve *egyáltalán nem* fordul elő, szó sem esett tehát (akár kölcsönös) irodalmi méltatásáról vagy műveinek ajánlásáról: ilyenekkel tehát bizonyosan nem volt előkészítve a róla való verses megemlékezés. A levelezéskötet pontosan nem datálható és ezért a függelékbe rendezett szövegek (főleg versek) között olvasható viszont egy 440 soros (többszörös átírásban megmaradt, ezért viszonylag hibás), de hitelesnek látszó Greiffenberg-vers, amelyben kétszer is történik utalás Harsdörfferre: *Einfältige Lobs*

gedanken / vber das / Löbliche Nürnbergerische Statt- vnd khirchen / weßen Meiner liebsten Freündin auf dero befehl / nach wien über schriben und zuegesendet.[776] Az írás idejét nem lehet pontosan meghatározni, mindenesetre a város lelkesült dicsérete és annak öröme, hogy itt végre újra hallhatja Isten szavát, inkább valószínűsít korábbi időpontot: Catharina Regina legelőször 1663 szeptemberében érkezett Nürnbergbe és akkor másfél évig maradt ott. A várost *die flucht Mein Freüden port*nak nevezi (11. sor), *durch welche ich gelangt ins herrlichst Ehren ohrt // in himel In der welt, Inns Paradeyß der Erden* (12. és 13. sorok) és sűrű antik (majd később biblikus) utalásokkal a *schönster ordnungs Ohrt* rangjára emeli azt (81. sor). A város múltjának, értékeinek és jelentőségének terjengős bemutatása az antik minták jó ismeretét mutatja, a séma századokon keresztül érvényes maradt.[777] A hosszabb vers második harmadától, miként azt a poétikai hagyomány előírta, a városi művészetek és a tudományok dicsérete következett, szintén antik példákkal összehasonlítva: „Rom ist zu Neiden nicht auch vmb Ihr paar poëten // die Sechzehen hundert Jahr, Zwar noch nicht könen tödten, // hie sind Ihr ohne Zall der außbund ihrer Zier, // zwar Halb im himel ist der Eine doch noch hier."[778] Hartmut Laufhütte kommentárja szerint itt „az 1658-ban meghalt Georg Philipp Harsdörffer

776 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 185, 383–395; a verset Hartmut Laufhütte hitelesnek mondja a *képalkotás* (Bildlichkeit) és a *tartalom* (Inhalt) miatt: nem Birken és Catharina Regina levélcsomójában, de ugyancsak a Pegnesischer Blumenorden Levéltárában található, vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 185, 920–921: „Das Gedicht muß relativ bald nach der Ankunft C. R. v. Greiffengergs in Nürnberg entstanden sein. Der Zeitpunkt ihres Eintreffens läßt sich nicht genau bestimmen; er kann aber frühestens im September 1663 gelegen haben", a címben és a versben is szereplő *legkedvesebb bécsi barátnő* mai ismeretünk szerint Peter von Ranzau gróf felesége, Franz Christoph von Khevenhüller leánya, Maria Franziska grófnő volt, vö. uo., Nr. 30, 463.

777 Vö. Curtius, *Europäische Literatur,* §4. Gerichts-, Staats- und Lobrede in der mitteralterlichen Poesie, 166.

778 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 185, 386, 113–116. sorok, saját (Ö. P.) prózai fordításomban: „Ne irigyeljük Rómát néhány költőjéért, akik tizenhat évszázadon keresztül mindmáig élők maradtak, itt ékességük számtalan tagja található, jóllehet egyik fele már a mennyben van, másik fele viszont itt."

és a még élő Sigmund von Birken értendő."[779] Catharina Regina előhívta volna itt esetleg, neveik említése nélkül, a római költők nürnbergi örököseit, Harsdörffert és von Birkent? Ez talán kevéssé védhető kidolgozottabb retorikai utalásrendszer hiányában. A lakosság őszinte vallásosságának dicsérete kapcsán a *Trichter (tölcsér)* szó előfordulása miatt esetleg újra Harsdörffer ismeretére gondolhatunk: „man Inen gottes wohrt, giest alß mit Trichtern ein, // daß sie alß kinder schon fast Gott gelehrte sein."[780] A szoros átvétel azonban itt sem bizonyítható, hiszen a tanítás-tanulás, az ismeretszerzés folyamatának leírásában a *tölcsér* gyakorlatilag közhely, nem Harsdörffer egyéni találmánya.[781]

Catharina Regina mindössze öt gyászverset írt ismerősei (egy tekintélyes férfi és három barátnője, valamint nagynénje) halálára. Először 1663-ban (harmincévesen) a nagy műveltségű pártfogó, tehetségének első felfedezője, Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) halálára, másodszor Stubenberg korán, 1668-ban elhunyt menye, Maria Maximiliana emlékére, harmadszor az 1670-ben Bayreuthban meg-

779 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/2, Nr. 185, 924: „Gemeint sind der 1658 verstorbene Georg Philipp Harsdörffer und der noch lebende Sigmund von Birken."

780 Birken, *Werke und Korrespondenz,* XII/1, Nr. 185, 925: „Isten szavát mintegy tölcséren keresztül töltik beléjük és ezért már gyermekként szinte Istennek tudói"; uo., II, Nr. 185, 925. Laufhütte: „Das Trichterbild könnte durch den Titel der Harsdörfferschen Poetik angeregt sein." vö. Harsdörffer, G. Ph., *Poetischer Trichter…,* Nürnberg, 1647.

781 A szólásokban és közmondásokban ma is eleven a *tölcsér (trichter)* használata *kitalálás, rátalálás, egy megoldás megtalálása* értelmében. A vonatkozó német *Redewendungen* jórészt függetlenek Harsdörffer ún. '*nürnbergi tölcsérétől*', a magyarnak pedig (vö. például O. Nagy Gábor, *Magyar szólások és közmondások,* 't' 663) aligha lehet köze hozzá: *jemanden auf den (richtigen) Trichter bringen* ~ etwas herausfinden, jemandem zu einer Erkenntnis verhelfen, jemanden auf eine Idee bringen; *auf den Trichter kommen* ~ etwas begreifen, herausfinden, eine Lösung finden; *Tölcsérrel sem lehet a fejébe tölteni a tudományt* ~ nehéz felfogású, (szinte) semmire sem tanítható.

halt Erdmuthe Sophie von Brandenburg szász hercegnőt gyászolta,[782] negyedszer 1687-ben Barbara Susanna Eleonora von Regal és ötödször 1692-ben ennek nagynénje (apjának testvére), Anna Susanna von Regal tiszteletére írt gyászverset.[783] Mind az ötöt, ahogyan a verseket kitűnő filológiai felkészültséggel és impozáns verstani érzékenységgel bemutató Martin Bircher rámutatott, a műfajnak megfelelő „keresztrímes elégikus alexandrinusokban írta, ahol az '**a**' minddig hím-, a '**b**' mindig nőrím, a cezúra szabad kezelése és az enjambant a verssoroknak pedig élő ritmikus jelleget kölcsönöznek".[784] A Bircher tanulmányában (címmel is) kiemelt és példás elemzéssel bemutatott 93 soros gyászverset Catharina Regina a tizenkilenc esztendősen tragikus hirtelenséggel elhunyt Barbara Susanna Eleonora emlékére írta: Barbara Susanna Eleonora von Regalt (szül. 1668. június 17.) 1687. július 29-én este „ein grausam starck ohngewöhnlich Donner-Wetter" közben villám sújtotta agyon a nyitott ablakon keresztül.[785] Bircher legfontosabb következtetése az, hogy a költőnő itt egy hagyományos elemekből épített *Castrum Dolorist* (epicédiumot) állított fel, célja „ein traurig Schmertzen-Schloß und *Mausoleum*" (14. sor) volt, amely híven követi a német protestáns halotti prédikációk felépítését és retorikai eljárásait. Ez alapvető ismeretanyag, elemzésének tanulságait jól használhatjuk a kortárs magyar nyelvű epicédium *(koporsói vers)* retorikájának nemzetközi összehasonlí-

782 Erdmuthe Sophie Christian Ernst von Brandenburg-Bayreuth őrgróf unokatestvére és első felesége volt, férjétől, az uralkodótól kapta meg Catharina Regina és Hans Rudolf 1655-ben a házassági engedélyt, vö. 654. jegyzet.

783 Bircher, *Johann Wilhelm von Stubenberg* (1619–1663), vö. 604. jegyzet, illetve uő, *Unergründlichkeit,* vö. 617. jegyzet.

784 Uo., 192: „Es handelt sich um sogenannte elegische Alexandriner mit Kreuzreim ab ab, wobei **a** immer männlich, **b** weiblich endet. Ein freies Spiel mit Zäsur und Enjambant verleiht den Versen einen lebendigen rhytmischen Charakter."

785 Cím: *JESUS! Uber Der Tugend-vollkommenen Freylein von Regal Seeligen / Uns Hertz-betraurbaren / Ihr aber höchst-seel[igen] Todes Fall.* Aláírás: In Eil von der seel[igen] Verstorbenen treuen Freundin und Dienerin C. R. F. G. W[ittib], a vers teljes szövegét közli: Bircher, *Unergründlichkeit,* 187–189.

tásában.[786] Ezúttal azonban mégsem ezt, hanem Martin Bircher egy másik, témája számára akkor éppen mellékes, ám költészettörténetileg rendkívül értékes észrevételét hangsúlyoznám, azt ti., hogy „Catharina Regina költeményének bevezetőjében először is annak nehézsége, ha éppen nem lehetetlensége mutatkozik meg, hogy az eseményt szavakká formálja".[787] Az első sorok ugyanis éppen a *kimondhatatlanság,* az *elnémulás* toposzát tematizálják:

Die Hand erstarret mir / die Feder wird zu Stein /
Das Blut und Thränen hie / an statt der Dinte / fliessen;
Die Sinnen sind verrückt / das Dencken senckt sich ein
In Unergründlichkeit: Vernunfft traut nichts zuschliessen /
Gibt gantz gefangen sich / und betet heilig an
Die Göttlichen Gericht etc.[788]

A kimondhatatlanság nehézsége éppen elokúciós túlzásokhoz, a szavak pompájához *(Wortzierlichkeit)* vezetett, ahol (Bircher szerint egyéb *rímes költeményeivel* összevetve) egyenként vizsgálni kellene „die Alliterationen und Binnenreime, Klangeffekte (die Nürnberger Manier verfeinernd), Wortspiele, die Methaphorik, die semantische Spannung, die Antithesen, die Rhetorik usw."[789]

Catharina Regina von Greiffenberg kevés számú, retorikailag példásan elemzett, hosszú (átlagban 90 soros) gyászversei a protestáns (lutheránus) halotti prédikációhoz szorosan kapcsolódva a bevezetésen kívül három fontos egységet mutatnak: rövidebben a *Klag (panasz),* terjedelmesebben a *Trost (vigasz)* és végül, az előírásnak meg-

786 Ács Pál, *„Egy út készítettetik",* 2005, 2–3/205–221.

787 Uo.,192: „Im Exordium von Catharina Reginas Gedicht zeigt sich zuerst der Ausdruck der Schwierigkeit, wenn nicht Unmöglichkeit, das Geschehen in Worte zu fassen."

788 Tartalmi prózai fordításban (Ö. P.): A kezem merev / a toll kővé lesz / Tinta helyett vér és könnyek folynak most; / Az érzelmek megzavarodnak / a gondolkozás elsüllyed / A feneketlen mélységben: / Az értelem egyáltalán nem reménykedik / rabságában / imádkozik szent buzgalommal az isteni bírósághoz etc.

789 Uo.,193.

felelő rövidséggel, a néhány soros *Grabschrift (sírfelirat)*. Gyászverseinek műfaji szerepe (prédikáció után) és retorikai felépítése semmiképpen sem összevethető *a két kiváló költő,* a már halott (Harsdörffer) és a még élő (von Birken) szonettformában történő szomorú elbúcsúztatásához: a gyászszonettnél (1669) két korábban írott (1663, 1668) és a három későbbi (1670, 1687, 1692) is csak egymással és a protestáns halotti prédikációkkal mutat szoros műfaji rokonságot.

Az *'irritálóan rejtélyes'* gyászvers közelebbi értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk most már azt is, mit mutat még ezeken kívül Birken és Harsdörffer személyes és intellektuális-írói kapcsolata. Birken (akkor még Betulius) és Harsdörffer életrajzaiból tudjuk, hogy Harsdörffer fontos szerepet játszott a rangos wolfenbütteli nevelői állás közvetítésében,[790] egymással való (nem túl gazdag) levelezésüknek mintegy fele Birken itteni – egyesztendős – szolgálati idejére esik. A kezdetben közvetlen és őszinte viszonyuk csakhamar megromlott, leveleikben erősödött a kritikus hang, Harsdörffer halálakor (1658. szeptember 17.) Birken nem is jött Nürnbergbe.[791] De még 1645 őszén Harsdörffer olyan háromstrófás – tizenkét soros – búcsúverset *(Abschied-Lied)* írt Sigmund Betulius (Birken) távozásakor annak emlékkönyvébe (*Stammbuch*jába),[792] ami esetleg Greiffenberg idézett gyászverse szempontjából is figyelemre méltó lehet. Az első strófát idézem:

790 Vö. 567. jegyzet.

791 Harsdörffer Birken-Betuliusnak írott utolsó (tizenkettedik) levele 1647. december 4-én kelt Nürnbergben, míg Birken 1654 őszén írt utoljára Harsdörffernek. Birken 1658 tavaszától 1660 őszéig Bayreuthban élt első feleségével.

792 Birkens Stammbuch 1645–1618, *Den / Theuren / Fruchtbringenden / auch Fürtrefflichen / Blumgenossen / und Kunstliebenden / gewidmet*, a Pegnesischer Blumenorden levéltárában, vö. Birken, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Georg Philipp Harsdörffer, Johann Rist, Justus Georg Schottelius, Johann Wilhelm von Stubenberg und Gottlieb von Windischgrätz…,* Tübingen, 2007, Teil I., Texte, Nr. 2. 5.

Der Pegnitz Abschied-Lied

Floridan, beliebter Hirt,
du hast meinen Ruhm erhaben, und mit Sinnerhellten Gaben
meinen trüben Sand geziert,
daß mich andre Flüsse neiden, warum wilst du von mir scheiden?

Aláírás:
„zu dienstfreundlichem angedenken gesetzt von Strefon, Nürnberg:
Anno 1645".[793]

Ez a búcsúzóvers kétszer jelent meg nyomtatásban, mindkétszer Nürnbergben, először 1650-ben, másodszor 1669-ben.[794] Mindkét nyomtatványban egy öt búcsúversből álló zárt kompozíció élén állott.[795] Greiffenberg könyveinek és olvasmányainak nagyon töredékes ismeretében csak óvatosan feltételezhetjük, hogy a bárónő ismerte, esetleg olvasta ezeket, az elválás fájdalmát mindenképpen eltúlzó búcsúverseket *(Abschied-Gedichte)*. Műfajilag és témájuk szerint viszont lehettek inspirálóak a költőnő számára: Harsdörffer (önmagát is pozícióba helyező) patetikus búcsúja ismert poétikai hagyományt követ, a kisajátítást. De viszonyuk, miként jeleztem, nem vált igazán szívélyessé: Birken csak nagyon visszafogottan említi Bayreuthból kelt leveleiben

793 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 2, 5: „A Pegnitz-Búcsúdala // Floridan, szeretett pásztor, // Hírnevemet növelted ['erhaben' = 'erheben'] és az én zavaros homokomat itt olyan értelemmel fénylő ajándékokkal díszítetted // amiért más folyók irigyelnek engem, miért akarsz tőlem elválni? Barátságunk emlékeként írta Strefon, Nürnberg, 1645."

794 Johannes Hellwig, *Die Nymphe NORJS. JN Zweyen Tagzeiten vorgestellet; Darbey mancherley schöne Gedichte / und warhafte Geschichte etc.,* Nürnberg, 1650, 69 (Johannes Hellwig, 1609–1674, orvos, 1645-től Montano névvel ugyancsak *Pegnitzschäfer*); illetve: Birken, Sigmund von, *GUELFJS oder NiderSächsischer Lorbeerhayn etc,* Nürnberg, 1669, 126f.

795 I. Harsdörffer *(Floridan, beliebter Hirt),* II. Johann Hellwig *(Seyn dann künftig unser' Auen)*, III. Johann Klaj *(Heulet / weint ihr Pegnitz-Hirten),* IV. Johann Sechst *(Floridan / wil weiters wandern)*, V. Friedrich Lochner *(Ich bin und bleib betrübt)*; vö. Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/2, Nr. 2, 568.

Harsdörffer halálát. Gottlieb von Windischgrätz császári diplomata (1630–1695), akivel Birken 1635 és 1675 között nagyon intenzív levelezést folytatott, alig egy hónappal a haláleset után máris a nagyszerű Harsdörffer pótlására biztatja őt Bécsből: „Es ist zeit daß der verlust des wehrten ßpielenden mit einem ßo vortrefflichen geßehlschaffter wiederumb erßetzt werde."[796] Birken Bayreuthból válaszolt, Ovidiustól jól ismert klisékkel panaszkodott ottani helyzetére *(als allwo die freyere Musen exuliren:* nincsen itt nyomda, sem más, Nürnbergben megszokott *commoditet)* és erősen vágyakozik vissza, már csak a Spielende *(Harsdörffer)* eltávozása *(abgang)* miatt is.[797] Egyikük levelében sincs gyász, nincs meghatott emlékezés, csak száraz tényközlés: Harsdörffer helyét és hivatalát pótolni kell, Birken pedig erre hajlandóságot mutatott.

Rudolf Wilhelm von Stubenberg viszont például mély meghatottsággal emlékezett Harsdörfferre Birkennek írott, Bécsben kelt levelében. Halálán érzett fájdalmát így artikulálta: „herzschmerzliche beraubung Meines liebsten Spielendens."[798] Nem ismerjük Birken válaszát, jóval később, 1660 elején (januárban vagy februárban) Stubenbergnek küldött 11 strófás, 110 soros elégiája semmiképpen sem tekinthető annak.[799] Itt szomorúan panaszolta magányát, minden barátja és öröme fájdalmas emlék immár (*Einsam bin ich, wo ich bin // alle alte Freud is hin.* 39–40. sorok). Egykor, amikor még szabad és vidám voltam – ez az első strófa – a Pegnitz partján ültem a kedves pásztorok seregében, ahol a drága Strephon *(Harsdörffer)* játszott és Klajusom *(Klaj)* is kedvesen sípolt, ahol

796 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 114, Wien, 1658. október 22., 420: „Ideje már, hogy a becses Játékost *(Der Spielende)* a Társaságnak egy ilyen kitűnő tagjával pótoljuk." *Der Spielende* volt Harsdörffer társasági neve a *Virágrendben.*

797 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 115, Bayreuth, 1658. november 1, 422: „Werde sonsten, zumahl wegen abgang des Spielenden, gar fast nach Nürnberg verlanget."

798 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 46, 220, Wien, 1658. november 27. illetve Bircher, *Johann Wilhelm von Stubenberg…,* 185, vö. 438. jegyzet: „szívfájdalommal teljes elrablása kedves Játékosomnak".

799 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 48: *An den Theuren Unglückseeligen. Auf mein Erwachsen, in der Höchstlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft.*

Montano *(Helwig)* fűszálakat szedett és azokon vidám mezei dalokat játszott, magam is velük énekeltem, imádva erdőt, mezőt.[800] A harmadik strófában elősorolta veszteségeit (különösen érdekes, hogy Catharina Regina eljegyzését itt személyes veszteségként panaszolta): kettejüket már elvitte a halál, Klajus sem pásztor többé, Uránia (Catharina Regina) házasságban él és Strephon is halálával bünteti német világunkat *(unsre Teutsche Welt)*, fájlaljuk elvesztését. Montano szintén elment, elköszönt a Pegnitztől (23–30. sorok).[801] Maga is inkább a halálra gondol, együtt lehet ugyanis akkor társaival *(Etwan ich mich bald hinfind, // wo iezt Strefon, Klajus, sind),* de panaszát a hatodik strófától Stubenberg hizelgő dicsérete ellenpontozza. Stubenberg 1660. április 6-án írt újabb levelet Birkennek, mellékelte (viszonzásul) még terjedelmesebb, 162 soros saját költeményét.[802] A már eltávozottak iránt érzett és korábban kifejezett fájdalmát, így írta, egyenesen maga Birken enyhítette számára: szívből sajnálom, hogy e fényes költő-lángokat (Streffon, Klajus, Montano) az ég elragadta, de nem szabad panaszkodnom, hiszen csak oda helyezte őket, ahol az örök élet örömét élvezik, ahol örök nektárfolyam mellett tisztelet és boldogság a részük, „és mert hiszen te még egészséges vagy, te, a német Siege-mund!"[803]

---

800 Uo., 1–10. sorok: „Ich gedenk, wie ich vordessen, // als ich frey und freudig war, // an dem Pegnitzstrand gesessen // mit der wehrten HirtenSchaar. // da der edle Strefon spielt' // und mein Klajus lieblich pfiffe; // da Montano Halmen kielt' // und darauf Weid-Lieder griffe; // da auch ich mit stimmet an, // Feld und Wälder liebgewann."

801 Uo., 21–23. sorok: „Zweene hat der Tod genommen. // Klajus nicht mehr Schäfer ist // lebt Uranien vermählt. // Strefon auch, mit seinem Scheiden // straffet' unsre Teutsche Welt, // seine Leich' uns ließ im Leiden. // Auch Montan' hinweg sich macht, // gab der Pegnitz gute Nacht."

802 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 49, 227–230.

803 Uo., 228: „Ich betraure zwar von Herzen // daß der Himmel Unß beraubt // diser heller Dichter kerzen, // doch ist klagen kaum erlaubt, // Weil Sie nur dahin versetzt, // Wo Sie aller Lust geniessen, // Wo Sie Ehr' und Glükk ergezt // Ewig Nektarströme fliessen, // Und weil du noch bist Gesund // du der deutschen Siege-mund." A *Siege-mund* névjáték Birken keresztnevével: Sigmund = Siege-mund (vö. ahd: *sigu* + *munt*) = a. m.: 'győzelem és védelem', de a szójátékot tanácsos inkább úgy értelmezni, hogy 'győzelmi hírnök'.

Sokkal később, 1677 körül (vagy inkább utána) keletkezett az az epigramma, amit Birken immár Schottelius halála után (1676. október 25.), de annak halála kapcsán írt három elvesztett barátja emlékére: *Drei Freunde, Strefon, Rist, Fontano, stehn beisamm.*[804] Egyforma lánggal díszítették nyelvünket, ezért lettek mindkét társaság, a Palmen- és a Blumen-Orden tagjai. És a *theurer Suchender* örökké fel lesz írva szívemben, írta itt Birken.[805] A műfaj poétikai szabályai szerint készített epigramma hibátlan tömörséggel építette fel a meghaltak emlékezetét, egyforma rangra emelve munkásságukat.

Átnéztem tehát Birkennek Harsdörffer halála idején (és esetleg, várhatóan, annak kapcsán) írott magánleveit és költői műveit. Várakozásomat indokoltnak tartottam, ám a vizsgálatból kiderült: az az egyébként (kezdetben) logikusnak látszó feltevés, hogy Catharina Reginát esetleg Birken Harsdörffernek, a *Blumenorden* alapítójának emlékére írott vagy talán el is mondott (feltehetően nagy hatású) emlék- vagy gyászbeszéde inspirálta és ezért helyezte a két költőt (egy halottat és a még élőt) egymás mellé, nem igazán védhető. Ilyen emlékezetes gyászbeszéd, gyászvers vagy megemlékezés ugyanis, mint már jeleztem, nem történt. *Műfaji* szempontból viszont mégis lehettek rokonságok: Harsdörffernek a *Pegnitz folyó nevében* írott szelíd búcsúja a fiatal, még élő, de éppen eltávozó Birkentől,[806] Birken panasza meghalt, illetve még élő, de eltávozott pásztortársaitól[807] esetleg mintát közvetíthettek.

---

804 Birken, *Werke und Korrespondenz,* Bd. 9/1, Nr. 31, 138; Schottelius a *Fruchtbringende Gesellschaftban* a Der Suchende, a *Blumenordenben* a Fontano nevet választott.

805 Uo., „Es fühlten, unsere Sprach zu zieren, gleiche flamm: // drum sind sie doppel-Glieder worden, // im Palmen- und im Blumen-Orden (…) du bleibst wol ewiglich mir in das Herz geschrieben."

806 Vö. 792. jegyzet.

807 Vö. 795. jegyzet.

Mi lehet végül is magyarázata ennek az *iritálóan rejtélyes* gyászversnek? Hogyan kerülhetett tehát a még élő, negyvenhárom éves Birken (akinek segítségét és odaadó barátságát Catharina Regina von Greiffenberg bárónő immár deklaráltan képtelen volt szavakkal meghálálni) az akkor már tizenegy éve halott Harsdörffer mellé? Egy korábbi, közösen írott dolgozatunkban[808] közelítő kérdéseket tettem fel, óvatosan: vajon a kultuszteremtő dicsőítés műfajfüggő-e és csak gyászversben artikulálódik hatásosan,[809] avagy az utódnak valóban meg kell-e ölnie elődjét, hogy atyjává tehesse?[810]

Szilasi László, aki ismerte a bemutatott szöveg körülményeit és ismerte a feladó, valamint a gyászversben együtt emlegetett címzettek irodalmi szerepét is, azt az állítást fogalmazta meg, hogy

> [g]yászversben laudálhatunk a leginkább argumentálatlanul – egyáltalán nem véletlen, sőt, a retorikai szabályrendszer miatt szinte szükségszerű tehát, hogy az irodalmi kultuszok primér szövegeket tartalmazó gyűjteményei elsősorban halotti beszédekkel és rokonműfajú szövegekkel vannak tele.[811]

Fontosnak tartotta tehát hangsúlyozni ő is Kecskeméti Gábornak azt a következtetését, hogy a „genus demonstrativumban nem lehet confirmatio", azaz a dicsőítő beszédben nincsen bizonyítás,[812] így

808 Balázs-Hajdu Péter, Ötvös Péter, Szilasi László, *Anüté,* Szeged, 2011, 24.

809 A több ismert újabb kori irodalom mellett vö. Curtius, *Europäische Literatur,* § 5. Herrscherlob, 184–186: „An Stelle der Weisheit treten Bildung, Dichtung, Eloquenz: der Bund zwischen Mars und den Musen", uo., 185.

810 Az irodalomelméleti szempontból immár csaknem öt évtizede tematizált és az ún. kánonvitákban is felhasznált, nem friss, de máig hatásos elemzés a 'hatásiszonyról': Bloom, Harold, *The Anxiety of Influence,* New York, 1973.

811 Balázs-Hajdu, Ötvös, Szilasi, *Anüté,* 25.

812 Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet,* Budapest, 1998, 181. Kecskeméti Gábor nagyszámú forrást elemző alapos és megbízható vizsgálatai nem térnek ki ilyen esetre, a szerző nyilván nem talált a halottat élővel együtt búcsúztató példát sem a nemzetközi, sem a kortárs hazai gyakorlatban.

a halotti megemlékezésekben sem lehet szó az esetleges ellenvetések cáfolatától. A vizsgált szöveg rejtélyessége (Szilasi szerint is) abban áll,

> hogy Greiffenberget valójában kettős cél vezeti, s hogy szövegének kettős funkciót kell betöltenie: egyfelől, mintegy retorikai kényszerűségből, meg kell ölnie Birkent ahhoz, hogy háláját, tiszteletét és szeretetét kifejezendő végre igazán méltó módon dicsérhesse meg – másfelől viszont elsősorban épp azért, annak érdekében kell oly nagyon dicsérnie, hogy megölhesse végre.[813]

Hasonlóan gondolom most én is. Továbbra sem hiszem azt, hogy komolyabb költői szándék *nélkül* került ebben a gyászversben (formája szerint szonettben) egymás mellé Harsdörffer és Birken: inkább azt valószínűsítem, hogy a még élő és minden szempontból példamutató Birken érdemeit csakis a gyászvers poétikai előírásai szerint lehetett a legerősebben, a leghatásosabban (és a leginkább meghökkentően)[814] megörökíteni. A 17. században erős humanista hagyományai voltak a mestert (vagy más kiváló kortársat) dicsőítő gyászverseknek. Kecskeméti Gábor a 17. századi halotti beszédek elméletét (és nagyszámú szövegre támaszkodó gyakorlatát) vizsgáló monográfiájában több helyütt nyomatékosan említi, hogy a gyászbeszéd mint *laus personarum, laus hominum,* a *genus demonstrativum*ba tartozik.[815] Az epitáfium eredeti jelentése kibővült, nemcsak sírkőre, temetési zászlóra írott szöveget jelentette immár, hanem – főleg majd a *lutheránus gyakorlatban* – az úgynevezett dicsőítő beszédnem egyik anyanyelvű irodalmi műfaját.[816]

---

813 Balázs-Hajdu, Ötvös, Szilasi, *Anüté,* 25; Szilasi László a továbbiakban nagyon tanulságos elemzését adta az ún. *apateremtésnek* és *apagyilkosságnak,* uo., 26–29.

814 *genus admirabile,* vö. Quintilianus, *Szónoklattan,* 4, 2, 88–91. és Ueding, Gert, *Einführung in die Rhetorik.* Stuttgart, 1976.

815 Például: Kecskeméti, *Prédikáció, retorika…,* 164.

816 A halotti beszéd a 17. században nagyon népszerű lett a lutheránusok körében, ehhez lásd: Kecskeméti, *Prédikáció, retorika…,* 139. skk. különösen 14. jegyzet (kiemelés tőlem – Ö. P.).

A dicsőítés *(laus)* szempontjából ítélem meg tehát én is Greiffenberg mauzóleumépítését és -felállítását, a halott és a még élő példakép együttes szerepeltetését.

Így lett irodalmilag is emlékezetes és emelkedett dokumentummal kijelölve egy nagyszerű költőbarátság vége.

Függelék

1.
Das Verzeichnis von Margret Gräffin zu Liechtenstein gebornne Gräffin zu Helffenstein Wittib vom Jänner 1570 *(fol. 347.r.v.)*

Ein Verzaichnus meiner haben[den] Bücher

Erstlich Ain Neu Testament, weliches mir mein Herr Vatter seeliger, mier vnnd meinen Schwestern, jeder eins geben, weliches gar khain Auslägung hat;

Zum Anndern zwo Postillen, das ein ein Winter, das Annder ein Summer thayl, so nur die Suntäglichen Euangelien außlägen, die hatt Joannes Wildt gemacht;

Zum dritten ein Hortulum Animae;

Zum vierten ein Nachuolg Christj;

Zum fünfften ein Euangelij büechl, welliches gar khain Auslegung hat;

Zum Schechsten ein tegliches beetbuechl, darin vonn Allerley Anligen, vnnd wie man vnnder der mäß betten soll, steet. Weliches mir mein fraw Mueter, wie auch Andern Allen meinen Schwästern ein Jeder eins geben hat;

Zum Sübenden mer ein beetbuechl, darin etliche beetlein, so aus dem Augustino gezogen sein, steen;

Zum Achten mer ein betbuechlein, darin auch Allerley gebeth, für Alles Anligen der Christenhait, steen;

Zum Neunten die Testament, so die zwölff Sünd des Patriarchen Jacobs, jenen Künndern an dem Chat[holischen] beth fürgehalten vnnd geben haben;

Zum Zehenden den Eusebium, welicher auch khain Auslägung hat;
Zum Ainlefften ein beetbuchlein von meiner fraw Andl;
Zum Zwelfft auch ein bethbuechl, so mir in ein Khloster verereth ist worden;
Zum Dreizehenden ein buech vonn dem geistlichen vnnd weltlichen Wappen eines Ritters;

Dieses sein alle meiner büecher, so die Religion betreffen, außgenommen die Artzney vnnd Historj buecher, welicher ein zimliche Anzal sein;

2.
Verzaichnuß deren Püecher so die F[ürtliche] D[urchlaucht] zu außwechßlung der Sectischen, ainer Regierung zuestellen lassen *(fol. 359r.)*

Des Bischoffen zu Mörspurgs grossen Postill: 27
Des Nauseae grossen Postill: …Des Nauseae klainen Postill: 31
Neben den obgemelten kundten noch andere buecher nutzlich gekauffet werden, als die folgenden:
Georgij Lautherij allerley Tractatus oder Buechlen zu Munchen ausgangen;
Polnische Confession durch den herren Hosrum;
Der Römische Catechismus;
Das newe Testament Emseri;
Euangelij buechle zu Dillingen getruckt;
Opera Martini Eiseingrein allerley;
Große vnd kleine Catholische Betbuechler;
Vergiß mein nit;
Dobreiner allerley buecher;
Loci communes Eckij vnd Hoffmesteri;
Buecher von der heiligen Meß;
Laurentij Surij allerley buecher;

Zu Ingolstadt, Dillingen, Mentz, Cölln vnd München find man getruckt dergleichen vil gutter trefflichen Catholischen buecher.

3.
Eigenhändiges Schreiben Bischof Khlesl's an die verwitwete Erzherzogin Maria, vom 1. Julius 1606. (Hammer-Purgstall, Wien, 1847, Urkunden-Sammlung zum zweiten Bande, Nr. 185. S. 10–12.)

Durchlauchtigiste Erzherzogin. E. Durch. sein mein gehorsamiste Dienst zuvor. gste Frau. Ich hab den 19. und 23. Junij E. Dchl. geschrieben, nunmehr ist auch die Transaction in warheit mit spott und schaden gefertiget von uns, Und hat sich Illiäßhäsi in allem fier der teischen und haus Oesterreich freundt zu zu genügen erkhlärt noch müessen wier zufriden sein wan nuer frid ist, Das Gott im himel erbarmb, das so ghar khain Hilff noch beistand von Prag aus zu hoffen ist. Den 29. Junij ist der Illieshäsy wegen der Erzherzogin Maria widerumben an mich khumben, ich hab aber die Hungerisch vermessen Bestiam dermassen abgeferdiget, das Er eder kopfh noch vernunft gehabt, sonder gleich vermeldet, der Botsghei dey sonsten gedacht auf aines Palatini in Poln tochter. Darauf ich Im geantwortet, das der Botsghei also qualificiert, das Er der Richterin Tochter zu Caschau sicherlich zum Weib nemmen tierfte, hat er gleich der alt Laurer darzue lachen müessen. Ich hab aber Ir Durchl. alles erzehlt, damit wen diser lose Mann khumen soll, dieselb auch informiert wären. E. Durchl. glauben mier gst. das ich diesen znichtigen Menschen für den Authoren halte, deß Botsghei Rebellion und des Palatini zu Krakhau insolendt wider den frumen gotseeligen Khünig, aller umbständt halben, wie dann Ir. Durchl. und Octavio meiner mainung beifallen.

Danebens erwarttet man heuth eines Curiers, und neuhen Gsandtens von Botsghei, der darfs woll alles umbstossen, das uns Gott nuer ainmal von disen losen Leuthen erlediget. Wie woltten wier aber uns selbst so wol mit ehrn erledigen, soltten wier eines Herzens sein. Mueß aber schließen, dan ich möchte ghar zu weit khumen.

Gleich disen augenblickh als ich dieses schreyben wil schliessen khumbt mir E. D. vom 28. datiert schreyben zue und will ich schon

wegen des Botsgei gebhern hioben geantwortet, wil ich E. D. nit aufhalten.

Jetzunt gehet der Secretari von mier, und zaigt mier an, der Illiäßhäsi wöl nit undterschreiben, man schenckhe Im dan S. Georgen und Pösing. Wegen seiner Particular sachen wil Er des ganzen Khünigreichs verderben nicht achten, und in dise servitut wierft uns laider der mißverstand und argwohn zwischen Ir Mtt. gegen Ir Durch. wier wolten sonsten Hungern und türckhen zu schaffen geben.

Was meinen abzug belangt, wierd derselb von Ir Mtt. nuer auf ein Zeit begehrt, wan nuer derselb mit ehrn und ohne ergernus und schaden der Religion geschehen khan; bin ich darzue nit allain willig sonder beghers selbst bey allen umbständen von Herzen, Sonsten soll es anderst geschehen, will ich lieber das leben zuesetzen, und lassen, und, allen gwalt dulden, als mit schaden, spot und ergernus in der still weichen. Do nun Ir Mt. mier dieselben mitl wie ich hoff werden geben, wil ich mier disen abzug fier ein gnad haltten. Aber alle sein schon suspect, die Ir Durchl. nuer mit ainem gueten Aug ansehen, daher neuhe Obriste besteld, Sophoia beghert, und von kheiner sachen Ir Durchl. zuegeschriben, der Bassa zu Prag aufgelten wierd, do man von hinaus woltte ungelegenhait thun, das man darinnen gefast wär. Ettlichen wierd alher von Prag geschriben, daß Sy sich nit zu vil wolten Ir Durchl. einnemmen lassen. Nun khennen E. Durchl. den Erzherzogen, der arbait tag und nacht, und ist Gott wais die frümbkhait und gedult selbst, bekhumert sich haimblich wol strarckh, das Ir Durch. Ir Mtt. zu khainem ungleichen Concept ursach geben, die Hungern so üble affection erzaigen, die österreicher so Sectisch, ein so böses aug geben, Also Ir Durchl. ohne leuth, rath, hilff und beistandt sein. Wierd nit ein guets und aus disem wösen werden. Aber E. Durchl. glauben mier gst. darumben das unsere Leuth so mit Illiäßhäsi tractiert den hasen im buesen gehabt haben, wie ich auß Illiäßhäsi maul den (Artickhln) darnach selbst gesehen hab, Ist ein purlauter urthail und straff Gottes. Wegen des Sophoia schreibt mir der Pragerisch Nuncius sey ghar gwiß das man mit Im handle, so hab ichs auch von Ir Durchl. selbst, aber der Nuncius, der doch sein Undterthan, wil ghar nichts

davon haltten. Allain ist zu erbarmen, das iedermann offen nunmehr sihet, das ein Differenz sein mues. Und ich thue E. Durchl. mich gehorsamist bevelhen.

Wien, den 1. Julij A. 1606.
E. f. Dchl. gehorsamister M. Khlesl.

Der von Botsghei ist khumen, sollicitiert den Friden und schluß häftig, fürcht sich das etliche Snanschaften abfallen wöllen, der türkisch Khaiser hat Ferät Vesier Bascha mit etlichen stichen in seiner Camer erwirgt, begert frid selbst durch Botsgei, das hat der Turscho Ir Durchl. ad partem referiert. O mein Gott! hetten wier herz, herz und Lieb zu Gott, unserer ehr und Nation!

Címzés: Der Durchleuchtigisten hochgebornen Frauen, Frauen Maria Erzherzogin zu Oesterreich, geborne Pfalzgräuin bey Rhein, Herzogin in Ober und Niedern Bayern, Wittib etc. Meiner gnedigen Frauen. Gräz zu Irer Durchk. selbs eygenen Händen.

4.
Als er aus Siebenbürgen sich zurücke anheim begab
MOGW, II/ 2, Nr. 165 (746–748).

DV schöner Apulus / an dessen grünem Rande
Trajanus vor der Zeit mit einem festen Bande
Ihm dieses Land verknüpfft / da mancher Römer liegt /
Der ritterlich vnd steiff den Völckern angesiegt;
Gehabe dich nun wol / sampt deinen frischen Quellen
Die reich von Golde sind / ich werde keine stellen
Bey dir / du helle Bach / mir suchen nach der Zeit /
Daß ich da ruhen mag; mein Sinn steht anderweit.
Der rawen Menschen Art die jetzund bey dir wohnen /
Die aller Tugend Feind / vnd jhr mit Hasse lohnen /
Die zwingt mich daß ich dir muß geben gute Nacht /
Vnd auff mein Vaterland bin wiederumb bedacht.
Ich hatte wol vermeynt / auch schon mir vorgenommen
Zu dir / O Grecien / in kurtzer Zeit zu kommen /
Du werthe Nachbarinn: ich dachte gantz auff dich /
Vnd wolte nun dahin wo Hemus vnter sich
Die Wolken selber leßt / hier da vor alten Zeiten
Der Thracische Poet gespielet auff den Seiten
Daß Wild vnd Wald getanzt / vnd da der Strymon leufft /
In den der Kranche Heer die krummen federn teufft.
Olympus stund mir schon wie gleichsam im Gesichte /
Vnd Ossa vnd sein Thal von dem so manch Getichte
Ist worden auffgesetzt: hier war der Helicon /
Vnd der Parnassus auch; nicht allzuweit darvon
Floß vnser Castalis; da kam der Pferdebrunnen
Mit lieblichem Geräusch' vnd Murmeln hergerunnen.
Ich hette mich auch wol biß auff Athen gewand /
Vnd auff die Stadt so sonst Zweymeerig wird genandt.
Corinth ich meyne dich. wohin ich nur gesehen
Da hett' ich bald gedacht was da vnd da geschehen:

Hier hat Demosthenes gedonnert vnd geplitzt /
Hier Aristophanes so meisterlich gespitzt /
Hier hat der Socrates vnd Plato hier gelesen;
Hier ist der von Stagir / hier Eschilus gewesen.
Diß fiel mir sämptlich ein. mein siech seyn aber macht /
Daß ich mir alles nun muß schlagen aus der acht.
Die Kranckheit lest mich nicht / des Febers kält' vnd Hitze:
Drumb ist es nur an dem daß ich zu Rosse sitze /
Auff Deutschland wieder zu. jhr Freunde / gute Nacht /
Vnd du / O Vandala / mit der ich auch verbracht
Ein Theil der langen Zeit. wolan / du klarer Brunnen /
Bey welches Bächen ich das Liecht der roter Sonnen
Zum ersten aangeschawt / du schneller Bober auch /
Nimb mich an deinen Strand wie vormals dein Gebrauch.
Bey dir verhoff ich nun den Rest von meinem Leben /
Das Reisen beygelegt / in Frieden auffzugeben:
Der Jugend Wanckelmut / viel Sorgen / Müh' vnd Pein
Ist biß anher genug; hier soll das Ende seyn.

Midőn Erdélyből hazájába visszatért

Szép Ompoly, te, kinek zöld partjain
Egykor Trajanus kapcsolta szoros kötelékkel
Ez országot magához, hol oly római nyugszik,
Ki vitézül és bátran győzött le németket;
Élj boldogul, arannyal bővelkedő
Friss vizű forrásaiddal együtt, immár többé nem keresek
Melletted nyugalmat, te tiszta patak,
Gondolataim már máshol járnak.
A most itt lakó emberek durva természete
Ellensége minden erkölcsnek, ők csakis gyűlöletre képesek,
Ez kényszerít arra, hogy jó éjt mondjak neked
S újra hazám jusson eszembe.
Elképzeltem és úgy is hittem,

Hozzád jövök hamar, óh Görögország,
Te csodás szomszéd: csakis rólad álmodtam
S oda vágytam, ahol maga Hemusz
Űzi alant a fellegeket, oda, ahol egykoron
A trák poéta úgy játszott húrjain,
Hogy a vadak s velük az erdő is táncolt, s ahol a Strymon fut,
Melybe a darvak seregének íves tolla hull.
Az Olymposzt már szinte látni véltem
S Ossza, völgyével együtt, oly sok versből
Ismerős nekem: Itt volt a Helikon
És a Parnasszus is; nem túl messze
Kasztaliszunk folyt; ott tört fel a lókút
Kedves csörgedezéssel és mormogással.
Bizony egész Athénig mentem volna,
S a Kétpartúnak mondott városig.
Korinthosz, rád gondolok így! Ahová néztem,
Azonnal tudtam, hol mi is történt:
Itt dörgött s villámlott Demoszthenész,
Emitt Arisztophanész varázsolt oly mesterien,
Itt olvasott Szókratész és itt Platón is;
Itt volt a stagiri és Aeschylus,
Gyakorta jut ez eszembe. De már tudom,
Hogy mindezt immár felejtenem kell.
Betegségem nem enged, a hidegrázás és a láz forrósága:
Ez az oka hát, hogy lóra ülök
És újra Németországba indulok. Barátaim, jó éjt!
És te, óh Vandala, akivel
E hosszú időnek egy részét töltöttem, Isten veled, te tiszta kút,
Kinek forrásainál a vörös Nap fényét
Először élveztem. Te pedig, gyorsvizű Bober
Fogadj vissza partodhoz úgy, mint korábban volt,
Elhagyva az utazást immár úgy remélem,
Életem maradékát békében partodnál tölthetem:
Az ifjúság nyugtalanságát, gondjait, fáradságát és kínját
Megelégeltem már; legyen hát vége ezeknek.

5.
Extract Auß dem gesprech so der Arguß mit dem Paßquil gehalten alß er in Hungern geschickt vndt wider gen Rom khommen ist.

Beneueneritis Signior Arge glückh zu
Verzeihe mir so Ich dir Vnrecht Thue
Bist nit mein gesell den Ich so weit
Inß Teutschland geschickt hab vor der Zeit
Vndt khombst herwieder also zerrissen
Halb khrumb Lamb khottig vndt beschissen
Sag bistues oder bistes nicht.

Argus

Eÿ lieber schweich laß mich mit fridt
Ich binß vndt khomb auß Hungern her
Wil dahin khommen nimmer mehr
Ich bin auch einer auß dem Hauffen
Die wie die bößwicht seindt entlauffen
Von Raab vndt auß dem Veld mit schandt
Alda wir haben verlohren daß Landt.

Pasq(uil)

Nuhn sag mir wie redestu so haÿser
Waß macht dan vnser Herr der Khaÿser.

Argus (109v.)

Er ist zu Prag schickt in die Welt
Zu überkhomben volcks vndt gelt.

Pasq(uil)

Warumb zeugt er nit selber hinauß
Vndt schaut wie man dort helt hauß.

Argus

Die Khriegs rath sagen eß zime sich nit
Der Türckh sich rüemen wurde darmit
Er hette den Khaÿser von Prag geschreckht.

Marphori

Waß höre Ich für ein gesprech alhier
Den frembden vogel sahe ich nie
Er wirdt gewiß ein Teutscher sein
Er tritt also doll herein
Ich wil ihm gleich gehn geben die Händt
Sich da Ich hette dich schier nit khenndt.
Glückh zu nein Arge bona dies
Wie geht Vnsern Hertzog Mathias.

Argus

Er ist im Khrieg gewest General
Hat wenig gluckh schier überall
Daß Gräfflein sein Marschalckh wahr
An welchem guet ist weder haut noch Harr. (110r.)
Ein stoltz verhuerts Mannlein khlain
Ein Schuestert – vnd ein Schnrderlein
Der Raab auß forcht vndt Zaghaÿt frey
Auffgeben vndt mit Verrattereÿ
Auß gelts hunger vndt auß Geÿtz

Dürfft er versetzen Gott am Chreütz
Ligt beÿ einer Turckhlin gleich so gern
Darfs auch wol an einer Judin begeren
Daß zaigen an seine Andere thatten
Die ihm der Teüffel eingeben vndt gerathen
Zu Weÿssenburg wissens alle Khnecht
Darum bin der Khaÿser stelt vor Recht
Gott geb daß ihme dz Recht ergehe
Vndt in Vierstuckhen zerrisen werde
Sonst diser Khriege hat gar khein Khrafft
Wo man nicht Ritter vndt Schelmen macht.

Pasq(uil)

Oho deß hette Ich schier gelacht
Sag an waß hatt erstlich der ErtzHertzog
Für Khriegs Rath, alß in Veldt er zog.

Argus

Der President haist der Vngnadt.
Daß gantze Här regieret hat.
Sonsten wol ein verständiger man (110v.)
Dreÿ mengel ihm doch henckhen an
Da ser sehr stoltz ist vndt verzagt
Ist teglich vol beweint daß Ellendt
Wehr gern Obeister zu Wien gewesen behendt
Er sahe daß vbelstundten deß Gräffles Sachen
Darumb thet er sich aussm staub balt machen
Daß wirdt ihme für ein ewige schandt gereit
Wo man von ihm hördt weit vndt breÿtt
Gott hat recht daß Deposuit mit ihm gespielt.

Marphori

Sag lieber waß der Gall doch gilt
Der Obrist soll werden zu Altenburg
Ich meint vil besser zu Straßburg
Auf der Thrinkstuben, da man zu Radt
Frist, seufft, spilt, fluecht, früe vndt spath.

Argus

Eÿ er ist ein guetter Weinsauffer
Ein eisenbeisser vndt gassen lauffer
Er hats in Poln auch gethan
Er dunckht sich sein im Khorb der Hain
Ein rechter Traditor glaub du mir

Pasq(uil)

Waß macht der Palffy sag mir schier
Ist er nit ein Tapfer Caballier.
An deß Khaÿsers Hoff erzogen zart (111r.)
Im frauen Zimmer hoher Art
All ehr vndt gelt als waß er hat
Khombt alles von Ihrer Maÿ(estät)
Wie soll er ihm dan nicht sein Threu.

Argus

Ja lieber seÿ dir daß nit New
Er ist ein Hoffman vndt Gallan
Khan sich auff alle Seÿtten drähen
Er waiß waß guet ist vnd auch recht
Die Spanische reputation
Steht im für whar nit vbel ahn

Ich het an ihm sonst khein beschwehr
Wan er nur nicht ein Gnato wehr.

Pasq(uil)

Waß dunckht dich dan in diesem fahll sin
Von dem Herren Graffen von Serin.

Argus

Der Graff buelt gern schone Frauen
Dz Landt ist ihm nicht zuuertrauen
Er wehre lieber selbst Khönig zwar
Kheinem Hungern ist zu trauen gar
Ihr dichten ist vnd ihr begern
Wie sie möchten der Teutschen ledig werden
Den Türckhen lieber huldigen schan
Alß sein der Teutschen Vndterthan.

Der Illeschazÿ ist ein gesell (111v.)
Arg wie der Teüffel in der Hell.
Ein Heuchler, Wucherer vndt geilzhals
Neÿdisch, Vntreu, verachtet alß
Deß Khaÿsers gesatz braucht er nicht recht
Jo Janisch ist eben diser Khnecht.

Marphori

Nuhn laß von deiner langen Predig
Mach mir ein Ander frag ietzt Ledig
Waß hat Herr Vnuerzagt gerathen
Zue der Vnordnung auch bösen thatten
Ich hör dz er daß Landt Regier
Auß eüfer vndt auß Rachier

Daß er auch Inquisitor seÿ
Heretice prauitatis freÿ:

Argus

O Ja er schreibt mit groben federn
Auf Silbern vndt auch gulldten blettern
Seines Vatters mundtstuckh vndt Trometen
Hat ihm gebracht vil gulte Khetten
Er mischt vndt dringt sich auch mit ein
In allen Ambtern ob seinß gleichen nit seÿ
Er sitzt ihm Rhar vndt selber die Pfeÿffen schneit
Seine Vota greiffen tieff vndt weitt
Er disponiert vndt Absoluiert
Khein mensch darf fragen obs ihm gebüert (112r.)
Der Klesel ist sein Andere handt
Wie lang eß nuhr wirdt haben ein bestandt
Der Khlesel verhofft zu werden ein Cardinal
Der Vnuerzagt auch in dem fhall
Hatt gern deß Khobentzels stelle
Auf erden wie Auch in der Hölle.

Marphori

Hab Ich doch gehördt vnsere Lands Leutt
Beim Ertzhertzog gelten vil dieser Zeit
Darauß haist ainer der Perlin
Oder villeicht besser Manlein
Der die beuelchs Leut alhier zu Raab
Zu Narren gemacht hat wie Ich sag
Sÿ vber erdt daß sÿ mit spott
Die Vösstung aufgeben ohn alle Nott.
Haben sich noch alle Vndterschreiben
Er hat daß gespöt auß der schlingen gezogen
So man ihn mit für recht stellt, hat ers bedrogen

Argus

Er ist ein Heuchler vndt Spion
Ein traditor vndt fultron
Er rühmbt sich vil helt sich nicht also
Er ist nur ein Ardelio
Ein schwetzer vndt ein Leut verfüehrer
Sein Khunst hat er von einem Balbierer
Haist Orpheus die gar wol bekhandt (112v.)
Wahrlich eß ist ein grosse schandt.
Daß sich die Teutschen so lassen Affen
Vndt wie die Hasen mit offnen augen schlaffen
Wirdig ist er daß man ihn henckht
Wen man gleich den Andern dz leben schenckht.

Pasq(uil)

Eÿ Eÿ botz Marter gmach ahn
In Wien gilt uil Zwahr diser man
Den Zue thrit in die Camer er
Hat beÿm Fürsten vndt frauen Zimer
Er mueß auch bauen ietzt Gommorn.
Daß eß sicher seÿ vor deß Türckhen Zorn
Vndt Altenburg zum Vösten hauß.

Marphori

Eÿ nuhn siehe Ich wol eß ist schon auß
Daß Ihr Raab wieder gewinnen wölt
Weilen ihr euch erst Zum bauen stelt
Darumb sag mir wie dir gefallen Thuet
Der Caurian Stalmaister guet.

Argus

Er wil ein Khriegs Rath selbst auch sein
Khan dantzen vndt Primieren rar fein
Carpeta machen vndt rehnnen Zum Ringel
Ihm mangelt sonst khein ainigs Dingl.
Auß gelt ein schönß weib vndt ein hauß (113r.)
Da khame S. Valten nit mit ihm auß
Waß offt der gantze Rath beschlossen hat.
Daß hat er vmbkhert mit seinem Rath
Sein stimb beÿm Fürsten gilt gar uil
Hat noch mehr gesellen, die Ich nit nennen wil.

Marphori

O wehre er beÿ seinem Handtwerckh blieben
Mit Roß Thumblen die Zeit vertrieben
Die Turcken haben vil andere schuelen
Alß Caprioli machen vndt schöne Frauen buelen
Sag mir ietzt weitter ohne beschwehr
Steht nicht Canischa auch in gefharr.

Argus

O nit sie haben einen Obristen bekhomben
Der hat vil Heÿligthumb mit sich genohmben
Einen Priester auch der weicht sie ein
Daß sie hinfurt guet Römisch sein
Die Khetzer alleweit Rotten auß
Dem Türckhen zu einem grauß
Dan er hat geschworn waß er mit dem schwerdt
Nicht vmbringt oder ermörtt
Wölle er mit Crÿsamb Sacrament
Weich wasser Firmung ohn alle endt (113v.)

Mitt Bannen, Messen, vndt Walfart.
Mit Chreutz vndt Fasten mancher artt.
Bekheren Zum glauben nach seinem orden
Dieweÿlen er ist Römisch worden.
Er haist von Haÿmb Zu Neidert Haimb
Aller Partita macher ist er ein faumb
Suecht einen schakkh in einer Andern Haut
Waß in ihm steckht er selbst nit schaut
Er wil wie dz Gräffel auch reich werden
Mit Partita vndt schlechten ehren
Mit den Landt ob der Ennserischen Khnechten schan
Hat er in Crabaten die Prob gethan.

Pasq(uil)

Daß Clösel hat ihn Consecriert
Sein Waffen Schildt auch ihn Armirt
Zum Ritter gemacht, er Thet sich fuegen
Zu Vnser frauen auf die stiegen
Daß Te Deum laudamus hat man ihm gesungen
Daß man dem Teuffel ein Seel abtrungen
Der Clösel mit 3 Chreutz straichen
Daß Schwerdt in die Hendt im gab Zum Zaichen (114r.)
Sprach accipe gladium vndt Wandel
Daß ist Zu Wien ein neuer Handel
Er Zog hinein wirdt doch darinnen nit haben sein grab
So wenig alß das Graffel Zu Raab.

Pasq(uil)

Wie stehen die Andern Gränitz Heuser

Argus

Gleich wie in der Kharten die Vier Dauser
Gomorn erwarteht die Erlösung Israel
Biß daß der Perlin außbauet schnel
Sonssten ist nichts alß Neüheusel
Daß schreiet vndt singet wie ein Zeisel
Die Pergstet auch in obern Hungern
Erdiersten balt vndt schier erhungern
Sie bringen alle sachen in die Eng
Gott waiß waß drauß wirdt in die leng.

Marphori

Waß macht dan der Tieffenbach
Nimbt er sich nit an vmb die Sach
Ist doch ein groß geschreÿ auch herkhomben
Wie er soll wieder Raab ein nehmben

Argus

Mit allem Willen erß beweist
Daß fleÿsch war schwach starckh war der geist

Pasq(uil) (114v.)

Verzeihe mirß daß Ich dir falle in die redt
Waß Thuet daß Reich vndt die Reichstädt.

Argus

Sie losen aud die 7 Schöllen
Vndt lassen auch die Hundte bellen
Warthen wie eß gewinnen wirdt einen Außgang.

Mit deß Gräffels Recht vndt sainen Anfang
Darnach werden sie sich erst besinnen
Waß sÿ für gelt, hulff, geben khunnen.

Pasq(uil)

Noch ainß hab Ich dich fragen wöllen
Wie sich die Venediger ietzt stellen.

Argus

Für whar der hindter ist ihnen Enng
Sie hetten Gran die Vöstung gern
Sie geben dem Khaÿser gern darfür
Die Neue Reichstadt Pallma der refier
Ich glaub wan sÿ vom Suldan Murath
Solten sicher sein die gantze stadt.
Wie ihnen formaln Seuberlich
Mit einem Ring von Golt so reich
Wie sie zu allem Jhar zu ehren ihrem mehr
Ein Vest anstellen mit grossem höherr

Mercurius (115r.)

Botz Juden Tauff waß macht ihr dreÿ
Sich da wie ein Erbare Gesellschafft freÿ
Nuhn samble dich Jetz glocken speÿß
Doch grueß auch Gott in Eÿttel weiÿß

Pasq(uil)

Ja wie ein beschorne Saw Ich mein
Habt ihr dan sonst nichts anderst zu thuen
Alß Leut auß richten in gemein

Solle euch der Capitan begegnen fein
Ich main er wurde euch daß Schwatzen gesegnen
Arge gehe fluckhs zu Ihr Heyligkheit
Der wil dich fragen vmb bescheidt
Wie eß im Hunger Landt zu geht.

Argus

Potz Khrisamb seltzam es zu geht
Bein Wunden Gottes du glaubst eß nit
Eß ist im gantzen Landt Khein fridt
Beim Ellement ich sag dirß gern
Der Teüffel wirdt beÿ Gott euer Abbt werden.

Mercurius

Potta diuina mater Waß ist daß.
Der mensch ietzt schilt ohn Vndterlaß
Hat er sonst nichts von den Teutschen gemerckht
So hast dein Hirn vbel gesterckht
Gehe hin mit mir zur Audients. (115v.)

Argus

Daß dich die Frantzosen vndt alle Pestilentz
Empfachstu mich hie also
So wirstu mich nicht machen fro
Ich khan auf alle Sprachen fluechen
Hör zu Ich wils nur ein wenig versuchen
Bestia gurba fia ist Hungerisch
Gebsua curbo matre romsabile ist Böhmisch
Dat dickh dusent Tiffel int lif schar ist Teutsch.

Mercurius

Daß heÿlige Chreutz euch ietzt bewhar
Khanst auch betten auf den sprachen.

Argus

Daß mueß Ich beÿ dem Herrgott Lachen
Wenig vndt guet ein Pater n[oste]r freÿ
Wurckht mehr alß hundert Letaneÿ
Ein Haubtmanß fluech recht Zusamen gesetzt
Spricht man auch durch den Harnisch etzt.

Marphori

Ich bitte dich nit so gwisundt weckh eil
Laß mich nur reden noch ein weil
Mein Arge sag strafft man nicht die Laster
Zu Wienn weil eß hat ein haiß Pflaster. (116r.)

Argus

O Ja man darf nit Musicirn
Nit dantzen singen noch Hoffieren
Nit Schlitten fharen noch Mumereÿen
Allein waß haimblich geschiecht am Seÿen
Da man Nacht Tanzt hat vndt Ladt gest
Spilt blinde Khatzen, vndt helt Vndterm huetel Vest
Doch ist daß Viertzig Stundlein gebett bestelt
Daß man in allen Khirchen helt.

Marphori

Waß betten dan die Lutterischen dort

Argus

Erhalt vnß Herr beÿ deinem Wordt
Vnndt steuer daß Babsts vndt Türckhen mordt
Vndt daß Da pacem Domine.
Daß Ora pro nobis thuet ihnen nit wehe.

Pasq(uil)

Ich hab noch ainß vergessen Zwhar
Waß thuet dan der Riedtesel dz Jhar
Wie hat er gehaust mit den Galleen
Hat die Armada lassen zerstören
Sein gesell der von Sprintzenstain so stoltz.

Argus

Sie schicken auß inß Landt vmb Holtz
Wöllen wieder Zimmeren Neue Nauen
Vndt darnach fahrn gar hindter Offen (116v.)
Ja wo in daß Meer die Thonaw laufft.

Pasq(uil)

Wo sein die Braunschweich vndt Sachsen
Die dollen hundt wie Beern vndt Taxen
Die Schwartzen Reither die im Veldt
Den Teuffel fiengen vmbs gelt.

Argus

Sie sein Haimb wider in ihr Landt ein Andern Weeg
Vndt singen stals auf weg vndt steg
Wie sein da gewest vndt khomben nit mehr.

Mercurius

Hat mich der Teuffel gefhüert in das schwetzen
Ihr seit gleich wie die Thallen vndt Hetzen
Gehe Arge fluckhs in den Pallast
Zum Babst ein grosse Zeit du hast.

Argus

Ich Khumb et Khumb – Adio Ich schaidt
Ich bringe puch wieder euren beschaidt
Wen Ich vom Babst wirdt Ledig werden
So werdet ihr Andere Possen hörren.
Biß her hab ich euch vom Khriege erzelt
Am nechsten sag ich wanß euch gefelt.
Wie eß im Landt sonsten zu geht
Vnd wie eß mit den Ambtern steht.

Österreichische Nationalbibliothek Handschriften- und Inkunabelsammlung, Cod. 7273. (109r–116v).

Irodalom

Kéziratok

Rövidítések
MNL – Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Wien
TLA – Tiroler Landesarchiv, Innsbruck

Tiroler Landesarchiv (TLA) fasc. Oberösterreichischer Geheimer Rat Select Ferdinandea Position 131. I (in Karton 130) Causa Domini, Bd. 10. 1568–1571, (89) Regierunskopialbuch, fol. 191. 1569. szeptember 12.
Causa Domini, 10. kötet, 1568–1571. (89) Regierungskopialbuch, fol. 285–290.
1569. december 17.
1569. december 23. fol. 296v
1569. december 28. fol. 301r
1569. december 29. fol. 326v
1570. január 2. fol. 34r–v
fol. 179r–v 180r. Verzeichnus etlicher gemeinen Teutschen Catholischen buechern sampt Ihren tax gebunden vnd vngebunden, welche in Augspurg bey Georgen Willer zubekommen seind; fol. 146v

Österreichische Nationalbibliothek Cod. 8666. ch. XVII. 379. f. Varia acta, epistolae, mandata regia, libelli suplices et alia monumenta germanica, latina et hungarica ad causam […] Stephani Illyeshazy

Illésházy István levele Pálffy Katalinnak, Skawina, 1604. június 26. Magyar Országos Levéltár (ma MNL) P 1341 Lad. 1. fasc. 12. 238v

Skawina, 1604. június 26. MOL i. h. 238.r
Illésházy István Pálffy Katalinnak, Skawina, 1605. január 26., ÖNB Handschriftensammlung, Cod. 8666. 47v
Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánhoz, Prága, 1605. február 10. MOL P 1341 Lad. 1. fasc. 120
Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. február 23. ÖNB Cod. 8666. 41r–42v
Beici János levele Illésházy Istvánnak, 1605. március 10. s. l. ÖNB Cod. 8666. 116r–117v
Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 16. ÖNB Cod. 8666. 45r–46v
Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 25. ÖNB Cod. 8666. 61r–62v
Leszenyei János levele Illésházy Istvánnak, Prága, 1605. március 8. ÖNB Cod. 8666. 59r–v
Illésházy István levele Pálffy Katalinnak, Skawina, 1605. április 11. ÖNB Cod. 8666. 52r–53v
Illésházy István levele Pálffy Katalinhoz, Skawina, s. d., ÖNB Cod. 8666. 49r–v
Pálffy Katalin levele Illésházy Istvánhoz, Oszwiecim, 1605. szombaton délben, ÖNB Cod. 8666. 63r–v
Rákóczi Zsigmond levele Illésházy Istvánnak, Kassa, 1605. május 29. ÖNB Cod. 8666. 57r

Discurs Von einem Mittel Wie Ir Khey[serliche] May[estät] ein Ansehnlich Contribution aus Osterreich wegen des Lands ersprißlichen nutzen haben mögen, ÖNB Cod. 15.422 („XVII. 4. f. Consilium germ. ad Imperatorem de Lutheranis bona consciencia tolerandis" Tabulae Codicum Manuscriptorvm Vol. VIII. p. 160.) Cod. 15 422. 1r

Nyomtatványok

Barth, Johann Conrad, *SERVUS BONUS Der fromme Knecht / Reich begabt / sehr getreu / wol belohnt. Jn einer Christlichen Leich-Predigt … **Herr Christoph Sowitsch** (…) seel. Gedächtnüß / Welcher An. 1692. den 18. Februar, als den Tag Concordiae in der Nacht / seelig verschieden (…)* vorgestellet von M. Johann Conrad Barth / Predigern daselbst. Regenspurg / gedruckt bey Joh. Georg Hofmann (o. O.).

Becanus, Martinus, BECANVS REDIVIVUS, *Das ist MARTINI BECANI der Societät JESV Theologen S. Handtbuch: Aller dieser Zeit in der Religion Streitsache in 5. Bücher abgetheilet: Jetzo der ganzen Christenheit zum besten vornemblich aber zu Bekehrung der Irrenten in die Teutsche Sprach gebracht* (…) Bey Johan Theobald Schönwettern von Maintz Buchhändlern zu Franckfurt zu finden. Im Jahr 1631.

Birken, Sigmund von, *Der Donau-Strand mit allen seinen Ein- und Zuflüssen angelegenen Königreichen, Provinzen, Herrschaften und Städten, auch derselben Alten und Neuen Nahmen – vom Ursprunge bis zum Ausflüge: samt kurtzer Verfassung einer Hungarisch – und Türkischen Chronik und heutigen Türken-Kriegs, Nebenst XXXIII Figuren der vornehmsten Hungarischen Städte und Vestungen in Kupfer hervorgegeben* von Jacob Sandrart, Nürnberg, 1664.

Birken, Sigmund von, *GUELFJS oder NiderSächsischer Lorbeerhayn etc,* Nürnberg, 1669.

Birken, Sigmund von, *Teutsche Rede-bind und Dicht-Kunst / oder Kurze Anweisung zur Teutschen Poesy / mit Geistlichen Exempeln: verfasset durch Ein Mitglied der höchstlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft Den Erwachsenen. Samt dem Schauspiel Psyche und Einem Hirten-Gedichte.* Nürnberg / Verlegt durch Christof Riegel, Gedruckt bey Christof Gerhard, MDC LXXIX.

Buchner, August, *Anleytung zur deutschen Poeterey,* Wittenberg, 1665.

Cardinal Clössels Verbrechen / Vmb deßwegen er von König Ferdinando vnd Ertherzogen Maximiliano in die Verhafftung genommen (…) allen Geistlich- vnd Weltlichen Hohen vnd Nidern Standpersonen / zur Nachrichtung vnd Warnung für Augen gestellet. Gedruckt im Jahr / M.DC.XVIII.

Christoph Coler (Colerus): Laudatio Honori & Memoriae V. CL. MARTINI OPITII, Lipsiae, 1665.

Chyträus, David, *Kirchen-, Schul- und Superintendenordnung für die Stände Inneröstereichs,* o. O., 1574; 1578[2].

Chyträus, David, Reuter, Christoph, *Kirchen Agenda, wie die von den zweyen Ständen der Herrn- und Ritterschaft im Erzherzogthumb Österreich unter der Enns gebracht wird,* Rosenburg im Kamptal, 1571.

Caephaleus, Wolfgang, *Sum Leonhardi Krölii Mospurgensis & 1568.*

Antonius Corvinus, *Colloquia theologica libri tres,* Strassburg, 1538–1540.

Davidis Czvittingeri nob. Hung. *Specimen Hungariae Literatae, virorvm Ervditione clarorvm Natione Hungarorum, Dalmatorvm, Croatarvm, Slavorvm, atque Transylvanorum,* Francofvrti et Lipsiae, Anno MDCCXI, Kleschius Daniel Iglo-Hungarus, Dd-Ee2 (206–219).

Dobner, Ferdinand, *Priesterliches Grabmahl / Welches Dem weiland Wohl-Ehrwürdig-Großachtbar-und Hochgelehrten Hn. Christoph Sowitsch … Am Tage seiner Volckreichen Beerdigung (war der 2. Martii, des 1692sten Heil-Jahres) … In einer kurtzen und und einfältigen Leichen-Lehre … Aufgerichtet Ferdinand Dobner / des Innern Raths / und der Zeit Evangel. Kirch-Vatter daselbst.* Regenspurg / Gedruckt bey Johann Georg Hofmann (o. J.).

Eder, Georg, *Malleus haereticorum. De variis falsorum dogmatum notis, atque censuris, libri duo,* Ingolstadii, Apud Davidem Sartorium, M.D. LXXX.

EXEQUARIUM coeremonialium serenissimae principis ac dominae dnae. Svsannae Caroli […] libelli dvo, in quibus orationes et carmina eorum, qui funebrem pompam lucubrationibus suis ornarunt, Albae-Ivlae MDCXXIV.

Fridelius, Johannes, *SERMO FUNEBRIS IN EXEQUIIS VIRI Plurimum Reverendi, atque Doctissimi DOMINI CHRISTOPHORI SOWITSCHII, BEATISSIMAE MEMORIAE / Habitus à JOHANNE FRIDELIO, Semproniensi Cive* (s. l. a.).

Gottsched, Johann Christoph, *Critische Dichtkunst etc.*1730, *Satire, X. Pasquill.*

Gottsched, Johann Christoph, *Lob- und Gedächtnißrede auf den Vater der deutschen Dichtkunst, Martin Opitzen von Boberfeld, Nachdem selbiger vor hundert Jahren in Danzig Todes verblichen, zur Erneuerung seines Andenkens*

im Jahre 1739 den 20. August auf dem philosophischen Catheder zu Leipzig gehalten, Leipzig, bey Bernhard Christoph Breitkopf, 1739.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Andächtige Passion-Betrachtungen,* Nürnberg, 1683.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Des Allerheiligist- und Allerheilsamen Leidens und Sterbens Jesu Christi / Zwölf andächtige Betrachtungen:* Durch Dessen innigiste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / Freyherrin auf Seisenegg (…) Nürnberg. Verlegts Jonann Hofmann / Buch- und Kunst-händler, 1683.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Das Allerheiligusten Lebens JESU Christi Ubrige Sechs Betrachtungen Von Dessen Heiligem Wandel / Wundern und Weissagungen / von- und biß zu seinem Allerheiligisten Leiden und Sterben. Denen auch eine Andacht vom Heiligen Abendmah (!) hinzugefügt* / Durch Dessen innigste Liebhaberin und eifrigiste Verehrerin Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / gebohrne Freyherrin auf Seysenegg (…) Nürnberg / in Verlegung Joh. Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers. 1693.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Der Allerheiligsten Menschwerdung / Geburt und Jugend JEsu Christi / Zwölf Andächtige Betrachtungen:* Durch Dessen innigste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin / Catharina Regina Frau von Greiffenberg / gebohrne Freyherrin auf Seisenegg (…) Nürnberg / In Verlegung Johann Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers Im 1678. Christ-Jahr.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Des Allerheiligist- und Allerheilsamen Leidens und Sterbens Jesu Christi / Zwölf andächtige Betrachtungen:* Durch Dessen innigiste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / Freyherrin auf Seisenegg (…) Nürnberg. Verlegts Jonann Hofmann / Buch- und Kunst-händler, 1683.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Des Allerheiligsten Lebens JESU Christi Sechs Andächtige Betrachtungen Von Dessen Lehren und Wunderwercken* / Durch Dessen indigste Liebhaberin und eifrigste Verehrerin Catharina Regina Frau von Greiffenberg (…) Nürnberg / In Verlegung Johann Hofmanns / Buch- und Kunsthändlers 1693.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Geistliche Sonnette / Lieder und Gedichte / zu Gottseeligem Zeitvertreib / erfunden und gesetzet durch Fräulein Catharina Regina / Fräulein von Greiffenberg / geb. Freyherrin von Seyßenegg: Nunmehr Ihr zu Ehren und Gedächtniß / zwar ohne ihr Wissen / zum Druck gefördert / durch ihren Vettern Hanns Rudolf von Greiffenberg / Freyherrn zu Seyßenegg,* Nürnberg / In Verlegung Michael Endters, Gedruckt zu Bayreuth bey Johann Gebhard. Im M.DC. LXII. Jahr.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sieges-Seule der Buße und Glaubens / wider den Erbfeind Christliches Namens: aufgestellet / und mit des Herrn von Bartas geteuschtem Glaubens-Triumf gekrönet* / durch Catharina Regina / Frau von Greiffenberg / Freyherrin auf Seisenegg, Nürnberg, In Verlegung Johann Hofmann / kunst- und Buchhändlers, Gedruckt bey Christoff Gerhard, Im Jahr Christi 1675.

Grotius, Hugo – *Von der Warheit / der Christlichen / Religion* / Auß Holländischer / Sprache Hoch / deutsch ge- / geben. / Durch Martin Opitzen, In Verlegung / David Müllers. 1631, Gedruckt in der Fürstlichen / Stadt Brieg / durch Augustinum / Gründern, 1631.

Guidonis, Bernardus, *Practica inquisitionis heretice pravitatis,* Paris, 1886.

Harsdörffer, Georg Philipp, *Nathan und Jotham,* II. Teil, Abschnitt Jotham: *Fabeln oder Lehrgedichte*

Harsdörffer, Georg Philipp, *Poetischer Trichter: Die Teutsche Dicht- und Reimkunst / ohne Beruf der Lateinischen Sprache/ in Vl. Stunden einzugiessen;* Durch ein Mitglied der hochlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft, Nürnberg / Gedruckt bey Wolfgang Endter, 1647.

Hellwig, Johannes, *Die Nymphe NORJS. JN Zweyen Tagzeiten vorgestellet; Darbey mancherley schöne Gedichte / und warhafte Geschichte etc.,* Nürnberg, 1650.

Hilscher, Balthasar, *Examen secundi manualis conroversiarum Martini Becani Jesuitae,* Lipsiae, 1628.

Historicae relationis continuatio: Wahrhafftige Beschreibung aller fürnemmen vnnd gedenckwürdigen Historien so sich hin vnd wider […] verlauffen haben. Alle zum theil auß eigener erfahrung, zum theil auß vberschickten glaubwürdigen Schrifften von Tag zu Tag verfasset vnnd gestellet durch Iacobum Francvm der Historien vnnd Wahrheit Liebhabern [Frankfurt am Main]

Klesch, Daniel, *Cynosura Peregrinantium*, Jena, Johann Jakob Bauhöfer, 1677, *Einfältige und eilfertige Reis- und / Gast-Predigt / Daß man in dem Lauff seines Christenthums nicht / laß werden / nicht still stehen / sich nicht umbsehen / auch nicht / fürübergehen; sondern hin- und fortgehen soll / nach dem vorgestreckten Ziel etc.*

Klesch, Daniel, *Lobklingende Ruhm- und Nahmen-Reime / damit Der Hoch-Wohlgebornen / zum Zierrat und Preise der Deutschgesinneten Welt auserkohrnen / FRAUEN Katharinen Reginen / Frauen von Greiffenberg / gebohrnen Freiherrin von Seissenegg / u.a.m. Seiner Gnädigen Frauen / als Dieselbe von der Hochpreiswürdigen Deutschgesinneten Genossenschafft in ihrer Zweiten oder Liljen-Zunft / am 8. Tage des Traubenmohndes im 1677sten Heil-Jahre / zur Obervorsitzerin und Oberzunftmeisterin / unter dem Zunftnahmen Der Tapferen / erwehlet / und Ihr zum Zunftzeichen ein Greif / mit drei einfach-weissen Liljen in den Kluaen / auch darbei das Zunftwort / Zwar Muhtig / doch Guhtig / zugeeignet ward / unterthänig aufwarten wollen der Färtig-Wohlsetzende / Hochgemeldter Genossenschaft Erztschreinhalter*, Gedruckt in hochgemeldter Genossenschaft Stiftungs-Stadt Hamburg im 1678sten Heil-Jahr.

Klösels Kunstbossen. Oder eygentliche Beschreibung / deß degradirten Cardinals Klesels / Lebens / Wandels / Rath- und Anschlägen / auch Practiquen vnd Verrätereyen / deren er sich hin vnd wider in der Welt / zwischen dem Römischen / auch Türkischen Kayser / vnd andern Königen Fürsten vnd Herrn / zubrauchen befließen (…) Gedruckt zu Marpurg / durch Johan Veriman / im Jahr Christi 1619.

Luther, Martin, *Der Ander Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren* / seligen Mans Doct. Mart. Lutheri / vom XXII Jar an, Gedruckt zu Jh[sic?]ena / durch Christian Rödigers Erben M. D. L. VII, fol. 162b–174b

Luther, Martin, *Vom Ehelichen Leben = Der Ander Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren* / seligen Mans Doct. Mart. Lutheri / vom XXII Jar an, Gedruckt zu Jhena / durch Christian Rödigers Erben M. D. L. VII.

Luther, Martin, *Von Ehesachen / D. Mart. Luth. M.D.XXX* = Der Fünffte Teil aller Bücher vnd Schrifften des thewren seligen Mans Doct. Mart. Lutheri / vom XXX jar an / bis auffs XXXIII. Gedruckt zu Jhena / durch Christian Rödigers Erben, M.D. L. VII.

Luther, Martin, *Vom Krieg wider den Türcken D. M. L. sampt einer Vorrede = Der Vierdte Teil aller Bücher vnd Schriften des thewren seligen Mans Gottes D. M. L. vom XXVII. jar an bis auffs XXX. (…)* Gedruckt zu Jhena durch Donatum Richtzenhan, Anno 1574.

Magyari István, *Kezbeli Könyuetske az iol és boldogvl valo meg halasnac mesterségeröl,* RMNy 869.

Marchtaller, Veit, *Beschreibung Ungarischer Sachen von A(nno) 1588.* Veit Marchtaller *magyar dolgainak leírása az 1588 évtől,* ford., s.a.r., bev. Németh S. Katalin, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2020.

Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regnum & primorum militantis Ungariae ducum vindicatis è mortuali pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam (…) cum versione Operis Germanicâ, Norinbergae, Apud Michaelem & Joannem Fridericus Endteros, 1664; RMK III. 2254.

Meyfart, Johann Matthäus, *Anti-Becanus, sive Manualis Controversiarum Theologicarum a Martino Becano etc.* Tomus I, Lipsiae 1627, Tomus II, Lipsiae 1627.

Michl, Anton, *Versuch einer Vertheidigung der Pasquille,* o. O., 1783.

Morhof, Daniel Georg, *Unterricht von der Teutschen Sprache und Poesie,* Kiel, 1682.

Opitz, Martin – *Johann BARCLAYENS Argenis Deutsch gemacht durch Martin Opitzen* (…) Inn Verlegung Dauid Müllers, Buchhändlers Inn Bresslaw, 1626.

Opitz, Martin – *Felicitatis augustae honoriqve nvptiar. serenissimor. principum Vladislai IV. Pol. Svec. qve regis et Caeciliae Renatae archidvcis Avstriae.* D.D. Mart. Opitius. Maiest eor. devotiss. Gedani apud A. Hünefeldium, 48. S. 1637.

Opitz, Martin – Mart. Opitii Silvarum Libri III. Epigrammatum Liber Unus / E Museio Bernhardi Guilielmi Nüssleri, Francofurti, Müllerus, 1631.

Opitz, Martin – *Martin Opitzen Schäfferey von der Nimpfen Hercinie.* Gedruckt zum Brieg, / In verlegung David Müllers Buchhandlers in Breßlaw,1630.

Opitz, Martin – *Martini Opitii / Acht Bücher / Deutscher Poematum / durch Jhn selber heraus gege- / ben / auch also vermehret vnnd / vbersehen / das die vorigen / darmitte nicht zu uer- / gleichen sind /* Inn Verlegung Dauid / Müllers Buchhandlers / Jnn Breßlaw / 1625.

Opitz, Martin – *Martini Opitii / Teutsche Pöemata / vnd Aristarchus etc.* Der gleichen in dieser Sprach / Hiebeuor nicht auß Kommen / Straßburg / In verlegung Eberhard Zentzners Anno 1624.

Opitz, Martin – *Martini Opitii Königlich. Historiographie und Fürstl. Brieg. Rathes Glückwünschung Auff der Königl. Majestät zu Polen vnd Sweden Vladislai IV.* Beylager. Aus dem Latein übersetzt durch Christoph Colerum. Gedani apvd A. Hünefeldivm, 13 Bl.;

Opitz, Martin – *Martini Opitii von Boberfeld / Prosodia germanica / Oder Gantz neu corrigirtes vnd verbessertes Buch von der Teutschen Poeterey (…)* Breßlaw, 1644.

Opitz, Martin, *Buch von der Deutschen Poeterey,* Breßlaw, 1624.

Opitz, Martini, *Opitii Buch von der Deutschen Poeterey. In welchem alle jhre eigenschafft vnd zugehör gründtlich erzehlet / vnd mit exempeln außgeführet wird.* Gedruckt in der Fürstlichen Stadt Brieg / In Verlegung David Müllers Buchhändlers in Breßlaw, 1624.

Petrus, Joannes, Manutius, Paulus, *Transilvaniae olim Daciae dictae descriptio, ex variis veterum, et recentiorum Scriptorum monumentis, et praecipuae ex Georgio a Reychersdorff, accurate in unum congesta,* Romae, ex Typographia Accoltiana, 1596 (Romae, 1616).

Rebenstock, Heinrich Peter, *Colloqvia, Meditationes, Consolationes, Consilia* […], *D. Marth. Luth. piae & sanctae memoriae,* Frankfurt am Main, 1571.

Reimmann, Jakob Friedrich, *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam sowohl insgemein als auch in die historiam literariam der Teutschen insonderheit*, Halle, I–V, 1708–1713.

Rist, Johann – Johannis RISTII HOLSTATI *Lob-Trawr- vnd Klag-Gedicht / Vber gar zu frühzeitiges / jedoch seliges Absterben / Des weiland Edlen / Großachtbaren vnd Hochgelahrten Herren MARTINO OPITZEN,* Hamburg (…) im Jahr Christi MDCXL.

Sachs, Hans, *Disputatio zwischen eynem Chorherren vnd Schumacher / darinn das Wort Gottis / vnd ein recht Christlich weden verfochten wirt,* Widemar, Eilenburg 1524.

Szenci Molnár Albert, *Dictionarivm Vngaro-Latinum. Autore Alberto Molnar Szenciensi,* Norimbergae, anno 1604.

Stephanus Taurinus (Stieröxel) Olomucensis, *Stavromachia, id est Cruciatorum Seruile Bellum,* Wien, 1519, kritikai kiadása: Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum, redigit Ladislaus Juhász, Szeged (Hungaria), Saeculum XVI. K. M. Egyetemi Nyomda, MCMXLIV.

Thomasius, Christian, *Höchstnötige Cautelen,* Halle, 1713.

Ulrich, Anton, *Die Durchleuchtige Syreninn Aramena,* 5 Teile, Nürnberg, 1669–1673.

Warhaffte Geschichte / so sich newlicher Zeit / im Wiener Wald mit Bischoff Cleseln / welcher in geistes Gestalt 6. spatziereten Jesuitern erschienen / verloffen vnd zugetragen. In Form eines Echo lustig zu lesen. Geoffenbaret aber durch Balte Heckle / ein Bäuerlein welcher damals in ermeltem Wald Holz gehawet. Dem ersten Exemplar von Wort zu Wort nachgedruckt, o. O., 1620.

Zeiller, Martinus, *Newe Beschreibung Deß Königreichs Ungarn, und darzu gehöriger Landen, Stätte, und vornehmster Oerter,* Ulm, Balthasar Kühn, 1646. A mű 1664-es harmadik, lipcsei kiadásának (verlegt von Johann Beza, gedruckt bey Johann Erich Hahn) magyar fordítása: Martinus Zeiller, *A magyar királyság leírása,* Szekszárd, 1997.

Zesen, Philip von, *Durch-aus vermehrter und zum gritt- und letzten Mali? in dreien Teilen aus gefärtigter Hoch-deutscher Helikon, oder, Gründ-richtige Anleitung zur hoch-deutschen Dicht- und Reim-Kunst,* Wittenberg, 1649.

Forráskiadások

Adattár 1. – *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében. Herepei János cikkei,* szerk. Keserű Bálint, Budapest – Szeged, MTA ITI–JATE, 1965 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 1).

Adattár 11. – *A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése,* s.a.r. és a függeléket összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11).

Adattár 13/2. – *Magyarországi magánkönyvtárak,* II, *1588–1721,* s.a.r. Farkas Gábor, Varga András, Katona Tünde, Latzkovits Miklós, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/2).

Adattár 13/3. – *A bányavárosok olvasmányai. Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmecbánya 1533–1750,* s.a.r. Viliam Čičaj, Kevehází Katalin, Monok István, Viskolcz Noémi, Budapest – Szeged, OSZK – Scriptum, 2003 (Magyarországi magánkönyvtárak, 3; Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/3).

Adattár 13/4. – *Magyarországi magánkönyvtárak,* IV, *1552–1740,* s.a.r. Bajáki Rita, Bujdosó Hajnalka, Monok István, Viskolcz Noémi, Budapest, OSZK, 2009 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13/4).

Adattár 13/5. – *Magyarországi magánkönyvtárak,* V, *1643–1750,* s.a.r. Czeglédi László, Kruppa Tamás, Monok István, Budapest, OSZK, 2010 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/5).

Adattár 15. – *Kassa város olvasmányai 1562–1731,* s.a.r. Gácsi Hedvig, Farkas Gábor, Kevehází Katalin, Lázár István Dávid, Monok István, Németh Noémi, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 15).

Adattár 16/4.1 – *Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750. Bistriz, Hermannstadt, Kronstadt,* hrsg. István Monok, Péter Ötvös, Attila Verók, Budapest, 2004 (Bibliotheken in Siebenbürgen, IV/1; Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.1).

Adattár 18/1. – *Lesestoffe in Westungarn,* I, *Sopron (Ödenburg) 1535–1721,* hrsg. Tibor Grüll et al., Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/1).

Adattár 18/2. – *Lesestoffe in Westungarn,* II, *Kőszeg (Güns) – Rust (Ruszt) – Eisenstadt (Kismarton) – Forchtenstein (Fraknó) 1535–1740,* hrsg. Tibor Grüll et al., Szeged, Scriptum, 1996 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 18/2).

Adattár 29/1. – *A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei,* I, *1527–1625,* Iványi Béla anyaggyűjtése, az előszót írta Mályusz Elemér, s.a.r. Szilasi László, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1).

Adattár 30. – *Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606,* kiad. Ötvös Péter, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 30).

Adattár 33. – Szamosközy István, *Analecta lapidum* 1593 *Iscriptiones Romanae* 1598, s.a.r. Balázs Mihály, Monok István, szerk. Monok István, Szeged, Scriptum, 1992, 37–187. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 33).

Balassa-kódex, bev. és jegyzetekkel közzéteszi Varjas Béla, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1944; Balassa-kódex, a fakszimile szövegét közzéteszi Kőszeghy Péter [a kódex betűhív átírását jegyzetekkel és utószóval közzéteszi Vadai István], Budapest, Balassi, 1994.

Balassi Bálint *Összes művei,* I, összeáll. Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai, 1951.

A barokk, bev., vál., ford., Bán Imre, Budapest, Gondolat, 1968.

Birken, Sigmund von, *Die Tagebücher des Sigmund von Birken,* I–II, hrsg. Joachim Kröll, Würzburg, Schöningh, 1971, 1974 (Veröffentlichung der Gesellschaft für Fränkische Geschichte, Quellen und Darstellungen zur fränkischen Kunstgeschichte, 5).

Birken, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz,* IX, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Georg Philipp Harsdörffer, Johann Rist, Justus Georg Schottelius, Johann Wilhelm von Stubenberg und Gottlieb von Windischgrätz,* hrsg. Hartmut Laufhütte, Ralf Schuster, Tübingen, Niemeyer, 2007 (Neudrucke Deutscher Literaturwerke, Neue Folge, 53), I, Texte, II, Apparate und Kommentare.

Birken, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz,* XII, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Catharina Regina von Greiffenberg*, hrsg. von Hartmut Laufhütte, Klaus Garber, Tübingen, Niemeyer, 2005 (Neudrucke Deutscher Literaturwerke, Neue Folge, 49), I, Texte; II, Apparate und Kommentare.

Briefe G. M. Lingelsheims, M. Berneggers und ihrer Freunde, hrsg. Alexander Reifferscheid, Heilbronn, Henninger, 1889 (Quellen zur Geschichte des geistigen Lebens in Deutschland während des 17. Jahrhunderts, 1).

Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616), kiad. Kovács József László, Sopron – Eisenstadt, 1995 (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 1; Burgenländische Forschungen, Sonderband 17).

Dobner, Ferdinand, *A céltáblákat szőlő díszítse! Szőlő- és lövészünnepek Magyarországon a 16–19. században,* összeáll., a német szövegeket ford. Kovács József László, szerk. Horváth Róbert, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009.

Gottsched, Johann Christoph, *Schriften zur Literatur,* hrsg. Horst Steinmetz, Stuttgart, Reclam, 1972.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* I, *Geistliche Sonette, Lieder und Gedichte,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1662, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* II, *Sieges-Seule der Busse und Glaubens ... mit des von Herrn von Bartas geteuschtem Glaubens-Triumf,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1675, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* III, *Der Allerheiligsten Menschwerdung, Geburt und Jugend Jesu Christi. Zwölf Andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 1–6,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1678, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* IV, *Der Allerheiligsten Menschwerdung, Geburt und Jugend Jesu Christi. Zwölf Andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 7–12,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1678, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* V, *Des Allerheiligsten Lebens Jesu Christi. Sechs Andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 1–3,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1693, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* VI, *Des Allerheiligsten Lebens Jesu Christi. Sechs Andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 4–6,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1693, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* VII, *Des Allerheiligsten Lebens Jesu Christi. Ubrige Sechs Betrachtungen: Betrachtungen 7–9,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1693, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* VIII, *Des Allerheiligsten Lebens Jesu Christi. Ubrige Sechs Betrachtungen: Betrachtungen 10–12,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1693, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* IX, *Des Allerheiligst- und Allerheilsamsten Leidens und Sterbens Jesu Christi. Zwölf andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 1–8,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1683, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Greiffenberg, Catharina Regina von, *Sämtliche Werke,* X, *Des Allerheiligst- und Allerheilsamsten Leidens und Sterbens Jesu Christi. Zwölf andächtige Betrachtungen: Betrachtungen 9–12,* Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1683, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983.

Harsdörffer, Georg Philipp, *Frauenzimmer Gesprächspiele,* VII. Teil, 1647, reprint hrsg. Irmgard Böttcher, Tübingen, Niemeyer, 1969.

Heltai Gáspár, *Száz fabula = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei,* vál., szöveggond., jegyz. Nemeskürty István, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar remekírók).

Hofmannsthal, Hugo von, *Ein Brief = Sämtliche Werke,* XXXI, hrsg. Ellen Ritter, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1991.

Illyésházy István gróf, *gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával,* kiad. Kazinczy Gábor, Pest, 1863, MHHS 7.

A körmendi Batthyány-levéltár reformációra vonatkozó oklevelei, I, *1527–1625,* Iványi Béla anyaggyűjtése, az előszót írta Mályusz Elemér, s.a.r. Szilasi László, Szeged, 1990 (Adattár XVI–XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 29/1).

Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból, vál. Lőkös István, Budapest, Magvető, 1989.

MOGW I – Opitz, Martin, *Gesammelte Werke. Kritische Ausgabe,* I, Die Werke von 1614–1621, hrsg. George Schulz-Behrend, Stuttgart, Hiersemann, 1968.

MOGW II/1–2 – Opitz, Martin, *Gesammelte Werke. Kritische Ausgabe,* II/1–2, Die Werke von 1621–1626, hrsg. George Schulz-Behrend, Stuttgart, Hiersemann, 1978–1979.

Opitz, Martin, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse. Kritische Edition mit Übersetzung,* hrsg. Klaus Conermann unter Mitarbeit von Harald Bollbuck, Berlin, de Gruyter, 2009, I–III.

Opitz, Martin, *Schæfferey von der Nimfen, Hercinie,* hrsg. Peter Rusterholz, Stuttgart, Reclam, 1969.

Opitz, Martin, *Zlatna. Sau despere cumpăna dorului poem răsădit în româneşte* de Mihai Gavril, Bucuresti, Editura Uranus, 1993.

Ovidius Naso, Publius, *Keservek (Tristia),* ford. Adamik Tamás et al., Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

Pacificatio Viennensis Anni 1606 (Az 1606. évi bécsi békekötés), 1526–1608. évi törvénycikkek, ford. és jegyz. Dr. Kolosvári Sándor, Dr. Óvári Kelemen, Budapest, Franklin Társulat, 1899 (Magyar Törvénytár 1000–1895, Millenniumi Emlékkiadás).

Quintilianus, Marcus Fabius, *Szónoklattan,* ford. Adamik Tamás, Csehy Zoltán, Gonda Attila, Kopeczky Rita, Krupp József, Polgár Anikó, Simon L. Zoltán, Tordai Éva, Pozsony, Kalligram, 2008.

Reicherstorffer, Georg, *Erdély és Moldva leírása 1550,* ford. Szabados István, Debrecen, 1994 (Series Fontium Latinorum Debreceniensis), 1218–2753.

Rimay János *Összes Művei,* kiad. Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955.

Schlegel, Friedrich, *Über die Unverständlichkeit = Athenaeum. Eine Zeitschrift von August Wilhelm Schlegel und Friedrich Schlegel,* Ersten Bandes Erstes Stück, Berlin, 1798 (Auswahl, Verlag Philipp Reclam jun. Leipzig, 1978, 234–245, az idézet: 235).

Széchényi Zsigmond itáliai körútja (1699–1700), kiad. tanulm. Ötvös Péter, Szeged, JATE, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 1).

Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono,* s.a.r. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

Szenci Molnár Albert *naplója,* kiad. Szabó András, Budapest, Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13).

Szenczi Molnár Albert *Naplója, levelezése és irományai,* jegyz., kiad. Dézsi Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898.

Szenci Molnár Albert *válogatott művei,* Tolnai Gábor irányításával s.a.r. Vásárhelyi Judit, Budapest, Magvető, 1976.

Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai, ford., bev., tanulm. Kovács József László, Budapest, Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok).

Zeiller, Martin, *A magyar királyság leírása,* szerk. Kollega Tarsoly István, ford. Glósz József (német), Élesztős László (latin), Szekszárd, Babits Kiadó, 1997.

Bibliográfia

Ács Pál, *„Egy út készítettetik". Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiumában,* Irodalomtörténeti Közlemények (ItK), (109)2005, 2–3/205–221.

Ács Pál, *„Elváltozott idők". Irányváltások a régi magyar irodalomban,* Budapest, Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 6, szerk. Kőszeghy Péter), 119–138.

Ács Pál, *A hallgatás művészete. Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*, szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2010, 11–32.

Ács Pál, *A késő reneszánsz meglazult pillérei. Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban = Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század),* szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008, 36–50.

Ágoston Gábor, Oborni Teréz, *A tizenhetedik század története,* Budapest, Pannonica, 2000.

Albertsen, Leif Ludwig, *Das Lehrgedicht. Eine Geschichte der antikisierenden Sachepik in der neueren deutschen Literatur,* Aarhus, Akad. Boghandel, 1967.

Alewyn, Richard, *Vorbarocker Klassizismus und griechische Tragödie. Analyse des 'Antigone'-Übersetzung des Martin Opitz,* Neue Heidelberger Jahrbücher, N(eue) F(olge), 1926, 12.

Alföldy Géza, *Theodor Mommsen és a római felirattan utolsó 150 éve,* Aetas, 2004 (19. kötet), 2/193–209.

Alt, Peter-André, *Das Imaginäre und der Logos. Hermetische Grundlagen frühneuzeitliche Poetiken = Konzepte des Hermetisnus in der Literatur der Frühen Neuzeit,* hg. Peter André Alt, Volkhard Wels, V§R unipress, 2010 (Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung Band, 8), 335–371.

Amon, Karl, *Abwehr der Reformation und Rekatolisierungsversuche in Innerösterreich unter Ferdinand I. und Karl II. = Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628,* hrsg. France M. Dolinar, Klagenfurt, 1994, 405–418.

Andrian-Werburg, Irmtraud von, *Das Archiv des Pegnesischen Blumenordens = Der Franken Rom. Nürnbergs Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. John Roger Paas, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 406–424.

Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn, hrsg. Tibor Klaniczay, Budapest, Balassi, 1993, 83–110.

„Ars longa, vita academica brevis". Studien zur Stammbuchpraxis des 16.–18. Jahrhunderts, hrsg. Klára Berzeviczy, Péter Lőkös, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 35–45.

Aurnhammer, Achim, *Martin Opitz' Trost-Getichte. Ein Gründungstext der deutschen Nationalliteratur aus dem Geist des Stoizismus = Stoa und Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik: Eine Kulturgeschichte von der Antike bis in die Moderne,* hrsg. Barbara Neymeyr, Berlin, De Gruyter, Bd. 2, 2008, 709–727.

Aurnhammer, Achim, *„Mihi et musis" oder „Exegi monumentum?" Die konkurrirende Autorschaftskonzepte in Opitz' Poemata-Ausgaben von 1624 und 1625,* kézirat.

Aurnhammer, Achim, *„Mihi et Musis" oder „Exegi monumentum"? Konkurrierende Autorschaftskonzepte in den Opitz-Editionen von 1624 und 1625. = Martin Opitz (1597–1639). Autorschaft, Konstellationen, Netzwerke,* hrsg. Stefanie Arend, Anselm Steiger, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019 (Frühe Neuzeit, 230), 13–45.

Aurnhammer, Achim, *Trisia ex Transilvania. Martin Opitz' Ovid-Imitatio im siebenbürgischen Exil (1622/23) = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance,* hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling, Stuttgart, Steiner, 2004 (Contubernium, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62), 253–272.

Balázs Mihály, *Az Öt szép levél 1609-ben* = uő, *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról,* Budapest, Balassi, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8), 193–216.

Balázs Mihály, *Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei,* Budapest, Balassi, 1998 (Humanizmus és Reformáció, 25).

Balázs-Hajdu Péter, Ötvös Péter, Szilasi László, *Anüté. Élőt gyászversben dicsőíteni: egy irritálóan rejtélyes Greiffenberg-szövegről* = *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* XXX (Balázs Mihály köszöntése), Szeged, 2011, 18–33.

Barbarics Zsuzsa, *„Türck is mein nahm in allen Landen". Művészet és propaganda és a változó törökkép a Német-római Birodalomban a XVII. század végén,* Hadtörténelmi Közlemények, 2000, 2/329–378.

Barlay Ödön Szabolcs, *Boldizsár Batthyány und sein Humanisten-Kreis. Die ersten Jahrzehnte der Güssinger Bibliothek,* Magyar Könyvszemle (MKsz), (95)1979, 231–251.

Barlay Ödön Szabolcs, *Elias Corvinus és magyarországi barátai,* Magyar Könyvszemle, (93)1977.

Barlay Ödön Szabolcs, *400 éves francia levelek és könyvszámlák. Batthyány Boldizsár és Jean Aubry barátsága,* Magyar Könyvszemle (93)1977, 156–166.

Barlay Ödön Szabolcs, *A németújvári hérosz* = uő, *Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról,* Budapest, Gondolat, 1986, 183–238.

A barokk, bev., vál., ford. Bán Imre, Budapest, Gondolat, 1968, 75–79.

Barthels, Michael, *Die Konfessionspolitik in den habsburgischen Erblanden von Maximilian II. bis Ferdinand II. Magisterarbeit,* verlegt von diplom.de. 2003.

Barton, Peter F., *Evangelisch in Österreich. Ein Überblick über die Geschichte des Evangelischen in Österreich,* Wien – Graz – Köln, Böhlau, 1987 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, 2/11).

Bartoniek Emma, *Fejezetek a XVI–XVII. századi magyarországi történetírás történetéből* (kézirat gyanánt), s.a.r. Ritoók Zsigmondné, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1975.

A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29., szerk. Nagy Zoltán, Körmend – Szombathely, 2006.

Becker-Cantarino, Barbara, *Frömmigkeit und Konversion. Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg* = Scharfsinn und Frömmigkeit: Zum Werk von Catharina Regina von Greiffenberg (1633–1694), Berliner Beiträge zur Literatur- und Kulturgeschichte, hg. von Gesa Dane, Peter Lang, Frankfurt, 2013 (31. Dezember), 13–38.

Becker-Cantarino, Barbara, *Satyra in nostri belli levitatem: Opitz' 'Lob des Krieges Gottes Martis',* Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte (48)1974, 291–317.

Becker-Cantarino, Barbara, *Vesuvius. Poema Germanicum: Opitz und der dreßigjährige Krieg = Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 501–518.

Bene Sándor, *Rimay múzsája,* Irodalomtörténeti Közlemények, 2011, 271–339.

Bene Sándor, *Rimay vindicatus. Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. Kecskeméti Gábor, Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 139–188.

Berthold, Monika, *Kardinal Khlesl als Publizist und in der Publizistik seiner Zeit,* New York, Univ. Diss. 1966.

Bialostocki, Jan, *Idősebb Pieter Bruegel Keresztelő Szent János prédikációja,* Budapest, Corvina, 1986.

Biasi, Franz, *Die lutherische Bewegung in der Herrschaft Kitzbühel von ihren Anfängen bis zum Tod Ferdinands II. (1595).* Doktorschrift zur Erlangung des Doktorgrades an der Hohen Philosophischen Fakultät, Innsbruck, 1948 (kézirat).

Bibliographia Kleschiana. The Writings of a Baroque Family, ed. Karl F. Otto Jr., Jonathan P. Clark, Columbia, Camden House, 1996.

Bircher, Martin, *Bücher aus dem Besitz von Martin Opitz = Martin Opitz. Studien zu Werk und Person,* hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982.

Bircher, Martin, *Johann Wilhelm von Stubenberg (1619–1663) und sein Freundenkreis. Studien zur österreichischen Barockliteratur protestantischer Edelleute,* Berlin, De Gruyter, 1968.

Bircher, Martin, *Unergründlichkeit. Catharina Regina von Greiffenbergs Gedicht über den Tod der Barbara Susanna Eleonora von Regal = Deutsche Barocklyrik. Gedichtinterpretationen von Spee bis Haller,* hrsg. Martin Bircher, Alois M. Haas, Bern – München, Francke, 1973, 185–223.

Birken, Sigmund von (1626–1681), *Ein Dichter in Deutschland Mitte,* hg. Klaus Garber, Hartmut Laufhütte, Johann Anselm Steiger = Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 215, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019.

Birken, Sigmund von, *Werke und Korrespondenz,* XII, *Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Catharina Regina von Greiffenberg*, hrsg. von Laufhütte, Harmut, Garber, Klaus, I, Die Texte, Tübingen, Niemeyer, 2005 (Neudrucke Deutscher Literaturwerke, Neue Folge, 49), Einleitung, XV.

Bitskey István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai Könyvtár, 37), 141–156.

Bitskey István, *„Militia et littera" (A magyarságkép változatai a kora újkori Európában) = Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006 (Csokonai Könyvtár, 37), 141–156.

Bitskey István, *A német barokk irodalom magyarországi recepciójáról,* Magyar Könyvszemle, (95)1979, 1.

Bitskey, István, *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext,* Wien, Integratio, 2007.

Bitskey, István, *Militia et littera. Volkscharakterologische Ungarn-Topoi in der Frühen Neuzeit* = uő, *Lebensgemeinschaft und nationale Identität. Beiträge zur frühneuzeitlichen Kulturgeschichte Ungarns im mitteleuropäischen Kontext,* Wien, Integratio, 2007.

Bloom, Harold, *Költészet, revizionizmus, elfojtás,* Budapest, Helikon, 1994, 1–2/58–76.

Bloom, Harold, *The Anxiety of Influence. A Theory of Poetry,* New York, Oxford Univ. Press, 1973.

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár és a reformáció = Szentírás, Hagyomány, Reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok,* szerk. F. Romhányi Beatrix, Kendeffy Gábor, Budapest, Gondolat, 2009, 245–255.

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár és humanista köre. Erudíció, természettudomány és mecenatúra egy 16. századi magyar főúr életében,* Századok (139)2005, 923–944.

Bobory Dóra, *Batthyány Boldizsár titkos tudománya. Alkímia, botanika és könyvgyűjtés a tizenhatodik századi Magyarországon,* Budapest, L'Harmattan, 2018 (Mikrotörténelem, 7).

Bocatius, Ioannes, *Opera que exstant omnia, Poetica,* 2. ed. Franciscus Csonka, Budapest, Akadémiai, 1990, Nr. 949, (728).

Bodor András, *Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig,* Erdélyi Múzeum, (57)1995, 3–4. füzet.

Boeheim, Wendelin, *Philippine Welser. Eine Schilderung ihres Lebens und ihres Charakters,* Innsbruck, 1894.

Bornemisza Péter, *Negyedic resze az evangeliomokbol es az epistolakbol valo tanvsagoknac etc*. Sempte, 1578, RMNy 422.

Der Briefwechsel zwischen Sigmund von Birken und Georg Philipp Harsdörffer, Johann Rist, Justus Georg Schottelius, Johann Wilhelm von Stubenberg und Gottlieb von Windischgrätz, hrsg. Hartmut Laufhütte, Ralf Schuster, Tübingen, Niemeyer, 2007 (Neudrucke Deutscher Literaturwerke, Neue Folge, 53).

Brunner, Otto, *Adeliges Landleben und europäischer Geist. Leben und Werk Wolf Helmhards von Hohberg (1612–1688),* Salzburg, Otto Müller, 1949.

Brunner, Walter, *Westungarn als Zuflucht steierischer Glaubensflüchtlinge = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum" und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration",* hrsg. Gustav Reingrabner, Eisenstadt, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 107–129.

Bůžek, Václáv, *Ferdinand Tyrolský mezi Prahou a Innsbruckem. Šlechta z českých zemí na cestě ke dvorům prvních Habsburků,* Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae / Habsburški spomenici kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonie, I–III. (1526–1554), České Budějovice, 2006.

Bůžek, Václáv, *Ferdinand von Tirol zwischen Prag und Innsbruck. Der Adel aus den böhmischen Ländern auf dem Weg zu den Höfen der ersten Habsburger,* Wien – Köln – Weimar, Böhlau, 2009.

Cerny, Heimo, *Catharina Regina von Greiffenberg geb. Freiherrin von Seisenegg (1633–1694). Herkunft, Leben und Werk der größten Barockdichterin,* Amstetten, 1983 (Amstettner Beiträge).

Cerny, Heimo, *Neues zur Biographie der Catharina Regina von Greiffenberg,* Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins (100/101)1996/1997, 111–129.

Die Chronik des Marx Faut und Melchior Klein. Faut Márk és Klein Menyhért krónikája (1526–1616), kiad. Kovács József László, Sopron – Eisenstadt, 1995 (Sopron város történeti forrásai, C sorozat, 1; Burgenländische Forschungen, Sonderband 17).

Chroust, Anton, *Briefe und Gedichte aus dem Kreise der fruchtbringenden Gesellschaft,* Euphorion, (4)1897, 1–12. *Corpus Inscriptionum Latinarum, III, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae,* ed. Theodor Mommsen, Otto Hirschfeld, Tom. 1–2, Berlin, Georg Reimer, 1902.

The Correspondence of Boldizsár Batthyány. The Everyday Life of an Early Modern Alchemist, ed. Bobory, Dóra, Pécs, Kronosz Publishing House – PEB Club Hungary, 2019.

Curtius, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter,* Bern, 1948.

Csáky-Loebenstein, Eva Marie, *Studien zur Kavalierstour österreichischer Adeliger im 17. Jahrhundert*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, (79)1971, 408–434.

Csontosi János, *A Bécsi Udvari Könyvtár hazai vonatkozású kéziratai,* Magyar Könyvszemle, 1884, 157–308.

Cziráki Zsuzsanna, *Erdély szerepe Melchior Klesl fennmaradt írásos véleményeiben 1611–1616 között = Bethlen Gábor és Európa,* szerk. Kármán Gábor, Kees Teszelszky, Budapest, 2013, 77–102.

Cziráki, Zsuzsanna, *Das Siebenbürgen-Konzept der Kriegspartei in Wien von 1611 bis 1616 anhand der schriftlichen Gutachten von Melchior Khlesl = Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie,* hg. Zsolt K. Lengyel, Regensburg, 2014, 139–179.

Deák Ernő, *„Jó kedvű, virgoncz emberek…". Magyarország népeinek jellemzése a XIX. században = Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára*, szerk. Ablonczy Balázs, ifj. Bertényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka, Budapest, BIP, 2002, 441–458.

Deutsche Barocklyrik. Gedichtinterpretationen von Spee bis Haller, hrsg. Martin Bircher, Alois M. Haas, Bern – München, Francke, 1973, 185–223.

Deutsche Dichter. Leben und Werk deutschsprachiger Autoren. Reformation, Renaissance und Barock, II, hrsg. Günter Grimm, Frank Rainer Max, Stuttgart, Reclam, 1990.

Deutsche Sprache und Kultur in der Zips, hrsg. Kriegleder, Wynfrid, Seidler, Andrea, Tancer Josef, Bremen, Lumière, 2007.

Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance, hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling, Stuttgart, Steiner, 2004 (Contubernium, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62).

Dézsi Lajos, *Balassa Bálint minden munkái,* 1–2, Budapest, Genius, 1923.

Drux, Rudolf, *Martin Opitz und sein poetisches Regelsystem,* Bonn, Bouvier, 1976.

Dünnhaupt, Gerhard, *Personalbibliographien zu den Drucken des Barock, Vierter Teil: Klaj-Postel,* Stuttgart, 1991.

Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint utóélete,* Irodalomtörténeti Közlemények, (59)1955, 4/407–427.

Eckhardt Sándor, *Balassi Bálint utóélete* = uő, *Balassi-tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1972, 387–423.

Eckhardt Sándor, *Balassi-tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1972.

Eckhardt Sándor, *Batthyány Boldizsár a francia udvarnál,* Magyarságtudomány, 1943, 36–44.

Eckhardt Sándor, *A magyarság külföldi arcképe = Mi a magyar?* szerk. Szekfű Gyula, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939, 87–136. A kötet újabb reprint kiadásai: Budapest 1992 és 2017.

Edelmayer, Friedrich, *Einheit der Casa de Austria? Philipp II. und Karl von Innerösterreich = Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628,* hrsg. France M[artin] Dolinar, Klagenfurt, 1994, 373–386.

Eder, Alois, *Kardinal Khlesl und sein Werk,* Wien, 1950 (kézirat).

Az episztolák második könyve, 573, ford. Muraközy Gyula = Quintus Horatius Flaccus *Összes versei,* Budapest, Corvina Kiadó, 1961.

Az erdélyi tudományosság és a M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem története 1872–1919, szerk. Bisztray Gyula, Szabó T. Attila, Tamás Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1941.

Erdmann, Hans-Günter, *Melchior Khlesl und die niederösterreichischen Stände,* Wien, 1948 (kézirat).

Erdődi Alexandra Anita, *Versszerkesztési és szerzőségi kérdések: Ferendum et sperandum = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* 33, Új folyam 2, Szeged, 2017, 55–74.

Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts, hrsg. Franz K. Stanzel, Heidelberg, Winter, 1999.

Evans, Robert John Weston, *The Making of the Habsburg Monarchy 1550–1700,* Oxford, 1979.

Evans, Robert John Weston, *Rudolf II. and his World. A Study in Intellectual History 1576–1612,* Oxford, 1973.

Evans, Robert John Weston, *Das Werden der Habsburger Monarchie 1550–1700. Gesellschaft, Kultur, Institutionen,* Wien – Köln, Böhlau, 1989.

Fac, Bolesław *Martin Opitz' Danziger Jahre = Martin Opitz (1597–1639). Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hrsg. Jörg-Ulrich Fechner, Wolfgang Kessler, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 13–24.

Fajt Anita, *Otthon a hitben. Irodalomtörténeti adalékok a 17. század közepén Sopronban élő nemesi családok életéhez,* Soproni Szemle, (71)2020, 3/345–368.

Fechner, Jörg-Ulrich, *Martin Opitz = Martin Opitz (1597–1639). Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hrsg. Jörg-Ulrich Fechner, Wolfgang Kessler, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 25–53.

Fechner, Jörg-Ulrich, *Martin Opitz' Trostgedichte in Nachfolge von Petrarcas De remediis utriusque fortunae = Opitz und seine Welt. Festschrift für George Schulz-Behrend zum 12. Februar 1988,* hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Jörg-Ulrich Fechner, Amsterdam, Rodopi, 1990 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 10).

Fechner, Jörg-Ulrich, *Opitz auf dem Wege zu seiner Reform. Das Widmungsgedicht für Hindenberg von 1624 = Martin Opitz. Studien zu Werk und Person,* hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 439–462.

Food, John L., *Umstürzler in den Alpen. Bücher und Leser in Österreich im Zeitalter der Gegenreformation*, Daphnis (20)1991, 231–263.

Forisek, Péter, *Inscriptions of the Roman Dacia int he Works of Taurinus and Reicherstorffer = Epigraphica,* II, szerk. Németh György, Ioan Piso, Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2004, 237–253.

Forisek Péter, *Római feliratok Taurinus és Reicherstorffer művében = Történeti Tanulmányok 12. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa,* Debrecen, 2004, 151–166.

Forster, Leonard, *Opitziana im Brukenthal-Museum Sibiu/Hermannstadt,* Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 1976, 3/254–256.

Forster, Leonard, Gündisch, Gustav, Binder, Paul, *Henricus Lisbona und Martin Opitz,* Archiv für das Studium der neueren Sprachen und Literaturen, (130/1)1978, 21–32.

Francesco, Amedeo di, *A manierizmus kérdése – Klaniczay után* = uő, *Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban*, Budapest, Universitas, 2005, 95–126.

Frank, Horst-Joachim, *Catharina Regina von Greiffenberg. Leben und Welt der barocken Dichterin,* Göttingen, Sachse & Pohl, 1967 (Schriften zur Literatur, 8).

Friedrich Károly, *Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője (1518–1571),* Soproni Szemle, (46)1992, 1/ 2–31.

Frömmigkeit oder Theologie. Johann Arndt und die „Vier Büchervom wahren Christentum", hrsg. Hans Otte, Hans Schneider, Göttingen, 2007, 337–356.

Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, hg. Achim Aurnhammer, Wilhelm Kühlmann, Jan-Dirk Müller, Martin Mulsow, Friedrich Vollhardt, 215, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019.

Fürstenwald, Maria, *Trauerreden des Barock,* Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1973 (Beiträge zur Literatur des XV. bis XVIII. Jahrhunderts, 4).

G. Etényi Nóra, *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére,* szerk. Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György, Budapest, MTA TKI Gazdaság- és Társadalomtudományi Kutatócsoportja, 2002, 121–137.

G. Etényi Nóra, *Hadszíntér és nyilvánosság. A magyarországi török háború hírei a 17. századi német újságokban,* Budapest, Balassi, 2003.

Garber, Klaus, *Martin Opitz: Gesammelte Werke. Kritische Ausgabe,* I, Die Werke von 1614–1621. Bd. III, 1.2: Die Übersetzung von Barclays Argenis. Bd. II, 1.2.: Die Werke von 1621–1626. – Stuttgart, 1968, 1970, 1978, 1979. (= Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart. 295, 296, 297, 300, 301) [rezension] = *Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, 701–708, az idézet: 704.

Garber, Klaus, *Martin Opitz' Schäfferey von der Nimfen Hercinie als Ursprung der Prosaekloge und des Schäferromans in Deutschland* = *Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 547–604.

Garber, Klaus, *Schäfer und Poet: Dichterischer Selbsteinwurf und pastoral inszenierte Biographie. Zum Rollenverständnis und Subjekt-Konstitution eines freien Schriftstellers* = Birken, Sigmund von (1626–1681). *Ein Dichter in Deutschland Mitte,* hg. Klaus Garber, Hartmut Laufhütte, Johann Anselm Steiger.

Gellinek, Christian, *Politik und Literatur bei Grotius, Opitz und Milton. Ein Vergleich christlich-politischer Grundgedanken* = *Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 637–668.

Gellinek, Janis Little, *Die weltliche Lyrik des Martin Opitz,* Bern – München, Francke, 1973.

Georg Philipp Hardörffers Universalität. Beiträge zu einem uomo universalis des Barock, hrsg. Stefan Keppler-Tasaki, Ursula Kocher, Berlin, De Gruyter 2011 (Neue Frühzeit 158).

Geréb László, *Paraszti háború. Hősköltemény Dózsa György harcáról, tetteiről, haláláról,* Budapest, Irodalmi Intézet, 1946.

Geréb László, *Paraszti háború,* Budapest, Magyar Helikon, 1972, Negyedik könyv.

Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen früneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa, ed. Joachim Bahlcke, Mönster, 2008 (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, 4), 257–276.

Glosíková, Viera, *Handbuch der deutschsprachigen Schriftsteller aus dem Gebiet der Slowakei (17–20. Jahrhundert),* Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1995 (Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft, 15).

Gottsched, Johann Christoph, *Schriften zur Literatur,* hrsg. Horst Steinmetz, Stuttgart, Reclam, 1972, 213–341.

Gragger, Robert, *Martin Opitz und Siebenbürgen,* Ungarische Jahrbücher, (6)1926, 313–320.

Gries, Christian, *Erzherzog Ferdinand von Tirol – Konturen einer Sammlerpersönlichkeit*, Frühneuzeit-Info, 1993, 2/162–173.

Gries, Christian, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol und die Sammlungen auf Schloß Ambras,* Frühneuzeit-Info, 1994, 1/7–37.

Grimm, Günter, *Martin Opitz = Deutsche Dichter. Leben und Werk deutschsprachiger Autoren, Reformation, Renaissance und Barock,* II, hrsg. Günter Grimm, Frank Rainer Max, Stuttgart, Reclam, 1990.

Gulyás Borbála, *Huszárok Prágában és Innsbruckban, törökök Drezdában – huszártornák a 16. századi Európában = Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai,* szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, L'Harmattan, 2010, 273–290.

Haberland, Detlef, *Gelehrtenleben zwischen Humanismus und „Häresie". Eine Anmerkung zu Andreas Dudiths früher Rezeption = Kultur und Literatur derFrühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität,* hrsg. Tünde Katona, Detlef Haberland, Szeged, Grimm Verlag, 2014 (Acta Germanica, 14).

Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára, szerk. Ablonczy Balázs, ifj. Berényi Iván, Hatos Pál, Kiss Réka, Budapest, BIP, 2002, 441–458.

Hammer-Purgstall, Josef von, *Khlesl's, des Cardinals, Director des geheimen Cabinets Kaiser Mathias, Leben. Mit der Sammlung von Khlesl's Briefen, Staatsschreiben, Vorträgen, Gutachten, Decreten, Patenten, Denkzetteln und anderen Urkunden,* Wien, I–IV, 1847–1851.

HARGITTAY Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához,* Irodalomtörténeti Közlemények (93)1989, 3/312–322.

A harmincéves háború prófétái és chiliasztái, szerk. Keserű Gizella, összeáll. Juhász Levente, Viskolcz Noémi, Szeged, 2003 (Fiatal Filológusok Füzetei, Korai Újkor, 4).

Harper, Anthony J., *German Secular Song-Books of the Mid-Seventeeth Century. An Examination of the Text sin Collections of Song published in the German-Language Areae between 1624 and 1660,* New York, 2003.

Harper, Anthony J., *Zur Opitz-Rezeption in Leipzig. Eine frühe Leipziger Schäferei in der Nachfolge der Schäfferey von der Nimfen Hercinie = Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 605–612.

Harsdörffer, Georg Philipp, *Frauenzimmer Gesprächspiele,* VII, 1647, reprint hrsg. Irmgard Böttcher, Tübingen, Niemeyer, 1969.

Harsdörffer, Georg Philipp, *Nathan und Jotham, Das ist geistliche und weltliche Lehrgedichte,* 2, Nürnberg, Endter, 1659.

Hart-Nibbrig, Christian L[ucas], *Die Rhetorik des Schweigens. Versuch über den Schatten literarischer Rede,* Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVII. századi magyar csúfolók és gúnyversek, kiad. Hargittay Emil, Budapest, Magvető, 1983.

Häntzschel, Günter, *„Die Keusche Venus mit den gelerten Musis". Marin Opitz in Heidelberg = Heidelberg im poetischen Augenblick. Die Stadt in Dichtung und bildende Kunst,* hg. Klaus Manger, Gerhard von Hofe, Heidelberg, 1987, 45–63.

Házi Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1535–1848,* I–II. Budapest, Akadémiai, 1982.

Heiss, Gernot, *Integration in die höfische Gesellschaft als Bildungsziel. Zur Kavalierstour des Grafen Johann Sigmund Hardegg (1649/50),* Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich N. F. (48/49)1982/83, 99–114.

Heltai Gáspár, *Száz fabula = Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei,* vál. szöveggond. jegyz. Nemeskürty István, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar remekírók).

Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei, vál. szöveggond. jegyz. Nemeskürty István, Budapest, Szépirodalmi, 1980 (Magyar remekírók).

Heltai, János, *Martin Opitz und sein intellektuelles Umfeld in Siebenbürgen = Martin Opitz 1597–1639. Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hrsg. Jörg-Ulrich Fechner, Wolfgang Kessler, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 79–104.

Heltai János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásban (1601–1655),* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2008 (Res Libraria, II).

Hermann Antal, *Opitz Márton Erdélyben,* Budapest, Athenaeum, 1876.

Hirn, Joseph, *Erzherzog Ferdinand II. von Tirol. Geschichte seiner Regierung und seiner Länder,* I–II. Innsbruck, 1885–1887.

Hofmannsthal, Hugo von, *Ein Brief = Sämtliche Werke,* XXXI, hrsg. Ellen Ritter, Frankfurt am Main, S. Fischer, 1991, 45–55.

Holl Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, XVIII, Szeged, 1981, 55–63.

Horatius, Quintus Flaccus *Összes versei,* Budapest, Corvina Kiadó, 1961.

Horváth Mihály, *Magyarország Történelme,* IV, Pesten, 1871, 416.

Hubert Gabriella, H., *A 17. századi gyülekezeti énekeskönyvek műfaji kérdései = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István, Szeged, 2005, 119–125.

Hubert Ildikó, *A pápai énekeskönyv-töredék = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, 25,* Szeged, 1988, 183–187.

Illésházy István, *gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával,* kiad. Kazinczy Gábor, Pest, 1863, MHHS 7.

Imre Mihály, *„Magyarország panasza". A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában,* Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995 (Csokonai Könyvtár, 5).

Imre Mihály, *A török–magyar küzdelmek a XVI–XVII. századi nyugat-európai retorikai irodalomban = In honorem Tamás Attila,* szerk. Görömbei András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 35), 66–123.

Imre Mihály, *Der Topos „Querela Hungariae" in der Literatur des 16. Jahrhunderts. Paulus Rubigallus – Ursinus Velius = Iter Germanicum.*

Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert, hrsg. András Szabó, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 39–117.

Imre, Mihály, *Der ungarische Türkenkrieg als rhetorisches Thema in der Frühen Neuzeit = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance,* hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling, Stuttgart, Franz Steiner, 2004 (CONTUBERNIUM, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62).

In honorem Tamás Attila, szerk. Görömbei András, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2005 (Csokonai Könyvtár, 35).

Ingen, Ferdinand van, *Georg Philipp Harsdörffer und die Pegnitz-Schäfer. Johnn Klaj und Sigmund von Birken = Deutsche Dichter. Leben und Werk deutschsprachiger Autoren. Reformation, Renaissance und Barock,* II, hrsg. Günter Grimm, Frank Rainer Max, Stuttgart, Reclam, 1990, 195–211.

Ingen, Ferdinand van, *Wort-Theologie und Wort-Kunst in den Gedichten der Catharina Regina von Greiffenberg,* Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins, (100/101)1996/1997, 147–158.

Ipolyi Arnold, *Rimay János államiratai és levelezése,* Budapest, 1887.

Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert, hrsg. András Szabó, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 201–213.

Jakab Béla, *Opitz Márton a gyulafehérvári Bethlen-iskolánál: a forrásoknak, főkép Opitz iratainak világításában,* Pécs, 1909.

Jankovits László, *Accessus ad Janum. A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében,* Budapest, Balassi, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 27).

Jónácsik, László, Lőkös, Péter, *„Ich bin kein Hofeman…". Ein als Stammbuchepigramm verwendetes Opitz-Zitat im Stammbuch des Johannes Hoßmann (Ungarische Széchényi-Nationalbibliothek, Oct. Lat. 453) = „Ars longa, vita academica brevis". Studien zur Stammbuchpraxis des 16.–18. Jahrhunderts,* hrsg. Klára Berzeviczy, Péter Lőkös, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2009, 35–45.

Kaiser, Tobias, *Zinzendorfs Projekt einer französischen Arndt-Ausgabe = Frömmigkeit oder Theologie. Johann Arndt und die „Vier Büchervom wahren Christentum",* hrsg. Hans Otte, Hans Schneider, Göttingen, 2007, 337–356.

Károlyi Árpád, *Illésházy István hűtlenségi pöre,* Budapest, 1883.
Kasza Péter, *Wolfgang Lazius beszámolója az 1552–1556 közötti évek magyarországi eseményeiről* = Lymbus, Magyarságtudományi Forrásközlemények, főszerk. Ujváry Gábor, 2017, 89–116.
Kasza Péter, *Wolfgang Lazius latin nyelvű beszámolója az 1556. évi déldunántúli hadjáratról. Szöveghagyomány és források,* Irodalomtörténeti Közlemények, (122)2018, 4/417–443.
Katalog der Ausstellung „Philippine Welser 1527–1580", Augsburg, 1978.
Katona Imre, *Brueghel és a Batthyányak,* Budapest, Magvető, 1979.
Kazinczy Ferenc, *Magyar Pantheon* V. (Életrajzi jegyzetek), kiad. Abafi Lajos, Budapest, 1884.
Kecskeméti Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században,* Budapest, Universitas, 1998.
Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700, Nemzetközi vándorkiállítás katalógusa, szerk. Monok István, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár 2005, különösen 334–340.
Kemp, Friedhelm, *Nachwort* = Catharina Regina von Greiffenberg, *Sämtliche Werke,* I, *Geistliche Sonette, Lieder und Gedichte*, Unveränd. Nachdr. [d. Ausg. Nürnberg] 1662, hrsg. Martin Bircher, Friedhelm Kemp, Millwood, N.Y, Kraus Reprint, 1983, 495–535.
Kemper, Hans-Georg, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit,* Band 1, *Epochen- und Gattungsprobleme, Reformationszeit,* Tübingen, Niemeyer, 1987.
Kemper, Hans-Georg, *Ketzereien aus Rechtgläubigkeit (Greiffenberg)* = uő, *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit,* III, *Barock-Mystik*, Tübingen, Niemeyer, 1988, 245–278.
Kenderesi Ferencz, *Vajda Hunyadi Vár és ennek környéke* = Tudományos Gyűjtemény, 1831 XVdik esztendei Folyamat, V. vagy Május kötet, szerk.: Vörösmarty Mihály, Pesten, kiadta Trattner J. M., Károlyi I., 80–93.
Keserű Bálint, *Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején*, *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum III,* Szeged, 1963, 3–44.

Keserű Bálint, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez = Szolgálatomat ajánlom a hatvanéves Jankovics Józsefnek,* Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 261–265.

Keserű Bálint, *Ráció és rajongás. Eszmeforgalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730),* Budapest, Balassi, 2018 (Humanizmus és Reformáció, szerk. Jankovics József, 38).

Keserű Bálint, *Szenci Molnár Albert, „Opitz Márton" és a „Skultétiak". (Kísérlet) = Mihálynapi köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára*, szerk. Saly Noémi, Szeged, 2000, 144–154.

Keserű, Bálint, *Spiritualismus und neue Frömmigkeit im mittleren Donauraum = „Millionen Welten". Festschrift für Árpád Bernáth zum 60. Geburtstag*, Budapest, Osiris, 2001, 184–198.

Kiss Farkas Gábor, *Taurinus Paraszttháborúja. Kétértelműség és paradoxitás a Jagello-kor humanista irodalmában,* Történelmi Szemle, (LVI)2014, 4/549–562.

Kiss Melinda, *Késő reneszánsz és korai barokk síremlékek Sopronban.* 2. rész: *Társadalomtörténeti tanulságok,* Soproni Szemle, 2005, 3/265–284.

Klaniczay Tibor, *Zűrzavar a német barokk körül* = uő, *A múlt nagy korszakai,* Budapest, Szépirodalmi, 1973, 317–322.

Klaniczay Tibor, *Die Benennung 'Hungaria' und 'Pannonia' als Mittel der Identitätssuche der Ungarn = Antike Rezeption und nationale Identität in der Renaissance insbesondere in Deutschland und in Ungarn,* hrsg. Tibor Klaniczay, Budapest, Balassi, 1993, 83–110.

Klein, Karl Kurt, *Beziehungen Martin Opitzens zum Rumänentum,* Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1927, 7–8/89–116.

Klemm, Christian, *Sigmund von Birken und Joachim Sandrart. Zur Entstehung der Teutschen Academie und zu anderen Beziehungen von Literat und Maler = Der Franken Rom. Nürnbergs Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. John Roger Paas, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 189–313.

Koltai, András, *Adam Batthyány und seine Bibliothek = Burgenländische Forschungen, Sonderband XXIV. Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert,* I, Eisenstadt, 2002.

Koltai András, *Batthyány Ádám és könyvtára,* Budapest – Szeged, Országos Széchényi Könyvtár – Scriptum, 2002 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, 4).

Koltai, András, *Adam Batthyány und seine Bibliothek*, Eisenstadt, 2002 (Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, 1; Burgenländische Forschungen, Sonderband, 24).

Komor Ilona, *Martin Opitz gyulafehérvári tanársága,* Filológiai Közlöny, 1955, 534–544.

Konzepte des Hermetismus in der Literatur der Frühen Neuzeit, hg. Peter André Alt, Volkhard Wels, V§R unipress, 2010 (Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung Band, 8), 335–371.

Kovács András, *Késő reneszánsz építészet Erdélyben 1541–1720,* Budapest – Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 2003.

Kovács, Josef Ladislaus, *Oberungarische Studenten und Seelsorger in Ödenburg, Ödenburger in Oberungarn im 17. Jahrhundert. Studien anhand der Familien Seelmann, Klesch und Serpilius = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips,* hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Lumière, 2007, 207–214.

Kowalska, Eva, *Exil als Zufluchtsort oder Vermittlungsstelle? Ungarische Exulanten im Alten Reich wärend des ausgehenden 17. Jahrhunderts = Glaubensflüchtlinge: Ursachen, Formen und Auswirkungen früneuzeitlicher Konfessionsmigration in Europa,* ed. Joachim Bahlcke, Mönster, 2008. (Religions- und Kulturgeschichte in Ostmittel- und Südosteuropa, 4.), 257–276.

Kowalska, Eva, *Das umstrittene Exil. Andreas Günther vs. Daniel Klesch = Deutsche Sprache und Kultur in der Zips,* hrsg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Josef Tancer, Bremen, Lumière, 2007, 51–62.

Köpeczi Béla, *„Magyarország a kereszténység ellensége". A Thököly-felkelés az európai közvéleményben,* Budapest, Akadémiai, 1976.

Köpeczi Béla, *Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts,* Budapest, Akadémiai, 1983.

Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint élete = Balassi Bálint és kora,* Budapest, Balassi, 2004.

Kőszeghy Péter, *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész,* Budapest, Balassi, 2008.

Kőváry László, *Erdély régiségei és történelmi emlékei,* Kolozsvár, 1892.

Krawarik, Hans, *Exul Austriacus. Konfessionelle Migrationen aus Österreich in der Frühen Neuzeit,* Wien, 2010.

Kulcsár Szabó Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom,* Budapest, Universitas, 1995.

Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität, hrsg. Tünde Katona, Detlef Haberland, Szeged, Grimm Verlag, 2014 (Acta Germanica, 14).

Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien, hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Sediler, Jozef Tancer, Wien, Praesens Verlag, 2019.

Kummerer, Anton, *Kardinal Khlesls Stellung zur Kirche,* Wien, 1947 (kézirat).

Kühlmann, Wilhelm, *Martin Opitz. Deutsche Literatur und deutsche Nation,* Heidelberg, Manutius, 2001.

Kühlmann, Wilhelm, *Martin Opitz in Paris (1630) – Zu Text, Praetext und Kontext eines lateinischen Gedichtes an Cornelius Grotius = Martin Opitz (1597–1639). Nachahmungspoetik und Lebenswelt,* hrsg. Thomas Borgstedt, Walter Schmitz, Tübingen, Niemeyer, 2002 (Frühe Neuzeit, 63), 191–221.

Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert. Pasquillusok a XVII–XVIII. századból, vál. Lőkös István, Budapest, Magvető, 1989.

Laufhütte, Hartmut, *Emblematische Spiegelung eines Deoglori-Unternehmens. Der Plan Catharina Regina von Greiffenbergs, Kaiser Leopold I. zum Protestantismus zu bekehren,* Jahrbuch des Wiener Goethe-Vereins, (100/101)1996/1997, Wien, 179–192.

Laufhütte, Hartmut, *Der Oedenburgische Drach. Spuren einer theologischen Kontroverse um die Ehe der Catharina Regina von Greiffenberg,* Daphnis, (20)1991, 355–402.

Laufhütte, Hartmut, *Poetenwürde und literarisches Dienstleistungsgewerbe im 17. Jahrhundert. Am Beispiel des Pegnesischen Blumenordens = Der Franken Rom. Nürnbergs Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts,* hrsg. John Roger Paas, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 155–177.

Laufhütte, Hartmut, *Sigmund von Birken als Förderer und Mentor jüngerer Kollegen* = Sigmund von Birken (1626–1681), *Ein Dichter in Deutschland Mitte,* hg. Klaus Garber, Hartmut Laufhütte, Johann Anselm Steiger, Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur deutschen Literatur

und Kultur im europäischen Kontext, 215, hg. Achim Aurnhammer, Wilhelm Kühlmann, Jan-Dirk Müller, Martin Mulsow, Friedrich Vollhardt, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019.

Leibetseder, Martin, *Die Kavalierstour. Adlige Erziehungsreisen im 17. und 18. Jahrhundert*, Köln, Böhlau, 2004 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 56).

Liede, Alfred, *Dichtung als Spiel. Studien zur Unsinnpoesie an den Grenzen der Sprache,* neu hrsg. Walter Pape, Berlin, De Gruyter, 1992.

Loesche, Georg, *Archivalische Beiträge zur Geschichte des Täufertums und des Protestantismus in Tirol und Voralberg,* Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus im ehemaligen und neuen Österreich, Tirolensia, (47)1926.

Lohmeier, Anke-Marie, *Beatus ille. Studien zum 'Lob des Landlebens' in der Literatur des absolutischen Zeitalters,* Tübingen, Niemeyer, 1981.

Lohn, Magdalena, *Melchior Khlesl und die Gegenreformation in Niederösterreich,* Wien, 1949 (kézirat).

Loserth, Johann, *Acten und Correspondenzen zur Geschichte der Gegenreformation in Innerösterreich unter Erzherzog Karl II. (1578–1590)* Wien, 1898 [Fontes Rerum Austriacarum Bd. L], 36.

Lőrincz Csongor, *„nem valaminek a hiányát akartam evvel jelölni". A hallgatás alakzatai Esterházy Péter korai prózájában,* Tiszatáj, (72)2018/9, szeptember, A Tiszatáj diákmelléklete.

Lőrincz, Csongor, *Poetik der Medialisierung: Ästhetizismus und Spätmoderne (Hofmannsthal, Babits, Attila József) = Spielarten der Sprache. Transgressionen des Medialen in der Literatur,* hg. Ernő Kulcsár-Szabó, Csongor Lőrincz, Gábor Tamás Molnár, Budapest, Osiris Verlag, 2004, 192–276.

Magyar Arnold OFM, *Güssing. Ein Beitrag zur Kultur- und Religionsgeschichte des Südburgenlandes bis zur Gegenreformation,* Graz, Franziskanerkloster, 1976.

A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig, szerk. Klaniczay Tibor, Budapest, Akadémiai, 1964.

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése, s.a.r. és a függeléket összeáll. Herner János, Monok István, Szeged, 1983 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 11).

Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból, kiad., jegyz. Kecskeméti Gábor, bev. Kecskeméti Gábor, Nováky Hajnalka, Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988.

Magyar Országgyűlési Emlékek. Monumenta Comitalia Regni Hungariae, Tizenegyedik kötet (1605–1606), szerk. Károlyi Árpád, Budapest, 1899.

Mályusz Elemér, *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*, Budapest, Akadémiai, 1971; Műszaki Kiadó, 2007.

Mannack, Eberhard, *Die Stellung der Pegnitzschäfer in der deutschen Barockliteratur = Der Franken Rom. Nürnbergs Blütezeit in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, hrsg. John Roger Paas, Wiesbaden, Harrassowitz, 1995, 132–145.

Martin Opitz (1597–1639). Autorschaft, Konstellationen, Netzwerke, hrsg. Stefanie Arend, Anselm Steiger, Berlin – Boston, De Gruyter, 2019 (Frühe Neuzeit, 230), 13–45.

Martin Opitz (1597–1639). Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit, hrsg. Jörg-Ulrich Fechner, Wolfgang Kessler, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 25–53.

Martin Opitz (1597–1639). Nachahmungspoetik und Lebenswelt, hrsg. Thomas Borgstedt, Walter Schmitz, Tübingen, Niemeyer, 2002 (Frühe Neuzeit, 63).

Martin Opitz, *Schæfferey von der Nimfen, Hercinie,* hrsg. Rusterholz, Peter, Stuttgart, Reclam, 1969.

Marton, József, *Magyarország képe és megítélése Enea Silvio Piccolomini életművében,* Irodalomtörténeti Közlemények, (110)2006, 5/457–477.

Matt, Robert, *Die Wiener protestantischen Bürgertestamente von 1578–1627. Eine reformationsgeschichtliche Studie*, Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Wien, (17)1938, 1–51.

Matunák Mihály, *A korponai országgyűlés 1605. évi november–decemberben*, Korpona, 1905.

Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század), szerk. Mikó Árpád, Verő Mária, Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, 2008.

Mayer, Matthias, *Die Bücher-Visitation im Gerichte Kitzbühel im Jahre 1569,* Unterland, 1937/ 9 (7. März).

Mecenseffy, Grete, *Geschichte des Protestantismus in Österreich,* Graz – Köln, Hermann Böhlau's Nachfolger, 1956.

Mi a magyar? szerk. Szekfű Gyula, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1939. A kötet újabb (reprint) kiadásai: Budapest, 1992 és 2017.

Mihálynapi köszöntő. Írások Ilia Mihály születésnapjára, szerk. Saly Noémi, Szeged, 2000, 144–154.

Molnár Antal, *Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 261–265.

'Monarchus Poeta'. Studien zum Leben und Werk Anton Ulrichs von Braunschweig-Lüneburg, hrsg. Valentin, Jean-Marie, Amsterdam, Rodopi, 1985 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 4).

Monok István, *A Batthyány-család németújvári udvara és könyves műveltsége = Kék vér, fekete tinta. Arisztokrata könyvgyűjtemények 1500–1700,* szerk. Monok István, Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, 2005, 87–103.

Monok István, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései,* Budapest – Eger, Kossuth, 2020.

Monok István, *Könyvkatalógusok és könyvjegyzékek Magyarországon 1526–1720. Forrástipológia, forráskritika, forráskiadás,* Szeged, Scriptum, 1993 (Olvasmánytörténeti Dolgozatok, 5).

Monok István, *A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században,* Budapest, Kossuth, 2012.

Monok István, *Batthyány Boldizsár, a franciás = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* XXIX (Ötvös Péter Festschrift), Szeged, 2006, 185–198.

Monok István, *Könyvtári (?) problémák,* Budapest, MTA KIK, 2020 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 41(116)).

Monok István, *Württenbergi exulánsok Batthyány Ferenc udvarában,* Magyar Könyvszemle, 2003, 2/205–211.

Monok István, *Die Bibliothek des Johann Jacob Knaus. Die Reste einer württenbergischen protestantischen Bibliothek in Güssing,* Jahrbuch des Ungarischen Kulturinstitutes in Stuttgart, hrsg. Gyula Kurucz, Stuttgart, 2003, 138–146.

Monok, István, *Burgenländische Quellen zur Erforschung der Lesekultur in Ungarn vom 16. bis zum 18. Jahrhundert = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum" und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration",* hrsg. Gustav Reingrabner, Eisenstadt, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 193–202.

Monok, István, *Exulanten aus Bayern, Oberpfalz und Pfalz am Batthyány-Hof an der Wende des 16. und 17. Jahrhunderts,* Ungarn Jahrbuch, 2004 [2005], 331–340.

Monok István, *Die kulturvermittelnde Rolle des Batthyány-Hofes an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn/Burgenland*, hrsg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Bremen, Lumière, 2004, 75–90.

Monok, István, Ötvös, Péter, Zvara, Edina, *Balthasar Batthyány und seine Bibliothek,* Eisenstadt, 2004 (Burgenländische Forschungen, Sonderband 26; Bibliotheken in Güssing im 16. und 17. Jahrhundert, 2).

Monok István, Péter Katalin, *Felmérés a hithűségről,* Lymbus, (2)1990, Szeged, JATE Kiadó, 111–142.

Mueller, Karl-Reimund, *Die publizistische Situation zur Zeit des Kardinals Khlesl (1553–1630),* Leipzig, 1949 (kézirat).

Nagy Gábor, O., *Magyar szólások és közmondások,* Budapest, Gondolat, 1985 (Akadémiai Könyvtár).

Nagy László, *Háború és politika Rimay János életében,* Irodalomtörténeti Közlemények, (87)1983, 4/318–339.

Nagy Levente, *Rómaiak, románok és latinul beszélő magyarok,* Irodalomtörténeti Közlemények (122)2018, 3/261–287.

Német költők antológiája. A világirodalom gyöngyszemei, vál., szerk. és az előszót írta Keresztúry Dezső, Budapest, Móra, 1963.

Németh S. Katalin, *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai,* Magyar Könyvszemle, 1994, 1/78–82.

Németh S. Katalin, *Utazások Magyarországon és Erdélyben (Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1558),* Irodalomtörténeti Közlemények, (106)2002, 1–2/3–23.

Németh, S. Katalin, *Eine wiederentdeckte Reisebeschreibung. Veit Marchthaler: Ungarische Sachen, 1588 = Deutschland und Ungarn in ihren Bildungs- und Wissenschaftsbeziehungen während der Renaissance*, hrsg. Wilhelm Kühlmann, Anton Schindling, Stuttgart, Steiner, 2004 (CONTUBERNIUM, Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 62), 207–218.

Németh, S. Katalin, *Veit Marchthalers Reisebeschreibung und die Ungarn-Beschreibung des deutschen Barock. Aspekte vergleichender Untersuchung,* Ungarn-Jahrbuch, (28)2005–2007, 293–299.

„Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből, szerk. Jankovics József, Budapest, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 56–66.

Der oberösterreichische Bauernkrieg 1626. Ausstellung des Landes Oberösterreich, Linzer Schloß, Schloß Scharnstein im Almtal, 14. Mai bis 31. Oktober 1976, hrsg. Straub, Dietmar, Linz, 1976.

Opitz, Martin, *Briefwechsel und Lebenszeugnisse. Kritische Edition mit Übersetzung,* II, hrsg. Klaus Conermann, unter Mitarbeit von Harald Bollbuck, Berlin, De Gruyter, 2009.

Opitz, Martin, *Gesammelte Werke, Kritische Ausgabe,* hrsg. George Schulz-Behrend, Stuttgart, Anton Hiersemann, I, Werke von 1614 bis 1621, II/1–2, Werke von 1621 bis 1626, 1979 (Bibliothek des Literarischen Vereins in Stuttgart Band, 301).

Opitz und seine Welt. Festschrift für George Schultz-Behrend zum 12. Februar 1988, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Jörg-Ulrich Fechner, Amsterdam, Rodopi, 1990 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 10).

Opitz, Martin, *Zlatna. Sau despere cumpăna dorului poem răsădit în româneşte* de Mihai Gavril, Bucuresti, Editura Uranus, 1993.

Orosz Magdolna, *„A szavak ismét cserben hagynak". Hieroglifa, nyelvi krízis, nyelvi játék – romantikus és századfordulós elgondolások* = http://old.mta.hu>eloadastar>OroszM_drea2009.

Ortvay Tivadar, *Dáczia feliratos emlékei és térképe Mommsen kiadásában,* Archeologiai Közlemények, Budapest, Athenaeum Ny., 1874, 9(2) 63–89.

Otto, Karl F. Jr., *Daniel Klesch und die Deutschgesinneten = Brückenschläge. Eine barocke Festgabe für Ferdinand van Ingen,* hrsg. Martin Bircher, Guillaume van Gemert, Amsterdam, Rodopi, 1995 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 23), 233–243.

Ovidius Naso, Publius, *Keservek (Tristia),* ford. Adamik Tamás et al., Budapest, Magyar Könyvklub, 2002.

Ötvös Péter, *Egy vers nemének módja = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek,* szerk. Császtvay Tünde, Nyerges Judit, Budapest, Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 288–296.

Ötvös Péter, *Együttműködő ellenfelek. A bécsi püspök és a bécsi béke = Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században,* szerk. G. Etényi Nóra, Horn Ildikó, Budapest, Balassi, 2005, 117–126.

Ötvös Péter, *Forrásvizsgálat és pótlás = „Mielz valt mesure que ne fait estulite." A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére,* szerk. Bartók István, Hegedüs Béla, Seláf Levente, Szegedy-Maszák Mihály, Szentpéteri Márton, Veres András, Budapest, Krónika Nova Kiadó, 2008, 257–261.

Ötvös Péter, *Illésházy István följegyzései, Acta bellica Anno 1604 et 1605 = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* Tomus XXV, Szeged, 1988, 165–177.

Ötvös Péter, *„Komb auß Hungern her." Ausztriai paszkvillus a hosszú háború idejéből = Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas, 1996.

Ötvös Péter, *Az ősz hajú gyermek. Puer senex a magyar irodalomban = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások,* 2., szerk. Biró Annamária, Boka László, Nagyvárad – Budapest, Partium Kiadó – Reciti, 2016, 37–46.

Ötvös Péter, *Szenci Molnár Albert német barátja, Martin Opitz Magyarországon = In via eruditionis. Tanulmányok a 70 éves Imre Mihály tiszteletére,* szerk. Bitskey István, Fazakas Gergely Tamás, Luffy Katalin, Száraz Orsolya, Debrecen, 2016, 243–251.

Ötvös, Peter, *Aktualisierung alter Klischees. Die Ungarn auf der „Völkertafel" = Europäischer Völkerspiegel. Imagologisch-ethnographische Studien zu den Völkertafeln des frühen 18. Jahrhunderts,* hrsg. Franz K. Stanzel, Heidelberg, Universitätsverlag C. Winter, 1999, 265–282.

Ötvös, Peter, *Büchervisitation in einem katholischen Lande. Das Beispiel Tirol = Freiheitsstufen der Literaturverbreitung. Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher,* hrsg. József Jankovics, S. Katalin Németh, Wiesbaden, Harrassowitz, 1998 (Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 18), 83–103.

Ötvös, Peter, *Eine Sieges-Seule auf dem Donau-Strand = Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie,* hg. Zsolt. K. Lengyel, Band 28, Jahrgang 2005–2007, München, 2007, 251–257.

Ötvös, Peter, *Glaubensflüchtlinge und Verbündete. Lutheraner und Reformierte im Königreich Ungarn während des 17. und 18. Jahrhunderts = Der Luthereffekt im östlichen Europa. Geschichte – Kultur – Erinnerung,* hg. Joachim Bahlcke, Beate Störtkuhl, Matthias Weber, Oldenburg, De Gruyter, 2017 (Schriften des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen Religious im östlichen Europa, 64), 125–131.

Ötvös, Peter, *„Ich binß vndt khomb auß Hungern her / Wil dahin khommen nimmer mehr". Ein Pasquill österreichischer Provenienz gegen Ungarn = Kulturelle Zirkulation im Habsburgerreich. Der Kommunikationsraum Wien,* Hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Sediler, Jozef Tancer, Wien, Praesens Verlag, 2019, 15–24.

Ötvös, Peter, *Klage und Hoffnung. Vom Fremd- und Eigenbild der Ungarischen Nation,* Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich, Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des achtzehnten Jahrhunderts, (12)1997, 103–108.

Ötvös, Peter, *Kreuzung mehrerer Sprachen und Bewegungen = Deutsche Sprache und Kultur, Literatur und Presse in Westungarn / Burgenland,* hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler (Presse und Geschichte – Neue Beiträge, hg. Holger Böning, Michael Nagel, Johannes Weber, 11), 2004, 91–104.

Ötvös, Peter, *Refugees in the Habsburg Monarchy. A Case Study on Austrian Lutheraners in Hungary During the Sixteenth and Seventeens Centuries = The Luther Effect in Eastern Europe. History, Culture, Memory*, ed Joachim Bahlcke, Beate Störtkuhl, Matthias Weber, Transleted by Sarah Patey (Publications of the Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Vol. 69), Oldenburg, De Gruyter, 2017, 125–131.

Ötvös, Peter, *Schwaben auf verlassenen Gütern? = Deutsche Sprache und Kultur im Banat,* hg. Wynfrid Kriegleder, Andrea Seidler, Jozef Tancer, Bremen, Lumière, 2015 (Presse und Geschichte – Neue Beitraege, hg. Astrid Blome, Holger Böning, Michael Nagel, 87), 13–18.

Ötvös, Peter, *„Siehe: Robert Gragger op. cit." Quellen, die von Gragger erschlossen wurden = Übersetzungserreignisse: Kultur, Wissenschaft, Geschichte. 100 Jahre Hungarologie in Berlin,* hg. Tamás Görbe, Hajnalka Halász, Rita Hegedűs, Csongor Lőrincz, Wien, Praesens Verlag, 2018, 119–124.

Ötvös, Peter, *Ungarn – Bollwerk der Christenheit. Die Verwandlung eines Topos = Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum. Transregionale Bedeutung und eigene Identität,* hg. Tünde Katona, Detlef Haberland, Szeged, Grimm Verlag, 2014 (Acta Germanica Szeged, 14).

Ötvös, Peter, *Das Ungarnbild der deutschen Historographie von FATA Márta,* Stuttgart, Franz Steiner, 2004, 335. Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde 13, hrsg. Zsolt K. Lengyel, (28)2005–2007, 511–516.

Ötvös, Peter, *Der Wiener Frieden und der Bischof von Wien = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum, Schlaininger Gespräche,* 1993/94, Eisenstadt 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 19–26.

Pajorin Klára, *Törökellenes irodalmi művek az 1440-es években (Francesco Filelfo, Poggio Bracciolini és Vitéz János episztolája),* http://www.iti.mtahu/Gyula/TANULMÁNYOK/Pajorin_K.pdf

Pálffy Géza, *A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században,* Budapest, História, 2010 (História Könyvtár, Monográfiák, 27).

Pálffy Géza, *A tizenhatodik század története,* Budapest, Pannonica, 2000.

Pálffy Kata leveleskönyve. Iratok Illésházy István bujdosásának történetéhez 1602–1606, szerk. Ötvös Péter, Szeged, 1991 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 30).

Pap Balázs, *Históriák és énekek,* Pécs, Pro Pannonia, 2014 (Pannónia Könyvek).

Pap Balázs, *A Tinnabulum tripudantium szerzőségéhez,* Irodalomtörténeti Közlemények, (90)2006, 585–590.

Papp Sándor, *Török szövetség – Habsburg kiegyezés. A Bocskai-felkelés történetéhez,* Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan, 2014 (Károli Könyvek monográfia).

Paulus, Julian, Seidel, Robert, *Opitz-Bibliographie 1800–2002,* Heidelberg, Palatin, 2003.

Péter Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.

Péter Katalin, *A felekezetek felett álló Magyarország, a reformáció után = Felekezet és identitás Közép-Európában az újkorban (Sentire cum Ecclesia 1),* szerk. Illés Pál Attila, Pázmány Péter Katolikus Egyetem METEM, Piliscsaba – Budapest, 1999, 9–25.

Péter Katalin, *Illésházy Istvánról = Publicationes Universitatis Miskolciensis,* Sectio Philosophica, Tom. XIII. Fasc. 2. Miskolc, 2008, 127–165.

Picard, Max, *A csend birodalma,* ford. Szabóné Révész Mária, Budapest, Kairosz Kiadó, é. n.

Piccolomini, Aeneas Silvius Piccolomini *válogatott leveleinek magyar fordítása: Pápa vagy zsinat?,* vál. Boronkai Iván, ford. Boronkai Iván, Kapitánffy István, Budapest, Magyar Helikon, 1980.

Prickler, Harald, *Beiträge zur evangelischen Presbyterologie des 16. und 17. Jahrhunderts auf den Batthyány-Besitzungen des heutigen Südburgenlandes = Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum. Referate der 13. Schlaininger Gespräche 1993 „Reformation und Katholische Reaktion im Österreichisch-Ungarischen Grenzraum" und der 14. Schlaininger Gespräche 1994 „Gegenreformation und Katholische Restauration",* hrsg. Gustav Reingrabner, Eisenstadt, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 39–93.

Pukánszky Béla, *A magyarországi német irodalom története. A legrégibb időktől 1848-ig,* Budapest, Budavári Tudományos Társaság, 1926.

Rainer, Johann, *Kardinal Melchior Khlesl (1552–1630). Von „Generalreformator" zum „Ausgleichpolitiker",* Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte, (59)1964, 14–35.

Rainer, Johann, *Der Prozess gegen Kardinal Khlesl,* Römische Historische Mitteilungen, (5)1961/62, 35–163.

Reformation und Gegenreformation im Pannonischen Raum, hrsg. Gustav Reingrabner, Eisenstadt, 1999 (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, 102), 107–129.

Régi Magyar Költők Tára (RMKT): XVII. század, szerk. Klaniczay Tibor (1–3. köt.), Stoll Béla (4–10. és 12–15. köt.), Stoll Béla és Varga Imre (11. köt.), Jankovics József (16. kötettől), Budapest, Akadémiai (1–14. köt.), Argumentum – Akadémiai (15. köt.), Balassi (16. kötettől), 1959–

Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, s.a.r. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Budapest, Akadémiai, 1959. Nr. 80. 354–356.

Reicherstorffer, Georg, *Erdély és Moldva leírása 1550,* ford. Szabados István, Debrecen, 1994 (Series Fontium Latinorum Debreceniensis, 1218–2753).

Reimmann, Jakob Friedrich, *Versuch einer Einleitung in die historiam literariam sowohl insgemein als auch in die historiam literariam der Teutschen insonderheit,* Halle, I–V, 1708–1713.

Reingrabner, Gustav, *Protestanten in Österreich. Geschichte und Dokumentation,* Wien – Köln – Graz, Böhlau, 1981.

Reingrabner, Gustav, *A protestantizmus a mai Ausztria területén a 17. században [Der Protestantismus auf dem Gebiet des heutigen Österreichs im 17. Jahrhundert],* ford. Nagy Márta = *Új kegyesség. Fejezetek az osztrák–magyar protestáns kapcsolatok történetéből,* szerk. Nagy Márta, Sopron, Metronóm Könyvek, 1997, 11–42.

Reingrabner, Gustav, *Wo ist der evangelische Adel Österreichs geblieben?* = *Kirche im Wandel. Bischof Oskar Sakrausky zum 80. Geburtstag, Festschrift,* ed. Peter F. Barton, Wien, Evangelischer Presseverband, 1994 (Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte, II/13), 69–88.

Religiöses Wissen in der Lyrik der Frühen Neuzeit, hg. Alt, Peter-André, Wels, Volkhard = *Episteme in Bewegung. Beiträge zu einer transdisziplinären Wissensgeschichte,* hrsg. Gyburg Uhlmann im Auftrag des Sonderforschungsbereichs 980 „Episteme in Bewegung. Wissenstransfer von der Alten Welt bis in die Frühe Neuzeit", 3, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015.

Rimay *János Összes Művei,* összeáll. Eckhardt Sándor, Budapest, Akadémiai, 1955.

Ritoókné Szalay Ágnes, *A római feliratok gyűjtői Pannóniában = „Nympha super ripam Danubii". Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből,* szerk. Jankovics József, Budapest, 2002 (Humanizmus és Reformáció, 28), 56–66.

Roloff, Hans-Gert, *Martin Opitz – 400 Jahre! Ein Festvortrag = Martin Opitz (1597–1639). Nachahmungspoetik und Lebenswelt*, hrsg. Thomas Borgstedt, Walter Schmitz, Tübingen, Niemeyer, 2002 (Frühe Neuzeit, 63).

Rózsa György, *Magyar történetábrázolás a XVII. században,* Budapest, Akadémiai, 1973.

Scherer, Wilhelm, *Geschichte der Deutschen Literatur,* Berlin, Weidmann, 1880–1883.

Schlag, Evelyn, *Die lustwählende Schäferin* = uő, *Unsichtbare Frauen. Drei Erzählungen,* Salzburg – Wien, Residenz, 1995, 137–198.

Schnabel, Werner Wilhelm, *Österreichische Exulanten in oberdeutschen Reichsstädten. Zur Migration von Führungsschichten im 17. Jahrhundert,* München, C. H. Beck, 1992 (Schriftenreihe zur bayerischen Landesgeschichte, 101).

Schulz-Behrend, George, *Caspar Barth und sein Exemplar von Martin Opitz' Acht Bücher Deutscher Poematum = Martin Opitz. Studien zu Werk und Person*, hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Amsterdam, Rodopi, Daphnis (11)1982, 669–682.

Schüppen, Franz, *Bürgerliche Moralistik und adliges Landleben. Zum historischen Ort von Martin Opitz' Gedicht „Zlatna oder von Ruhe des Gemütes" (1623) = Martin Opitz (1597–1639). Fremdheit und Gegenwärtigkeit einer geschichtlichen Persönlichkeit*, hrsg. Jörg-Ulrich Fechner, Wolfgang Kessler, Herne, Stiftung Martin-Opitz-Bibliothek, 2006, 149–191.

Seidel, Robert, Paulus, Robert, *Opitz-Bibliographie 1800–2002,* Heidelberg, Palatin, 2003.

Simenus, Volker, *Poetik und Rhetorik im frühmodernen deutschen Staat. Sozialgeschichtliche Bedingungen des Normenwandels im 17. Jahrhundert,* Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht, 1978.

Sinowatz, Fred, *Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt,* Eisenstadt, 1957 (Burgenländische Forschungen, 35).

Spahr, Blake Lee, *Anton Ulrich and Aramena. The Genesis and Development of a Baroque Novel,* Berkeley, University of California Press, 1966 (University of California Publications in Modern Philology, 76).

Spahr, Blake Lee, *The Archives of the Pegnesischer Blumenorden. A Survey and Reference Guide,* Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1960.

Stoa und Stoizismus in der europäischen Philosophie, Literatur, Kunst und Politik: Eine Kulturgeschichte von der Antike bis in die Moderne, hrsg. Barbara Neymeyr, Berlin, De Gruyter, Bd. 2, 2008.

Stockinger, Hermann, *Die hermetisch-esoterische Tradition unter besonderer Berücksichtigung der Einflüsse auf das Denken Johann Christian Edelmanns (1698–1767),* Olms Verlag, 2004, X+968.

Ströle-Bühler, Heike, *Das Restitutionsedikt von 1629 im Spannungsfeld zwischen Augsburger Religionsfrieden 1555 und dem Westfälischen Frieden 1648,* Regensburg, Roderer, 1992 (Theorie und Forschung, 159; Rechtswissenschaften, 5; Rechtsgeschichte, 1).

Sturmberger, Hans, *Adam Graf Herberstorff. Herrschaft und Freiheit im konfessionellen Zeitalter,* München, Oldenbourg, 1976.

Sturmberger, Hans, *Georg Erasmus Tschernembl. Religion, Libertät und Widerstand. Ein Beitrag zur Geschichte der Gegenreformation und des Landes ob der Enns*, Linz – Graz, Böhlau, 1953.

Szabó András, *Respublica litterearia. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról,* Budapest, Balassi, 1999 (RMK, Tanulmányok, 2), 122–131.

Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában* = uő, *Respublica litteraria. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok a késő humanizmus koráról,* Budapest, Balassi, 1999 (RMK, Tanulmányok, 2), 122–131.

Szabó András, *Szenci Molnár Albert Sziléziában* = *Tarnai Andor-emlékkönyv,* szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 237–248.

Szabó, András, *Albert Szenci Molnár in Schlesien = Iter Germanicum. Deutschland und die Reformierte Kirche in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert*, hrsg. András Szabó, Budapest, Kálvin Kiadó, 1999, 201–213.

Szabó Béla, P., *Magyarországi jogi doktorok számbavétele 1680-ból = Acta Universitatis Szegediensis Acta Juricica et Politika, Tomus LXXIII. Fasciculus 1–64. Emlékkönyv Dr. Ruszoly József egyetemi tanár 70. születésnapjára*, gond. Balogh Elemér, Homoki-Nagy Mária, Szeged, 2010, 702–724.

Szekfű Gyula, *Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány,* Budapest, Helikon, 1983. (Első kiadás: Magyar Szemle Társulat, Budapest, 1929).

Szemán Attila Gábor, *Bányapénzek Magyarországon és történeti hátterük a 16. század közepétől a 18. század végéig,* Doktori disszertáció, Budapest, 2013.

Szemelvények Aeneas Sylvius Piccolomini Európa című művéből, ford., s.a.r. és bevez. Nótári Tamás (a fordítás alapjául szolgáló kiadás: *Opera geographica et historica,* Helmstadii, MDCIX), Documenta Historica, 42, Szeged, 1999, 3–43.

Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono,* s.a.r. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

Szenci Molnár Albert költői művei, szerk. és s.a.r. Stoll Béla, Budapest, Akadémiai, 1971 (Szenci Molnár Albert ajánlásai és előszavai, 3.), 458–463.

Szenci Molnár Albert *naplója,* kiad. Szabó András, Budapest, Universitas, 2003 (Historia Litteraria, 13).

Szenczi Molnár Albert *Naplója, levelezése és irományai,* jegyz., kiad. Dézsi Lajos, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1898, 395–400.

Szenci Molnár Albert *válogatott művei,* Tolnai Gábor irányításával s.a.r. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Magvető, 1976, 637.

Szentmártoni Szabó Géza, *Balassi Bálint barátsága Batthyány Boldizsárral és fiával, Ferenccel = A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29.,* Körmend – Szombathely, 2006, 205–216.

Széchényi Zsigmond itáliai körútja (1699–1700), kiad. tanulm. Ötvös Péter, Szeged, JATEK, 1988 (Peregrinatio Hungarorum, 1).

Szilasi László, *A sas és az apró madarak. Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában,* Budapest, Balassi, 2008 (Humanizmus és Reformáció, szerk. Jankovics József, 30).

Szilády Áron, *Gyarmathi Balassa Bálint költeményei,* Budapest, 1879.

Szilágyi Emőke Rita, *Vitéz János és Enea Silvio Piccolomini levelezése az 1450-es években = Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára,* szerk. Békés Enikő, Tegyey Imre, Debrecen – Budapest, 2012, 195–205.

Szinnyei József, *Magyar írók élete és munkái,* Budapest, Hornyánszky, 1891–1914.

Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek, Budapest, Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézet, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 261–265.

Szyrocki, Marian, *„Affe" oder „Albrecht"? Über den Namen des „Vaters der deutschen Dichtkunst" = Opitz und seine Welt. Festschrift für George Schultz-Behrend zum 12. Februar 1988,* hrsg. Barbara Becker-Cantarino, Jörg-Ulrich Fechner, Amsterdam, Rodopi, 1990 (Chloe, Beihefte zum Daphnis, 10).

Szyrocki, Marian, *Die deutsche Literatur des Barock,* München – Hamburg, 1968.

Szyrocki, Marian, *Martin Opitz,* Berlin, Rütten &Loening, 1956.

Die Tagebücher des Sigmund von Birken, I–II, hrsg. Kröll, Joachim, Würzburg, Schöningh, 1971, 1974 (Veröffentlichung der Gesellschaft für Fränkische Geschichte, 8; Quellen und Darstellungen zur fränkischen Kunstgeschichte, 5).

Tarnai Andor, *Extra Hungariam non est vita…. Egy szállóige történetéhez,* Budapest, Akadémiai, 1969 (Modern Filológiai Füzetek, 6).

Tarnai Andor-emlékkönyv, szerk. Kecskeméti Gábor, Budapest, Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 237–248.

Téglás Gábor, *Mommsen Tivadar emlékezete: különös tekintettel daciai hatására,* Erdélyi Múzeum, (XXI)1904, 1/16–23.

Téglás J. Béla, *A történeti pasquillus a magyar irodalomban,* Szeged, Magyar Irodalomtörténeti Intézet, 1928.

A tizenötéves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete, s.a.r. Bisztray Gyula, Klaniczay Tibor, Nagy Lajos, Stoll Béla, Budapest, Akadémiai, 1959 (RMKTa XVII. század, szerk. Klaniczay Tibor és Stoll Béla), Nr. 80., 354–356, illetve 611–614.

Tóth István, *Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbújdosásáról,* Magyar Könyvszemle, 1975, 1/61–66.

Trunz, Erich, *Johann Matthäus Meyfart. Theologe und Schriftsteller in der Zeit des Dreißigjährigen Krieges,* München, Beck, 1987.

Tschopp, Silvia Serena, *Die Grotte in Martin Opitz' Schäfferey von der Nimfen Hercinie als Kreuzungspunkt bukolischer Diskurse = Martin Opitz (1597–1639). Nachahmungspoetik und Lebenswelt*, hrsg. Thomas Borgstedt, Walter Schmitz, Tübingen, Niemeyer, 2002 (Frühe Neuzeit, 63), 236–249.

Túri Tamás, *Szenci Molnár Albert erdélyi tartózkodásához = Acta Historiae Litterarum Hungaricarum,* Tom. XXX (Balázs Mihály köszöntése), Szeged, 2011, 463–469.

Turóczi-Trostler József, *A magyar irodalom európaizálódása* = uő, *Magyar irodalom, világirodalom. Tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1961 (Akadémiai székfoglaló, 1946), II, 5–63.

Turóczi-Trostler József, *Magyar irodalom, világirodalom. Tanulmányok,* I–II, Budapest, Akadémiai, 1961.

Turóczi-Trostler József, *Czvittinger „Specimen"-jének német visszhangja* = uő, *Magyar irodalom, világirodalom. Tanulmányok,* I–II, Budapest, Akadémiai, 1961, II, 5–63, illetve 64–75. Első közlése: *Munkácsi Bernát Emlékkönyve,* Budapest, 1930.

Turóczi-Trostler József, *Szenczi Molnár Albert Heidelbergben* = uő, *Magyar irodalom, világirodalom. Tanulmányok,* Budapest, Akadémiai, 1961, II, 109–155; első közlése: Filológiai Közlöny, 1955, 9–18, 139–162.

Ueding, Gert, *Einführung in die Rhetorik. Geschichte, Technik, Methode,* Stuttgart, Metzler, 1976.

Új kegyesség. Fejezetek az osztrák–magyar protestáns kapcsolatok történetéből, szerk. Nagy Márta, Sopron, Metronóm Könyvek, 1997.

Ujváry Gábor, *Az „osztatlanul kapott örökség". A „Mi a magyar ?"-vitákról = Történelmi traumáink. Közös sebek és a gyógyításukra tett kísérletek a Kárpát-medencében,* szerk. Ujváry Gábor, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2014, 39–52.

Das Ungarnbild der deutschen Historiographie, hrsg. Fata, Márta, Stuttgart, Steiner, 2004 (Schriftenreihe des Instituts für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde, 13).

Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der frühen Neuzeit, hrsg. Breuer, Dieter, Tüskés Gábor, Bern, Peter Lang, 2005.

Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai, ford., bev., tanulmány Kovács József László, Budapest, Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok).

Vadai István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században,* szerk. Ötvös Péter, Pap Balázs, Szilasi László, Vadai István, Szeged, 2005, 181–187.

Vadai István, *krúda = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon,* LX, minden kor, ángyod térde – „Zsúpra aggnő". A főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára, Budapest, rec.iti, 2011, 116–120.

Van Ingen, Ferdinand, *Georg Philipp Harsdörffer und die Pegnitz-Schäfer. Johnn Klaj und Sigmund von Birken* = Deutsche Dichter. Leben und Werk deutschsprachiger Autoren. Reformation, Renaissance und Barock, II, hrsg. Günter Grimm, Frank Rainer Max, Stuttgart, Reclam, 1990, 195–211.

Vásárhelyi Judit, P., *Szenci Molnár Albert utolsó évei* = Szenci Molnár Albert, *Discursus de summo bono,* s.a.r. P. Vásárhelyi Judit, Budapest, Akadémiai, 1975 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

Veits Marchthallers *Beschreibung Ungarischer Sachen von A(nno) 1588. Veit MARCHTALER magyar dolgainak leírása az 1588 évtől,* ford., s.a.r., bev. Németh S. Katalin, Budapest, MTA Könyvtár és Információs Központ – Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, 2020.

Viskolcz Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban. Nádasdy Ferenc könyvtára,* Szeged – Budapest, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, VIII), 167.

Viskolcz Noémi, *Reformációs könyvek. Tervek az evangelikus egyház megújítására,* Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Universitas, 2006 (Res Libraria, 1).

Vizkelety András, *„Du bist ein alter Hunne, unmäßig schlau…". Das Ungarnbild im deutschen Mittelalter = Das Ungarnbild in Deutschland und das Deutschlandbild in Ungarn. Materialien des wissenschaftlichen Symposiums am 26. und 27. Mai 1995 in Hamburg*, hrsg. Holger Fischer, München, Südosteuropa-Gesellschaft, 1996, 11–22.

Waldapfel József, *Heltai Gáspár forrásai,* első közlemény: Irodalomtörténeti Közlemények, 1934, 3/234–250, második közlemény: Irodalomtörténeti Közlemények, 1934, 4/356–365.

Wels, Volkhard, *Manifestationen des Geistes. Frömmigkeit, Spiritualismus und Dichtung in der Frühen Neuzeit,* hrsg. Vorstand des Interdisziplinären Zentrums Mittelalter – Renaissance, Frühe Neuzeit mit der Redaktion des Interdisziplinären Zentrums Mittelalter, Berlin, V&R unipress, 2014 (Berliner Mittelalter- und Frühneuzeitforschung, 17).

Widmoser, Eduard, *Philippine Welser = Lebensbilder aus dem Bayerischen Schwaben*, hrsg. Götz Freiherr von Pölnitz, II, München, 1953, 227–245.

Wien. Geschichte einer Stadt, Bd.2. Dir frühneuzeitliche Residenz (16. bis 18. Jahrhundert), hg. Karl Vocelka, Anita Traninger, Böhlau, 2003.

Winkelbauer, Thomas, *Grundherrschaft, Sozialdisziplinierung und Konfessionalisierung in Böhmen, Mähren und Österreich unter der Enns im 16 und 17 Jahrehundert = Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur,* hg. Joachim Bahlcke, Arno Strohmeyer, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1999, 321–324.

Zeiler, Martin, *A magyar királyság leírása,* szerk. Kollega Tarsoly István, ford. Glósz József (német), Élesztős László (latin), Szekszárd, Babits Kiadó, 1997.

Zemplényi Ferenc, *Magyar kísérlet a meditatív verskötet-kompozícióra és európai kapcsolódásai* = uő, *Műfajok reneszánsz és barokk között,* Budapest, Universitas, 2002, 129–146.

Zlatna. Cumpăna dorului, Poem răsădit în românește de Mihai Gavril, București, Albatros, 1981.

Zvara Edina, *Nyugat-dunántúli protestáns lelkészek könyvei a késő humanizmus korában,* Szeged – Budapest, Szegedi Tudományegyetem, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai, IX).

Hely- és névmutató

A

Abafi Lajos 374
Ablonczy Balázs 365, 370
Ács Pál 118, 289, 310, 359
Adami, Christoph 237
Adamik Tamás 168, 268, 357, 383
Ágoston Gábor 62, 251, 359
Agricola, Johann Baur 23
Alba Carolina → Gyulafehérvár
Albertsen, Leif Ludwig 170, 171, 359
Aldobrandini, Ippolito → Kelemen, VIII., pápa
Alewyn, Richard 117, 359
Alföldy Géza 129, 359
Álmosd (Hajdú-Bihar, HU) 101
Alsórámóc (Unterrabnitz, Burgenland, A) 43
Alt, Peter-André 247, 359, 376, 387
Althan család 256
Althann (Altheimb), Michael Adolf von 97
Amon család 256
Amon, Karl 20, 359
Amsterdam (NL) 147
Amstetten (Niederösterreich, A) 231, 238, 257
Andrian-Werburg, Irmtraud von 222, 360
Anhalt-Bernburg, Christian, II. 115
Anhalt-Köthen, Ludwig, I. 115, 151
Antwerpen (Anvers, Vlandeere, BEL) 120, 149, 172
Apulum → Gyulafehérvár
Ardealul → Erdély
Arend, Stefanie 360, 379
Arisztotelész 78, 150, 170
Arndt, Johann (Arnoldt, Johann) 141, 142, 368, 373
Aspang (Aspang-Markt, Niederösterreich, A) 45
Auersperg család 256
Augsburg (Bayern, D) 20, 23, 26, 35, 38, 43, 111, 205, 389
Aurelianus, Lucius Domitius 158, 159, 214
Aurelius, Marcus 214, 228, 229
Aurnhammer, Achim 15, 122, 161, 173–175, 179, 183, 184, 194, 360, 368, 378

B

Babits Mihály 378
Babócsa (Somogy, HU) 22
Bahlcke, Joachim 369, 376, 384, 394
Bajáki Rita 353
Baksafalva (Bocksdorf, Burgenland, A) 50
Balassa András 80
Balassi Bálint 12, 43, 73–77, 80, 81, 96, 140, 354, 359, 366, 376, 390–392
Balassi Ferenc 96
Balassi János 22
Balázs Mihály 46, 112, 201, 204, 354, 360, 361, 392

Balázs-Hajdu Péter 316, 317, 361
Bán Imre 177, 354, 361
Barbarics Zsuzsa 211, 361
Barclay, Johann 151, 350
Barlay Ödön Szabolcs 361
Barth, Caspar (Hebius, Tarraeus) 166–168, 388
Barth, Johann Conrad 255, 345
Barthels, Michael 20, 361
Bartók István 383
Barton, Peter F. 24, 26, 62, 361, 387
Bartoniek Emma 94, 143, 361
Bartsch, Michael 186
Basilea → Bázel
Bassák Lazar 99
Basta, Giorgio 75, 84, 90, 101
Bátai (Báthay) István 46, 47
Báthori István, Ecsedi 198
Báthori Gábor 12, 71, 76, 387, 391
Báthory Boldizsár 93
Báthory Zsigmond 93
Batthyány Ádám 43, 44, 55, 375, 376
Batthyány Boldizsár (Balthasar), III. 42–50, 55, 58, 361, 363, 365, 366, 380, 381, 390
Batthyány család 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 57, 361, 374, 380, 390
Batthyány Ferenc 42, 44, 52, 380
Bauhöfer, Johann Jakob 237, 349
Bayreuth (Bayern, D) 244, 257, 258, 308, 311, 312, 313, 348
Bázel (Basilea, Basel, Basel-Stadt, CH) 66
Bazin (Pezinok, Pozsony, SK) 79
Becanus (van der Beeck), Martinus 118–121, 345, 348, 350
Becker-Cantarino, Barbara 115, 118, 120, 191, 252, 361, 362, 367, 369, 371, 382, 388, 391
Bécs (Wien, A) 12, 13, 19, 20, 22, 38, 44, 51, 52, 56, 58, 59–67, 73, 81–83, 89–91, 95, 110, 111, 119, 120, 127, 152, 157, 193, 200, 202, 203, 207, 209, 210, 225, 228, 236, 251, 252, 255, 257, 297, 307, 313, 322, 324, 330, 334, 336, 340, 343, 352, 357, 365, 377, 379, 383, 384, 385
Bécsújhely (Wiener Neustadt, Niederösterreich, A) 47, 61, 67
Beici János 84, 85, 89, 344
Békés Enikő 391
Bél Mátyás 145, 146
Bene Sándor 72, 284, 362
Berlin (Cölln, D) 237, 252, 301, 321, 358, 359, 361, 376, 385, 394
Bernegger, Matthias 137, 149, 151, 355
Bertényi Iván, ifj. 365, 370
Berthold, Monika 65, 362
Berzeviczy Klára 360, 373
Berzsenyi Dániel 300
Beszterce (Bistritz, Bistriţa, Beszterce-Naszód, RO) 144, 146
Besztercebánya (Banská Bystrica, Besztercebánya, SK) 144–146, 148, 353
Bethlen Gábor 62, 122–125, 130, 133–135, 138, 140, 156, 163, 165, 169, 172, 190, 195, 215, 365, 390
Bethlen, Petrus junior 155
Beust, Joachim 206
Beuthen (Bytom, Sziléziai-vajdaság, PL) 134, 136–138

Beythe András (Andrea) 45, 46, 58
Beythe István (Stephani) 58
Beza, Johann 352
Bialostocki, Jan 44, 362
Biasi, Franz 28, 362
Bihardiószeg → Diószeg
Binder, Paul 172, 368
Bircher, Martin 149, 150, 233, 234, 238, 309, 310, 313, 355, 356, 362, 365, 374, 383
Birken, Sigmund 16–18, 221–226, 229–231, 233–235, 244–247, 249, 250, 252–254, 257–275, 277, 278, 280–284, 286–299, 301–304, 306–308, 311–317, 345, 354, 355, 362–364, 369, 373, 375, 377, 381, 391, 393
Biró Annamária 383
Bíró Sámuel 92, 357, 372
Bisterfeld, Johann Heinrich 140
Bisztray Gyula 162, 366, 387, 391
Bitskey István 163, 199, 363, 383
Bloom, Harold 240, 316, 363
Bobory Dóra 48, 49, 363, 365
Bocatius János (Bock, Johann) 72, 364
Bocskai (Boczkaj) István 13, 62, 75, 89, 91, 96, 101, 102, 385
Bodor András 163, 364
Boeheim, Wendelin 23, 364
Bojti Veres Gábor 122, 155
Boka László 383
Bollbuck, Harald 150, 357, 382
Borghese, Camillo → Pál, V., pápa
Borgstedt, Thomas 377, 379, 388, 392
Bornemisza Péter 72, 204, 356, 364, 371
Boronkai Iván 198, 386
Boroszló → Breslau
Bosnyák Tamás 97, 98
Bourbon, Henriette Mária 109, 112
Bourbon, Henrik, IV. 109, 112
Böning, Holger 384, 385
Böttcher, Irmgard 356, 371
Brandenburg-Bayreuth, Christian Ernst von 257, 309
Brassó (Kronstadt, Brașov, Brassó, RO) 130, 138, 144, 353
Braunschweig, Ferdinand Albrecht von 223
Breitkopf, Bernhard Christoph 347
Brenner (Prenner), Martin 56
Breslau (Boroszló, Wrocław, Vratislavia, PL) 15, 16, 115, 118, 124, 130, 131, 143–145, 147, 151–153, 159, 162, 166, 171, 178, 179, 183, 185–187, 191, 194
Bressanone (Brixen, Bolzano-Bozen, I) 26
Breuer, Dieter 393
Brewer, Lorentz 148
Brieg (Brzeg, PL) 125, 138, 144, 153, 216, 348, 350, 351
Brieg, Johann Christian zu 125, 134, 138, 144, 190, 351
Brixen → Bressanone
Bruck an der Mur (Steiermark, A) 38
Bruegel (Brueghel), Pieter 44, 362, 374
Brunner, Otto 232, 233, 364
Brunner, Walter 39, 50, 364
Brüsszel (BEL) 21
Buchner, August 151, 201, 217, 345
Budapest (HU) 22, 78, 82, 84, 102, 123, 129, 343, 373, 374, 382, 390, 391

Bujdosó Hajnalka 353
Bunzlau (Bolesławiec, Alsószilériai-vajdaság, PL) 134, 144, 148, 152, 195, 367
Burg → Pinkaóvár
Bůžek, Václáv 22, 364
Büringer János (Johann) 147, 148

C

Caephaleus, Wolfgang 45, 346
Caesius, Philippus → Zesen, Philipp von
Canisius, Petrus 29
Carolinus, Georgius → Károlyi K. György
Carolopolis → Gyulafehérvár
Caschaw → Kassa
Cavriani, Ottavio 83, 210
Cerny, Heimo 257–259, 272, 286, 289, 364
České Budějovice (Budweis, CZ) 22, 364
Chaericus, Joachim 52, 53
Chaericus, Magdalena (Chaericus, Joachim felesége) 53
Chandos, Lord Philipp 289, 301
Chinessich (Chnessich, Knezitsch, Knezič), Nikolaus 50, 51
Christophori, Matthias 150, 237, 255, 294, 346
Chroust, Anton 116, 365
Chytraeus, David → Kochhafen-Cyträus, David
Čičaj, Viliam 353
Cicero, Marcus Tullius 191
Clark, Jonathan P. 362
Coler (Colerus), Christoph 127, 144, 152, 153, 346
Colerus, Cristophorus → Köhler, Christoph
Conermann, Klaus 150, 357, 382
Copius, Jakob → Kopisch Jakob
Corvin, Matthias 159, 214
Corvinus, Antonius 45, 46, 346
Corvinus, Elias 361
Coşbuc, George 163
Cölln → Berlin
Cuncius, Paul 237
Cunrad, Caspar 124, 159
Curione, Celio Secundo 201, 205
Curtius, Ernst Robert 63, 77, 156, 157, 172, 177, 181, 266, 268, 307, 316, 365
Cuspinianus, Johannes (Spießhammer, Johannes) 198, 199
Czeglédi László 353
Cziráki Zsuzsanna 62, 365
Czvittinger Dávid 190, 235, 346, 392

Cs

Csákány → Donnerskirchen
Csáky-Loebenstein, Eva Marie 218, 365
Csehy Zoltán 357
Csém →Schandorf
Csikert, Martin 144
Csikertin, Sofia 144, 146
Csonka, Franciscus 364
Csontosi János 12, 82, 365

D

Danzig (Gdansk, Pomerániai vajdaság, PL) 116, 143, 148, 149, 346, 367
Deák Ernő 199, 365

Debrecen (Hajdú-Bihar, HU) 357, 368, 387
Decius, Augustus Trajanus 158, 159
Déva (Deva, Hunyad, RO) 214
Dézsi Lajos 74, 140, 358, 366, 390
Dietrichstein Miksa 80
Dillingen an der Donau (Bayern, D) 321
Diokletianus, Valerianus 158
Diószeg (Bihardiószeg, Diosig, Bihar, RO) 101
Dobner, Ferdinand 255, 346, 355
Dohna, Abraham Bruggraf zu 115, 121
Dohna, Christoph von 115, 116
Dohna, Karl Hannibal von 115, 118–121, 191, 215, 217
Dolinar, France Martin 359, 366
Donnerskirchen (Csákány, Fertőfehéregyháza, Burgenland, A) 50
Drezda (Dresden, Sachsen, D) 22, 370
Drosendorf (Niederösterreich, A) 202
Drux, Rudolf 117, 366
Dudith András 153, 159, 161, 370
Duditios, Andreas → Dudith András
Durchenwald, Gabriel 34
Dünnhaupt, Gerhard 118, 119, 131, 143, 162, 175, 176, 178, 186, 187, 216, 366

E

Eckhardt Sándor 12, 43, 72, 74–79, 80, 211, 230, 354, 358, 366, 388
Edelmayer, Friedrich 19, 366
Eder, Alois 65, 366
Eder, Georg 56, 346
Ehrenau család 256
Eibelswald család 256
Eilenburg (Sachsen, D) 204, 351
Eisenach (Türingia, D) 166
Eisenstadt → Kismarton
Eitzing család 256
Élesztős László 358, 394
Endter család 231
Endter, Johann Friderick 225, 350
Endter (Endteros), Michael 231, 244, 348
Endter, Wolfgang 4, 231, 303, 348, 371
Enns (Oberösterreich, A) 20, 108, 286, 346, 389, 394
Enying (Fejér, HU) 22
Eőry Attila 132
Eperjes (Prešov, Eperies, SK) 101, 146, 148, 197
Epiktétosz 72, 374, 380
Erdély (Ardealul, Transylvania, RO) 7, 8, 14, 15, 46, 47, 53, 54, 62, 72, 95, 115, 122–131, 133–136, 138–140, 144, 145, 149, 154–156, 160–165, 169, 172–176, 180, 182, 184, 187, 190, 194, 198, 211, 212, 216, 217, 219–229, 326, 357, 364–366, 372, 376, 377, 381, 387, 392
Erdmann, Hans-Günter 65, 367
Erdődi Alexandra Anita 78, 367
Erdődy János 168
Érsekújvár (Nové Zamky, Nyitra, SK) 101, 102, 251
Esterházy Péter 378
Esztergom (Istergam, Strigoniensis, Komárom-Esztergom, HU) 96, 97, 99, 100–102
Etényi Nóra, G. 225, 359, 368–370, 383
Evans, Robert John Weston 62, 367

F
Fadinger, Stephan 110
Fajt Anita 236–238, 367
Farkas Gábor 143, 353
Fata Márta 385, 392
Faustina, Diva Augustana Pia 214
Faut Márk (Faut, Marx) 64, 142, 146, 355, 365
Fazakas Gergely Tamás 383
Fechner, Jörg-Ulrich 116, 117, 148, 178, 367, 372, 379, 382, 388, 391
Fertőfehéregyháza → Donnerskirchen
Fischer, Holger 393
Flacius, Matthias 50
Fodor Pál 368
Food, John L. 368
Forchtenstein → Fraknó
Forgách Mihály 72
Forgách Simon 81, 101
Forisek Péter 128, 129, 368
Forster, Leonard 149, 172, 368
Föggler Mária Borbála 255
Föggler, Johann 255
Fraknó (Frochtenstein, Burgenland, A) 50, 141, 354
Francesco, Amedeo di 118, 368
Frank, Horst-Joachim 231, 232, 233, 368
Frankfurt am Main (Franckfurt, Hessen, D) 35, 121, 142, 151, 152, 166, 177, 200, 204, 252, 289, 348, 351, 356, 361, 371, 372
Frankfurt and der Oder (Brandenburg, D) 125
Fridelius, Johannes 255, 346
Friedrich Károly 45, 368
Fugger család 35
Fugger, Anton 35
Fugger, Sigmund Friedrich báró 29, 30
Fürstenwald, Maria 368

G
Gácsi Hedvig 353
Gaisruck család 256
Gall (Gal), Caesar 207, 277, 285
Garber, Klaus 193, 195, 216, 217, 222, 355, 362, 363, 369, 377
Gavril, Mihai 163, 164, 357, 382, 394
Gebhard, Johann 231, 244, 288, 348
Gellinek, Christian 118, 121, 369
Gellinek, Janis Little 195, 369
Gemert, Guillaume van 383
Geréb László 128, 369
Gerengel, Simon 45, 368
Gergely, XIII., pápa 56
Gerhard, Christoff 251, 345, 348
Glesel, Melchart → Khlesl, Melchior
Globitz család 256
Gloiach család 256
Glosíková, Viera 143, 237, 370
Glósz József 358, 394
Glöggel, Bartholomaeus 25, 26
Gonda Attila 357
Gotha (Türingia, D) 166
Gottfried, Hans 231, 272
Gottsched, Johann Christoph 116, 144, 201, 346, 355, 370
Görbe Tamás 385
Görömbei András 372, 373
Göttingen (Niedersachsen, D) 121, 141, 232, 368, 373, 388
Grác (Gretza, Graz, Steiermark, A) 10, 24, 38, 43, 47, 56, 64, 200, 324, 361, 378, 380, 387, 389

Gragger Róbert 126, 129, 130, 135, 370, 385
Grassauer család 256
Gratianus, Flavius 158, 159
Greiffenberg, Anna von 231
Greiffenberg, Catharina Regina von 16, 221, 231–233, 238–240, 244, 247, 249–252, 254, 257, 258–265, 267, 268, 284, 286, 288, 291, 303, 305, 306, 310–312, 316–318, 347–349, 355, 356, 361–364, 368, 373, 374, 377
Greiffenberg, Hans Rudolf von 17, 231, 242, 244, 245, 257, 259, 269, 271, 286, 303, 348
Greissen család 233
Gretza → Grác
Gries, Christian 23, 370
Grimm, Günter 117, 366, 370, 373, 393
Grotius, Hugo 118, 149, 150, 152, 153, 217, 348, 369, 377
Gruterus, Janus 151
Grüll, Tibor 354
Gryphius, Andreas 149, 195
Gui, Bernard (Guidonis, Bernardus) 209, 348
Gulyás Borbála 22, 370
Gündisch, Gustav 172, 368
Güns → Kőszeg
Güssing → Németújvár
Gütsch, Michael 144, 147

Gy

Győr (Győr-Moson-Sopron, HU) 95, 200, 202, 203, 205–207
Győri Lázár 99
Gyulafehérvár (Alba Iulia, Weissenburg, Feyrwar, Apulum, Alba Carolina, Károlyfejérvár, Carolopolis, Karlsburg, RO) 14, 122–125, 128, 133–136, 138, 140, 149, 162, 163, 167, 175, 176, 191, 213, 227–229, 346, 373, 376

H

Haberland, Detlef 161, 370, 377, 385
Habsburg, Ernő főherceg 61
Habsburg, Ferdinánd, I. 19, 20–22, 359
Habsburg, Ferdinánd, II. 10, 20–24, 28, 31, 58, 113, 114, 120, 121, 345, 361, 362, 364, 370, 372
Habsburg, Károly, II. (Stájer Károly, Karl) 19, 20, 38, 359, 378
Habsburg, Károly, III. (Habsburg, Károly, VI.) 176
Habsburg, Károly, V. 21
Habsburg, Károly, VI. → Habsburg, Károly, III.
Habsburg, László, V. 157
Habsburg, Lipót, I. 258
Habsburg, Mátyás főherceg 13, 62, 63, 67, 83, 91, 102, 205, 206, 210
Habsburg, Mátyás, II. 62
Habsburg, Miksa, I. (Maximilian) 19, 20, 66, 80, 108, 199, 345, 361
Habsburg, Rudolf, I. 38, 62, 63, 67, 83, 84, 108, 205, 210, 367
Habsburg, Rudolf, II. → Habsburg, Rudolf, I.
Hádim Ali budai pasa 22
Hahn, Johann Erich 352
Hain, Johann Nikolaus 143, 146

Hain, Kaspar (Gáspár) 143
Halász Hajnalka 385
Halberstadt (Sachsen-Anhalt, A) 52
Hall (Hall in Tirol, A) 21
Halle (Halle an der Saale, Sachsen-Anhalt, D) 190, 201, 351, 352, 387
Hamburg (D) 117, 169, 239, 349, 351, 391, 393
Hammer-Purgstall, Josef von 61, 65, 67, 91, 322, 370
Häntzschel, Günter 183, 371
Hardegg Ferdinánd, gróf 95, 200, 202
Hardegg, Johann Sigmund 371
Hargittay Emil 202, 370, 371
Harper, Anthony J. 132, 217, 371
Harsdörffer, Georg Philipp 170, 224, 303–308, 311–313, 315–317, 354, 356, 364, 371, 373, 393
Hart-Nibbrig, Christian L[ucas] 289, 371
Haszán bég 97
Hatos Pál 365, 370
Haug, David 35, 111
Hauser, Johann 50
Házi Jenő 141, 142, 371
Hebius, Tarraeus → Barth, Caspar
Hegedüs Béla 383
Hegedűs Rita 385
Heidelberg (Baden-Württemberg, D) 119, 122, 134, 136, 137, 149, 153, 155, 166, 176, 183, 190, 199, 217, 359, 367, 371, 377, 383, 386, 388, 392
Heilbronn (Baden-Württemberg, D) 137, 355
Heinsius, Daniel 125, 147, 186, 187, 192
Heiß, Gernot 218, 371
Heldrungen (Türingia, D) 236
Helffenstein, Margret Gräffin zu → Liechtenstein, Margret Gräffin zu
Hellwig, Johannes 312, 348
Helmstedt (Niedersachsen, D) 142, 390
Heltai Gáspár 204, 356, 371
Heltai János 132–135, 148, 372, 394
Henckel, Lazarus 111, 227
Herberstein család 256
Herberstein, Adam von 83
Herepei János 138, 353
Heritsch család 256
Hermann Antal 123, 372
Hernals (Bécs, Wien, A) 38, 52–54, 58
Herne (Nordrhein-Westfalen, D) 116, 367, 372, 379, 388
Herner János 353, 378
Hertzog, Bernhard 167, 168
Hettler, Jonas 53, 54
Heutsch, Philipp 237
Hídvégi Mikó Ferenc 92, 357, 372
Hiersemann, Anton 162, 357, 382
Hilscher, Balthasar 120, 348
Hirn, Joseph 22–24, 372
Hirschberg, Balthasar Exner von 134
Hirschberg, Valentinus Theocritus von 152
Hirschfeld, Otto 365
Hodolin (Hodonín, Göding, CZ) 87
Hofe, Gerhard von 371
Hofmann, Johann Georg 251, 255, 260, 345–348
Hofmannsthal, Hugo von 289, 378
Holl Béla 20, 372
Holstein–Gottorp–Romanov, Katalin, II. 166
Holzapfl, Jacob 27, 29
Homérosz 74, 75, 229

Homonnai Drugeth Bálint 102
Horatius Flaccus, Quintus 15, 156, 162, 172, 173, 191, 193, 194, 196, 372
Horn Ildikó 359, 370, 383
Horváth Iván 383
Horváth Mihály 92, 93, 94, 372
Horváth Róbert 355
Hoßmann, Johannes 216, 373
Hölderlin, Friedrich 300
Hubert Gabriella, H. 50, 372
Hubert Ildikó 76, 372
Hunyadi (Corvin) család 213, 214

I

Ilia Mihály 375, 380
Illés Pál Attila 386
Illésházy (Illeschazy) István 12, 13, 68, 75, 76, 79–97, 101, 102, 208–210, 332, 343, 344, 354, 357, 372, 374, 383, 385, 386
Imre Mihály 199, 372, 373, 383
Ingen, Ferdinand van 224, 254, 373, 383, 393
Ingolstadt (Bayern, D) 56, 61, 321, 346
Ingolstätter, Andreas 298
Innsbruck (Tirol, A) 21–23, 25, 28, 29, 65, 343, 362, 364, 370, 372
Inzersdorf (Bécs, Wien, A) 38
Ipolyi Arnold 84, 89, 373
Istvánffy Miklós 22, 68, 94, 95
Iványi Béla 11, 41, 42, 353, 354, 357, 378

J

Jagelló, Ulászló, I. magyar király (Jagelló, Ulászló, III. lengyel király) 157
Jagelló, Ulászló, III. lengyel király → Jagelló, Ulászló, I. magyar király
Jakab Béla 169, 373
Jankovics József 375, 380, 382–384, 387, 388, 391
Jankovits László 196, 373
János, Keresztelő Szent 44, 130, 362
Jéna (Jena, Jehna, Türingia, D) 142, 144, 217, 236, 237, 276, 273, 349
Jo Janisch → Joó János
Jónácsik László 215, 216, 373
Joó János (Jo Janisch) 96, 209, 332
Joó Katalin 301
Jovianus, Flavius 158
József Attila 378
Jörger család 111, 256
Juhász László (Ladislaus) 127, 352
Juhász Levente 371
Julia Augusta 228, 229
Justanus, Teophilus 66

K

Kaiser Tobias 141, 373
Kakaslomnic (Nagylomnic, Veľká Lomnica, Eperjes, SK) 237
Kapitánffy István 386
Karl, Georg 145, 146
Karlsburg → Gyulafehérvár
Kármán Gábor 365
Károli Gáspár 270, 272, 277, 280–282, 284, 294
Károlyfejérvár → Gyulafehérvár
Károlyi Árpád 82, 374, 379
Károlyi család 160
Károlyi István 374
Károlyi K. György (Carolinus, Georgius) 155

Károlyi Zsuzsanna 122, 154
Kassa (Košice, Caschaw, SK) 84, 90, 91, 134, 143, 146, 155, 197, 236, 344, 353
Kasza Péter 23, 374
Katona Imre 44, 374
Katona Tünde 353, 370, 377, 385
Kazinczy Ferenc 82, 374
Kazinczy Gábor 92–96, 357, 372
Kecskeméti Gábor 155, 157, 316, 317, 362, 374, 379, 383, 389, 391
Kelemen, VIII., pápa (Aldobrandini, Ippolito) 210
Kemény, Joannes 155
Kemp, Friedhelm 251, 355, 356, 374
Kemper, Hans-Georg 25, 232, 374
Kendeffy Gábor 363
Kenderesi Ferencz 214, 374
Keppler-Tasaki, Stefan 369
Keresztúry Dezső 132, 381
Keserű Bálint 60, 72, 138–140, 213, 270, 353, 374, 375
Keserű Gizella 371
Késmárk (Kežmarok, Käsmark, SK) 237
Kessler, Wolfgang 367, 372, 379, 388
Keveházi Katalin 353
Khaybeck, Michael 35
Khevenhüller, Franz Christoph von 307
Khevenhüller, Maria Franziska 307
Khlesl, Melchior (Glesel, Glesli Melchart) 13, 60–65, 67, 84, 87, 89–91, 110, 209, 210, 322, 324, 362, 365, 366, 370, 377, 378, 381, 386
Khuen-Belasi, Johann Jakob 29
Kiel (Schleswig-Holstein, D) 350
Kirchner, Caspar 125
Kismarton (Eisenstadt, Burgenland, A) 11, 39, 41–43, 50, 64, 91, 141, 255, 354, 355, 364, 365, 375, 376, 381, 385, 386, 389
Kiss Farkas Gábor 127, 375
Kiss Melinda 256, 375
Kiss Réka 365, 370
Kitzbühel (Tirol, A) 21, 25–28, 32, 33, 35, 36, 362, 379
Klaj, Johann 312, 313, 373, 393
Klaniczay Tibor 117, 118, 191, 360, 368, 375, 378, 387, 391
Klausenburg → Kolozsvár
Klein Menyhért 64, 142, 355, 365
Klein, Karl Kurt 169, 375
Klement, Samuel 145, 146
Klemm, Christian 223, 375
Klesch Dániel 235–238, 240–242, 346, 349, 376, 383
Klesch, Christoph 143, 146, 237
Knaus, Johann Jacob 42, 380
Knezič, Nikolaus → Chinessich, Nikolaus
Knezitsch, Nikolaus → Chinessich, Nikolaus
Koch, Sebastian 162, 175, 176, 186
Kocher, Ursula 369
Kochhafen-Cyträus, David (Chytraeus, David) 20, 346, 372
Kollega Tarsoly István 358, 394
Kollonich Nándor, gróf 97
Kollonitsch, Seyfried von 50
Kolosvári Sándor, Dr. 357
Kolozsvár (Cluj-Napoca, Clausenburg, Klausenburg, RO) 72, 139, 140, 163, 172, 176, 366, 376, 377
Koltai András 43, 44, 55, 375, 376

Komor Ilona 122, 123, 376
Konstantinápoly (Isztambul, TUR) 206, 358, 393
Kopeczky Rita 268, 357
Kopisch (Copius), Jakob 134
Korpona (Krupina, SK) 102, 379
Kósa László 365, 370
Kovács András 376
Kovács József László 64, 236, 255, 355, 358, 365, 376, 393
Kowalska, Eva 114, 236, 237, 376
Köhler, Christoph (Colerus, Christophorus) 127, 128, 144, 152, 153, 346
Königsberg (Kalinyingrád, RUS) 255
Königsberg család 256
Königsberg, Christoph von 50
Köpcsény (Kittsee, Burgenland, A) 236, 237
Köpeczi Béla 190, 376
Köprülü Fázid Ahmed 251
Körmend (Kirment, Vas, HU) 11, 41, 42, 44–48, 51, 53, 54, 354, 357, 361, 390
Kőszeg (Güns, Vas, HU) 41, 141, 236, 354
Kőszeghy Péter 73, 81, 354, 359, 376, 393
Kőváry László 176, 377
Krakkó (Kraków, PL) 157, 322
Kremberin, Susanna 141, 145
Krems an der Donau (Niederösterreich, A) 105
Kribl, Thomas 27, 29, 31, 35, 36
Kriegleder, Wynfrid 366, 376, 377, 381, 384, 385
Krompach (Korompa, Kassa, SK) 237
Kröll (Krull), Leonard 45–47, 346
Kröll, Joachim 354, 391
Krupp József 357
Kruppa Tamás 353
Krusith Ilona 80
Krusith János 79, 80
Kufstein (Tirol, A) 21, 27, 28, 34
Kulcsár Szabó Ernő 300, 377, 378
Kummerer, Anton 65, 377
Kurcz Ágnes 139
Kurucz, Gyula 380
Kühlmann, Wilhelm 119, 173, 217, 360, 366, 368, 373, 377, 378, 382
Kühn, Balthasar 227, 352

L

Lala Mohamed nagyvezír 102
Lang, Peter 361, 393
Lanojus, Nicolaus 29, 30
Latzkovits Miklós 353
Laufhütte, Harmut 224, 250, 252, 255, 258, 263, 303, 306, 307, 308, 354, 355, 362–364, 369, 377
Lázár István Dávid 353
Lazius, Wolfgang 22, 23, 374
Leibetseder, Martin 218, 378
Leiden (Lugdunum Batavorum, Dél-Holland, NL) 125, 147, 149, 150, 152–154, 186, 241, 260
Lengyel K. Zsolt 365, 384, 385
Leszenyei János 87, 88, 344
Leutschaw → Lőcse
Léva (Nyitra, SK) 101, 251
Leyser család 256
Liechtenstein, Margret Gräffin zu (Helffenstein, Margret Gräffin zu) 31, 319
Liede, Alfred 300, 378
Liegnitz, Georg Rudolf von 162, 176

Liegniz (Liegnitz, Legnica, PL) 125, 165, 177, 178, 186
Lienz (Tirol, A) 21
Lilien, Caspar 257
Lingelsheim, Georg Michael 136, 137, 165, 355
Linsegger, Christoph 33, 34
Linz (Oberösterreich, A) 64, 110, 382, 389
Lipcse (Leipzig, Lipsiae, Sachsen, D) 65, 116, 120, 124, 126, 144, 166, 167, 217, 235, 276, 301, 346–348, 350, 352, 358, 371, 381
Lippay János 102
Lipsiae → Lipcse
Lipsius, Justus 72, 121, 142, 154, 179, 362
Lipsius, Tacitus 149
Lissabon (Lisboa), Gerard 172
Lissabon (Lisboa), Heinrich 171–173, 368
Lochner, Friedrich 312
Loesche, Georg 21, 26, 378
Lohmeier, Anke-Marie 174, 378
Lohn, Magdalena 378
Loserth, Johann 20, 378
Lőcse (Levoča, Leutschaw, Eperjes, SK) 143, 146, 148, 197, 237
Löffel, Andre 141, 142, 145, 256
Lőkös István 357, 377
Lőkös Péter 215, 216, 360, 373
Lőrincz Csongor 300, 301, 378, 385
Lucanus, Marcus Annaeus 149
Luffy Katalin 383
Luther, Martin 25, 26, 31–32, 204, 210, 253, 256–257, 265, 269–270, 272, 276–278, 280, 282, 284, 291, 294, 384
Lyon (Rhône, F) 149

M

Machiavelli, Niccolò 62, 63
Magdeburg (Sachsen-Anhalt, D) 141
Magdeburger, Joachim 134
Magyar Arnold OFM 43, 378
Magyari István 206, 350
Mainz (Maintz, Mentz, Rheinland–Pfalz, D) 321
Majláth Margit 93
Mályusz Elemér 25, 41, 42, 354, 357, 379
Mandorf család 256
Manger, Klaus 371
Mannack, Eberhard 222, 379
Mansfeld, Karl, gróf 97
Mantova (Lombardia, I) 210
Manutius, Paulus 127, 351, 377
Marburg an der Lahn (Hessen, D) 125, 236
Marchthaler, Veit 227, 350, 381, 382, 393
Marton József 157, 198, 379
Márton, Bragai Szent 159
Márton, Tours-i Szent 159
Máté, Szent 98, 280
Matt, Robert 20, 38, 111, 379
Matunák Mihály 102, 379
Max, Frank Rainer 366, 370, 373, 393
Mayer, Matthias 26, 36, 379
Mecenseffy, Grete 10, 20, 26, 38, 380
Meggau, Leonard 83
Mentz → Mainz
Merian, Matthäi 152
Meyfart, Johann Matthäus 120, 121, 350, 392
Michl, Anton 201, 350

Micu, Dumitru 164
Mikó Árpád 359, 379
Mohács (Mohatsch, Moosach, Baranya, HU) 23, 361
Molnár Antal 72, 380
Molnár Tamás Gábor 378
Mommsen, Theodor 129, 359, 365, 382, 391
Monok István 27, 37, 42–46, 55–58, 353, 354, 374, 378, 380, 381
Moosburg (Kärnten, A) 45
Morhof, Daniel Georg 201, 350
Mossheim család 256
Mögling, Daniel 152
Mueller, Karl-Reimund 65, 381
Mulsow, Martin 368, 378
Muraközy Gyula 173, 366
Mühldorf (Mühldorf am Inn, Bayern, D) 29
Müller, David 118, 125, 151–153, 162, 178, 191, 216, 348, 350, 351
Müller, Jan-Dirk 368, 378
Müller, Otto 364
Müller, Philipp 252, 253
Mülperger, Balthasar 34
München (Bayern, D) 10, 23, 110, 117, 120, 195, 211, 238, 321, 362, 365, 369, 384, 388, 389, 391, 392, 393, 394

N

Nádasdy Ferenc 206, 225, 393
Nagel, Michael 384, 385
Nagy Gábor, O. 308, 381
Nagy Lajos 387, 391
Nagy László 82, 92, 381
Nagy Levente 165, 381
Nagy Márta 387, 392
Nagy Zoltán 361
Nagyszeben (Hermannstadt, Sibiu, Szeben, RO) 144, 147, 149, 353, 368
Nagyszentmihály (Großpetersdorf, Burgenland, A) 54
Nagyszombat (Trnava, Tyrnava, Tyrnau, SK) 121
Naprádi Demeter 72
Neander, Michael 167
Nemeskürty István 356, 371
Németh György 368
Németh Noémi → Viskolcz Noémi
Németh S. Katalin 224, 227, 350, 381, 382, 384, 393
Németújvár (Güssing, Burgenland, A) 42, 43, 45, 46, 49, 52, 55–58, 361, 375, 376, 378, 380, 381
Neuber, Jakob 47
New Haven (Connecticut, USA) 239
New York (USA) 65, 132, 316, 362, 363, 371
Neymeyr, Barbara 360, 389
Nicolaus schandorfi prédikátor 47
Nikolsburg (Mikulov, CZ) 156
Nógrád (Nógrád, HU) 251
Nováky Hajnalka 379
Nußbaumer, Andreas 144, 146
Nürnberg (Norimbergae, Bayern, D) 16, 17, 95, 114, 198, 211, 221–226, 231, 232, 244, 246, 251, 253, 254, 257, 259, 260–262, 264, 265, 268, 286, 293, 298, 301–304, 306–308, 311–313, 345, 347, 348, 352, 355, 356, 360, 368, 371, 374, 375, 377, 379
Nüßler, Bernhard Wilhelm (Nüsslerus, Bernhardus Guilieelmus) 125, 217, 218

Ny
Nyéki Vörös Mátyás 75
Nyitra (Nitra, SK) 251

O, Ö
Oborni Teréz 62, 251, 359
Oettingen, Wilhelm 102
Oldenburg (Niedersachsen, D) 12, 384, 389
Oldenburg, Keresztély, II. (Christian, II.) 115, 116
Opitz, Martin (Opitz Márton) 14, 15, 115–159, 161–178, 182, 183, 185–189, 190, 191, 193–197, 210–213, 215–219, 227, 229, 245, 296, 303, 305, 346, 348, 350, 351, 357, 359, 360–362, 366–373, 375–377, 379, 382, 383, 386, 388, 391, 392
Origanus, David 134
Origanus, Johann 134
Orosz Magdolna 289, 382
Ortvay Tivadar 129, 382
Oswiecim (Oświęcim, Auschwitz, PL) 90, 344
Oszmán, Murád, III. 210
Otte, Hans 368, 373
Otto, Karl F., Jr. 237, 362, 383
Óvári Kelemen, Dr. 357
Ovidius, Publius Naso 14, 149, 150, 168, 173, 174, 196, 270, 357, 383
Ödenburg → *Sopron*
Ötvös Péter folytonos

P
Paas, John Roger 360, 375, 377, 379
Padova (Veneto, I) 209
Pajorin Klára 157, 385, 391
Pál, V., pápa (Borghese, Camillo) 210
Pálffy Géza 19, 21, 22, 63, 368, 385
Pálffy Katalin 79, 80–91, 95, 343, 344, 354, 385
Pálffy Miklós 207, 208
Pálffy Miklósné Fugger Mária 89
Pannonhalma (Győr-Moson-Sopron, HU) 141
Pap Balázs 75, 77, 78, 372, 385, 393
Pápa (Veszprém, HU) 76, 372
Pape, Walter 378
Papp Sándor 102, 385
Párizs (Paris, Lutetia, Lutetiae Parisiorum, Île-de-France, F) 137, 139, 140, 149, 150, 153, 209, 217, 348, 377
Passau (Bayern, D) 29
Patey, Sarah 384
Patocka, Franz 297
Pauli, Friedrich 134
Paulus, Julian 122, 386
Paulus, Robert 388
Payr Sándor 256
Pázmány Péter 112, 206, 386
Pécs (Fünfkirchen, Baranya, HU) 49, 77, 78, 169, 365, 373, 385
Perlin, Nikolaus 95, 200, 202, 210, 333, 337
Permeier, Johann 63, 64, 110
Péter Katalin 27, 92, 381, 386
Peter nevű lelkész 54
Petrus, Joannes 127, 351
Petz (Pezzen), Johann 101
Phareus, Gregor 45
Picard, Max 300, 386

Piccolomini, Enea Silvio (Piccolonimi, Aeneas Sylvius) 157, 198, 211, 379, 386, 390, 391
Pinkaóvár (Sámfalva, Burg, Óvár, Burgenland, A) 47, 207
Piso, Ioan 368
Piusz, II. pápa 198
Planckenauer, Johann Christoph 236, 237
Poch, Georg 142, 146
Poch, Hans Jacob 142, 146
Pogrányi (Pograni) Benedek 100, 101, 102
Polgár Anikó 174, 357
Polheim család 111, 256
Popp, Georg 286
Popp, Susanna (Priefer, Susanna, Isis) 286, 288, 290–292, 301–303
Poppel Éva 44, 52, 53
Pozsony (Bratislava, SK) 17, 40, 78, 84, 95, 121, 137, 139, 145, 146, 148, 234, 235, 357
Pölnitz, Götz Freiherr von 394
Prága (Prag, Praha, CZ) 22, 24, 62, 63, 65, 66, 83–96, 205, 236, 322, 323, 328, 329, 344, 364, 370
Prank család 256
Preinberg család 256
Preuner család 256
Prickler, Harald 11, 41, 42, 44, 45, 47, 50–52, 54, 55, 386
Priefer, Stephan 286
Priefer, Susanna → Popp, Susanna
Probus, Marcus Aurelius 158, 159
Pukánszky Béla 235, 236, 237, 286
Purgolt Bálint (Purgollt, Valentin) 44
Putz család 256

Q

Quintilianus, Marcus Fabius 78, 103, 107, 113, 149, 150, 189, 264, 268, 299, 317, 347

R

Rábaszentmárton (St. Martin an der Raab, Burgenland, A) 53
Radl, Gotthard 142, 145
Rainer, Johann 65, 386
Rákóczi Zsigmond 90, 91, 198, 344
Ranzau, Peter von 307
Rattenberg (Tirol, A) 21, 25, 27–29, 32
Raumschüssel család 256
Rebenstock, Heinrich Peter 204, 351
Reclam, Philipp 355, 357, 358, 366, 370, 373, 379, 393
Regal, Anna Susanna von 309
Regal, Barbara Susanna Eleonora von 309, 362
Regall, Heerwarten von 238
Regall, Wilhelm von 238
Regensburg (Bayern, D) 45, 62, 113, 238, 255, 258, 345, 346, 365, 389
Reicherstorffer, Georg 128, 228, 368, 387
Reifferscheid, Alexander 355
Reimer, Georg 365
Reimmann, Jakob Friedrich 190, 191, 351, 387
Reingrabner, Gustav 10, 38, 40, 57, 364, 381, 386, 387
Reuter, Christoph 20, 188, 346
Révay Péter 96
Rheticus, Georg 47
Riegel, Christof 345

Rimay János 72, 73, 78, 79, 82, 84, 244, 289, 359, 362, 373, 381
Rist, Johann 168, 169, 226, 311, 315, 351, 354, 364
Ritoók Zsigmondné Szalay Ágnes 129, 361, 388
Ritter, Ellen 356, 372
Rohonc (Rechnitz, Burgenland, A) 47
Roloff, Hans-Gert 120, 388
Róma (Lazio, I) 104, 108, 122, 123, 126–129, 139, 165, 166, 170, 172, 176, 194, 203, 214, 241, 273, 308, 326, 359, 368, 381, 388
Romhányi Beatrix, F. 363
Rónay György 132
Rosenburg im Kamptal (Niederösterreich, A) 20, 346
Rostock (Mecklenburg-Vorpommern, D) 20, 149
Rózsa György 225, 388
Rödigers Erben, Christian 276, 349
Rusterholz, Peter 357, 379
Ruszt (Rust, Burgenland, A) 41, 141, 354

S

Sachs, Hans 204, 245, 351
Sachsen, Erdmuthe Sophie von 257
Salzburg (A) 27, 29, 30, 32, 34–36, 231, 233, 364, 388
Saly Noémi 375, 380
Sambucus Johannes → Zsámboky János
Samnitz család 256
Sandrart, Jacob 223, 226, 345, 375
Sankt Georgenberg (Tirol, A) 65
Sankt Pölten (Niederösterreich, A) 105
Sannasaro, Jacopo 152
Scaliger, Julius 151
Schandorf (Csém, Burgenland, A) 47
Schellenberg család 256
Scherer (Scheerer), Georg 61
Scherer, Wilhelm 117, 388
Schlag, Evelyn 231, 388
Schlegel, Friedrich 300, 301, 358
Schmeidel, Samuel 146
Schmelnitz → Szomolnok
Schmitz, Walter 377, 379, 388, 392
Schmölnitz → Szomolnok
Schnabel, Werner Wilhelm 10, 40, 114, 388
Schneider, Hans 368, 373
Schoberus, Peter 43, 44
Schödel, Martin 137, 139
Schönwettern, Johann Theobald 119, 345
Schreter, Damian 145, 146
Schulitz, Weickard (Schulitzau, Weickard Schulitz von) 149, 154
Schulz-Behrend, George 166, 195, 357, 367, 382, 388
Schuster, Ralf 354, 364
Schüppen, Franz 175, 176, 388
Schwamberg, Bohuslav von 134
Schwarzenberg, Adolf 207
Sechst, Johann 312
Seidel, Robert 122, 386, 388
Seidler, Andrea 366, 376, 381, 384, 385
Seisenegg (Amstetten, Niederösterreich, A) 231, 235, 244, 249, 251, 252, 257, 260, 261–263, 268, 301, 304, 305, 347, 348, 364
Seláf Levente 383
Selmecbánya (Banská Štiavnica, Besztercebánya, SK) 145, 146, 353

Senftleben, Caspar 152
Serin, Graff von → Zrínyi György (Zrinski, Juraj)
Serpilius, Augustin 237, 376
Sidney, Philip 151, 152
Siebmacher, Johann Ambrosius 95, 200
Simenus, Volker 121, 388
Simon L. Zoltán 357
Sinán pasa 95
Sinowatz, Fred 39, 50, 389
Skalná → Wildstein
Skawina (Scauina, Szczawnica, Kraków, PL) 81–83, 89, 90, 343, 344
Sopron (Ödenburg, Soproniensis, Győr-Moson-Sopron, HU) 10, 17, 40, 41, 45, 46, 64, 141, 142, 145, 197, 234–236, 238, 239, 242, 244, 250, 255–257, 259, 262–264, 266, 269, 273, 276, 286, 291, 293, 295, 299, 354, 355, 365, 367, 368, 371, 375, 376, 387, 392
Sowitsch, Christoph 244, 255, 256, 262, 268, 274, 281, 287, 288, 292, 293, 294, 295, 345, 346
Spahr, Blake Lee 222, 223, 225, 226, 233, 389
Spandeli, Christoph 29, 30, 31
Speidel család 256
Spießhammer, Johannes → Cuspinianus, Johannes
Stadtschlaining → Szalónak
Stange, Heinrich von 162, 165, 179
Stanzel, Franz K. 367, 383
Stegersbach → Szentelek
Steiger, Johann Anselm 360, 362, 369, 377, 379
Steiner, Franz 360, 366, 368, 373, 382, 385, 392, 394
Steinmetz, Horst 355, 370
Stockinger, Hermann 60, 389
Stoll Béla 387, 390, 391
Störtkuhl, Beate 384
Strasbourg (Strassburg, Bas-Rhin, F) 15, 132, 137, 149, 151, 162, 165, 166, 168, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 185–187, 192, 207, 212, 331, 351
Straub, Dietmar 382
Strohmeyer, Arno 394
Ströle-Bühler, Heike 113, 389
Stuart, Károly, I. 109, 112
Stubenberg, Johann Wilhelm von 233, 234, 308, 309, 311, 313, 314, 354, 362, 364
Stubenberg, Rudolf Wilhelm von 313
Sturmberger, Hans 64, 110, 389
Stuttgart (Baden-Württemberg, D) 42, 62, 116–118, 122, 155, 162, 190, 193, 199, 216, 224, 227, 317, 355, 357, 360, 366, 369, 370, 373, 379, 380, 382, 385, 392, 393, 394

Sz

Szabados István 228, 357, 387
Szabó András 136, 137, 138, 139, 358, 373, 389, 390
Szabó Béla, P. 236, 237
Szabó T. Attila 366
Szabóné Révész Mária 386
Szakály Ferenc 368
Szalónak (Stadtschlaining, Burgenland, A) 45, 47
Szamosközy István (Zamosius) 163, 354

Szapolyai (Zápolya) János 199
Száraz Orsolya 254, 313, 383
Szeben → Nagyszeben
Széchényi Zsigmond 218, 358
Szeged (Csongrád-Csanád, HU) 11, 13, 20, 27, 37, 41, 42, 45, 50, 60, 75, 76, 78, 81, 127, 129, 138, 140, 141, 143, 145, 161, 163, 164, 198–200, 213, 225, 236, 316, 352, 353, 354, 357, 358, 361, 367, 370–372, 374–378, 380, 381, 383, 385, 390–394
Szegedy-Maszák Mihály 383
Székelyhíd (Bihar, RO) 101
Szekfű Gyula 123, 135, 366, 380, 390
Szemán Attila Gábor 172, 390
Szemirámisz 167
Szenci Molnár Albert 135–140, 198, 211, 217, 352, 358, 375, 383, 389, 390, 392, 393
Szentelek (Stegersbach, Burgenland, A) 50
Szentgyörgy (Svätý Jur, Pozsony, SK) 79, 236
Szentmártoni Szabó Géza 43, 390
Szentpéteri Márton 383
Szentpétervár (RU) 166
Szepesváralja (Kirchdrauf, Eperjes, SK) 237
Szerencs (Borsod-Abaúj-Zemplén, HU) 101
Szilády Áron 71, 73, 74, 391
Szilágyi Emőke Rita 198, 391
Szilasi László 76–78, 316, 317, 354, 357, 361, 372, 391, 393
Szomolnok (Schmelnitz, Schmölnitz, Kassa, SK) 217
Szuhai István 95, 96
Szymonowic, Szymon 153
Szyrocki, Marian 116, 117, 119, 151, 195, 215, 391

T

Tamás Attila 372, 373
Tamás Lajos 366
Tancer, Jozef 366, 376, 377, 384, 385
Tarnai Andor 190, 383, 389, 391
Tasi Réka 362
Taurinus (Stieröxel) Olomucensis, Stephanus 127, 128, 152, 228, 352, 368, 375
Téglás Gábor 129, 391
Téglás J. Béla 200, 201, 391
Tegyey Imre 391
Teszelszky, Kees 365
Teuffenbach, Christoph von 210
Theophratus (Theophrasztosz) 149
Thomasius, Christian 201
Thorda in Siebenbürgen → Torda
Thordai János 72
Thököli Sebestyén 198
Thurzó Szaniszló 198
Tiberius Constantinus, Justinius 167, 168
Tiroli Ferdinánd → Habsburg, Ferdinánd, II.
Tolnai Gábor 358, 390
Torda (Thorda in Siebenbürgen, Turda, Kolozs, RO) 167, 217
Tordai Éva 174, 357
Tóth István 81, 392
Tóth István György 368
Török János 22, 199
Traninger, Anita 394
Trattner János Tamás 374

Trautmannsdorf család 256
Trencsén (Trenčín, SK) 72
Trunz, Erich 120, 121, 392
Tschopp, Silvia Serena 217
Tudor, Erzsébet, I. 23
Túri Tamás 140, 392
Turóczi-Trostler József 135, 136, 138, 190, 392
Tüskés Gábor 393
Tyrnavia → Nagyszombat

U

Ueding, Gert 317, 392
Uhlmann, Gyburg 387
Ujváry Gábor 230, 374, 392
Uladislaus, IV. → Vasa, Ulászló, IV. (Waza, Władysław, IV.)
Ulm (Baden-Württemberg, D) 4, 227, 352
Ulrich, Anton 223, 224, 299, 352, 380, 389
Ulrich, Hans 223
Ungnad, David 206, 358, 393
Unterrabnitz → Alsórámóc
Unverzagt, Wolf von 62–64, 83–89, 209, 210

V

Vadai István 73, 75, 78, 80, 354, 372, 393
Valchid → Váldhíd
Váldhíd (Waldhütten, Valchid, Szeben, RO) 144
Valens, Flavius 158
Valentin, Jean-Marie 380
Valentinianus, Flavius 158, 159
Varga András 353
Varga Imre 387
Varjas Béla 73, 354
Varsó (Warszawa, PL) 166
Vásárhelyi Judit, P. 138, 358, 390, 393
Vasdobra (Neuhaus am Klausenbach, Burgenland, A) 52, 53, 54
Velechius István 155
Velence (Venezia, Venice, Veneto, I) 66, 203
Venator, Balthasar 193, 217
Veres András 383
Veresmarti Mihály → Vörösmarty Mihály
Veriman, Johan 66, 349
Verók Attila 353
Verő Mária 359, 379
Veszprém (Veszprém, HU) 46, 47
Vidor Miklós 132, 185
Vietor, Martin 53, 54
Villach (Kärten, A) 50
Visegrád (Pest, HU) 99
Viskolcz Noémi (Németh Noémi) 63, 110, 225, 353, 371, 393
Vitéz János 198, 385, 391
Vizkelety András 211, 393
Vocelka, Karl 394
Vollhardt, Friedrich 368, 378
Vörösmarty Mihály (Veresmarti Mihály) 121, 374
Vratislaviae → Breslau

W

Wackenfels, Johann Matthäus Wacker von 153
Waldapfel József 204, 394
Waldhütten → Váldhíd
Waza, Władysław, IV. → Vasa, Ulászló, IV.

Weber, Johannes 384
Weber, Matthias 384
Wels, Volkhard 223, 359, 376, 387, 394
Welser család 23
Welser, Franz (Friedrich) 23
Welser, Philippine 23, 364, 374, 394
Welz (Weltz) család 256
Weyer, Johann 66
Widmoser, Eduard 23, 394
Wien → Bécs
Wiesbaden (Hessen, D) 28, 222, 224, 360, 368, 375, 377, 379, 384, 387
Wildstein (Skalná, Karlovy Vary, CZ) 222
Willer, Georg 35, 37, 343
Windischgrätz család 256
Windischgrätz, Gottlieb von 311, 313, 354, 364
Winkelbauer, Thomas 62, 394
Witkowski, Georg 166
Wittelsbach, Frigyes, V. 115
Wittenberg (Sachsen-Anhalt, D) 124, 142–145, 148, 151, 166, 201, 216, 217, 236, 242, 278, 345, 352
Wolfenbüttel (Niedersachsen, D) 15, 223, 239, 311, 368, 384
Wrocław → Breslau
Würzburg (Bayern, D) 120, 224, 354, 391

Y

Ybbs an der Donau (Niederösterreich, A) 105

Z

Zalatna (Fehér, RO) 123, 128, 129, 162, 165, 214
Zamojski, Jan 163
Zamosius → Szamosközy István
Zeiler, Martinus, Zeiller, Martin 226, 227, 228, 352, 358
Zeller, Christoph 110
Zemplényi Ferenc 289, 394
Zesen, Philipp von (Caesius, Philippus) 145, 223, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 352
Zetschker család 256
Zetzner, Eberhard 162, 176, 178
Zimmermann Zsigmond 143, 146
Zincgref, Julius Wilhelm 176, 183, 185
Zrínyi Dorottya 50
Zrínyi György (Zrinski, Juraj, Serin, Graff von) 209
Zrínyi Miklós 209
Zvara Edina 42, 45, 58, 381, 394

Zs

Zsámboky (Sambucus) János 159, 161
Zsitvatorok (Dunaradvány, Nyitra, SK) 81, 203, 209

Kulturális örökség

2012: Monok István, *A művelt arisztokrata, A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI–XVII. században.*

2012: *A vállalkozó és a kultúra, Heckenast Gusztáv a legendás könyvkiadó, 1811–1878,* szerk. Lipták Dorottya.

2012: *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége, Tanulmányok,* szerk. Monok István.

2013: Pesti Brigitta, *Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében.*

2015: *Mérföldkövek a magyar művelődéstörténet-írásban, Tanulmányok,* szerk. Monok István.

2015: Petercsák Tivadar, *A fertálymesterség, Egy hagyományőrző tisztség Egerben.*

2017: Mizera Tamás – Nagy Andor – Verók Attila, *A könyvkiadó egri Líceum, Történet és kiadványjegyzék, vol. I–II, 1752–1949.*

2018: Monok István, *A hagyományos világ átváltozásai, Tanulmányok a XVIII. századi magyarországi könyvtárak történetéhez.*

2020: Monok István, *A humanizmus és a protestantizmus áttűnései a Magyar Királyság és Erdély olvasmányműveltségében.*

2020: Novák Béla, *A párbajozó úriember.*

2021: Bitskey István, *Hitvita, história, szellemi örökség, Tanulmányok a kora újkori magyarországi művelődésről.*

2021: Monok István: *A könyv és az olvasás Zalamerényen, 1746–1846.*

2021: Ötvös Péter: *Az otthon elhagyása, félelem és reménység.*

Felelős kiadó Pappas Georgios,
a Kossuth Kiadó elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja

Műszaki vezető Papp Miklós
Nyomdai előkészítés Csermák Annamária
Korrektor Török Mária

www.kossuth.hu / kiado@kossuth.hu

magyar nyomdatermék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÖVETSÉG

A nyomtatás és a kötés a debreceni nyomdászat
több mint négy évszázados hagyományait őrző
Alföldi Nyomda Zrt. munkája
Felelős vezető György Géza vezérigazgató

AzOtthonElhagyasa135x205_Beliv_416.indd 416 2021. 11. 16. 11:07:44